

Per. A-1169
-258

TARTU RIIKLIKU ÜLIKOOLI TOIMETISED
УЧЕННЫЕ ЗАПИСКИ
ТАРТУСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

ALUSTATUD 1893. a.

VIHK

258

ВЫПУСК

ОСНОВАНЫ В 1893 Г.

EESTI NSV AJALOO KÜSIMUSI

ВОПРОСЫ
ИСТОРИИ ЭСТОНСКОЙ ССР

VI

TARTU 1970

Per. A-1169
-258

TARTU RIIKLIKU ÜLIKOOLI TOIMETISED
УЧЕННЫЕ ЗАПИСКИ
ТАРТУСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА
TRANSACTIONS OF THE TARTU STATE UNIVERSITY

ALUSTATUD 1893. a.

VIHİK 258 ВЫПУСК

ОСНОВАНЫ в 1893 г.

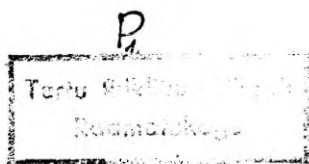
EESTI NSV AJALOO KÜSIMUSI

ВОПРОСЫ
ИСТОРИИ ЭСТОНСКОЙ ССР

VI

TARTU 1970

Redaktsioonikolleegium:
L. Eringson, K. Siilivask, V. Vaga.

57871

ARHEOLOOGILISED KAEVAMISED TARTU VANALINNA TERRITOORIUMIL

V. Trummal

NSV Liidu ajaloo kateeder

Sissejuhatus

Tartu linna vanima ajaloo uurimise eesmärgil toimusid 1966. a. suvel TRÜ NSV Liidu ajaloo kateedri ja Tartu Linnamuuseumi eestvõttel allakirjutanu juhtimisel arheoloogilised kaevamised Tartu vanalinnas. Viimased moodustavad ühe osa vanalinna uurimistööst, mis on kavandatud läbi viia Tartu raekojaplatsil kui vanalinna tsentrumis. Tingituna eeskätt tehnilist laadi asjaoludest, saadi käesoleval juhul kaevamistöid teha linna NO-serval Magasini tn. 3 asuvas hoovis (vt. plaan nr. 1). Kõrvalise asendi tõttu olid siin võimalused vanalinna arengu uurimiseks väiksemad kui raekojaplatsil. Et aga Tartu vanalinnas arheoloogilisi kaevamisi varem pole toimunud ning konkreetsed andmed linna varasema arengukäigu, eeskätt linna majandusgeograafia kohta puuduvad, peaks alljärgnev ülevaade antud kaevamistulemustest siiski huvi pakkuma. Puudub ju linna varasema arenguloo kohta Tartu piiskopi arhiivi kaotamineku tõttu üksikasjalikum ürikuline materjal kuni XVI—XVII sajandini. Säilinud on peamiselt kroonikateateid ja muid, enamikus poliitilise ajalooga seotud andmeid.

Vene kroonika¹ teatel on Tartu linna (*град*) rajanud aastal 1030 vürst Jaroslav Tark. Tõenäoliselt kujutas see ajutist vene vürstivõimu tugipunkti, mis sai püsida siin ilmselt kuni 1061. a. kevadeni, mil Pihkva letopissi andmeil sossolid selle koos Tartu ümbruse küladega maha põletasid.² Vanavene-keelne termin *град* tähistas tollal eeskätt linnust, mitte linna. Allakirjutanu poolt aastail 1956—1960 läbiviidud arheoloogilised kaevamised Tartu

¹ Повесть временных лет, ч. I. Подготов. текста к печати Д. С. Лихачева, перевод Д. С. Лихачева и Б. А. Романова. М.-Л., 1950. lk. 101.

² Vrd. Eesti NSV ajalugu kolmes köites. I. Tallinn, 1955, lk. 97.

Toomemäel³ kinnitavad, et siin asus just Tartu linnus. Tartu linnuse arengus võisime kindlaks teha 4 arengujärku. Neist kaks vanemat (esimene I aastatuhande keskpaigast kuni VII—VIII sajandini, teine VIII—XI sajandi alguspooleni) sisaldasid tüüpilist eestipärast leiuainest. Kolmas, XI sajandisse kuuluv arengujärk sisaldas arvukalt venepäraseid leide. Esines X saj. lõpust ja XI saj. algupoolest pärinevat Novgorodi tüüpi kedrakeraamikat, mis samal ajal mujal Eesti ala muististes ei esine; hulgaliselt vanavene muististele XI sajandil iseloomulikke rauast noole otsi jm., mis on kõigi oletuste kohaselt pärit just kõnesolevast (1030.—1061. a.) vene asustusest Tartus.⁴ Arheoloogilised andmed kõnelevad Tartu kui eestlaste linnuse mahapõletamisest ja vallutamisest vürst Jaroslavi poolt, kes oma vürstivõimu tugipunkti rajas eeskätt linnusele, mis püsis nähtavasti ligi 30 aastat. Kuidas need sündmused seostusid Tartu all-linna arengulooga, selle kohta puuduvad esialgu täpsemad andmed.

Ligikaudu samast ajast, s. o. X—XI sajandist on teada Tartu all-linnast rida juhuleide, mis on päevavalgele tulnud mitmesugustel ehitustöödel. Nende hulgas esineb eestipäraseid pronks-ehteid, kahe matuse jäänuseid, ka hilisemat (XII—XIII saj.) kedrakeraamikat.⁵ XI sajandile iseloomulik Novgorodi tüüpi kedrakeraamika all-linnast seni puudub. Tartu linna territooriumilt ja selle lähemast ümbrusest on leitud ka üle 20 hinnalise hõbeaarde, millest suurem osa koosneb IX—X saj. päritoluga araabia müntidest. Kõik need leiud räägivad veenvalt sellest, et Tartu ei olnud kaugelki tühi koht enne Jaroslavi vägede tulekut. Ka Tartu linnus kui tulevase linnataolise asula tuumik oli tekkinud eelmainitud kaevamiste andmeil juba I aastatuhande keskpaiku m.a.j. Need andmed ei võimalda siiski välja selgitada, millal oli linnuse ümber tekkinud asula, millise iseloomuga see oli ja kui suure ulatusega olid vanima linnalise asula piirid. Õeldu ei räägi aga loomulikult vastu sellele, et Tartu all-linnigi vürst Jaroslavi aegadel kasvada ja edasi areneda võis. Selle otseseks tõestamiseks puuduvad praegu faktid. Neid võib esile tuua ainult vanalinna keskuse arheoloogiline uurimine.

Käesoleva artikli seisukohalt huvitavad meid hilisemaist ürikteatest veel piiskopi residentsi — *castrum* Tarbatu rajamine 1234. a. sakslaste poolt vallutatud Tartu linnuse kohale ning seejärel linna kaitsehituste väljaehitamine.⁶ Viimane algas ilmselt XIII saj. II poolel ja kestis uurijate arvates kuni XVI sajan-

³ V. Trummal. Arheoloogilised kaevamised Tartu linnusel. — TRÜ Toimetised, 164. Tartu, 1964.

⁴ Vt. lähemalt sealsamas, lk. 42, 90; tahvlid IV, V, XII jne.

⁵ Leiud säilivad Tartu Linnamuseumis (TLM).

⁶ A. Tuulse. Die Burgen in Estland und Letland. — Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat (ÖEA). Dorpat, 1942, lk. 52.

dini. Nii toimus Tartu keskaegse linna kindlustamine pikka aega. Pole teada, millises linnaosas ehitati müürid varem, millises hiljem. Mõned uurijad, nagu O. Freymuth jt., on arvanud, et keskaegne linn ehitati tervikuna kindla plaani alusel kogu linnamüüri ümbritsetud ala ulatuses.⁷ Eeltööd Tartu linnalises asula rajamiseks pidid järelikult tehtud olema juba XIII saj. lõpuks või teiseks pooleks, mida enamik uurijaid peab kaitseehituste väljaehitamise alguseks. Tuleb aga arvestada, et ehitustöid saadi läbi viia ainult vastavalt sellele, kuidas suudeti soopinnast Emajõe luha kohal linnaterritooriumiks ette valmistada, s. o. vajalikul määral täita ja kuivendada. Nende tööde käigu kohta puuduvad seni igasugused andmed.

Mitmetes üldkäsitlustes märgitakse Tartu kui keskaegse linna olemasolu kirjalike dokumentide kohaselt a. 1248, kusjuures linnaõigused olevat Tartul olnud juba mõnevõrra varem.⁸ XV saj. algupooleks on Tartu vene metropoliidi Issidorose andmetel, kes 1436. a. reisis läbi Tartu, et osa võtta Firenze kirikukogu koosolekutest, juba «suur, kivine linn ja omab väga kunstipäraselt ehitatud maju, mida meie, kes sellesarnast varem näinud polnud, imetlusega vaatlesime. Ta omab palju kirikuid ja suure kloostri»⁹. Millised olid majanduslikud eeldused nimetatud sajandite jooksul selle «suure linna» kasvamiseks, missugune oli linna käsitöö arengutase, sellest on senised uurijad andmete puudumisel mööda läinud. Käsitöö areng Tartus XII—XIII sajandil pidi olema saavutanud märkimisväärse taseme, sest XIV sajandil oli Tartu üks silmapaistvamaid Hansa liidu linnu, s. t. eeskätt kaubanduskeskus. Hansa dokumentides kuulub Tartule Riia järel teine koht.¹⁰

Üksikasjalikumaid andmeid kõige selle kohta saaksid pakuda vaid ulatuslikumad arheoloogilised uurimistööd vanalinnas. Mõnevõrra valgustavad antud küsimusi ka alljärgnevas toodud kaevamistulemused Magasini tn. 3, kuid oma väikese ulatuse ning kultuurikihi lõhutuse tõttu jäävad nende põhjal tehtud järeldused siiski esialgseks ja võivad tulevikus mitmeti täpsustuda.

Kaevandit Magasini tn. 3 piirab põhja poolt praeguses linnavõrgus TRÜ võimla ja sellega paralleelselt kulgev Mitšurini

⁷ O. Freymuth. Tartu välisilme kujunemine. — Koguteos Tartu. Tartu, 1927, lk. 3. Samas lükkab Freymuth ümber Neumanni seisukoha, nagu oleks Tartu linna ehitatud kahes eri järgus. Vt. O. Freymuth. Tartu linna tekkimise ajaloost. — «Ajalooline Ajakiri» 1924, lk. 92.

⁸ Lehekülgi Tartu ajaloost. Tartu, 1964, lk. 14. Erinevalt viimasest arvab O. Freymuth (vt. O. Freymuth. Tartu linn ordu ajal. — Koguteos Tartu. Tartu, 1927, lk. 17), et linnaõigused saadi alles 1250. a. paiku, toetudes Lüübecki arhiivi «Datum feria VI ...» andmeile.

⁹ Geschichtlicher Nachweis der zwölf Kirchen des alten Dorpat (zum Theil aus nach unbenutzten archivalischen Quellen) von Wilhelm Thrammer. Verh. der GEG. B. III, Heft II. Dorpat, 1856, lk. 26.

¹⁰ O. Freymuth. Tartu linn ordu ajal, lk. 18.

(endine Lai) tänav, lõunast külgneb kaevandile VSU «Kalevi» Tartu Territoriaalnõukogu hoone ning läänes Magasini tänav. Ida pool, umbes paarkümmend meetrit kaevandi O-servast asub Tartu vanalinna müür (vt. plaan nr. 1). Viimane on säilinud ligi paarisaja meetri pikkuselt ja paari meetri kõrguselt, on ajahambaist tugevasti puretud ning vajaks tingimata kohest konserveerimist. Müür katkeb Mitsušurini tänava lõunaserval, kohal, kus asetseb keskaegne Vene värav. Selle väravatorni alusvundamenti jäänused on praegugi samas maakamara all märgatavad.

Silmas pidades linna vanu topograafilisi andmeid, asetseb kaevand territooriumil, mis on olnud seotud vana sõiduteega. Juba muinasajal, mil Tartu keskuseks oli linnus Toomemäel, kulges peamine Põhja- ja Lõuna-Eestit ühendav liiklussoon Tartu kohal kõigi andmete kohaselt otseselt mööda linnuse põhjapoolsest jalamist, edasi umbes praegust V. Kingissepa ja sealt Mitsušurini tänavat pidi, kuni selle otsa kohal ületas Emajõe. Tartu linna vanemad uurijad näevad 1636. a. linnaplaani alusel isegi vanima turuplatsi asukohta kusagil praeguste Mitsušurini ja V. Kingissepa (end. Jakobi) tänavate ristumiskohal.¹¹ Nii loodeti kõnesolevaski kaevandis talletunud olevat jälgi, mis võiksid seoses olla sinise vanima asustusega. Pealegi jätkus ühendus sama teed kaudu üle jõe asetseva «vene otsaga» ka keskajal, mil vanalinna territoorium oli ümbritsetud linnamüüri ja välja ehitatud Vene värav. Peamine liiklustee läbi Tartu näib siiski kulgenud olevat tollal juba tunduvalt kagu poolt — Riia mäelt nn. Karja (ehk Saksa) värava kaudu üle jõe Tallinna ja Narva tee. Samuti oli sellal turuplats juba kandunud raekojaväljaku ja jõe vahelisele alale, nagu on märgitud ka 1683. a. linnaplaanil.¹²

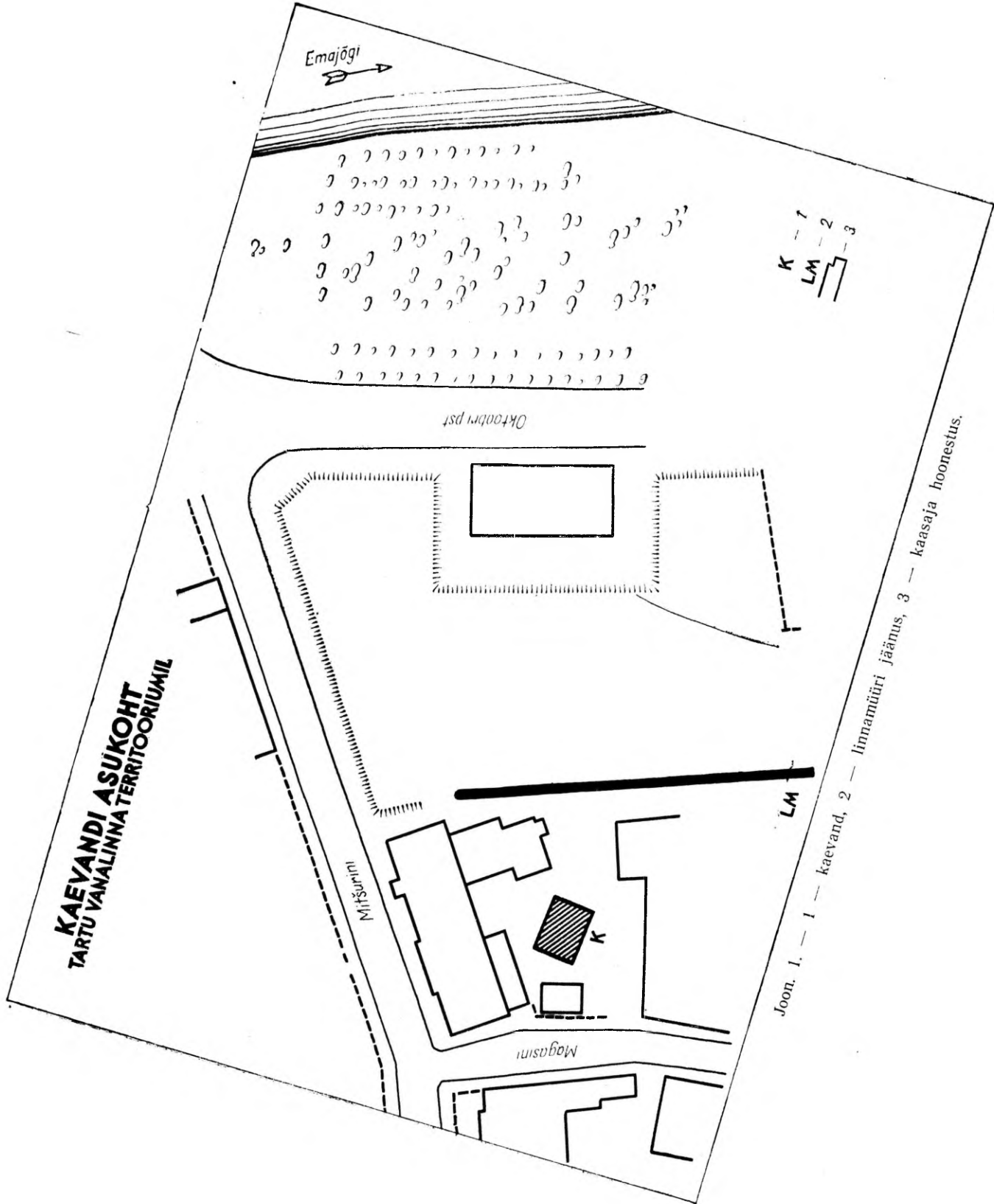
Siit nähtub, et uuritav piirkond Mitsušurini-Magasini tänava ääres oli oma asendilt juba kaugemas minevikus seotud Tartus tekkiva linnalise asulaga. Keskaegses linnaplaanis oli vaadeldav ala küll eemale jäänud linna peamisest tuiksoonest, kuid oli seotud siiski õige varakult üldise ehitustegevusega, nagu alljärgnevast näeme.

Vaadeldava piirkonna vanimast asustusloost pole säilinud täpsemaid ürikulisi andmeid, kuid mõningaid teateid ja oletusi leiame mitmetest ajaloolistest kirjutistest. Neist paistab, et sinne ala hoonestati seoses Magasini ja Laia tänava rajami-

---

¹¹ O. Freymuth. Tartu välisilme kujunemine. — Koguteos Tartu. Tartu, 1927, lk. 1–2; vt. ka R. Otto. Aus Dorpat Vergangenheit. Zur Ortsbeschreibung und Entstehungsgeschichte von Burg und Stadt Dorpat. Dorpat, 1918, lk. 7.

¹² 1683. a. plaani on koostanud Franz Carl Friesen. Koopia on tehtud Stockholmis Sõjaarhiivis (Krigsarkivet) säilinud plaani põhjal ja hoitakse RAKA-s.

sega ning samasse kiriku ehitamisega. R. Otto andmetel püstitati praeguse TRÜ võimla kohale Pühavaimu kirik (Kirche zum heiligen Geist) juba XIII saj. II poolel.¹³ Hilisemad uurijad, siinhulgas ka V. Vaga, mõnavad sama, mainides siiski, et R. Otto poolt äratoodud kiriku põhiplaani võib pidada vaid ebatäpseks piltkujutuseks, mille kohaselt võib oletada, et kirik oli ühelööviline, ilma erilise kooriruumita, väikese torniga loode-nurgal. Kirikul olid tugipiidad üksnes põhjaküljel, mis laseb oletada, et kiriku lõunaküljel olid mõningad juurdeehitused.¹⁴

R. Otto arvates on kiriku kohale hiljem (täpsemalt dateerimata ajal) ehitatud toidumoona magasiait, mille kohta on RAKA-s säilinud foto.¹⁵ Pärast ümberehitusi muudeti see enne Põhjasõda kaupluseks (*Privatmagazin*). Viimane saksakeelne termin andis nähtavasti ka Magasini tänavale tema nime, mis on püsinud praeguseni. Kauplusehoone sai Põhjasõjas tugevasti kannatada nagu kogu linnaosa Vene värava ümbruses. Pärast sõda taastati kauplusehoone, ent 1775. a. linna tabanud suure tulekahju ajal põles see uuesti maha ja hoone rusud aeti R. Otto andmeil laiali.

1890. a. ehitati endise kiriku-kaupluse varemete kohale linna-võimla. Pärast korduvaid ümberehitusi on see hoone alates 1946. a. TRÜ võimla.

Eelmainitud uurijate arvates pidi Pühavaimu kiriku lähedal, sellest mõnevõrra lõuna pool Magasini tänava ääres asetsema ka Püha Clara (klarisside või frantsiskaanlaste ordu) nunnaklooster. O. Freymuth märgib selle kloostri rajamisajaks a. 1466.¹⁶ Kloostri ja Pühavaimu kiriku vahelisel alal, millest osa langeb nähtavasti ka uuritava kaevandi piirkonda, on oletatud vaimulike vendade-õdede eluruumide ja mitmesuguste kõrvalhoonete olemasolu. Nende ehituste rajamise, täpsema plaani, otstarbe ja iseloomu kohta puuduvad igasugused teated. Ka vanemal Tartu linna plaanidel (1636, 1683 jt.) pole neid märgitud. Võimalik, et need olid puuhooned, mis varakult hävinesid.

Nii näeme, et ülaltoodud asustusloolised, eeskätt siinsete tänavate ja linnaehituste rajamise kohta käivad andmed on kohati hüpoteetilised ja ebamäärased, kõnelevad siin toimunud mitmetest purustustest, põlemistest ja korduvaist ümberehitustest. Nende kohaselt tuleb lugeda siinse linnaosa ehitustegevuse

---

¹³ R. Otto. Über die Dorpatschen Klöster und ihre Kirchen. Verhandl. der GEG. B. 22. Dorpat, 1910, 2. Heft, lk. 1–65.

¹⁴ Lehekülgi Tartu ajaloo, lk. 28. TRÜ võimla katlamaja ehitustöödel 1946. a. tulid päevavalgele võimla vundamenti alt väljaulatava vana alusmüüri jäänused, mis võiksid pärineda kirikust. Selle kõrvalt leiti veel müüride (laius 1,5 m) jäänused, mis kulgesid paralleelselt võimlaga ja pärinevad arvatavasti mõnedest kiriku juurdeehitustest.

¹⁵ Magasini tn. aida foto. RAKA, fond 402, nr. 5, s.-ü. 2051. .

¹⁶ O. Freymuth. Tartu linn ordu ajal, lk. 17.

alguseks ilmselt XIII saj. II poolt. Alljärgnevad kaevamisandmed võimaldavad eelöeldut mõnevõrra täpsustada.

Vanalinna kultuurkihi iseloomustus Magasini t. 3 kaevandi põhjal

Kaevandi asendi valiku Magasini tn. 3 hoovil tingis hoovi ümbritsev hoonestus, õigemini hoonetest vaba ala. Kaevandi mõõtmed kujunesid vastavalt NS-suunas 8 m ja WO-suunas 10 m. Nii saadi 80 m² suurune ristkülik, mis kaevandis jaotati omakorda leiuandmete fikseerimise hõlbustamiseks 2 × 2 m ruudustikuks, tähistati tingmärkidega ja seoti linna absoluutsete kõrguste võrku.¹⁷ Üksikasjalik aruanne kaevamistöödest koos kõigi plaanide ja mõõtmetega, samuti leiumaterjal, mille alusel on tehtud käesolev kokkuvõte, säilib Tartu Linnamuuseumis.¹⁸

Tartu vanalinna kohal katab keskaegsete tänavate pinna-horisonti üldiselt 2—3 ja kohati enama meetri paksune ballast — mitmesuguste ehitusjäänuste, prügi jm. kiht. Nii võidi ka kõnesoleva kaevandi kohal jälgida selle ballasti kujunemist vastavalt mitmetel eri ajajärkudel, praeguse absoluutse kõrgusseisuga 38,02 m. Lähemalt orienteerib meid selles tööle juurdelisatud kaevandi A₅—F₅ joone, s. o. lõunakülje profiiliplaan (vt. plaan nr. 2), mille horisontides kajastub ilmekalt siinse linnaosa kujunemislugu. Kultuurkihi kõige pealmises osas (kamarast 0,50—0,80 m sügavuseni) eraldusid kõige hilisema — pärast 1946. a. toimunud ehitustegevuse jäänused.

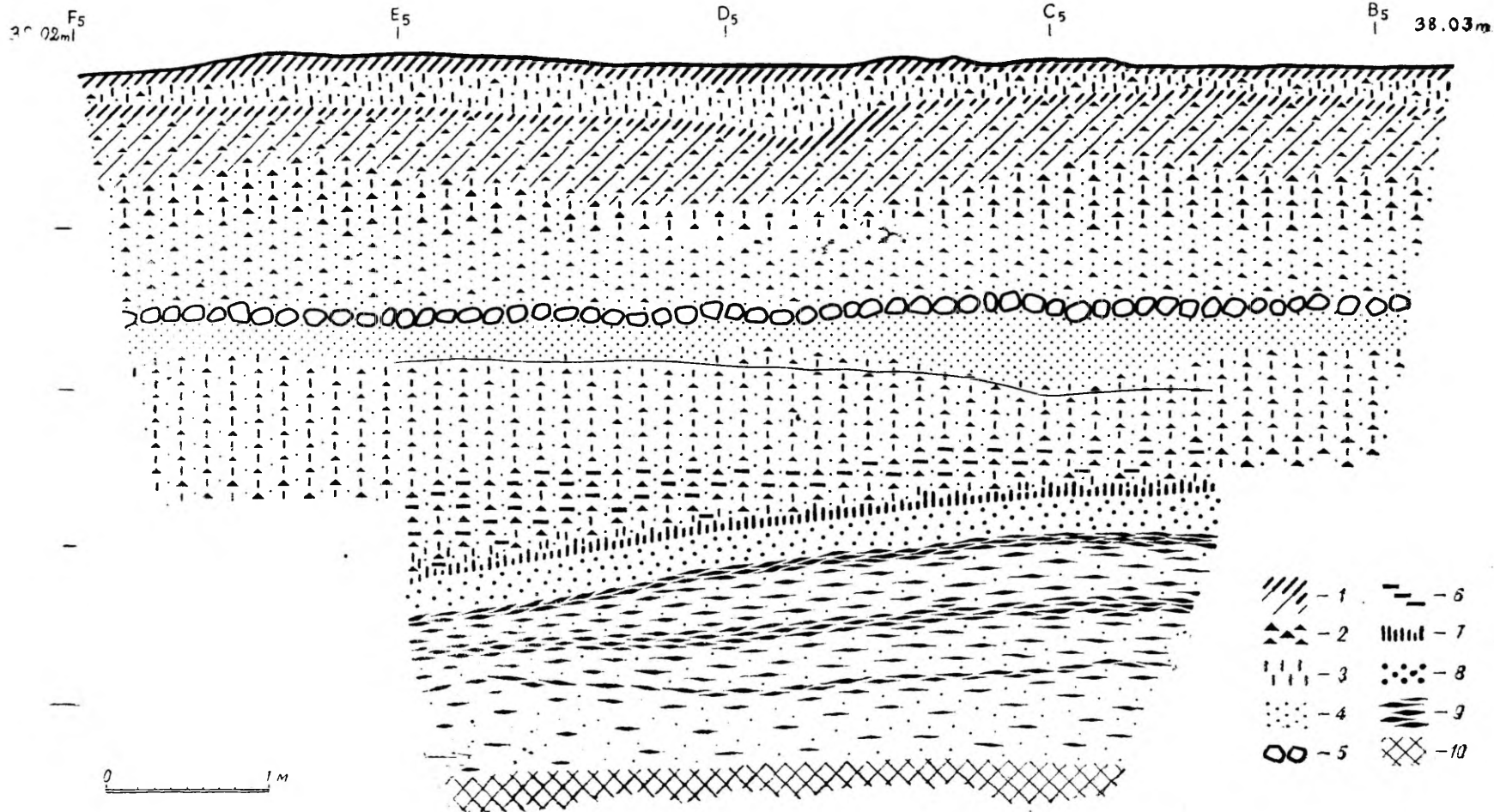
Järgnev kiht 0,80—1,60 m sügavusel sisaldas samuti ehitusjäänuseid, nagu tellisepuru, mörti ning määratud mullasegust liiva. Selle kihi ülemises osas oli mullasegune kiht tihedasti läbi põimunud puujuurestikust, mis näitab, et antud kiht oli juba pikemat aega maapinnas ladestunud ning võiks oma pealmises osas 1 m sügavuseni pärineda tõenäoliselt kusagilt möödunud sajandi lõpukümnendil toimunud linnavõimla ehitustöödest. Kõnesoleva kihi alumises osas, alates 1,30 m sügavusest, paljandus, eriti kaevandi ida- ja põhjaküljel, ligi 40 cm paksune söe- ja tuhakiht põlemisjäänustega, samas leiti varisenud tellistest seinaoisi, lahtisi telliseid jm. Samasuguseid põlemise jälgi esineb ka kaevandi kaguosas, mujal vähem. Nagu näitab pärast ulatuslikku Tartu põlemist 1775. a. tehtud linna plaan¹⁹, puudutas tookordne kahjutuli ka vaadeldavat linnaosa ning seetõttu võib arvata, et kaevandis nähtavale tulnud põlemisjäänused kõnelevad mainitud kahjutule hävitusjälgedest. 1775. a. linna-

¹⁷ Kaevandi nivelleerimisel ning seostamisel linna absoluutse kõrguste võrguga abistas allakirjutanut lahkelt Tartu linna van.-geodeet Uno Hermann.

¹⁸ Vt. V. Trummal. 1966. a. juulikuus Tartu vanalinna territooriumil Magasini tn. 3 hoovil teostatud arheoloogiliste kaevamiste aruanne. Tartu, 1967, lk. 1—40. Käsikiri TLM-is ja ENSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudis.

¹⁹ 1775. a. linnaplaani originaal säilib RAKA-s.

MAGASINI TN. 3 KAEVANDI S-KÜLJE PROFILPLAAN

- 1 — määrduvad liiv
- 2 — tellisetükid
- 3 — lubjamört
- 4 — kollane liiv
- 5 — munakivid

Joon. 2.

- 6 — söed, tukid
- 7 — kivistunud mört
- 8 — sömerliiv
- 9 — sootäidis (haod, laastud, liiv)
- 10 — bleke (järvekriit)

plaanil pole enam märgitud hoonestust Magasini tänava idaküljel, kus see varasematel (1683. a.) linnaplaanidel on olemas. Ka nähtub 1775. a. plaanist, et Magasini tänavat on õgvendatud pärast tulekahju just kohastikku vaadeldava kaevandiga ning õgvendatud peamiselt üle põlenud varasemate hoonete rusude. Kaevandi Magasini tänava poolsel küljel ilmnesisidki tõepoolest 1—1,30 m sügavuses ridamisi suured raudkivid, pärinedes ilmselt mõnest tulekahjueelse hoone talusvundamendist.²⁰ Nende täpsemat iseloomu polnud antud kaevandi piires võimalik välja selgitada.

Kaevandi linnamüüripoolsel, s. o. idaküljel täheldati samuti ~1,50 m sügavuses suuremaid, ebakorrapärases asendis raudkive. Viimased asetusid vahetus läheduses eelkirjeldatud põlemisjäänustele. Kivide seas leidis ka põletatud tellistest ~40 cm pikkusi katusekive, mis võivad koos raudkividega pärineda samas läheduses olnud magasiada laialiaetud varemetest.

Asja kirjeldatud kahest osast koosnev kiht lõpeb 1,60—1,70 m sügavuses algava kivisillutisega, mis moodustab juba omaette horisondi. Sillutisepealsest kihist saadi ka rida leide, nende hulgas ülekaalukalt kedrakeraamika tükke, tugeva põletusega, peene koostisega savimassist; samuti sisepinnalt glasuuritud keraamikat, mis enamikus pärineb kandenäsadega, tilade ja kolme jalaga varustatud nõudest; samas esines reini keraamikat, kahlite fragmente, raudesemeid, nagu tükikesi nugadest, tangid, huvitava konstruktsiooniga kolmeharuline pilak, raudpandlaid, vaskplekist ehtenaast, merevaigust töödeldud ristike, luust noakäepide ja luisu fragmente, mida analüüsitakse lähemalt leiukäsitluses.

Järgnevalt leiamegi eespool märgitud kaevandi S-külje profiilplaani, alates 1,60 m sügavusest, uue horisondi, mis ulatub kuni ~1,90 m sügavuseni ja koosneb munakividest sillutisest ning selle alusel punasest devoonliiva kihist. Kivisillutis on säilinud võrdlemisi puutumatuna kegu kaevandi ulatuses, välja arvatud mõned mürsuaugud, mille juurde tuleme veel kord tagasi. Suhteliselt hea säilivuse tõttu kujuneb sillutis üheks oluliseks stratigraafiliseks pidepunktiks kaevandi leiuainese tõlgendamisel. Sillutis oli looditud hoovi tasapinnal vähese kallakuga hoovi keskosa poole, kus täheldati madal W—O-suunaline renniase, mis kandis hoovile kogunenud vihmavee jõe suunas. Sillutise lade oli moodustatud keskmise suurusega ümaraist raudkividest selliselt, et igale paari meetri laiusele sillutisekattele järgnesid

²⁰ 1958. a. Magasini tänava drenaažitöödel avastati umbes samas sügavuses piki praeguse tänava keskosa ja idakülge mitmete müüriõikude jäänused, neist üks koos aknavõlvidega. See näitab, et Magasini tänava idaosa oli hoonestatud enne 1775. a. ja et tänav ise pidi kulgema tunduvalt lääne poolt praegusega võrreldes. 1958. a. kaevamisandmed pärinevad U. Hermannilt Tartu keskaega puudutavaist ülestähendustest koos täpsete plaanidega ja mõõdistega, mida ta allakirjutatunul lahkesti kasutada võimaldas.

korrapäraselt suuremaid lamedaist raudkividest moodustatud «triibud». Näha oli selliseid «triipe» kolm, neljas jäi kaevandi O-profiili sisse (vt. joon. 3).

Analoogiline sillutis tuli nähtavale ka 1946. a. samal hoovil, kaevandist veidi ida pool asuva katlamaja ehitustöödel, üsna linnamüüri jalamil 1,30 m sügavuses.²¹ Arvestades seda, et hoovi kohal hilisem ballast on paksem kui linna serval, eriti aga mõlema sillutise ühesugust iseloomu, tuleb pidada sedagi sillutist eelmisega samaaegseks ning võib arvata, et see kattis kogu ala Magasini tänava äärseist hooneist²² kuni linnamüürini. Viimati mainitud 1946. a. andmed on olulised võrdluseks ka kõnesoleva sillutise dateerimise eesmärgil. Nagu nähtub Uno Hermanni ülestähendustest ja sealse kaevandi plaanist, sisaldas kultuurikihi profiil katlamaja vundamendi süvendini kaks erinevaist perioodidest pärinevat sillutist. Neist esimene, nagu juba märgitud, 1,30 m sügavuses ning teine sellest allpool, 2,20 m sügavuses maapinnast (absol. kõrgus seal 38,07 m). Viimane sillutis, erinevalt hilisemast, oli laotud sm. Hermanni tähelepanekuil väga korrapäraselt, eriti valitud ühesugustest muna- kividest ja pärineb tõenäoliselt Tartu kõige varasemast ehitusperioodist, s. o. piiskopiaegadest. Sillutis oli säilinud vahetult endise kiriku alusmüüri kõrval, seega paistab, et tänavate ja hoovide heakorrastustööd selles piirkonnas tehti samaaegselt kiriku ehitamisega, nähtavasti XIII saj. lõpul või XIV saj. algupoolel. Võrdluseks märgitagu, et ka Vana-Tallinna kaevamistel Raekoja platsil 1953. a. paljandus XIV saj. II poolest pärinev paekividest sillutis.²³

Noorema sillutise iseloom aga lubab viimase paigutada ilmselt XVII sajandisse Rootsi võimu aega, mil Tartu magistraadi protokollide andmeil teostati uusi heakorrastustöid linnas, eriti pärast 1667. a. tulekahju.²⁴ Ka on teada kirjalikest ürikutest, et 17. sajandil suurenes Tartu linnas nõudmine mitmesuguste ehitusmaterjalide järele, siinhulgas kustutatud lubi, mida saadi Pedja lubjaahjudest.²⁵ Et antud sillutis on tunduvalt noorem eel-

---

²¹ Andmed pärinevad U. Hermanni poolt koostatud Tartu vanalinna plaanilt ja nende juurde kuuluvaist märkmeist, kuhu on kantud kõik Tartu keskaega kuuluvate ehituste jm. jäänused, mis on päevavalgele tulnud mitmesugustel ehitus- ja kanalisatsioonitöödel. Neid väärtuslikke märkmeid on kasutatud autori lahkel loal.

²² Ka 1958. a. Magasini tänava kaevamistel ilmnnes selle tänava kohal 1,20 m sügavuses kivisillutis. Et siingi on ballast veidi õhem kui hoovil (absoluutne kõrgus 37,74 m), siis on Magasini tänaval paljastunud sillutiski pärit ilmselt samast perioodist kui hoovipealnegi.

²³ S. Tarakanova, O. Saadre. Tallinnas 1952.—53. aastal teostatud arheoloogiliste kaevamiste tulemusi. — Muistsed asulad ja linnused. Tln., 1955, lk. 25—26.

²⁴ O. Freymuth, Tartu välisilme kujunemine, lk. 9.

²⁵ H. Kruus. Lubja põletamine Pedja jõe rajoonis. Aratrükk «Ajaloolisest Ajakirjast» 1933, nr. 4, lk. 2.

misest sillutisest, seda kinnitab ka märkimisväärselt tugev mitmesuguse prügi ja ehitusprahi kiht, mis eraldab vaadeldud kahte sillutist üksteisest. Vaadeldavas kaevandis paljandunud sillutiselt saadud leiuaines kinnitab veelgi enam nii katlamaja alusel kui kaevandis avastatud sillutise kuuluvust mitte hilisemasse perioodi kui XVII sajand. Nagu juba mainitud, esines hoovipealses sillutises kõnesoleva kaevandi ulatuses mitu pommiauku koos mürskude raudkestade tükkidega. Viimased pärinevad tüüpilistest kahurimürskudest, mida kasutati Põhjasõjas. Autor on analüüsinud neid juba varem Tartu linnuse kaevamisi käsitlevas töös 1965. a., kuna samasuguseid mürsukilde oli sattunud Peeter I vägede poolt piiramise ajal ka piiskopilinnuse müüristikku.²⁶ Antud juhul aga dokumenteerivad need raudmürsud Tartu piiramist 1704. a. Emajõe vastaskaldalt, tähistades juba dokumentidest teada olevaid suuri purustusi Tartu idapoolses linnamüüris, eriti Vene värava ümbruses.

Mõnesugust täpsustust sillutise dateerimisel pakub ka muu leiumaterjal. Vahetult kivisillutise pealt 1,40 m sügavusest saadi muude leidude hulgas üks Rootsi öör XVII saj. II poolest ja veidi kõrgemalt Vene denga XVIII saj. I poolest. Nimetatud horisontidest leiti ka hulgaliselt XVII—XVIII saj. päritoluga keraamikat, nagu näeme selle käsitlusest allpool.

Sillutisega sama horisondi moodustab veel selle all asuv punane devoonliiv, ulatudes 1,70—1,90 m sügavuseni. Viimane kujutab endast 15—20 cm paksust liivapadjandit, mis lasub omakorda veelgi varasemate ehitusrusude kihi peal, et tasandada pinda kivisillutise rajamiseks. Samasugust liivakihti sillutise alusel täheldati ka 1946. a. kaevandis hilisema sillutise kui ka Magasini tänava sillutise puhul.²⁷

Järgnev uus ehitusrusude kiht (~1,90—2,60 m sügavuses) kaevandi profiilis sisaldab senisest veelgi peenemat materjali, millega omal ajal on hoovipealset täidetud. Selles tuli päeva-valgele kaevandi O-küljel ja OS-kvadraatides 2,25—2,80 m sügavuses suuremaist raudkividest laotud müürijäänus koos suuremõotmeliste XIII—XIV sajandist pärinevate tellistega, mis olid ümberkukkunud müüris. Telliste hulgast leiti kaks hästi säilinud mõikakivi. Ka eelmainitud U. Hermanni poolt 1946. a. tehtud katlamaja vundamenti süvendi plaani on märgitud samasuguse raudkividest müüri jäänused, mis katkevad süvendi servas, suundudes kõnesoleva kaevandi poole, ning ilmselt moodustavad ülalkirjeldatud müüri jäänustega kaevandi O-küljel mõne ehituse konstruktiivse osa. Võimalik, et need, eriti mõikakivid, pärinevad kunagisest kirikuhoonest.

²⁶ V. Trummal. Arheoloogilised kaevamised Tartu linnusel, lk. 17; vt. ka H. Sepp. Narva piiramine ja lahing a. 1700. Tallinn, 1930, lk. 321—322

²⁷ Andmed U. Hermanni märkmeist keskaja Tartu kohta.

Kirjeldatud ehitusjäänuste all tuli nähtavale kohati üsna tugev põlemisjäänuste kiht, mis lõppes ~2,60 m horisondil väga selgelt eralduva 5—6 cm paksuse kivistunud lubjamördi kihiga. Viimane kattis peaaegu kogu lahtiolevat kaevandit ning võis pärineda ilmselt mõnede suuremate ehitustööde ajast (võib-olla samuti kiriku ehitamisest?). Muuseas saadi ka siin, üsna kaevandi O-profiili läheduses 2—2,10 m sügavuses teha kindlaks kitsas riba väga korrapärastest väikestest munakividest sillutist, mis oma iseloomult oleks analoogiline eelmainitud katlamaja aluse vanema, s. o. piiskopiaegse kivisillutisega. Viimase ulatus aga polnud antud juhul selle fragmentaarsuse tõttu määratav.

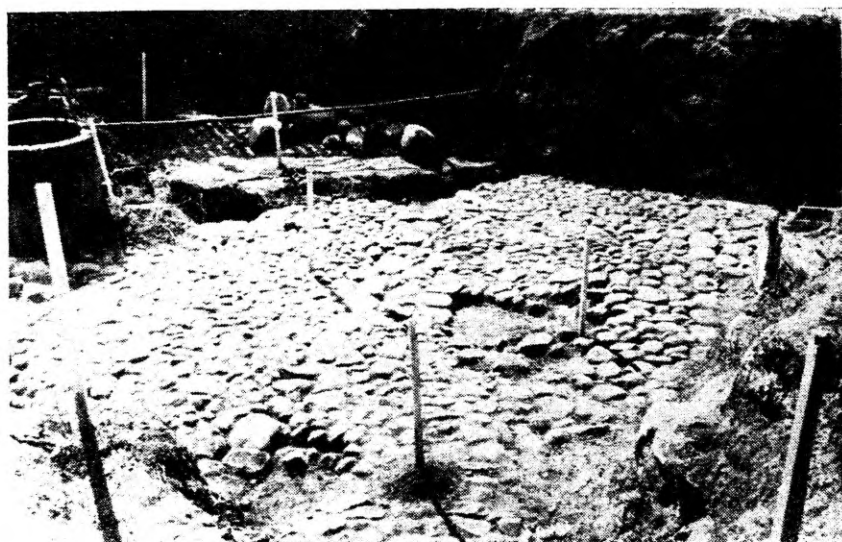
Nimetatud kivistunud lubjamördi kihi lõikas läbi kaevandi N-küljel avastatud W—O-suunaline puust veerenn ehk truur. Viimane oli renni W-poolses otsas lõhutud, jätkus aga kaevandi O-profiili sisse (vt. joon. 4). Veerenni pealispind oli nähtav W-küljel 2,94 m, O-küljel aga 3,03 sügavuses, seega asetses ta veidi kaldu jõe suunas. Veetruur oli kirvega tahatud, koosnes kahest vastakuti asetatud ja seest õõnestatud puutüvest, läbimõõduga ~30 cm. Truur, mille ümber oli mähitud kasetohtu, asetses omakorda turbasegusel liivakihil, viimane ilmses pärast kivistunud mördikooriku eemaldamist 40—50 cm paksuselt kogu lahtioleva kaevandi alal.²⁸ Liivakiht ulatus niisiis 3 m sügavuseni maapinnast, s. o. 35 m samakõrgusjooneni, mil kaevandisse tungis põhjavesi.²⁹ 35 m samakõrgusjoonest sügavamal algas juba sootäidis. Ulalkirjeldatud liivakiht koos kivistunud mördiga, mis asetsesid vaid 1/2 m võrra kõrgemal põhjavee tasemest Emajõe luha kohal, moodustasid järelikult sootäidise pealmise osa. Uhtlasi oli mainitud kiht vanimaks ehitusaluseks pinnaks selles vanalinna osas, mis ju tervikuna asetseb jõelualal. Nimetatud horisondile (2,6—2,70 m) olid rajatud ilmselt nii Pühavaimu kiriku kui ka lähema ümbruskonna muud XIV saj. ehitused. Selle horisondi kuivendamiseks ning liigvete äravooluks Ema-

---

²⁸ Kaevandi põhi kitsenes tunduvalt 2,5 m sügavuses sõltuvalt kaevamiste tehnilistest tingimustest ja ohutuseeskirjadest. Nii oli edasiseks uurimiseks jälgitav umbes 24 m² suurune ala, milles S-profiil lisandub juuresoleval plaanil senisele S-profiilile.

²⁹ Analoogilised teated põhjavee seisuga kohta Tartu vanalinnas pärinevad Tartu Eesti Projekti geoloogide grupi geoloogiliste puurimis- ja kaevamistööde andmeist. Näit. 21. Juuni tänava kaupluse «Ugandi» ja kohviku «Säde» vundamendi süvend, kus ehitusaluste puuparvede sügavus ulatub 36 m samakõrgusjooneni. Kuna parve rakete otsad (palkide läbimõõt 30—40 cm) asetsevad vees, ongi sellega märgitud põhjavee tase siin 35,60 m joonel.

Jaani kiriku aluste parvede otsad asetsevad samuti vees, kusjuures põhjavee tase samas on 35,51 m. Tartu Riigipanga hoone alusel fikseeriti aga 1952. a. uurimisandmeil põhjaveetase 34,52 m.

Joon. 3.

Joon. 4.

jökke oligi rajatud vastav kuivendussüsteem,³⁰ mille ühe osa moodustas ka kaevandi põhjaosas avastatud puutruup. Ka Tallinna vanalinna kaevamistel täheldati analoogilist, kuid mõnevõrra ulatuslikumat kuivendussüsteemi, mida uurijad dateerisid selle vanimas osas XI sajandiga.³¹

Allpool põhjaveetasel järgnev sootäidis pakkus uurijatele samuti huvi. Moodustab ju viimane soiselt jõeluhalt võidetud Tartu linna aluspinnase. Mainitud sootäidis koosneb õhukeste liivakihtidega vaheldumisi ladestunud mitmesugustest puujäänustest — laastudest, roigastest ja hagudest, mis põhjavee toimel on konserveerunud mustaks turbasarnaseks massiks. Sääraste kihtide vaheldumine on jälgitav ka ülalmärgitud kaevandi S-külje profiilplaanel, alates 2,60 m kuni 4,5 meetri sügavuseni.³² Profiilist nähtub, et viimane puujäänuste kiht esines 3,90 m sügavuses, sellest allpool ilmnes kuni 1,5 m sügavuseni põhjaveest läbiimbunud turbasegune liivakiht, mis sisaldas rikkalikult kalasoomuseid ja subfossiile. 4,50 m alates tuli päevavalgele bleke — järvekriit — samasuguste subfossiilikestega. Geoloogide poolt täheldati selles ka tugevasti lammimuda. Bleke omakorda, nagu näitasid 1952. a. puurimisandmed Riigipanga hoone alusel, on ladestunud antud piirkonnas 5,5 m sügavuses algavale sooturbale.

Antud kaevandi profiilist nähtub, et Emajõe luha täitmine inimkäte poolt 2—3 m paksuselt pidi nõudma hulgaliselt tööjõudu ja pikka aega. Seetõttu tuleb arvata, et vanalinna Emajõe-äärne, s. o. idapoolne osa linnamüürist pidi valmima tunduvalt hiljem kui mujal kõrgemale pinnasele rajatud müür.

Sootäidisest saadud leiumaterjal, mis pidi sellesse sattuma kahtlemata enne ehitustegevuse algust antud piirkonnas, sunnib samuti järeldama, et ka kivehituste püstitamine (siinhulgas Pühavaimu kirik) ei saanud toimuda enne XIV sajandit. Nii leiti 3—3,50 m sügavusest sootäidisest kedrakeraamikaga koos ka reini keraamikat, mis Baltikumi ilmselt enne XIV sajandit ei jõudnud. Samast 3,5—4 m sügavusest saadi veel suuremõõtmelisi XIII—XIV saj. pärinevaid telliseid ja 40 cm pikkune katusekivi, mis sattusid sootäidisesse koos pealeveetud liiva ja hagudega ilmselt kaugemast ümbruskonnast, kus juba varem püstitati kivehitusi. Muude leidude hulgas märgitagu veel üht puust, arva-

---

³⁰ Samasuguste puutruupide jäänuseid on leitud ehitus- ja dreanaazitöödel mitmel pool vanalinnas; need moodustavad koos kogumiskaevudega dreanaazisüsteemi. Truubid koos kogumiskaevudega olid ühenduses linnamüüristaguste tiikidega ning nende kaudu makorda Emajõega.

³¹ S. T a r a k a n o v a, O. S a a d r e. Tallinnas 1952.—53. aastal teostatud arheoloogiliste kaevamiste tulemusi, lk. 26—28.

³² Mainitud sügavuses on profiilplaanel tehtud A₅—F₅ keppide joonest 1 m eenduvalt, vastavalt sellele, et kaevandi põhi antud kohas 1 m võrra kitsenes.

tavasti noa käepidet (3,20 m süg.), nahkesemete tükke, nahk-taskut, niinekõie jäänuseid, raudeseme (vikati?) katkendit ning 4 m sügavusest saadud raudsinklit, mis pinnase täitmisel koos laastudega olid sattunud täidisesse.

Leiumaterjal

Kõnesolevas kaevandis enamiku leiumaterjalist moodustab keraamika. Viimane pärineb mitmest eri ajajärgust ning olenevalt keraamika valmistamistehnoloogiast, koostisest ja kujust jaguneb nelja suuremasse rühma. Viimaste alarühmade detailsemat kronoloogilist määratlust aga takistab antud juhul kaevandi kultuurkihis esinev puudulik stratigraafia, samuti Eesti alal esineva keraamika koostise keemilise analüüsi puudumine. Selle teostamine jääb paratamatult edaspidiseks ülesandeks ja on vajalik selleks, et lähemalt määrata nii Tartu kui ka muu eesti keskaja keraamika iseloomu ja vanust.

Esiialgu võib eraldada Tartu vanalinna keraamika hulgas järgnevad rühmad: vanima liigina tunneme käsitsi valmistatud keraamikat, mida leiti kaevandi segatud kihist vaid neli fragmenti.³³ Need on jämedama kvartslüüsi ja savi segust, nõrga põletusega. Nõu pinnal puuduvad kedra pöörlemisjäljed. Nimetatud keraamika on analoogilise iseloomuga Tartu linnusel ja mujal Eesti ala muististes I aastatuhande II poolel m.a.j. esinevale keraamikale — suurematele purgikujulistele majapidamisnõudele.³⁴ Selle esinemine antud kaevandis vihjab Tartu vanalinna kohal tõenäoliselt ka eestlaste asula olemasolule, mida esialgne vähene leiumaterjal praegu siiski lähemalt dateerida ei võimalda.

Teise rühma kuuluvad potikedral valmistatud nõude katkendid. Oma koostiselt, põletusastmelt, ornamendilt ja nõu kuju poolest moodustavad need mitu alarühma, ulatudes nähtavasti XII sajandist XIV—XV sajandile tüüpilise keraamika kani.

Kedrakeraamikast vanima rühmana eraldame antud kaevandis fragmendid, mis pärinevad suuremate püstja kaelaga nõude küljest.³⁵ Nende ülaosa profiilis ilmneb sissepoole kumer võrik, lame nivendiosa, mis sujuvalt läheb üle kumeraks õlaks. Nõude ülarandi siseserv püstub ja pöördub veidi sissepoole,

³³ TLM Aj. 16, 1: 8, 37.

³⁴ Vt. lähemalt V. Trummal. Arheoloogilised kaevamised Tartu linnusel, lk. 37—38.

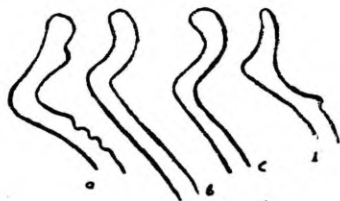
³⁵ Üldiselt tuleb Tartus, õigemini Tartu linnusel kõige vanemaks kedrakeraamikaks pidada X saj. lõpul ja XI saj. algupoolel Novgorodile tüüpilist kedrakeraamikat, mida mujal Eestis ja ka antud vanalinna kaevandis ei esine.

meenutades linnukaela profiili (vt. joon. 5).³⁶ Keraamika koostises esineb peene liiva ja savi segu, mille põletusaste on jäänud seinä murdekoha kolmekihiliseks, s. t. seinä keskossa on jäänud tume põletamata viirg. Selliste nõutükide sisepind on mõnikord konarlik, aga kaetud kedra pöörlemisjälgedega.³⁷ Enamikus pärinevad need sillutisepealseist kihtidest 1,40—1,60 m sügavusest, mis näitab, et viimased on mõneti segatud varasema materjaliga. Osa aga leiti sootäidisest 2,5—3 m sügavusest.

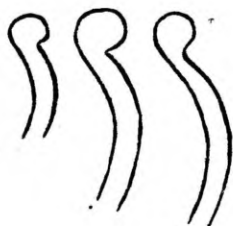
Säärase profiiliga nõufragmente leidis ka Tartu linnusel, mida vastavate Novgorodi ja Pihkva paralleelide alusel tuleks arvata XII sajandisse.³⁸ Mujal Eesti muististes need iseloomulikud ei ole. Tartu vanalinna kihtides aga on need leiud seotud ilmselt varasema eestlaste asulaga.

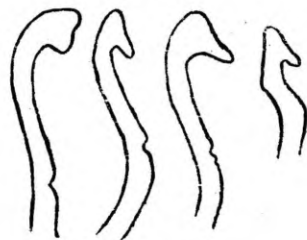
Joon. 5.

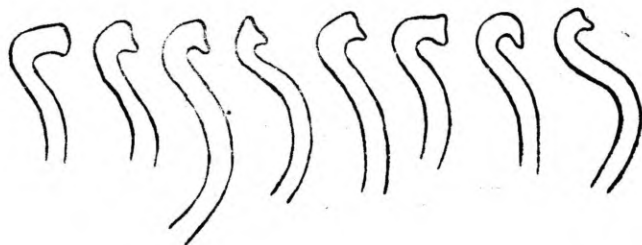
Joon. 6.

Joon. 7.

Joon. 8.

Joon. 9.

³⁶ TLM Aj. 16. I: 25, 41, 55, 79, 85, 88.

³⁷ TLM Aj. 16. I: 49, 72.

³⁸ Vt. V. Trummal. Arheoloogilised kaevamised Tartu linnusel, lk. 42, joon. 1. 9: f.

Kedrakeraamika järgmise alarühma moodustavad nõutükid, mis leiti enamikus 2,50—2,60 m sügavusest kaevandist. Nende savikoostises leidub veel õige peent liiva, põletusaste võrreldes eelmistega on tugevam, nõu sein murdekoht ühtlasem. Iseloomulikuks tunnuseks nende nõude profiilis on järsult sissepoole murtud võrik, lai, randi siseservaga ülespoole hoiduv suuosa ja kõrge kumer õlg; mõnel neist kaardub randi siseserv tugevasti sissepoole (vt. joon. 6.).³⁹ Seda tüüpi nõude lähem analüüs on esitatud samuti Tartu linnuse leiuainese käsitluses,⁴⁰ millest nähtub, et selline keraamika oli kasutusel XIII sajandil ka mujal Eesti aladel, näit. Lõhavere, Varbola ja Otepää linnustes, ka Tallinna all-linnas, XIV sajandil aga veel Vana-Vene linnades, ning esindab üldiselt samuti slaavi tüüpi kedrakeraamikat.

Tartu vanalinna vastava keraamika omapäraks, võrreldes leidudega linnusest, on nõude suhteliselt vähene ornamentika, seevastu esineb aga tugevaid möhkilustusi koos vähese joonornamendiga (vt. joon. 6 k, a, d). Otsustades vastavate idapoolsete paralleelide põhjal on möhkilustus selle tüübi hilisuse tunnuseks.⁴¹

Järelikult see vanalinnast säilinud keraamika ei ole ilmselt varasema päritoluga kui XIV sajand.

Omaette eralduva rühma Tartu vanalinna kedrakeraamikas moodustab oma savikoostiselt ja ka nõu profiililt Tartu linnuse IV ehitusjärgule (piiskopilinnuse kihtidest pärinev) analoogiline keraamika, mida oleme eelnimetatud töös tinglikult nimetanud keskajaegseks keraamikaks. Selle tunnused: põletusaste tunduv täienemine, liiva puudumine savikoostises; nõu profiilis ilmneb suhteliselt lühike võrikuosa, mis lõpeb kaarjalt tagasipöörduv äärega, ning kõrge kumer õlg, mis aheneb järsult põhja suunas.

Seda tüüpi nõude vanemal rühmal, nagu näitas XIV sajandist pärineva keraamika uurimine Tartu linnusel,⁴² on tagasipöörduv rant ümar ning seinamurdes nähtub veel kohati nõrgem, s. o. kolmekihiline põletus.

All-linnast kuulub sellesse rühma joonisel 7 näidatud profiiliga keraamika,⁴³ millel nõu seinamurdes esineb veel kolmekihiline põletus. Samaaegseks tuleb nähtavasti liigitada ka mustjashalli värvusega nõude killud (joon. 8), mille koostises esineb

³⁹ TLM Aj. 16. I: 49, 85, 87.

⁴⁰ V. Trummal. Arheoloogilised kaevamised Tartu linnusel, lk. 47—48 ja 42, joon. 9: m-s.

⁴¹ Vt. Г. П. Смирнова. Опыт классификации керамики Древнего Новгорода. Материалы и исследования по археологии СССР (МИА), № 55, М., 1950. Табл. VII: А, VIII: А жм.

⁴² V. Trummal. Arheoloogilised kaevamised Tartu linnusel, lk. 50 jj., joon. 10: k (I).

⁴³ TLM Aj. 16. I: 11, 15, 19.

peene savi-liiva segu, ka kolmekihiline põletus; profiil kujutab nendel püstjat kaela, mille ülaäär kaardub väljapoole, kusjuures äärerant pakseneb ning selle alumine, s. o. välisserv venitub koerakoonutaoliselt allapoole.⁴⁴ Nivendi kohal esineb neil sügav ebakorrapäraselt lainjas ornament. Analoogilisi vasteid sellele keraamikale autor mujal lähemas ümbruses, samuti Tartu linnusel, ei tea olevat. Säärast ebakorrapäraselt lainjat ornamenti siiski esineb mujalt all-linnast leitud suurtel kumera õlaga pottidel,⁴⁵ mis on nähtavasti samaaegsed, kuid oma ornamendilt meenutavad paar sajandit varem kasutusel olnud Novgorodi-Pihkva tüüpi joon- ja lainja ornamendiga keraamikat. Võrikuosa profiil aga on neil erinev.

Uldiselt kohtame sellist nn. üleminekuastet slaavi keraamikalt Lääne mõjudele ka mitmel pool mujal sakslaste poolt vallutatud endistel slaavi aladel, nagu Ida- ja Põhja-Saksamaal, Sileesia-Poolas ja Preisimaal.⁴⁶ Sealse keraamikas säilib veel mõningaid slaavi ornamente sugemeid, nõu profiil, koostis ja selle põletusaste aga erinevad sootuks slaavi kedrakeraamikast. On mõistetav, et ka Baltikumis võisid tekkida samasugused muutused, eriti Tartus kui saksa piiskopi residentsis, kus saksa pottsepi XIV—XV sajandil ilmselt tugevat mõju avaldas.

Keskaegse kedrakeraamika (ilma glasuurita) hiliseima variandi moodustab Tartus, nii linnusel⁴⁷ kui all-linnas eelkirjelatud profiilist väljaarenenud keraamika — õlakas, lühikese võrikuosaga nõu, millel ülarant, eriti aga randi alumine serv kaardub järsult allapoole ja on viltuselt ära lõigatud (joon. 9).⁴⁸ Selline keraamika näib üldse domineerivat piiskopiaegses Tartus, ent mujal Eesti alal, välja arvatud mõned sarnased profiilid Vana-Tallinna keraamikas⁴⁹, autor sellist keraamikat seni ei ole kohanud. Tõenäoliselt moodustab see kohaliku Tartu pottseppade toodangu, mis on ilmselt mõjustatud Põhja- ja Ida-Saksa vastava ajajärgu keraamikast ning selle valmistamistehnoloogiast.⁵⁰

Kolmanda keraamikaliigina vanalinnas tuleks iseloomustada kronoloogilises järjestuses nn. reini keraamikat. Viimane on oma koostiselt, värvuselt ja põletusastmelt kvalitatiivselt erinev kedrakeraamikast, kusjuures nõu värvus oleneb peamiselt savi koostisest ja nõu pinda katva glasuuri iseloomust. Nimetust

⁴⁴ TLM Aj. 16. I: 39, 68, 84.

⁴⁵ TLM 2075:41 (restaureeritud savinõu, leitud Jaani kiriku juurest).

⁴⁶ K. Strauss. Schlesische Keramik. Studien zur deutschen Kunstgeschichte. Strasbourg, 1928, lk. 7, 8, 10.

⁴⁷ V. Trummal. Arheoloogilised kaevamised Tartu linnusel, lk. 50—52; joon. 10: h, j, l, k.

⁴⁸ TLM Aj. 16. I: 25, 38, 43, 52, 85, 55, 58, 61, 65.

⁴⁹ ENSV TA Ajaloo Instituut 4061:1020, 1900, 2989.

⁵⁰ K. Strauss. Studien zur mittelalterlichen Keramik, lk. 33, joon. 33: 415.

«reini keraamika» õigustab asjaolu, et see keraamika on valmistatud isesugusest nn. piibusavist, mida leidub vaid Reini-äärsetel aladel Saksamaal, Frankenis ja Hessenis, mõnevõrra ka Sileesia aladel.⁵¹ Sellist savi kasutasid üldtuntud Westerwaldi, Siegburgi, Kölni ja Raereni töökodade pottsepad. Valmis savinõu kaeti pealt XIV-XV sajandil tina, hiljem aga soolaglasuuriga ning vastavalt sellele, kas see savi sisaldas rohkem või vähem rauaühendeid, saadi glasuuriga kaetult ja põletatult kas lillakaspruune, kollakaid või punakaid toone. Tavaliselt võib nõude värvuse järgi isegi määrata töökodasid, kus need on valmistatud.⁵²

Tartu vanalinna kaevandi keraamika hulgas leidub reini keraamikat suhteliselt vähe, ligemale 20 tükki, mis oma iseloomult sarnanevad Tartu linnuselt ning mõnest teisest Eesti ala keskaegsest linnalisest keskusest saadud reini keraamikaga.⁵³ Kaevandi inventaris esineb ülekaalukalt kollakasbeeži või halli glasuuriga kaetud pudelja kaelaga kannude fragmente, mis on ilustatud laia joonornamendiga.⁵⁴ Samas kohtame ka lillakaspruuni glasuuriga kaetud samasuguste kannude põhjatükke,⁵⁵ kusjuures põhjaserv on reini keraamikale iseloomulikult vajutatud sõrmega laineliseks. Leiti ka üks samasuguse nõu kaas.⁵⁶

Kõnesolev keraamika moodustab kahtlemata impordi Reini-maadest, kus neid valmistati alates XIV saj., osalt aga, näit. Kölni töökodades, juba XIII saj. II poolel. Samast ajast alates on seda välja veetud ka põhja poole Skandinaavia ja Balti aladele.⁵⁷

Tartu vastavad eksemplarid — väheldased kõrvaga ja pudelja kaelaga joogikannud — on oma iseloomult mõnevõrra hilisemad. Need sarnanevad üsna detailides kaugemalt Põhja-Saksa ja Sileesia aladelt XV—XVI sajandist pärineva reini keraamikaga.⁵⁸ Seda tüüpi nõudest arenesid hiljem välja keerukamad vormid, reljeefse ja nn. tempelornamendiga glasuuritud nõud. Üks selline fragment pärineb ka antud kaevandist.⁵⁹ See on kaetud pruuni läikiva glasuuriga ning ilustatud nagu vastavad läänepoolsed paralleelidki reljeefse stiliseeritud taimornamendiga.

⁵¹ K. Koetschau. *Reinisches Steinzeug*. München, 1924, lk. 6.

⁵² K. Koetschau. *Reinisches Steinzeug*, lk. 6—8.

⁵³ V. Trummal. *Arheoloogilised kaevamised Tartu linnusel*, lk. 52—53.

⁵⁴ TLM Aj. 16. I: 28, 30, 58, 92, 93.

⁵⁵ Sealsamas, 16. I: 82, 91, 93., vrd. K. Strauss. *Die Töpferkunst in Hessen. Studien zur deutschen Kunstgeschichte*. Strasbourg, 1926; tahv. XV: 67, 68.

⁵⁶ TLM Aj. 16. I: 59.

⁵⁷ A. Brackmann u. W. Unverzagt. *Zantoch. Ein Burg in deutschen Osten*. Leipzig, 1936, lk. 920; joon. 34: 9—15.

⁵⁸ K. Strauss. *Die Töpferkunst in Hessen*, tahv. XV: 67, 68.

⁵⁹ TLM Aj. 16. I: 30.

Vaadeldavas leiumaterjalis esineb ka ilma glasuurita või väga tuhmi vaabaga kaetud reini keraamikat. Selline keraamika on mõnikord töödeldud lohakamalt, nagu näitavad vastavad leiud Tartu linnusel, ka Tallinna Toompea kaevamistelt, Otepäält jm., kusjuures viimaseid on uurijad pidanud selle keraamika lohakama töötluse tõttu kohapealseks pottsepiseks.⁶⁰ Tegelikult aga, uurides lähemalt reini keraamika töötlust ja selle levikut Saksa aladel, tuleb eelmainitud seisukoht lugeda ekslikuks, sest Baltikumis puudub vastav toormaterjal reini keraamika tootmiseks. Järelikult on viimane sisse veetud, kuid ilmselt «odavamana» kaubana ning kuulub tõenäoliselt varasema reini keraamika hulka.⁶¹

Kõnesolevast kaevandist saadi sääraseid hallika tuhmi vaabaga reini keraamika fragmente⁶² sootäidisest 2,5—3,50 m sügavusest, mis samuti näitab, et viimased kuuluvad varasema reini keraamika hulka, niisiis XIV—XV saj.

Neljanda liigi vaadeldava keraamika hulgas moodustab kedral valmistatud, sisepinnalt glasuuritud keraamika. Viimane koosneb punasest peensavist, on tugeva põletusega ning nõud on seestpoolt kaetud peamiselt kollaka, roheka või pruuni glasuuriga. Leiusuhted seovad antud keraamika kaevandis kivisillutisepealsete kihtidega, mis näitab, et seda tüüpi pottsepatooted olid Tartus kasutusel peamiselt XVII—XVIII saj. Kuid võib arvata, et osalt ka varem, ilmudes käibe vahetult pärast slaavi tüüpi kedrakeraamika käigust ärajäämist, nagu on analoogilisi näiteid Poola-Sileesia aladelt jm.⁶³ Siinkohal tuleb märkida, et Baltikumis on keskajast pärinevat keraamikat, eriti aga just XVI—XVIII saj. pottsepise arengut üldse kõige vähem uuritud. Selle kohta puudub igasugune kirjandus, mistõttu ka Tartu vastavaid leide on raske kvalifitseerida ilma uusima, s. o. keemilise menetluseta. Antud juhul pole võimalik oluliselt toetuda ka leiusuhete stratigraafiale.

Oma üldiseloomult kujutab uuritud keraamika püstjaid, eelmisest vähem õlakaid, silinderja kaelaga kanne. Suuäär kaldub neil veidi väljapoole, moodustades laia liistu, mis on mõnikord sile, sagedamini aga soonitud põikilaineliseks (vt. joon. 10).⁶⁴ Neil nõudel esineb harva ka madalat joonornamenti, tavaliselt omavad need kahe- või ühepoolseid kõrvu. Sellise profiiliga seestpoolt glasuuritud nõusid kohtame mitmel pool Saksa keraamikakogudes ning juba mainitud Sileesia aladel XV—XVI sa-

⁶⁰ Vt. sellekohast kirjandust V. Trummal. Arheoloogilised kaevamised Tartu linnusel, lk. 53.

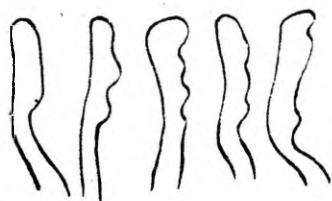
⁶¹ Vrd. K. Strauss. Studien zur mittelalterlichen Keramik, lk. 21; joon. 13: 1—5 jm.

⁶² TLM Aj. 16. I: 30, 82, 85, 93.

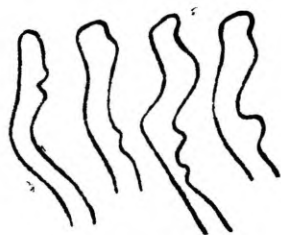
⁶³ K. Strauss. Schlesische Keramik, lk. 7—8; vt. tahv. II: 13—17.

⁶⁴ TLM Aj. 16. I: 15, 25, 30, 34, 35, 37.

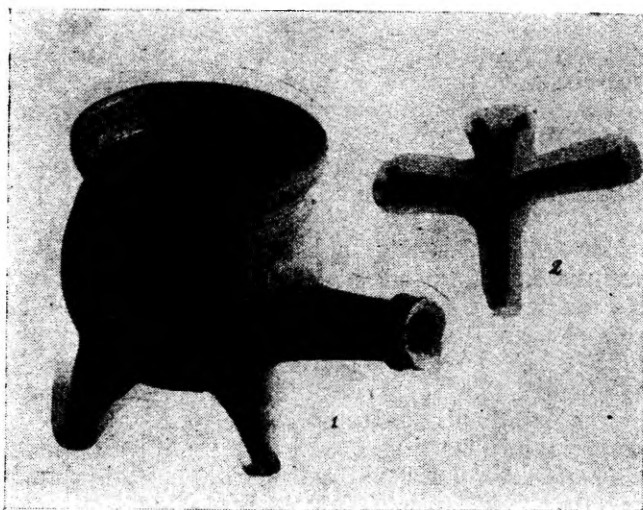
jandil.⁶⁵ Võimalik aga, et need Tartus ka veel XVII—XVIII sajandil kasutamist leidsid.

Joon. 10.

Joon. 11.

Joon. 12.

Elmistega samaaegseks tuleb pidada nähtavasti samuti sisepinnalt glasuuritud, kuid tunduvalt kõhukamaid, madalaid potte, millel on kolm jalga, ühel küljel tavaliselt tila, mõnikord aga kandenäsad (joon. 11 ja 12-1). Selliste nõude fragmente leiti kaevandist terve rida,⁶⁶ neid on teada arvukalt ka mujalt Tartu vanalinna territooriumilt ning O. Saadre andmetel ka

⁶⁵ K. Strauss. Studien zur mittelalterlichen Keramik, joon. 34:3.

⁶⁶ TLM Aj. 16. I: 19, 25, 29, 34, 39, 64, 66.

Tallinna Toompea ja all-linna kaevamistelt. Selliste pottsepatoodete valmistajatel on vaieldamatult olnud kasutada läänepoolsed eeskujud. Kolme jalaga potid, algul glasuurimata, ilmuvad germaani aladel kasutusele juba XIII—XIV sajandil;⁶⁷ glasuuritud potid levivad laiemalt XV—XVI sajandil. Saksa keraamika üks tuntumaid uurijaid Konrad Strauss nimetab neid «grapeniteks», mis olid saksa kaminakolletel laialt kasutusel ka veel XVIII sajandil.⁶⁸

Vaadeldavas leiumaterjalis osutusid sagedasteks veel mitmesugused kahlite fragmendid, moodustades samuti olulise pottsepise liigi juba keskajast alates. Kahhelahjude päritolu näib viitavat samuti germaani aladele, nimelt rea uurijate arvates saab kahhelahi alguse just saksa talupoja elamust.⁶⁹ Oma algsel kujul on kahlite tootmine olnud seotud väga tihedalt pottsepi-sega, need on välja arenenud ümaraist kõrvadeta savipottidest, mis tollal primitiivse saviahju seinasse torgati, et kuumust levitavat pinda suurendada.⁷⁰ Niisuguste kahlite (*Topfkacheln*) kasutamisest on germaani aladel andmeid juba XIII—XIV sajandist.⁷¹ Liivimaale ilmusid kahlid Läti materjale arvestades mitte enne XV sajandit ning ka glasuuri hakati rakendama neil alles renessansiajastul. Varast tüüpi hilisgootikale omaseid ümaraid pottkahlid (glasuurimata) Liivimaalt seni ei tunta. Kahlite ulatuslikum kasutamine Riias levib alles XVI—XVII sajandil.⁷²

Eesti alalt leitud kahleid pole kahjuks varem käsitletud. Tartu vanalinna kaevandist leitud kahlite osad on samuti kahtlemata kõik hilisemad, kuna eelmainitud ümarkahleid siit pole leitud. Vanimaks kahlitüübiks tuleb pidada antud juhul glasuurita kandilist pottkahlit, mis põhjasaunas külgedel kooniliselt aheneb. Kahli servarant on horisontaalselt tagasi pööratud ning kahli pinda katab lame joonvajutis.⁷³ Viimati mainitud kahleidki tuleks lugeda XIV sajandile tüüpiliste kahlite hulka, kuid sakslaste poolt vallutatud idapoolseil aladel levisid need ka tunduvalt hiljem. Tartu eksemplaridel pole kahliservarant pealegi päris tasane, vaid kaardub nurkades (üks neist koguni kaetud pruuni glasuuriga), millise kujuga kahleid on

---

⁶⁷ K. Strauss. Studien zur mittelalterlichen Keramik, joon. 17:2, 4; 18:2; 28:6, 7.

⁶⁸ Samas, lk. 23.

⁶⁹ A. Dachler. Die Ausbildung der Beheizung bis ins Mittelalter. Berichte und Mitteilungen des Altertumsvereins in Wien, 1928, B. 40, lk. 157

⁷⁰ S. Ambrosiani. Zur Typologie der älteren Kacheln. Stokholm, 1910, joon. 2.

⁷¹ K. Strauss. Kacheln und Öfen. Strasbourg, 1926, lk. 25.

⁷² H. Tunzelmann. Die alte einheimische Kachelkunst und die Ofenkacheln im Rigaer Dommuseum. Riga, 1933, lk. 7—8, 13.

⁷³ TLM Aj. 16. I:13, 14, 34, 37, 56, 67.

peetud iseloomulikuks renessansiajastu ahjudele XV—XVI saj., mil laiemalt hakkas levima ka kahlite glasuurimine.⁷⁴

Enamiku antud kaevandist leitud kahlitest moodustavad kandilised, nn. lamekahlid, mis on kaetud musta või tumepruuni glasuuriga, ilustatud peamiselt stiliseeritud taimornamendiga. Ahjuseinasse asetamise hõlbustamiseks on need kahlid varustatud siseküljel kitsa väljaulatuva randiga. Üldiselt olid tumepruuni ja musta glasuuriga kahhelahjud iseloomulikud hilisrenessansi ja varase baroki interjööri, kuna hilisbarokis (XVIII saj.) tulid kasutusele sinise taimornamendiga valged kahlid.⁷⁵ Otsustades taimornamendi motiivide järgi, võiksime enamikku kaevandist leitud Tartu kahlite fragmente arvata XVII sajandisse või XVIII sajandi algusse, mil taimornamendis domineerisid plettmotiivid siledate või kanneleritud sammastega, loorberimotiivid või ka lahtine õis, nn. barokipäevalille kujutus. Esineb veel suuri reljeefseid viinamarjakobaraid, mis kaetud musta glasuuriga ning on samuti iseloomulikud barokile.⁷⁶ Selliseid kahleid tunneme mujaltki Eesti alalt, näiteks Tallinnast.⁷⁷

Rohelise glasuuriga kahleid on kõnesolevas leiuinventaris suhteliselt vähe, oma ornamenti motiividelt meenutavad need samuti baroki või hilisrenessansi ornamenti. Põhja-Saksa aladel on selliseid kasutusel olnud XVI sajandil ja XVII sajandi algupoolel.⁷⁸ Roheline glasuur on saadud ilmselt saviglasuurisse vaseoksiidi segades, kuna musta või pruuni tooni glasuurile andis rauaoksiidi lisand.⁷⁹ Et kirjalikke ürikuid Tartust säilinud pole, ei tea me lähemalt, kas mainitud pottsepatooted valmistati kohapeal või mitte. Täpsemaid andmeid pole selle kohta ka Tallinnast, kuigi rohelise glasuuriga kahlid on seal hästi tuntud.⁸⁰ Silmas pidades Riia allikaid, on seal näidatud just varasemate XV—XVI saj. kahlite tootmist kohapeal Läänest, eriti Lüübekist ja Rostockist sisserännanud pottseppade poolt. Koldeks, kust kahhelahjude traditsioon Põhja-Euroopasse levis, on üldiselt peetud Hansa linna Lüübekit ja Hamburgi. Kahlite sissevedu Läti alale Lüübekist saabuvate laevadega on allikandmetel tõestatud alles XVIII sajandist alates.⁸¹ Tartu vastava pottseppise kohta pole esialgu võimalik täpsemaid järeldusi teha.

⁷⁴ K. Strauss. Kacheln und Öfen, lk. 25.

⁷⁵ H. Tunzelmann. Die alte einheimische Kachelkunst, lk. 10., vt. ka K. Strauss. Kacheln und Öfen der Mark Brandenburg. Studien zur deutschen Kunstgeschichte. Strasbourg, 1926, tahvlid XVII—XVIII, XIX.

⁷⁶ TLM Aj. 16 I: 2, 3, 4, 5, 6, 7, 10, 12, 14, 17, 22, 31, 32.

⁷⁷ S. Tarakanova, O. Saadre, tsit. artikkel, lk. 17.

⁷⁸ K. Strauss. Kacheln und Öfen der Mark Brandenburg, tahv. XVII: 75, 79.

⁷⁹ Sealsamas.

⁸⁰ S. Tarakanova, O. Saadre, lk. 17.

⁸¹ H. Tunzelmann, Die alte einheimische Kachelkunst, lk. 31.

Kõige hilisema päritoluga barokk-kahlite hulka, nagu märgitud, kuuluvad valged helesinise taimornamendiga kahlid, millest leiti fragmente ka antud kaevandis.⁸²

Keraamikaga seoses nimetaksin veel üht terrakottafragmenti, mis tüüpilise ülesrafitud seeliku voldistiku järgi otsustades pärineb ilmselt mõnest naisfiguurikesest.⁸³ Selle päritolu on leiu fragmentaarsuse tõttu raske määrata. Läänes esineb mitmel pool XV—XVI sajandil sääraseid heledast savist, üsna nõrga põletusega figuurikesi kas pühakujukudena (sagedamini Maria lapsega) või lihtsalt krutsifiksidena.⁸⁴ See näitab, et selliseid kujukesi valmistati väga mitmesugustes Saksa töökodades, kust mainitud eksemplar ka Tartusse võis sattuda.

Nii nagu Tartu linnuse hilistes kihtides, leiti ka vaadeldava vanalinna kaevandis peamiselt kivisillutise pealmistest kihtidest hulgaliselt valkjate savipiipude kahasid ning piibuvarte osi.⁸⁵ Otsustades neil säilinud sissepressitud taimornamendi ja pealkirjade (näit. «Ingouda») järgi, on piipe valmistatud Hollandis alates XVI sajandist. Eesti linnades kohtame neid Läänemaadest pärit impordi hulgas aga ka veel XVIII sajandist.⁸⁶

Töö- ja tarberiistu ning ehteid on vaadeldavas leiumaterjalis väga vähe. Viimane on tingitud osalt sellest, et uuritava piirkonna varasem asustus oli suhteliselt hõre ning seegi seotud peamiselt usulise tähtsusega hoonetega (kirik, klooster). Ehete vähesus seletub ka leiutingimustega, mis pronksi säilitamiseks polnud soodsad. Viimasest oli jälgi vaid rohelise oksiidina. Enamik mainitud leidudest on seotud hilise feodalismiajaga.⁸⁷ Mainida võiks omapärast etnograafilist eset — kolmeharulist rauast pilakut (joon. 12:2),⁸⁸ millel iga haru lõheneb veel otsast kaheks tagasipöörduvaks mokaks. ENSV Etnograafiamuuseumi fondides leidub vastavaid kaheharulisi pilakuid, mistõttu leitud eksemplar on selle etnograafilise eseme variant. Säärane raudpilak asetati puust ristjala sisse või löödi ahjupoti külge.⁸⁹

Olgu nimetatud veel mõnede hiliste nugade luust ja puust käepidemed, üks sääreluust töödeldud viie auguga vilepill ehk

⁸² TLM Aj. 16. I:2, 30.

⁸³ Sealsamas, I:29.

⁸⁴ K. Strauss. Schlesische Keramik, tahv. V:41.

⁸⁵ TLM Aj. 16. I:12, 26, 29, 36, 39, 40, 63, 96.

⁸⁶ Lähemalt vt. V. Trummal. Arheoloogilised kaevamised Tartu linnusel, lk. 84.

⁸⁷ Vt. TLM Aj. 16 I:94, 42, 70, 54, 69, 41, 48, 54, 73, 86, 95, 51, 75, 80.

⁸⁸ Sealsamas, 16. I:18.

⁸⁹ I. Manninen. Etnograafiline sõnastik. Tartu, 1925, lk. 60—61.

«flööt»,⁹⁰ milletaolisi on mujaltki teada, näiteks Tallinna Rae-kojaplatsi kaevamistelt, germaani aladelt, Skandinaaviast, viikingiaja leidude hulgast Birkast jm.⁹¹

Leiti ka kolm pronksmünti.⁹² Neist üks on vene denga 1738. a., mille tagaküljel asetseb tsaarikull ja mis on münditud Anna Ivanovna ajal.⁹³ Teine vene münt polutka pärineb samast ajast, olles vermitud 1730. a.⁹⁴ Kolmas mündileid kujutab endast Rootsi ööri 1666. a., mis münditeadlase A. Molvõgini andmetel pärineb Karl XI ajast. Mündi ühel küljel on krooniga lövi figuur, teisel aga kolm kuningakrooni, ümbritsetud tähtedest RCS (Carolus Rex Sveca).

Mõningate vähem huvitavate ehete⁹⁵ kõrval mainitagu veel üht merevaigust ristikest,⁹⁶ mis saadi XVII saj. sillutise pealt. Ristil on ebamääraseks kulunud šriff, ilmselt kujutab see endast mõne vaimuliku sümbolit.

* * *

Tartu vanalinna esialgseid kaevamistulemusi kokku võttes võime resümeerida järgmisi momente. Arheoloogilise leiuainese ja osalt ka stratigraafia põhjal eraldub vanalinna arengus vähemalt kaks olulist etappi. Neist varasem oleks seotud Tartu piiskopivõimu perioodiga ja teine etapp Rootsi valitsuse ajaga. Ent mitmete leidude, eeskätt käsitsi valmistatud savinõu fragmentide ja leiuteadete alusel on põhjust eeldada Tartu vanalinna kohal veelgi varasema, s. o. XIII sajandile eelneva eestlaste asula olemasolu. Selle täpsemaks dateerimiseks ja asula funktsiooni määramiseks on vajalikud jätkuvad uurimistööd.

Vanema, kivehitustega seotud etapi osas näitavad uuritava piirkonna materjalid, et intensiivne ettevalmistustöö kivehituste, linna fortifikatsiooni jne. püstitamiseks Tartu vanalinnas pidi algama vahetult pärast Tartu vallutamist sakslaste poolt. Pikaajalist ettevalmistustööd nõudis eriti vanalinna Emajõe-poolne, jõeluha kohale rajatav linnaosa, mille aluspinda tuli kohati üle 2,5 m paksuselt täita, et tõsta see tunduvalt kõrgemale põhjaveetasemest. Piiskopiaegse korrapärasest munakividest laotud sillutise olemasolu kinnitas, et heakorrastustööd uuritavas piirkonnas

⁹⁰ TLM Aj. 16. I: 47, 89, 53.

⁹¹ H. Jankuhn. Die Ausgrabungen in Haihabu (1937—39). Herausgeg. von der Forschungs- und Lehrgemeinschaft «Das Ahnenerbe». Arbeiten zur Ur-, Vor- und Frühgeschichte. B. 3, Berlin, 1943, lk. 163; vt. ka S. Tarakanova, O. Saadre, lk. 22, joon. 6: 7.

⁹² TLM Aj. 16. I: 9, 23, 33.

⁹³ Вел. князь Георгий Михайлович. Монеты царствования императрицы Анны Ивановны. СПб.; 1901, lk. 241, № 209.

⁹⁴ Samas, lk. 224, nr. 40, tab. III: 9.

⁹⁵ TLM Aj. 16. I: 45, 57, 50, 24.

⁹⁶ Samas, 16. I: 46.

olid XIV sajandil kõrgel tasemel. Sillutisega paralleelselt oli rajatud kuivendussüsteem.

Säilinud raudkividest ja tellistest vundamendi jäänused TRU võimla vundamendi alusel, mille sügavus, asend, telliste mõõtmed jne. seostuvad mainitud etapiga, peaksid tähistama juba kirjalikest ürikutest teada oleva Pühavaimu kiriku asukohta. Arvestades nimetatud piirkonnas ehitusteks kohandatud pinnase täitematerjali ja selles olevaid leide (XIV saj. reini keraamika), paistab olevat tõenäoline, et siinsed kiviehitused püstitati mitte enne XIV sajandit.

Teine selgepiirilise etapp linna arengus eraldus uuritavas piirkonnas samuti suhteliselt hästi säilinud kivisillutisega, mis erines oma iseloomult tunduvalt varasemast ja on dateeritav XVII sajandiga. Analoogilise sillutise olemasolu vanalinnas on kinnitanud mõned varasemate ehitustööde ajal saadud andmed. Ehitustegevuse ja linna heakorrustustööde intensiivistumisest XVII sajandil kõnelevad ka kirjalikud dokumendid.

Tartu keskaegse arenguga seotud leiumaterjal on vaadeldavas kaevandis küllaltki ühekülgne. See annab ettekujutuse peamiselt pottsepise arengust, nii keraamikast kui ahjukahlitest, mis leidsid kasutamist vanalinnas. Keraamika on esindatud mitmekesiselt rea üksteisele järgnenud perioodide ulatuses. Keraamika peegeldab Tartu tolleaegseid ulatuslikke kaubasidemeid. XII—XIV sajandile on iseloomulik slaavipärane kedrakeraamika, mis esines nii Tartu linnuses kui vanalinna osas. See kõneleb tihedate vahetussidemete olemasolust Vene käsitöökeskustega, eeskätt Novgorodi ja Pihkvaga. Need sidemed olid veelgi elavamad XI—XII sajandil, nagu näitas slaavi asustusega seotud rikkalik leiuinventar linnusel. Järelikult pidi slaavipärane keraamika ka all-linnas samal ajal kasutusel olema laiemalt, kui me seda praeguse vanalinna vähese uurituse põhjal tunneme. XIV—XV sajandil toimus üleminek slaavipärastelt keraamika vormidelt, valmistustehnoloogialt ja ornamendilt germaanipärastele. Slaavi elementide olemasolu oli mõnda aega veel ilmne, mis kinnitab, et siinsed pottsepad tundsid hästi varasemaid slaavi keraamika vorme ja ornamenti.

Saksapärase keraamika analüüs näitas, et eriti XIV saj. II poolest alates ning XV ja XVII sajandil, mil Tartu etendas Hansa kaubanduses ka Saksa linnadega silmapaistvat osa, suurenesid läänepoolsed mõjud siinses linnakultuuris. See avaldus eeskätt importkeraamika juurdevoolus (reini keraamika, ahjukahlid, savipiibud, terrakottastatuetid jne.). Läänest sisserännanud pottseppade osa oli kohalike sakslaste kõrval Tartus küllalt suur. Sellekohaseid andmeid on teistestki Baltikumi linnadest, peamiselt Riias ja Tallinnast, kus keskaegsed ürikud on paremini säilinud kui Tartus.

Et töö- ja tarberiistade, eriti ehete osas oli vaadeldav leiu- materjal kasin, siis pakuvad antud kaevamisandmed teiste kesk- aja käsitöölade kohta (v. a. pottsepis) vähe uut. See muidugi ei tähenda, et mujal vanalinna kultuurkihis vastavat materjali ei võiks leiduda, selle uurimine aga seisab suurelt osalt alles ees.

О РЕЗУЛЬТАТАХ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ РАСКОПОК НА ТЕРРИТОРИИ ГОРОДА ТАРТУ

В. К. Труммал

Резюме

Кафедрой истории СССР ТГУ под руководством автора настоящей статьи, совместно с Тартуским городским музеем летом 1966 года были проведены археологические раскопки на территории древнего Тарту — на улице Магазины № 3 — в северо-восточной части города (рис. 1) в целях изучения возникновения города, городского строительства и ремесла.

Культурный слой раскопанной площади (рис. 2), состоящий из различных строительных остатков, мусора, кирпича, извести, сложившийся в различные времена, образует мощное (2,6—2,7 м) отложение. Оно находится на древнем материке, связанном с каменным строительством средневековья. Под этим искусственным материком находятся новые искусственные наслоения. Следовательно, большая часть древнего города, в том числе и область раскопок, основана на искусственных наслоениях речной поймы.

В культурном слое выделяется несколько строительных периодов. При помощи стратиграфии и на основе археологического материала возможно определить два этапа в развитии древнего города. Из них более ранний этап связан с периодом Тартуского епископства. Находки показывают, что интенсивная подготовка для сооружения каменных построек началась сразу после завоевания Тарту немцами в XIII в. Для этого насыпали более 2,5 м искусственной почвы над речной поймой. Затем построили дренажную систему, которая состоит из деревянных труб и их соединяющих колодцев. При раскопках были найдены остатки одной трубы (рис. 4). О довольно высоком уровне благоустройства города того времени свидетельствует основанная параллельно с дренажной системой булыжная мостовая. Во время последних работ 1946 года под цоколем спортивного здания обнаружили древний каменный фундамент, остатки которого сохранились и на северной площади наших раскопок. Возможно, что эти остатки фундамента принадлежат церкви Святого духа, о существовании которой на углу теперешних улиц Мичурина

и Магазины говорят письменные источники. Археологический материал доказывает, что сооружение названной церкви и принадлежавшей к ней постройки не могло состояться ранее XIV столетия, как это предполагали более ранние исследователи Тарту.

Второй этап в развитии города определяется в данном районе новым периодом работ по благоустройству города. При раскопках на глубине 1,60 м была открыта новая булыжная мостовая (рис. 3), относительно лучшей сохранности по сравнению с первой мостовой, она отличается от первой и величиной булыжников, и способом настилки. Существование аналогичной мостовой доказано и данными, полученными при разных строительных работах в других местах древнего Тарту. Добытые на раскопках материалы подтверждают, что мостовая была сооружена в XVII веке.

Археологические находки, полученные из раскопок, отражают главным образом развитие городского быта средневекового Тарту. Некоторые фрагменты керамики схожи с керамикой, известной по типичным эстонским поселениям X—XI веков. Они указывают на существование более древнего поселения эстов на месте территории средневекового города Тарту. Для более точного датирования последнего и определения его функций пока не хватает материала. Гончарная керамика славянского типа с XII—XIII и начала XIV веков (рис. 5 и 6) сравнительно многочисленна и говорит о связях Тарту с древнерусскими ремесленными центрами того времени — Новгородом и Псковом.

Второй вид керамики — гончарная керамика средневековья, которая существовала параллельно с соответствующей керамикой XIV века Тартуского городища. Обжиг её качественно лучше и глиняный состав значительно мельче вышеуказанной первой группы гончарной керамики. Более древними видами данной керамики являются т. н. переходные формы от керамики славянского типа к формам германского происхождения (рис. 8).

Более поздний вариант средневековой керамики составляют сосуды, характерные для гончарного производства Тарту XIV века (рис. 9). Точные параллели её из других стран автору неизвестны, но в технологии производства прослеживается несомненно западное влияние.

Третий вид керамики — т. н. рейнская керамика. Это прежде всего кувшины с бутылообразной шейкой и ручкой, извне покрытые серватой, бежевой или лиловато-коричневой поливой. Им имеются параллели XV—XVI веков из германских областей. В Тарту, а также в Таллине представлена и более древняя рейнская керамика XIV века, неполированная и менее тщательно обработанная, по сравнению с более поздней рейнской керамикой.

Последним, т. е. четвертым видом гончарной керамики Тарту

являются сосуды из красной глины, без примеси песка, сильного обжига, изнутри покрытые желтой, зеленоватой или коричневой поливой (рис. 10, 11). К этому же виду принадлежат и сосуды с шаровидным туловищем, на трех ножках, с двухсторонними ручками и носком (рис. 12:1). Оба последних типа полированной керамики несомненно западного происхождения. В Германии этот тип возник уже в XIII веке. В Тарту и в других прибалтийских городах (напр., в Отепя, в Таллине) они существовали повидимому еще и в XVII—XVIII веках.

Вышеописанные типы керамики, в том числе и рейнская, отражают торговые сношения средневекового Тарту с немецкими городами. Позднее такие сосуды могли изготавливаться и на месте немецкими гончарными мастерами, пришедшими с запада.

Этим же путем в Прибалтику проникли печные полированные изразцы, покрытые черной или зеленой поливой.

Орудия труда и предметы обихода на территории раскопок представлены довольно скудно. Это обусловлено отчасти условиями находок, а прежде всего относительно редкой заселенностью данной местности в раннем средневековье.

VON DEN ERGEBNISSEN DER AUSGRABUNGEN AUF DEM GELÄNDE DES ALTEN TARTU

V. Trummal

Zusammenfassung

Als gemeinsames Unternehmen des Lehrstuhls für Geschichte der UdSSR der Staatlichen Universität Tartu und des Tartuer Stadtmuseums wurden im Sommer 1966 unter der Leitung der Unterzeichneten am nordöstlichen Rand der Tartuer Altstadt, Magazinstraße 3 (Abb. 1) archäologische Ausgrabungen durchgeführt. Die in Rede stehenden Forschungsarbeiten waren auf dem Territorium der Altstadt die ersten und wurden zur Erforschung der Entstehung und der früheren Entwicklung der Stadt, sowie zur Erforschung des alten Handwerks der Stadt ausgeführt.

Die Kulturschicht der Ausgrabungen bestand aus mannigfaltigen zu verschiedenen Zeiten abgelagerten Bauresten aus Schutt, Ziegelsteinbruchstücken und Mörtel — eine 2,6—2,7 m starke Schicht (Abb. 2), die auf dem ältesten, mit mittelalterlichen Steinbauten verbundenen Boden lag. Darunter setzt sich bis zur Tiefe von 5,5 m eine abwechselnd mit torfhaltigem Sand, Reisig, Knüppeln und Holzspänen nachgefüllte, mit Grundwasser durchtränkte Schicht fort.

Aus dem Profil der Ausgrabungen geht hervor, daß der größte Teil der Tartuer Altstadt, einschließlich der Ausgrabungsplatz, auf der Auwiese des Flusses auf nachgefülltem Sumfboden gegründet ist.

In der Kulturschicht konnte man mehrere Siedlungsperioden feststellen. Sowohl auf Grund des Fundmaterials als auch der Stratigraphie lassen sich mindestens 2 Etappen in der Entwicklung der Altstadt unterscheiden. Die ältere von ihnen ist mit der Machtperiode des Tartuer Bischofs verbunden. Das Fundmaterial dieses Zeitabschnitts zeigt, daß intensive Vorbereitungsarbeiten zur Errichtung der Steinbauten auf dem erwähnten Territorium schon unmittelbar nach der Eroberung der Stadt durch die Deutschen begonnen haben mußten. Zu diesem Zweck wurde die Auwiese um mehr als 2,5 m gehoben.

Danach wurde ein Stadtentwässerungssystem angelegt, das aus hölzernen Wasserleitungsröhren und mehreren Brunnen bestand. Bei den Ausgrabungen wurden die Reste einer solchen Holzröhre gefunden (Abb. 4). Von einem bemerkenswert hohen Stand der kommunalwirtschaftlichen Einrichtungen der Stadt zeugt auch die parallel mit der Dränage gelegte Kopfsteinpflasterung, deren Reste in der Ausgrabungsstätte der Magazinstraße in der Tiefe von 2,2 m freigelegt wurden. Noch besser verfolgbare ist eine ähnlich beschaffene, nordöstlich von der Ausgrabungsstätte liegende Pflasterung, die 1946 beim Bau der Universitätsturnhalle ans Tageslicht kam. Im Verlaufe der obenerwähnten Bauarbeiten im Jahre 1946 kamen Teile eines alten Steinfundaments, das sich auch im nördlichen Teil der behandelten Ausgrabungen fortsetzte, zum Vorschein. Das freigelegte Steinfundament könnte mit der Heiligen-Geist-Kirche zusammenhängen, die laut schriftlichen Quellen an der Ecke der Mitschurin- und Magazinstraße gestanden haben sollte. Auf Grund einer Reihe von archäologischen Funden (enthalten eine für das XIV. Jh. charakteristische rheinische Keramik) kann man annehmen, daß die Errichtung sowohl der obengenannten Kirche als auch der zu ihr gehörenden anderen Bauten nicht vor dem XIV. Jh. stattfinden konnte.

Die zweite Etappe in der Entwicklung des alten Tartu offenbart sich als eine neue Periode der kommunalwirtschaftlichen Einrichtung der Stadt. Davon zeugt eine andere Steinpflasterung in der Tiefe von 1,6 m, die verhältnismäßig gut erhalten ist und sich in ihrer Beschaffenheit von der älteren Pflasterung merklich unterscheidet (Abb. 3). Das bei den Ausgrabungen auf der Pflasterung freigelegte Fundmaterial zeigt, daß die Pflasterung aus dem XVII. Jh. stammen muß. Auch schriftliche Urkunden berichten von der Intensivierung der Bauarbeiten und der Arbeiten zur Bestordnung der Stadt besonders im XVII. Jh. Folglich ist die zweite deutlich umgrenzte Etappe in der Entwicklung

der Altstadt mit der Zeit der Schwedenregierung in Zusammenhang zu bringen.

Der bei den Ausgrabungen ans Tageslicht gebrachte Fundstoff spiegelt vor allem die Entwicklung der mittelalterlichen Stadtkultur wider. Vereinzelte Bruchstücke der handgeformten Keramik, die der Keramik ähnelt, die auch in anderen estnischen Bodenaltertümern aus dem Ende des I. Jahrtausends anzutreffen ist, weisen offenbar darauf hin, daß in der Frühzeit des Feudalismus auf dem Territorium der Tartuer Altstadt wahrscheinlich auch eine estnische Siedlung bestanden hat. Zu ihrer genaueren Datierung und Bestimmung der Funktion des Städtewesens gibt es vorläufig noch nicht genügend Material.

Der größte Teil der Keramik stammt aus dem XIII.—XVI. Jh. und teilweise sogar aus einer noch späteren Periode.

Als älteste Gattung kann man darin die auf der Scheibe gearbeitete Keramik slawischer Prägung unterscheiden (Abb. 5 und 6), die aus dem XII.—XIII. Jh. und der I. Hälfte des XIV. Jh. stammt. Diese Gattung der Keramik spiegelt die Beziehungen Tartus zu den russischen Handwerkszentren Nowgorod und Pleskau wider.

Die zweite Gattung ist durch die mittelalterliche auf der Scheibe gearbeitete Keramik vertreten, die der von der Tartuer Bischofsburg stammenden Keramik analog ist. Sie zeigt eine feine Tonbeschaffenheit mit sehr hartem Brand. Die älteste Gruppe dieser Funde bilden die Übergangsformen von der Keramik slawischer Prägung zur Keramik germanischer Prägung (Abb. 8), deren analogische Parallelen an verschiedenen Orten in Nord- und Ostdeutschland anzutreffen sind.

Eine spätere Variante der behandelten mittelalterlichen Keramik bilden die Gefäße, die besonders für die Tartuer Töpferkunst aus dem XIV. Jh. charakteristisch sind. (Abb. 9). Ob in den Nachbargebieten ähnliche Gefäße gefunden worden sind, ist der Verfasserin der vorliegenden Abhandlung nicht bekannt. Bei der Technologie ihrer Herstellung ist der westliche Einfluß offensichtlich.

Die dritte Gattung bildet das sog. rheinische Steinzeug, dessen entsprechende Parallelen ebenso aus dem XV.—XVI. Jh. stammen. Es gibt auch eine weniger sorgfältig bearbeitete rheinische Keramik aus dem XIV. Jh.

Zur vierten Gattung gehören Gefäße mit hartem Brand aus rotem Ton ohne Sandgehalt. Ihre Innenfläche ist gelblich, gründlich oder braun glasiert. Ihre Profile sind auf der Abb. 10 und 11 dargestellt.

Ein Teil von ihnen stellt dreibeinige kuglige Töpfe dar, die mit zwei Henkeln und einer Tülle versehen sind (Abb. 12:1). Gefäße von gleicher Form und Glasur trifft man wiederum öfters im XV. und XVI. Jh. in den nördlichen Gebieten Deutsch-

lands an. In Tartu, sowie in Tallinn, waren ähnliche Gefäße noch im XVII. und XVIII. Jh. im Gebrauch. Ihre ursprüngliche Verbreitung war aber offenbar mit dem Handel der Hanse im XV.—XVI. Jh. verbunden, der auch die rheinische Keramik sowie die Ofenkacheln mit schwarzer und grüner Glasur bei uns einführte. Aus westlichen Ländern (Holland) importiert sind auch die weißen Tonpfeifen, deren Fragmente sowohl in der Ausgrabungsstätte der Magazinstraße als auch anderswo in den Schichten der Altstadt anzutreffen sind.

Werkzeuge, Gebrauchsgeräte und Schmuck sind in der Ausgrabungsstätte verhältnismäßig spärlich vertreten.

ZUM SEE- UND HANDELSVERKEHR TALLINNS IM 16. JAHRHUNDERT — AUF DER GRUNDLAGE TALLINNER HAFENZOLLREGISTER

J. Schildhauer

Universität Greifswald

Im östlichen Handelsbereich der Hanse sind außer in Danzig¹ und in Königsberg² auch in Reval Hafenzollregister³ erhalten geblieben, die daraufhin untersucht zu werden verdienen, inwieweit sie unsere Kenntnisse über die Handelsbeziehungen im nordeuropäischen Raum sowie deren Verlagerungen in den verschiedenen Zeitperioden zu erweitern vermögen.

Auf diese Register haben erstmals — und zwar bereits in den 80er Jahren des vergangenen Jahrhunderts Konstantin Höhlbaum⁴ und Wilhelm Stieda⁵ aufmerksam gemacht, während Gunnar Mickwitz⁶ 1938 einige Register seinen Untersuchungen über die Technik des Ostseehandels im 16. Jahrhundert mit zu-

---

¹ J. Schildhauer. Zur Verlagerung des See- und Handelsverkehrs im nordeuropäischen Raum während des 15. und 16. Jahrhunderts — auf der Grundlage der Danziger Pfahlkammerbücher, in: Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte 1968, 4.

² Derselbe, Der Anteil der wendischen Städte am Königsberger See- und Handelsverkehr im 16. Jahrhundert — auf der Grundlage der Königsberger Pfundzollregister, erscheint in: Neue Hansische Studien 1969/70.

³ Siehe zu diesem Terminus: Derselbe, Hafenzollregister des Ostseebereiches als Quellen zur hansischen Geschichte, in: Hansische Geschichtsblätter 86, 1968.

⁴ K. Höhlbaum. Eine Revalsche Pfundzollberechnung aus den Jahren 1382 und 1384, in: Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands. Bd. II, 4. Reval, 1881, S. 492—508.

⁵ W. Stieda. Revaler Zollbücher und -quittungen des 14. Jahrhunderts, in: Hansische Geschichtsquellen. Bd. V. Halle, 1887; derselbe, Schiffsregister, in: Hansische Geschichtsblätter, 1884, S. 77—115.

⁶ G. Mickwitz. Aus Revaler Handelsbüchern. Zur Technik des Ostseehandels in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts, in: Societas Scientiarum Fennica: Commentationes humanorum litterarum t. IX, 8, Helsingfors, 1938.

grunde legte. Zuletzt hatten sich Wilhelm Koppe⁷ und Karl Heinz Saß⁸ mit der Auswertung einzelner Register beschäftigt, als sie Revals Schifffahrt und Seehandel in den Jahren 1378/84 bzw. um 1430 untersuchten.

Bereits Stieda⁹ hatte nachgewiesen, daß auch in Reval — wie in den übrigen Hansestädten — entsprechend dem auf dem Hansetag in Greifswald im Jahre 1361 gefaßten Beschluß der Pfundzoll erhoben wurde, dessen Ertrag vor allem die Ausgaben der Hanse im Krieg gegen Dänemark decken sollte.¹⁰ Zugleich gab er eine Reihe von Revaler Pfundzollquittungen von 1362 bis 1367 wieder und druckte die in dieser Zeit noch sehr einfach geführten Zollbücher aus den Jahren 1362—1367 ab,¹¹ nachdem bereits Konstantin Höhlbaum¹² das die Jahre 1383—1384 umfassende Zollbuch veröffentlicht hatte.

Über diese Register hinaus sind weiterhin Schiffslisten für die Jahre 1426 bis 1448,¹³ 1448 bis 1462¹⁴ sowie Bruchstücke für die Zeit von 1463 bis 1492¹⁵ erhalten geblieben, von denen bisher nur die Listen der Jahre von 1425 bis 1448 — und zwar von Saß¹⁶ — zur Grundlage von Untersuchungen über den Revaler Handel gemacht wurden.

Auch für das 16. Jahrhundert befindet sich im Staatlichen Archivalager in Göttingen eine Reihe bisher nur z. T. bekannter Hafenzollregister, so ein Verzeichnis des von Reval ausgeführten Roggens,¹⁷ Listen über die Salzeinfuhr für die Jahre 1569—1580¹⁸

---

⁷ W. Koppe. Revals Schifffahrt und Seehandel in den Jahren 1378/84, in: *Hansische Geschichtsblätter* 64, 1940, S. 111—152.

⁸ K. H. Saß. Hansischer Einfuhrhandel in Reval um 1430, in: *Wissenschaftliche Beiträge zur Geschichte und Landeskunde Ost-Mitteleuropas*, Nr. 19, Marburg/Lahn 1955.

⁹ W. Stieda. *Revaler Zollbücher* . . . , S. LI.

¹⁰ Über den Pfundzoll und erhalten gebliebene Pfundzollregister: Schildhauer, *Der Anteil der wedischen Städte am Königsberger See- und Handelsverkehr*. *Neue Hansische Studien* 1969/70.

¹¹ W. Stieda. *Revaler Zollbücher* . . . S. 10, 24—78. Darüber hinaus gibt Stieda eine Reihe von Pfundzollquittungen weiterer Städte wieder, so für 1368—1369 aus Riga, für 1368—1370 aus Pernau, für 1368—1369 aus Windau: ebenda, S. 11—23.

¹² K. Höhlbaum, S. 494—508.

¹³ Staatliches Archivalager Göttingen, Signatur Ag. a. 1: Schiffslisten von 1426—1448. Aus der Mitte des 15. Jahrhunderts stammt weiterhin ein in Pergament gebundenes Schmalbuch: ebenda, Signatur Ag. a. 3: Schiffslisten Mitte des 15. Jahrhunderts. Frachten.

¹⁴ Ebenda, Signatur Ag. a. 2: Verzeichnis der in Reval eingelaufenen Schiffe 1448—1462.

¹⁵ Ebenda, Signatur AG. a. 4: Schiffslisten 1463, 1464, 1465—1470, 1479—1492.

¹⁶ Siehe Anm. 8.

¹⁷ Staatliches Archivalager Göttingen: Signatur A d 33: Buch der Pundt-herren (Verzeichnis ausgeführten Roggens) 15 . . —1567.

¹⁸ Ebenda, Signatur A d 65: Salzeinfuhr und Akzise 1569—1580.

und schließlich die sowohl die Einfahrt als auch die Ausfahrt verzeichnenden Schiffslisten von 1586/87.¹⁹

Die Revaler Hafenzollregister des 16. Jahrhunderts sollen nunmehr — unter Heranziehung der bisher nicht ausgewerteten des 15. Jahrhunderts —, soweit es die Art ihrer Anlage bzw. ihr Erhaltungszustand zulassen, nach den oben genannten Gesichtspunkten eine Auswertung erfahren.

Wichtiges Exportgut war — wie in den preußischen Städten — auch für Reval das Getreide, das wohl zum größten Teil aus Estland und Nordlivland stammte. Über die ausgeführte Menge war man bisher auf Schätzungen angewiesen; so nahm z. B. Mickwitz²⁰ eine jährliche Ausfuhr von 3000 bis 4000 Last an. Daß aber die Getreideausfuhr zumindest verschiedentlich wesentlich höher lag, das macht das Revaler Buch der Pundt-herren deutlich, das die Menge des für die Ausfuhr verpflichteten Roggens — sowie die dafür erhaltene Abgabe — für einige Jahre verzeichnet. Nach ihm wurden in Reval ausgeführt:

im Jahre 1554	7 682	
im Jahre 1554	7 682	Last,
„ „	1555	4 712 „ „
„ „	1556	9 452 ¹ / ₂ „ „

Das Getreide wurde vorrangig gegen Salz gehandelt, das die wichtigste Importware war, die im Revaler Hafen gelöscht und von hier aus weiter in östlicher Richtung transportiert wurde. Auf Grund ihm damals zugänglicher Salzakziselisten erfaßte Mickwitz²¹ die jährliche Salzeinfuhr in den Revaler Hafen und verglich diese für einige Jahre mit dem aus den Sundzollregistern hervorgehenden Salzimport in das gesamte Ostseegebiet. Errechnen wir daraus — bei den jahresweise ziemlich starken Schwankungen — den Durchschnitt des Revaler Salzimports für mehrere Jahre, so erhalten wir folgendes Ergebnis:

1950—1549	6 230	Last,
1550—1559	7 538	Last,
1560—1568	1 673	Last,
1570—1572	1 252	Last. ²²

---

¹⁹ Ebenda, Signatur A g a: Verzeichnis ein- und ausgegangener Schiffe 1586—1587.

²⁰ G. Mickwitz, S. 70.

²¹ Vgl. Mickwitz, S. 47.

²² Saß, S. 78 ff. errechnete die durchschnittliche jährliche Einfuhr zwischen 1426 und 1448 auf 2500 Last und den jährlichen Gesamtbedarf an Salz zwischen 1426 und 1435, einschließlich des übrigen Salzimports, auf etwa über 3000 Last. Aus dem im Staatlichen Archivlager Göttingen, Signatur Ag. a. 2 befindlichen, bisher nicht ausgewerteten Register (vgl. Anm. 14)

Diese Angaben bieten gute Vergleichsmöglichkeiten für das nunmehr auszuwertende, heute noch im Staatlichen Archivlager in Göttingen vorhandene Register über die Salzeinfuhr der Jahre 1569—1589. Das Zollbuch «Salzeinfuhr und Akzise»²³ ist ein in Leder gebundener Foliant, der in zwei getrennten Registern, — das eine aus der Rückseite (von hinten geführt), das andere auf der Vorderseite der Blätter (von vorn geführt), — die einkommenden Salzschiffe verzeichnet, und zwar jeweils unter Angabe des Datums, des Namens des Schiffers, des Heimatsortes sowie der Zahl der Lasten und der Abgabesumme. Darüber hinaus sind in ihm vom Zollschreiber die Jahreseinnahmen zusammengerechnet.

Folgende Jahreseinnahmen werden aufgeführt: im I. Register (jeweils auf der Rückseite geführt):

Blatt — Nr.	Jahr	Einnahme durch die Salzeinfuhr	Abgabe für 1 Last	Eingeführte Salzmenge i. Last
68 b	1570	984 M 11 B	1 M	rd. 984 Last
87 a	1573	543 M 26 B	2 M	„ 272 „
93 a	1574	672 M 22 B	2 M	„ 336 „
99 a	1575	1185 M 31 B	3 M	„ 395 „
119 b	1576	1522 M 10 B	3 M	„ 507 „
			(vereinz. 4 M)	
125 a	1579	1587 M	3 M	„ 529 „

Schlüsseln wir die Angaben dieses Registers für die Jahre 1570, 1575 und 1576 nach dem Heimatsort der Schiffe sowie nach ihrer Zahl und der mitgeführten Salzmenge auf, so ergibt sich folgendes Bild:

von 1448—1462 kann die Zahl der jeweils in Flotten im Revaler Hafen ein-fahrenden Salzschiffe aufgeführt werden:

1430:	von der Baie:	37;	von Lübeck:	23
1431:	„ „	„ : 13;	„ „	: 15
1451:	„ „	„ : 31;	aus Preußen:	4
1452:	„ „	„ : 49;	„ „	: 1
1458:	„ „	„ : 21;	von Danzig:	4
1459:	„ „	„ : 32;	—	—

Weiterhin läßt sich aus den Schiffslisten von 1463—1492 (Anm. 15), auch wenn sie nicht vollständig erhalten geblieben sind, weitgehend die Zahl der aus der Baie einlaufenden Salzschiffe ermitteln:

1464	43	Schiffe,	1484	25	Schiffe
1466	40	Schiffe,	1485	16	Schiffe
1467	56	„	1486	7	„
1468	64	„	1487	33	„
1469	17	„	1488	25	„
1479	48	„	1489	10	„
1480	35	„	1490	27	„
1481	39	„	1491	23	„
1482	20	„	1492	33	„
1483	44	„	1494	14	„
			1496	29	„

²³ Siehe Anm. 18.

Heimat Zahl der Schiffe/Salzmenge in Last

	1570	1575	1576
ohne Angabe:	8 Schiffe/ 204 ³ / ₄ Last	9 Schiffe/ 153 ¹ / ₂ Last	2 Schiffe/32 Last
Danzig:	17 Sch./376 L.	9 Sch./151 L. 83 To.	7 Sch./113 ¹ / ₂ L. 115 To.
Lübeck:	_____	4 Sch./54 L. 40 To. (davon 4 L. Lü- nebg. Salz verz.)	13 Sch./201 L. 162 To.
Rostock:	5 Sch./84 L. 15 To.	_____	_____
Wismar:	5 Sch./51 ³ / ₄ L.	_____	_____
Frankreich:	5 Sch./138 ³ / ₄ L.	_____	_____
Stralsund:	2 Sch./31 ¹ / ₂ L.	_____	_____
Kolberg:	2 Sch./30 L.	_____	_____
Emden:	1 Sch./24 L.	_____	1 Sch./14 L. 34 To.
Riga:	_____	1 Sch./8 ¹ / ₂ L.	_____
Königsberg:	1 Sch./10 ¹ / ₂ L.	_____	_____
Hamburg:	1 Sch./28 L.	_____	_____
Kopenhagen:	_____	1 Sch./2 ¹ / ₂ L. 103 To.	_____
Hoorn:	_____	_____	1 Sch./24 ¹ / ₂ L. 18 To.
Holland:	_____	_____	1 Sch./27 ¹ / ₂ L. 21 To.
insgesamt: *	47 Schiffe/ 979 ¹ / ₂ L. 15 To.	24 Schiffe/ 369 ¹ / ₂ L. 226 To.	25 Schiffe 411 ¹ / ₂ L. 350 To.

Im 2. Register (jeweils auf der Vorderseite geführt) sind folgende Jahreseinnahmen verzeichnet:

Blatt — Nr.	Jahr	Einnahme durch die Salzeinfuhr	Abgabe für 1 Last	Eingeführte Salzmenge in Last
12 a	1570	708 M 12 ß	1 M	rd. 708 Last
29 a	1571 u. 72	1437 M	1 M	„ 1437 „
35 a	1573	670 M 24 ß	1 M	„ 670 „
39 a	1574	765 M 32 ß	2 M	„ 383 „
41 a	1575	1189 M 12 ß	2 M	„ 595 „
45 a	1576	414 M 21 ß	3 M	„ 138 „
47 b	1577	293 M	3 M	„ 98 „
51 b	1588	577 M 9 ß	3 M	„ 192 „
			(vereinz. 4 M)	
55 b	1589	863	3 M	„ 287 „
			(vereinz. 2 od. 4 M)	

* Die Gesamtsumme der in dem Register aufgeführten einzelnen Lastangaben differiert mit der aus den vom Zollschreiber aufgeführten Jahreseinnahmen zu errechnenden.

Noch ungeklärt ist, warum in Reval zwei voneinander getrennte Register im gleichen Bande geführt worden sind, die sich in der Anlage zwar gleichen, in der Aufführung der Jahre sowie für das Jahr 1575 in der Höhe der Abgabe der Last unterscheiden. Sicher geht man nicht fehl, wenn man, um zu einer etwaigen Gesamteinfuhrmenge an Salz zu kommen, die aus den Jahreseinnahmen errechnete Lastzahl aus beiden Registern zusammenzählt.

Dies ist jedoch nur für die Jahre 1570, 1573, 1574 und 1575 möglich; es führt zu folgendem Ergebnis:

	1570	1573	1574	1575
1. Register	984 Last	272 Last	336 Last	395 Last
2. Register	708 „	670 „	338 „	595 „
Gesamteinfuhr an Salz	1692 Last	942 Last	674 Last	990 Last

Vergleicht man diese Ergebnisse mit den von Mickwitz errechneten Salzimporten der Jahre 1570—1572, so läßt sich bei etwa gleicher Durchschnittshöhe für den Beginn der 70er Jahre insgesamt doch wohl ein weiteres Absinken der Salzeinfuhr in Reval in den 70er und 80er Jahren erkennen.

Schließlich ist als letztes der für das 16. Jahrhundert erhalten gebliebene Revaler Hafenzollregister das «Verzeichnis ein- und ausgegangener Schiffe 1586—1587»²⁴ auszuwerten. Es handelt sich bei diesem um ein in Schweinsleder gebundenen Folianten, der für die Zeit von Mai 1586 bis Juni 1587 die im Revaler Hafen ein- und auslaufenden Schiffe — jeweils getrennt voneinander — mit Angabe des Datums, des Namens des Schiffers, der Ladung sowie der Abgabesumme und wenigstens zum Teil des Heimatsortes enthält. Letzterer ist unmittelbar nur bei ca. einem Drittel aller aufgeführten Schiffe angegeben; es konnten jedoch durch Vergleiche — vor allem der Schiffnamen — die Heimatsorte von etwa der Hälfte aller Schiffe mit ziemlicher Sicherheit ermittelt werden, da nicht wenige Schiffe mehrere Fahrten im Jahr durchgeführt haben.

Die Auswertung führt zu folgendem Ergebnis:

²⁴ Siehe Anm. 19.

Im Revaler Hafen eingelaufene Schiffe von Mai 1586 bis Juni 1587

Heimathafen	Zahl der eingelaufenen Schiffe (angegeben/ermittelt)	Vorwiegende Befrachtung
Ohne Angabe, nicht ermittelt	63 Schiffe	—
Lübeck	15 „ (7/8)	zahlr. versch. Waren
Wismar	9 „ (6/3)	Salz
Rostock	7 „ (5/2)	Salz
Greifswald	2 „ (2/—)	Salz
Danzig	4 „ (3/1)	Salz, Laken
Reval	3 „ (2/1)	verschiedene Waren
Hamburg	3 „ (3/—)	Salz, Hering
Hoorn	14 „ (6/8)	Salz, Hering
Amsterdam	3 „ (2/1)	Salz, Hering
Kopenhagen	5 „ (4/1)	Salz, Hering
insgesamt	113 Schiffe	

Vom Revaler Hafen ausgelaufene Schiffe von Mai 1586 bis Juni 1587

Heimathafen	Zahl der ausgelaufenen Schiffe (angegeben/ermittelt)	Vorwiegende Befrachtung
Ohne Angabe, nicht ermittelt	66 Schiffe	—
Lübeck	12 „ (6/6)	Roggen, Flachs, Leder
Wismar	8 „ (5/3)	Roggen, Flachs, Leder
Rostock	3 „ (2/1)	Roggen, Hanf
Stralsund	2 „ (1/1)	Roggen
Greifswald	3 „ (3/—)	Roggen, Teer
Danzig	4 „ (2/2)	—
Reval	3 „ (1/2)	Roggen
Kopenhagen	6 „ (4/2)	Roggen
Hamburg	5 „ (4/1)	Roggen, Flachs, Hanf
Hoorn	12 „ (6/6)	Roggen, Flachs, Hanf
Amsterdam	2 „ (1/1)	Roggen
Enkhausen	1 „	Roggen
Monnikendam	1 „	Roggen
England	1 „	Roggen
insgesamt	129 Schiffe	

Obwohl bei nur ca. 50% der im Revaler Hafen ein- und ausgelaufenen Schiffe der Heimatort zu ermitteln war, lassen sich die Handels- und Schifffahrtsverbindungen Revels durchaus erkennen; es sind dies einmal die wendischen Städte, ihnen voran Lübeck, sowie weiterhin vor allem die niederländischen Häfen. Wichtigste Importware ist das Salz; dies trifft sowohl für die aus den Niederlanden kommenden Schiffe als auch für die Schiffe aus dem wendischen Bereich sowie aus Danzig und Kopenhagen

zu. Ausgeführt wurde in die wendischen Städte vorrangig Roggen — aber auch Flachs, Hanf, Leder, Teer —, in die niederländischen Städte in überwiegendem Maß Getreide.

Versuchen wir nunmehr den Wert der Revaler Hafenzollregister des 16. Jahrhunderts für die Erweiterung unserer Kenntnisse des See- und Handelsverkehrs im nordeuropäischen Raum zu bestimmen, so muß festgestellt werden, daß ihre Auswertbarkeit weit geringer und die Auswertung schwieriger ist, da nicht — wie für Danzig die Pfahlkammerbücher und für Königsberg die Pfundzollbücher — Zollregister für einen größeren Zeitraum vorliegen, sondern entweder nur Teilregister — wie für den Salzimport oder auch den Kornexport — für mehrere Jahre enthalten sind, bzw. eine umfassendere Schiffsliste für nur ca. ein Jahr auf uns gekommen ist, die zudem die Heimorte der Schiffe nicht vollständig verzeichnet.

Somit muß die Auswertung mit noch größerer Vorsicht erfolgen; sie wird sich damit begnügen, gewisse Entwicklungstendenzen sichtbar zu machen. Dies scheint jedoch durchaus möglich und das Ergebnis insgesamt damit doch aufschlußreich zu sein.

Die Auswertung der vorliegenden Hafenzollregister ergibt einmal, daß die Getreideausfuhr zumindest zeitweise höher lag, als man bisher nachweisen konnte;²⁵ für den ausgeführten Roggen bildete in dieser Zeit — im Gegensatz zu früher — der Salzimport kein entsprechend ausreichendes Äquivalent mehr. Hatte Reval in den ersten Jahrzehnten des 16. Jahrhunderts — also auch nach der Aufhebung des Nowgoroder Kontors — den Transithandel nach Rußland noch weitgehend in seiner Hand, so bedeutete die Einnahme Narwas durch den Zaren Iwan IV. im Jahre 1558 für den Handel der Revaler Kaufleute sowie für die Stadt einen bedeutenden Rückschlag. Mit der Errichtung eines Stapels für russische Waren in Narwa kam der bis dahin bestehende Umladewang in Reval in Fortfall; zahlreiche Schiffe fuhren nunmehr — zum Nachteil der Revaler — direkt nach Narwa, was nicht zuletzt auch gerade von Lübeck genutzt wurde.²⁶ Diese Entwicklung läßt sich in den verarbeiteten

²⁵ Vgl. Mickwitz, S. 69 f.

²⁶ W. Kirchner. Die Bedeutung Narwas im 16. Jahrhundert. Ein Beitrag zum Studium der Beziehungen zwischen Rußland und Europa, in: Historische Zeitschrift 172, 1951, S. 265—284. Daß der Handel mit Rußland im Mittelpunkt des Interesses der Revaler Kaufleute in dieser Zeit stand, geht aus mehreren erhalten gebliebenen Ordnungen hervor: Staatliches Archivlager Göttingen: Signatur B h 56: Ordnung der Reuschen Kaufleute halbenn, undat. 16. Jahrhundert;

Ordnung wegen der Reußischen Kaufleute, geschrieben von Hans Moller; De olden artyckell von der ordeninge des russigen handels und der kopenschup, ohne Datum;

Ordnung des Reusischen handels, so ein Erb. Rat... gebeut zu halten, 1600, 22. Nov.

Quellen insbesondere an dem rapiden Abfall der Salzeinfuhr nach 1558, der in den 70er Jahren im Vergleich zu dem vorhergehenden Jahrzehnt noch wesentlich zunimmt, erkennen.

Als ein Haupthandelspartner erweisen sich nach der Mitte der 80er Jahren des 16. Jahrhunderts die wendischen Städte, insbesondere Lübeck, Wismar und Rostock, deren Schiffe zahlreiche hochwertige Waren, aber auch Salz und Heringe in Reval einführen und vornehmlich Roggen, Flachs, Leder und Hanf exportieren. Dabei wird Lübeck sicher weitgehend als Umschlaghafen bzw. Durchgangsort für diese Waren gedient haben.

Ein weiterer Handelspartner sind die niederländischen Städte; ihre Schiffe — insbesondere aus Hoorn und Amsterdam (für Antwerpen findet sich kein Beleg mehr) — stehen beim Transport schwerer Massengüter, insbesondere von Salz und Korn, an erster Stelle...

Der Danziger Hafen wird auf dem Wege von und nach Reval verschiedentlich nur als Zwischenstation bzw. Umschlaghafen gedient haben.

Der Handel mit England scheint recht gering gewesen zu sein. Demgegenüber haben sicherlich zu Schweden, einschließlich Finnlands, engere Verbindungen bestanden; aus dem ausgewerteten Quellenmaterial gehen diese jedoch in keiner Weise hervor.

Haben diese Ergebnisse allein schon für die Kenntnisse der Veränderungen im Handels- und Seeverkehrs Revals im 16. Jahrhundert Bedeutung, so sind sie darüber hinaus ein Beitrag zur Erarbeitung eines auf breiterer Quellengrundlage beruhenden, umfassenden Gesamtbildes der Verlagerung des Handels- und Seeverkehrs im nordeuropäischen Raum in dieser Zeit.

К ВОПРОСУ О МОРЕХОДСТВЕ И ТОРГОВЛЕ ТАЛЛИНА В XVI ВЕКЕ НА ОСНОВЕ ТАМОЖЕННЫХ СПИСКОВ ТАЛЛИНСКОЙ ГАВАНИ

И. Шильдхауэр

Резюме

Статья вводит в научный оборот новые данные о таллинской торговле, в частности о торговле солью во второй половине XVI века. Автор использовал при этом и материалы Гёттингенского архива. На их основе возможны некоторые новые выводы об объеме таллинской торговли в рассматриваемый период.

TALLINNA LAEVASÕIDUST JA KAUBANDUSEST XVI SAJANDIL TALLINNA SADAMA TOLLIREGISTRITE ALUSEL

J. Schildhauer

Resümee

Artikkel esitab uusi andmeid Tallinna kaubanduse, eriti soolaga kauplemise kohta XVI sajandi teisel poolel. Autor kasutab ulatuslikult Göttingenis asuvaid arhiivimaterjale, mis võimaldavad mõningaid uusi järeldusi teha Tallinna kaubanduse ulatuse kohta vaadeldaval ajal.

ILMASTIKUOLUDEST EESTIS XVIII JA XIX SAJANDIL (KUNI 1870. A.) JA NENDE MÕJUST PÖLLUMAJANDUSELE NING TALURAHVA OLUKORRALE

S. Vahtre

NSV Liidu ajaloo kateeder

Ühiskonna arengu määrab põhiliselt ja otsustavalt materiaalsete väärtuste tootmisviis, mille kõigekülgne konkreetne uurimine üksikutel ajalooperioodidel on ajaloolaste esmaseid ülesandeid. Kuid selleks, et käsitleda ja mõista ajalooptsessi kogu tema keerukuses ja mitmekesisuses, peame jälgima põhjalikult ka kõiki teisi ühiskondlikku elu mõjustavaid faktoreid. Väga suurt osa etendab geograafiline keskkond, ühiskonda ümbritsevate looduslike tingimuste kogum, inimkonna materiaalse elu vältimatu eeldus, mis omakorda koosneb reast komponendidest, nagu pinnavormid, veed, mullastik, floora, fauna jn.

Geograafilise keskkonna üheks tähtsamaks komponendiks on kliima. Kliima mõistet on defineeritud küll mitmeti, kuid suurem osa nõukogude klimatoloogid mõistab kliima all teatud paik-konna «ilmade paljuaastast režiimi»¹, kusjuures ilmaks nimetatakse atmosfääri füüsikalist seisundit antud momendil, mis on tekkinud mitmesuguste meteoroloogiliste elementide (temperatuur, tuul, õhuniiskus, pilvitus, sademed jne.) kogumõjul. Ilm on kliima koostisosaks, ühtlasi kliima konkreetse avaldumise vormiks. Kliima mõju taimedele, loomadele, aga samuti inimesele avaldubki just ilmade kaudu. Järelikult, kui soovitakse selgitada kliima mõjustusi inimtegevusele, siis on uurimisobjektiks nimelt ilm, ehk veel parem — ilmastik, nagu tavaliselt nimetatakse ilmanähtusi mõnevõrra pikemas ajavahemikus (käesolevas töös näiteks kuu, aastaaja, aasta ilmade režiimi).

Ilma mõju inimtegevusele võime kergesti märgata igal sammul. Päevast päeva tuleb meil oma töös ja toimingutes seda

---

¹ Vt. A. Raik. Kliima kui ilmade režiim. — «Eesti Loodus» 1961, nr. 6, lk. 330; samuti I. Palm. Kliima muutumine kaasajal. — «Eesti Loodus» 1967, nr. 2, lk. 71.

arvestada, tihti oma tegevus ilmale vastavalt ümber korraldada. Pole ühtki inimese tegevusala, mida ilmastik suuremal või vähe- mal määral, vahetult või kaudsemalt ei mõjustaks. Mitte asjatult pole jutt ilmast kõige lihtsamini leitavaks vestlusteemaks juhus- likult kokkusattunud inimeste vahel, mitte asjatult ei jälgita nii pingsa ja üldise tähelepanuga ilmajaamade ilmateateid. Eriti suur on ilmastiku osatähtsus muidugi nendel tööaladel, kus inime- ne seisab silm-silma vastas loodusega, nagu põllumajandus, kalastus, meresõit jms.

Nii on see tänapäeval, mil inimene pole enam kaugeltki loo- duse mängukanniks, mil päevakorrale on kerkinud isegi ilmade muutmise vastavalt inimese soovidele. Minevikus oli ilmastiku mõju muidugi suurem, sest on ju inimkonna arengu üheks saa- vutuseks elamistingimuste üha oskuslikum kohandamine ilmas- tikuoludele ja sellele vastavalt ilmastiku mõju vähenemine.

Geograafilise keskkonna, sealhulgas ka kliima osa ühiskonna arengus on ajalookirjanduses rohkem jälgitud inimkonna ajaloo varasemate etappide, eriti ürgkogukondliku korra puhul, mil kliima oli tänapäevasest tunduvalt erinev ja tema mõju silma- torkavam. Uuemate ajalooperioodide uurimisel on ilmastiku vastu tuntud vähem huvi. Viimastel aastatel on siiski ka see probleem paelunud paljude maade ajaloolaste ja meteoroloogide tähelepanu ja põhjustanud isegi pikema diskussiooni kliima osa- tähtsuse hindamisel. Kesk- ja uuema aja ilmastikku ja selle mõjustusi on käsitlenud näiteks P. Pédelaborde, E. le Roy Ladurie ja I. Olagüe Prantsusmaal, J. P. Bakker ja B. H. Slicher van Bath Hollandis, G. Utterström Rootsis, H. Flohn Saksamaal, K. Górski Poolas jt.² Mitmed uurijad (Utterström, Olagüe, Le Roy Ladurie, Flohn) on rõhu- tanud klimatoloogiliste tingimuste mõju põllumajanduse produkt- sioonile. Nii on XVII ja osalt XVIII sajandil Euroopas täheldat- tud saagikuse langust püütud seletada just ilmastikuoludega, kõneldakse «väikesest jääajast», mis algas 1540. või 1590. a. paiku ja kestis kuni 1820. või 1890. aastani, välja arvatud soo- jade talvede periood 1681—1740. Hollandi agraarajaloo «raske- kahur» B. Slicher van Bath soovitab klimatoloogiliste muutuste ja saagikuse varieerumise kausaliteedi suhtes Euroopa ulatuses ettevaatlik olla, märkides, et olukorrad olid eri piirkondades väga erinevad. Saagikuse languse põhjuseks XVII sajandil peab ta mitte looduslikke, vaid inimeste tegevusest tulenevaid faktoreid, eriti suurt tähtsust omistades väliskaubandusele ja turuhindadele.

² Vt. B. H. Slicher van Bath. Die europäischen Agrarverhältnisse im 17. und der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts. A. A. G. Bijdragen 13, Wageningen, 1965, lk. 140—141; K. Górski, Z problematyki geografii historycznej: wpływ klimatu. Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, R. XIII, nr. 3, 1965; B. H. Slicher van Bath. Le climat et les récoltes en haut moyen âge, Spoleto, 1966.

Nõukogude ajalooteaduses on ilmastikuoludele uuematel aja-
looperioodidel suhteliselt väga vähe tähelepanu pööratud. Vii-
mastest aastatest võib nimetada vaid V. Pašuto tööd nälja-
hädadest Vanavenes, kus kliimaatilisi tingimusi vaadeldakse kui
üht näljahädade looduslik-geograafilist põhjust.³

Välismaises kirjanduses toimuv diskussioon on vaatamata
eri arvamustele näidanud igal juhul mineviku, seejuures ka
uuema aja ilmastikuolude uurimise vajadust. Oigupoolest on
nagu üleliigne seda eriliselt põhjendada hakata, ilmastiku
mõju inimtegevusele on sedavõrd selge. Küsimus seisneb aga
selle konkreetsetes avaldumisvormides ja kohas muude ühiskonna
elu tingivate faktorite hulgas.

Käesoleva töö eesmärgiks on jälgida ilmastikuolusid
Eestis feodalismi lõpuperioodil ja seda ühest kindlast aspektist,
nimelt nende mõju seisukohalt põllumajanduslikule tootmisele ja
talurahva majanduslikule ning tervislikule olukorrale. Käsitus
algab XVIII sajandi teise aastakümne algusest, kui olid lõppenud
Põhjasõja lahingud Eestis ja suur katk, ning ulatub kuni
1870. aastani, niisiis perioodini, mil juba pääses võidule kapita-
listlik formatsioon. Selle probleemiderohke ajajärgu uurimisel on
meie teadlastel rohkesti hinnatavaid saavutusi, kuid õige palju
on ka vaieldavat ja ebaselget. Agraarajaloo ja talurahva ajaloo
mõningate probleemide valgustamine uuest, ajaloolasele mõne-
võrra harjumatust vaatenurgast tohiks meie arvates avada uusi
võimalusi ja kriteeriume nende lahendamiseks.

Senine kirjandus pakub antud teema kohta üsna vähe.
Klimatoloogidest on mineviku kliimat lähemalt käsitlenud
K. Kirde (end. Frisch), siiski ka alles alates 1866. aastast.
Kuigi tema tööd haaravad ainult meie poolt vaadeldava perioodi
lõppu, on nende tulemuste tundmine siiski vajalik. K. Kirde andmeil
on Eesti kliima viimase saja (1866—1930) aasta jooksul muut-
unud merelisemaks. Talved on muutunud soojemaks, suved
jahedamaks, absoluutne õhuniiskus on suurenenud, õhurõhumine
ja päikesepaiste vähenenud, pilvisus suurenenud. Aasta keskmine
temperatuur on tõusnud. Tugevnenud on tsüklonaalne tegevus.⁴
K. Kirde on püüdnud jälgida ka meteoroloogiliste faktorite ja saa-
gikuse seost.⁵

---

³ В. Т. Паšутó. Голодные годы в Древней Руси. — Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1961 г., Минск, 1964, lk. 61—94.

⁴ K. Frisch. Die Veränderungen der klimatischen Elemente nach den meteorologischen Beobachtungen von Tartu 1866—1930. Tartu, 1930 (Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis (Dorpatensis) A XXIII 5); K. Kirde. Kliima-valdkonnad Eestis. Tartu, 1943 (Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis (Dorpatensis) A XXXVIII).

⁵ K. Frisch. Zur Frage über die Beziehung zwischen der Getreideernte und einigen meteorologischen Faktoren in Eesti. Tartu, 1929 (Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis (Dorpatensis) A XIV 4).

Pikema perioodi ulatuses, nimelt alates meie ajaarvamise algusest kuni tänapäevani on Eesti kliima muutumist ja kõikumisi püüdnud jälgida TRU geograafiaosakonna üliõpilane T. Teder 1956. a. H. Liidema ja juhendamisel koostatud diplomitöös.⁶ Tederi arvates oli Eesti kliima meie ajaarvamise algusest kuni XI sajandini tänapäevasesest jahedam, XI sajandist kuni 1425. a. eelnevast veelgi jahedam, 1425.—1710. a. aga soojem ja niiskem eelmisest, 1710. a. alates kõige soojem, kusjuures sellest ajast peale võib väita juba kliima järjekindlat soojenemist. 1710.—1866. a. oli kliima Tederi arvates tänapäeva omast jahedam, seejuures kuni umbes 1780. aastani siiski suhteliselt soe, edasi kuni 1855. aastani aga jahe, isegi väga jahe. Viimase saja aasta jooksul on kliima pidevalt soojenenud, mis toimus hüpoteetika lühiajalistel, kuid kiiretel soojenemisperioodidel (1856—57, 1882—98, 1919—39), mille vaheaegadel temperatuuri tõus oli väga aeglane. Kahjuks ei ole Teder jõudnud läbi töötada kaugeltki kõike olemasolevat materjali, ka mitte instrumentaalsete vaatluste andmete osas, mistõttu tema iseendast väga huvipakuvaid arvamusi tuleb võtta rohkem hüpoteesidena.

Ajaloolastest on selle perioodi ilmastikuolusid, peamiselt nende osa ikalduste tekkimises, käsitlenud H. Kruus (1840. aastad,⁷ J. Konks (XVIII ja XIX sajandi vahetus),⁸ J. Kahk (sajandite vahetus ja 1830. ning 1840. aastad).⁹

Käesoleva töö autor, uurides rahvastikuliikumise küsimusi Eestimaal XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi esimesel poolel, on jõudnud seisukohale, et rahvastiku iive oli mitmeti sõltuv ilmastikust ja et selle asjaolu mitteametamine on olnud paljude arusaamatuste tekkimise põhjuseks demograafiliste protsesside uurimisel.¹⁰ Just antud küsimuse käsitlemisel ilmneski, et on tarvilik ilmastikuolusid spetsiaalselt uurida, ja sellest vajadusest kasvas välja käesolev uurimus.

Millised allikad on meie käsutuses antud teema käsitlemiseks?

Peatume kõigepealt ilmastikuoluste andmetel.

---

⁶ T. Teder. Eesti kliima muutuvusest (ajaloolisel ajal). Tartu, 1956. Diplomitöö, käsikiri TRU geograafia kateedris.

⁷ H. Kruus. Talurahva käärimine Lõuna-Eestis XIX sajandi 40-ndal aastal. Tartu, 1930.

⁸ J. Konks. Eestimaa feodaal-pärisorjuslik põllumajandus ja talurahva olukord XVIII saj. lõpul ning XIX saj. I. aastakümnel. — TRU Toimetised, 96. Tartu, 1960.

⁹ J. Kahk. Rahutused ja reformid. Tallinn, 1961; J. Kahk. Talurahva olukorrast Liivimaa Eesti osas XIX sajandi 40-ndatel aastatel. — Ajaloo järskudel radadel. Tallinn, 1966, lk. 115—132.

¹⁰ S. Vahtre. Rahvastiku liikumisest Eestimaal XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi esimesel poolel. — Ajaloo järskudel radadel. Tallinn, 1966, lk. 56—83.

Kõige varem alustati Venemaal korrapäraseid instrumentaal-seid meteoroloogilisi vaatlusi Teaduste Akadeemia poolt Peterburis 1726. a., millist tööd edaspidi jätkasid ka mitmed teised asutused, samuti üksikisikud.¹¹ Eestis tegeles esimesena sellega tõsisemalt Tallinna toomkooli professor dr. C. L. Carpov, kes hiljemalt 1787. a. peale, võib-olla juba varem, registreeris õhurõhku, temperatuuri, tuuli, sademeid, pilvisust, ja avaldas oma vaatluste kokkuvõtted kuni 1800. aastani kubermanguvalitsuse häälekandjas «Revalsche Wöchentliche Nachrichten». Riias korraldas 1772.—1779. a. ja 1788.—1791. aastani vaatlusi J. Fischer, mõõtis temperatuuri kaks korda päevas, jälgis sademeid, tuult jm. Oma andmeid avaldas ta trükkis päevade lõikes.¹² 1795. a. peale tegi Riias vaatlusi prof. Sand.

Tallinnas korraldas 1. okt. 1805 kuni 1813. aastani vaatlusi astronoom Ivanov, 1810. aastast alates ooberst Adlerberg. Viimase andmed 1830.—1836. a. kohta on avaldanud dr. Haller.¹³

Kõige pikemat aega kestsid möödunud sajandi esimesel poolel kodukooliõpetaja Schieferdeckeri vaatlused, nimelt alates 1814. a. 1. septembrist kuni 1849. a. 23. jaanuarini. Vaatluskohaks oli algul Kadrina kihelkond,¹⁴ 1827. a. peale Tallinn.¹⁵ Schieferdecker on kolm korda päevas mõõtnud temperatuuri, õhurõhku, jälginud sademeid, pilvisust, tuult. Suure osa tema andmetest avaldas trükkis R. v. Uexkülli,¹⁶ meie teema seisukohalt pakuvad aga veel erilist huvi käsikirjas¹⁷ leiduvad kokku-

---

¹¹ A. Raik. Uksikutest ilmavaatlustest esimeste vaatlusjaamade võrgu organiseerimiseni. — «Eesti Loodus» 1961, nr. 1, lk. 95—97; H. Wild. Die Temperatur-Verhältnisse des russischen Reiches. Supplementband zur Repertorium für Meteorologie. St. Petersburg, 1881. Viimases töös on avaldatud kõigi kuni 1875. a. Vene impeeriumis, sealhulgas ka Eestis korraldatud ilma-vaatluste temperatuurandmete kokkuvõtted, samuti märgitud vaatluste korraldajad, vaatlustingimused jm.

¹² J. Fischer. Versuch einer Naturgeschichte von Livland. Leipzig, 1778, lk. 19—48; zwote vermehrte und verbesserte Auflage, Königsberg, 1791, lk. 131—132 (tabel).

¹³ F. A. Haller. Specimen topographiae medicae Revaliensis. Reval, 1836.

¹⁴ Nii R. v. Uexkülli ja H. Wildi andmeil, täpsemalt pole seni korda läinud Schieferdeckeri elukohta selgitada. Tähelepanu äratav, et Schieferdeckeri vaatlusviikis on mitu Haljala koha- ja isikunime, aga mitte ühtki Kadrina oma.

¹⁵ R. v. Uexkülli ütleb Schieferdeckeri olevat asunud Tallinna 1821. a., millise teate ebaõigsusele juhtis tähelepanu juba P. Jordan (H. Wild. Die Temperatur-Verhältnisse, Anhang zum III Theil, lk. 143, joonealune märkus).

¹⁶ R. v. Uexkülli. Verzeichniss der Rittergüter in Estland nebst einigen statistischen Angaben. Reval, 1853, lk. 98 jj-d.

¹⁷ Schieferdeckeri vaatlusviikuid säilitatakse praegu Tallinnas ENSV TA Teadusliku Raamatukogu baltika ja haruldaste raamatute osakonnas (= TA rmtk. har. sekt.), nr. IX 1834-a.

võtlikud hinnangud üksikute aastate ja aastaegade ilma kohta ning märkused nende mõjust saagikusele ja inimeste tervislikule seisundile, teede olukorrast jm. Tuleb küll arvestada, et autor, kes oli tulnud Saksamaalt, hindab siinset ilmagi Kesk-Euroopa mõõdupuu järgi. Eestimaa ilm on tema jaoks harjumatu, aina liiga külm, niiske ja tuuline. Schieferdeckerile on vöörad talurahva mured, ta pahandab mitmel korral, et talupojad nurisevat alati, olgu aasta milline tahes. Schieferdeckeri kommentaaridest leiame siiski ka väga palju väärtuslikku lisaks tema arvuliste vaatlusandmetele.

Suurt tööd tegi meteoroloogiliste vaatluste organiseerimisel Mereministeeriumi Hüdrograafia Departemang. Tallinna Hüdro-meteoroloogia Observatooriumi arhiivis (= THMOA) säilitatakse Tallinna sadamas mereväehvitseride (kapten Recks, Andrejev, V. Ivanov) poolt peetud meteoroloogilisi žurnaale. Eriti hoolikas on olnud ohvitser Andrejev, kes korraldas vaatlusi alates 1842. aastast oma sadama lähedal asuvas majas ja kes peale meteoroloogiliste andmete on lisanud mitmetel aastatel ka teateid viljasaagi, tervisliku seisundi jms. kohta kubermanguvalitsuse ning selle allasutuste aruannete järgi. Osalt on vaatlusandmeid avaldatud departemangu väljaannetes.¹⁸ 1866. aastast jätkas Tallinnas vaatlusi gümnaasiumiõpetaja La is.

XIX sajandi algul tehti vaatlusi ka Tartus Parroti, Sahmeni jt. poolt, mille andmed avaldati osalt varsti ka trükis.¹⁹ Aastatel 1839—1840 tegi Tartus vaatlusi veel N. Baumann. 1840. aastal asus Tartu Tähetorni direktori kohale prof. J. H. Mädler, kelle initsiatiivil korraldati ka meteoroloogilisi vaatlusi. 1840.—1844. a. andmed on avaldatud koos tähetorni vaatlusmaterjalidega.²⁰ 1842.—1865. a. tegi Tartus vaatlusi ülikooli õppejõud, nimekas meteoroloog professor Fr. L. Kämtz.

1824. aastast alustas vaatlusi veel dr. Dumpf Viljandis, kus need kestsid kuni 1839. aastani, pärast mõneaastast vaheaega 1842. aastast kuni 1847. aastani. Narva-Jõesuus toimusid vaatlused 1835.—1840. a.

Paldiskis alustas vaatlusi 1838. a. selle ala suur entusiast kohtufoogt C. Kalk, kes tegi neid kuni 1885. aastani. H. Wild hindas Kalki vaatlusandmeid Eesti territooriumilt kõige paremateks.

---

¹⁸ Записки Гидрографического Департамента Морского Министерства, ч. II. СПб., 1844.

¹⁹ C. L. Moritz. Specimen topographiae medicae Dorpatensis. Dorpat, 1823; Medizinisch-praktische Abhandlungen von deutschen in Russland lebenden Aerzten. Bd. I. Hamburg, 1835.

²⁰ Beobachtungen der kaiserlichen Universitäts-Sternwarte. Bd. IX, X, XI.

1841.—1842. a. korraldati ilmavaatlusi Suurupi mõisas, Pärnus kreiskooli inspektori V o s s i poolt 1842.—1849. a. Saartel toimusid need kõige varem Kuressaares, nimelt kreiskooli õpetaja W e r n e r i poolt 1843. a. Jõelähtmes alustas samal aastal vaatlusi pastor G. H. Schüdlöffel. Noarootsis tegi vaatlusi pastor J. C a r l b l o m.

1849. a. asutati Peterburis Venemaa Peaobservatoorium, mille direktoriks sai H. W i l d. Samal aastal elavnes meteoroloogiline vaatlustöö ka Eestis. Eestimaa Kirjandusliku Seltsi juhatus võttis vastu Kuramaa Kirjanduse ja Kunsti Seltsi ettepaneku alustada kooskõlastatud ilmavaatlusi. Tehti katse organiseerida ühise programmi alusel töötavate meteoroloogiliste vaatlusjaamade võrk. 1. nov. algasidki selle järgi vaatlused paljudes kohtades. Eesti NSV TA Teadusliku Raamatukogu baltika ja haruldaste raamatute osakonnas (nr. IX 1834) säilitatakse järgmiste selles seoses tekkinud või oma tegevust jätkanud vaatlusjaamade andmeid: Tallinn 1849.—1861. a. (P a u c k e r, H a l l e r), Paldiski 1849.—1861. a. (C. K a l k), Kärdla 1849.—1857. a. (vabrikuarst H. G a a b e, B r i a n c o u r t), Haapsalu 1849.—1861. a. (koolide inspektor C. R u s s w u r m), Lihula 1850.—1851. a. (pastor L. K e t t l e r), Karuse 1851.—1855. a. (pastor F. H a s s e l b l a t t), Jõelähtme 1843.—1851. a. (G. H. Schüdlöffel), Lügane 1849.—1861., 1864.—1865., 1870.—1872. a. (praost C. V o g t), Rapla 1849.—1858. a. (pastor E. P. H a l l e r), Kunda 1849.—1858. a. (parun A. G. de S o u c a n t o n), Simuna 1849.—1861. a. (pastor H. P a u c k e r), Paide 1849.—1854. a. (E. B o n n e l l). 1850. a. andmeid on spetsiaalselt analüüsinud W. B a u m a n n.²¹ Niiviisi kujunes Eestimaa kubermangus meteoroloogiajaamade võrk, mis oli tollal kõige tihedam kogu Vene impeeriumis. Kahjuks aga esialgne hoog edaspidi vaibus ja töö ei kestnud kõikjal ühtviisi.

Veel on vaatlusi korraldatud Mõdriku mõisas 1851.—1871. a. (kindral H. W. v. K a u l b a r s), Rõuges 1853.—1860. a., Kodaveres 1853. a., Räpinas 1857.—1865. a., Avandusel (admiral Fr. L ü t k e mõis) 1857.—1865. a.

1866. a. tegi uue vaatlusjaamade võrgu loomise katse Hüdrografia Departemang ja mõni aasta hiljem Eestimaa Statistika Komitee. Neil aastail algasid või jätkusid vaatlused Pakerordis, Viljandis, Suurupis, Narvas, Haapsalus, Järva-Jaanis, Hageris, Hanilas jm.

Suursündmuseks oli Tartu ilmajaama asutamine 1865. a., mille esimese direktori prof. A. v. O e t t i n g e n i juhtimisel algasid vaatlused sama aasta 2. detsembrist peale. 1876. a. nimetati Tartu ilmajaam meteoroloogia observatooriumiks.

²¹ [W. B a u m a n n]. Die Witterung-Verhältnisse in Ehstland in dem Jahre 1850. Reval, 1851.

Täisväärtusliku ilmajaamade võrgu loomiseni jõuti siiski alles 1886. a., mil alustas tööd ka Liivimaa Üldkasuliku ja Majandusliku Sotsieteedi sademetejaamade võrk.

Instrumentaalsete ilmavaatluste andmestik on kokkuvõttes õige ulatuslik ja pakub palju võimalusi vaadeldava perioodi ilmastiku, eriti üksikute aastate ilmastiku tundmaõppimiseks. Kuid vaatlusandmetel on siiski veel väga palju puudusi. Teadmisi ja kogemusi oli veel vähe, instrumendid puudulikud, vaatlusreeglid kooskõlastamata, vaatlusajad ja -tingimused vaatlejatel erinevad. See ei võimalda pikemata võrrelda eri kohtade vaatlusandmeid, niisamuti tuleb väga ettevaatlik olla nende võrdlemisel tänapäeva omadega. Üksikutes vaatluskohtades toimusid vaatlused üldiselt lühikest aega. Nii jääb kogu vaatlusandmestik lünklikuks ja ebaühtlaseks. Kõige paremini kasutatavad on temperatuurandmed, kuid neidki tuleb võtta rohkem ligilähedastena. Meie teema seisukohalt on niisuguste ebatäielike vaatlusandmete puuduseks veel see, et ainult nende järgi on raske otsustada ilmade mõju üle. Pealegi on vaatlusandmeid ainult osa vaadeldava perioodi kohta.

Õnneks ei piirdu andmed ilmastikust spetsiaalsete instrumentaalsete vaatlustega. Tähelepanekuid ja ülestähendusi ilmade kohta leiame veel väga mitmesugustest allikatest. Niisuguste teadete autorid toovad tihti ka mõõteriistade andmed, kuid nende eesmärgiks pole olnud siiski mitte niivõrd meteoroloogiliste nähtuste süstemaatiline registreerimine, kuivõrd nende mõju inimtegevusele või selle mingile harule. Meile on niisugune vaatenurk kõigiti teretulnud.

1792. a. asutasid Liivimaa mõisnikud Riias Liivimaa Üldkasuliku ja Majandusliku Sotsieteedi, mis tegelikku tööd alustas 1796. a. (1813. a. peale asus keskus Tartus). Sotsieteet tegeles esmajoones põllumajanduse küsimustega, mistõttu tunti huvi ka ilmastiku vastu. Juba sotsieteedi esimene sekretär, tuntud ajaloolane, majandusteadlane ja statistik W. C. Friebe hakkas seltsi väljaannees avaldama «põllumajanduslikku kroonikat ilmastiku suhtes» alates XVIII sajandi lõpuaastaist.²² 1800.—1807. aastast on andmed juba kuude kaupa, tihti märgitakse ka täpne temperatuur. Vaatlused on tehtud Aluksnes ja Riias. Friebe tööd jätkas sotsieteedi järgmine sekretär A. v. Löwis, kes avaldas samalaadsed andmed 1809.—1815. a. kohta.²³ Vaatluskohaks on olnud Ruhja.

²² Abhandlungen der liefländischen gemeinnützigen und ökonomischen Societät. II—V Bd. Riga u. Leipzig, 1803—1808.

²³ A. v. Löwis. Verschiedene Beobachtungen, die Witterung und die Entwicklung der Pflanzen in Livland betreffend. Neuere ökonomisches Repetorium. III Bd. III Stück. Dorpat, 1815, lk. 291—366 (olemas ka separaat: Einige Beobachtungen zur näheren Bestimmung des Klima's von Livland. Dorpat, 1815).

Kuramaal tegi samaaegselt (1805—1821) iga päev vaatlusi pastor Watson, kes pidas vaatlustulemustest 1821. a. novembris ettekande Kuramaa Kirjanduslikus Seltsis ja avaldas sotsieteedi väljaandes need trükis koos pastor Dullolt saadud vähem täpsete andmetega 1798.—1804. aastast.²⁴ Watson kirjeldab ilma kuude kaupa, märgib lõikuse alguse, esimese lume jne., annab üldhinnangu iga aasta saagile. Oma andmeid kokku võttes leiab Watson, et vaadeldud 17 aastast oli 7 halba ja 6 viljakat, nende hulgas 2 väga halba ja 2 eriti head, ülejäänud 4 keskmised.

1841.—1845. a. avaldas sotsieteedi uus sekretär W. v. Hehn seltsi aastaraamatutes nn. veerandaasta aruandeid põllumajanduse olukorrast.²⁵ Sellega seoses pakub ta rohkesti teateid ka ilma kohta. Samades aastaraamatutes leiame 1841.—1847. a. veel eespool mainitud prof. Mädleri vaatlusandmed õhurõhu, temperatuuri, sademete, tuulte ja pilvisuse kohta, mis on esitatud graafiliselt.

Tänuväärset materjali pakuvad sotsieteedi iga-aastased aruanded Liivimaa tsiviilkubernerile ilmastiku ja põllumajanduse olukorra kohta kogu kubermangu ulatuses.

Oige palju andmeid saame Eesti NSV Riiklikus Ajaloo Keskarhiivis säilitatavatest kirikuraamatutest, eelkõige kirikukroonikatest. Nagu eelnevalt nägime, olid paljud pastorid instrumentaalsete ilmastikuvaatluste korraldajateks. Üldisemaid tähelepanekuid ilmade ja saagi kohta tehti veel rohkem. XVIII sajandil jättis kroonikate pidamine kahjuks küll palju soovida, kuigi kehtiv rootsiaegne kirikuseadus seda nõudis. Ka on palju selle aja kirikukroonikaid hävinud. Suuremat huvi ilma vastu on tundnud Vaivara pastor, Häimest pärinev rootslane Gabriel Kempe, kes on teinud vastavaid ülestähendusi 1768.—1771. aasta kevadeni. Veel on huvipakkuvad Suure-Jaani, Juuru, Kambja, Viru-Nigula ja Simuna kirikukroonikad.

Uuesti elavnes kroonikate kirjutamine pärast 1832. a. väljaantud uut kirikuseadust Vene impeeriumi luteri usu kogudustele. Seaduse § 218 kordas kroonikate pidamise nõuet. Kroonikasse tuli sisse kanda kõik kirikut ja kogudust puudutavad märkimisväärsed sündmused, milleks paljud pastorid lugesid ka ilmastikunähtusi ja saagikust. Parimaks meie teema seisukohalt võib lugeda Jõelähtme kirikukroonikat 1831.—1852. a., mida pidas juba mainitud pastor G. H. Schüdlöffel. Võrdlemisi palju meid huvitavaid andmeid on H. v. Jannau kirjutatud sisukas Laiuse kirikukroonikas 1831.—1862. aastani. Alates 1850. aas-

---

²⁴ Watson, Beobachtungen und Bemerkungen über die Witterung in Kurland. Neueres ökonomisches Repertorium für Livland. Ergänzungsheft des IX Bandes. Dorpat, 1825, lk. 99—126 (+ tabel).

²⁵ Livländische Jahrbücher der Landwirtschaft. Neue Reihenfolge, IV—VIII Bd. Dorpat u. Moskau, 1841—1845.

tast annab iga aasta ilmastikust ülevaate Haapsalu pastor A. v. Hörschmann. Rohkem materjali sisaldavad veel Rõngu kirikukroonika, eriti 1831.—1837. a. kohta, mil seda pidas pastor F. Moritz, edasi Palamuse oma 1850. aastast, milles pastor Hirsch toob ka õhurõhu ja temperatuuri mõõtmisandmed, Kanepi, Saarde, Karula, Kuusalu (Ed. Ahrens), Rannu, Röpina, Kodavere-Alatskivi, Martna, Kullamaa kroonikad. Üksikute aastate kohta võib leida andmeid veel siin-seal, nii näiteks Nissi, Simuna, Kadrina, Puhja kirikukroonikates.

Kuna XVIII sajandi kohta on andmeid napilt, siis oleme selle perioodi kohta silmas pidanud ka Läti kirikukroonikaid, mis L. Sloka poolt trükkis välja antud.²⁶ Rohkem andmeid sisaldavad nendest Eesti piiri lähedase Burtneki kirikukroonika (J. H. Gulecke), ka Rauna, Ledurga-Turaida, Kalsnava jt. kroonikad.

Kirikukroonikate puhul tuleb arvestada seda, et ainult osa pastoritest tegi ülestähendusi ilma kohta pidevalt, s. t. igal juhul. Suurem osa, eriti XVIII sajandil, tegi seda aga peamiselt vaid ilmastiku ebanormaalsuste, eelkõige ebasoodsate ilmade (väga karm pakane, põud, kestev vihm, suuremad pikse- ja rahehood jms.) puhul.

Andmeid ilmastiku ja saagikuse kohta kogusid ametlikus korras kubermanguvalitsused politseikohtute (Eestimaal haagikohtute, Liivimaal sillakohtute) kaudu. XIX sajandi algul on nõutud aruandeid ikalduse, rahekahjustuse jms. puhul, edasi juba iga kahe nädala tagant üldse ilma ja viljade olukorra kohta, kuni 1834. a. Siseministeeriumi määruse kohaselt hakati nõudma ka ilmavaatlusi. Kahjuks on need materjalid säilinud väga lünklikult. Kubermanguvalitsus omakorda kasutas saadud andmeid iga-aastastes aruannetes keskvalitsusele. Rahva tervisliku seisundi kohta saadi andmeid kubermangu tervishoiuvalitsuse kaudu.

Palju on teateid ilmadest ajakirjanduses, nii saksa- kui eestikeelses. Alates regulaarse eestikeelse ajakirjanduse algusest 1857. aastal «Perno Postimehe» näol võime teatud üldise üldvaate iga aasta ilmastikust saada juba ainuüksi ajalehtedegi põhjal. Mõningal määral tulevad arvesse kalendrid, mis siiski rohkem tegelevad ilmade ennustamisega, kusjuures sellistel ennustustel igasugune tõsisem väärtus puudub.

Häid andmeid pakuvad üksikute mõisate arhiivid, mõisate majapidamisraamatud jm. Väga huvitavad on näiteks v. Pahlenitele kuulunud Palmse mõisas kalendrisse tehtud

---

²⁶ L. Sloka. Vidzemes draudžu kronikas. Valsts archiva raksti III, Riga, 1925, II daļa, Riga, 1927 (Valsts archiva raksti IV), III daļa, Riga, 1927 (Valsts archiva raksti V); Kurzemes draudžu chronikas, I daļa, Riga, 1928 (Valsts archiva raksti VII).

märkused ilma, saakide jm. kohta aastakümnete jooksul. alates 1762. aastast.²⁷

XVIII sajandi esimese poole üldiselt tunduvalt hõredamat andmestikku aitavad oluliselt täiendada Fr. K. Gadebuschi «Liivimaa aastaraamatutes»²⁸ ja J. Eckardti uurimuses²⁹ leiduvad teated mitmesugustest sellal esinenud tähelepanuväärsematest ilmastikunähtustest, ikaldustest ja loomataudidest.

Eraldi tuleb märkida veel spetsiaalseid statistilis-majanduslikke ülevaateid, milles muu kõrval on iseloomustatud ka ilmastikku. Niisuguste tööde autoritest on tähtsamad A. W. Hupel, K. Snell, W. C. Friebe, A. v. Hueck, P. Possart,³⁰ kes on mõningal määral püüdnud juba kokku võtta ja analüüsida kirjandusest leitud ilmavaatluste andmeid.

Niisiis võime kasutatud allikad jagada kahte suurde gruppi. Esimese moodustavad instrumentaalsete meteoroloogiliste vaatluste andmed, teise väga mitmeladilistes kirjalikes allikates leiduvad enamikus kvalitatiivselt ilmastikku hindavad teated, mis meie teema seisukohalt pole mitte vähem tähtsad, sest just viimastes on ilmastik seostatud selle mõjuga inimtegevusele. Seejuures on meil võimalik opereerida esimese grupi allikatega, alates uuritava perioodi keskpaigast, teise grupi omadega aga kogu perioodi ulatuses. Allikakriitilisest seisukohast on allikmaterjali sellise olukorra positiivseks küljeks asjaolu, et meil on võimalik eriilmelisi allikaid võrrelda ja seega nende usaldusväärsust paremini kindlaks määrata. Eriti on see vajalik just teise grupi allikate puhul, mis suhteliselt on muidugi vähem usaldusväärsed, sageli subjektiivsed, olenevalt sellest, millisest seisukohast üks või teine autor ilmastikku hindas, mille juures tuleb arvestada liialdusi («niisugust ilma pole varem olnud», «vanimadki inimesed ei mäleta») jne. Võimalus selliseid andmeid osaliselt kontrollida meteoroloogiliste vaatluste andmetega võimaldab paremini ja julgemalt hinnata nende usaldusväärsuse astet ka juhtudel, kus selline võrdlemise võimalus puudub, võimaldab sealgi paremini ja konkreetsemalt aru saada kvalitatiivsete hinnangute sisust.

Enne kui asuda vaatlema üksikute aastate ilmastikku meid huvitaval perioodil, tutvume paremaks orienteerumiseks kahe

²⁷ TA rmtk. har. sekt., nr. XIII 104.

²⁸ Fr. K. Gadebusch. Livländische Jahrbücher. IV Bd. Riga, 1783.

²⁹ J. Eckardt. Livland im achtzehnten Jahrhundert. Leipzig, 1876.

³⁰ A. W. Hupel. Topographische Nachrichten. I—II Bd. Riga, 1774—1777; K. P. M. Snell. Beschreibung der russischen Provinzen an der Ostsee. Jena, 1794; W. C. Friebe. Physisch-ökonomisch und statistische Bemerkungen von Lief- und Ebstland. Riga, 1794; [A. v. Hueck]. Darstellung der landwirtschaftlichen Verhältnisse in Esth-, Liv- und Curland. Leipzig, 1845; P. A. F. K. Possart. Statistik und Geographie des Gouvernements Esthland. Stuttgart, 1846.

omaaegse tuntud autori üldiste iseloomustustega tolle aja ilmastiku kohta. Need on Hupel ja Hueck, kellest esimese tähelepanekud kuuluvad meie poolt vaadeldava perioodi esimesse, teise omad aga teise poolele.

Hupel kirjutab 1774. aastal,³¹ et meil on küll neli, kuid seejuures väga erineva pikkusega aastaaega. Talv võtab harva vähem kui kuus, tihti aga peaaegu 7 kuud, algab oktoobris või varemgi ja lõpeb alles aprilli keskel.³² Mai ja juuni algus annavad kevade, mis on ka tihti külm. Pool juunit ja juuli ning kõige rohkem augusti algus, kokku alla kahe kuu — see on Liivimaa suvi. Niisama kaua, august ja september, kestab sügis, mis on ka karm. Ahju tulevat kütta 8—9 kuud, nõrgema tervisega inimesed saavad kütmata läbi vaid 1½—2 kuud, sest juuni- ja augustiööd on külmad.

Ideaalne ilm põllumehele oleks Hupeli arvates järgmine. Lumi peab ära minema märtsi lõpuks, nii et väikesed vihmad sulataksid maa. Aprillis on tarvis natuke tuult ja päikest, et maa kuivaks, seejuures ka natuke vihma või lund rukkiorase kasvuks. Aprillikuu lumi aitab ka vanal lumel kiiresti sulada. Aprilli teisel poolel peaks saama külvata suvilija ja karja välja lasta. Maikuu olgu parem jahe, see töötab head saaki. Juunis on tarvis vihma viljale ja heinale. Ainult rukki õitsemise ajal on vaja kuiva ilma ja pehmet tuult, mis õietolmu laiali kannaks. Heinateoks on tarvis kogu juulikuus kuiva ilma. Väike vihm seda ei takista, küll aga soodustab suvilija ksvu. Augustis — lõikuskuul — on soovida vihma alles pärast rukkikülvi, et oras kasvama hakkaks ja rukkiussid vähem kahjustaksid. Hea oleks kuiv september: lõikuse lõpetamiseks, põldude kündmiseks, vilja sisseveoks. Oktoobris oleks vihma asemel parem pidev paras külm, nii et veed ja sood külmuksid, seejärel peaks jätkuma lund kuni märtsini, et saaks tuua metsast puid ja saadusi linna vedada.

Edasi aga kurdab Hupel, et harva olevat ilm nende soovide kohane. Talitee kaduvat sula tõttu vahel juba jaanuaris ja veebruaris. Aprillis teevad öökülmad, põhjatuul ja vihm kahju rukkiorasele, heinamaadele ja takistavad põllutöid. Mai ja juuni on tihti nii kuivad, et oder välja sureb, rukis peeneks jääb ja hein ei kasva. Veel kurvemad on öökülmad rukki õitsemise ajal. Pärast jaanipäeva algavad vihmad ja kestavad kaua, nii et niidetud hein mädaneb või muutub mustaks, rukis jääb peeneteraliseks ja küpseb hilja, kuigi oodatakse igatsusega uut saaki, ka oder ei taha liigset märga. Augustis hävitab öökülm odra, hernerid ja

---

³¹ A. W. Hupel. Topographische Nachrichten I, lk. 101—104, 109—116.

³² Kuud ja kuupäevad on kõik antud vana kalendri järgi, mis XVIII sajandil oli 11 päeva, XIX sajandil 12 päeva praegu kehtivast kalendrist taga.

aedvilja, vihm pidurdab lõikust, vili läheb kasvama ja aeg kaduma, nii et tööd kuhjuvad. Septembri algusest kuni kaugemale novembrisse vahelduvad lumi, vihm ja külm, teed muutuvad raskelt läbipääsetavaks, karjamaad halvaks, juba tekib puumure ja sageli tuleb korralik talitee (reetee) alles jõuluks.

Selgete ilmadega olevat suvel kõrvetavalt kuum, talvel aga hirmus külm. Vihmapuudust esinevat harva, küll aga tihti enne jaanipäeva. Sagedased sügisvihmad suurt kahju ei tee, kui vili on koristatud ja hunnikutes, rehi teeb selle kolme päevaga kuivaks. Rukkioras kannatab kõik sügisvihmad välja, kui ainult vesi ei jää peale seisma. Kui maa enne lume tulekut ei külmu, siis on karta orase määndumist. Lund sadavat vahel juba augusti lõpul ja see kestab aprilli-maini. Lume paksus on lagedal 1—2 jalga, metsades ja aedades hanged 6—9 jalga. Metsades jätkub lund kuni süvisteni. Lumetormid on väga ohtlikud, ka tuntud kohtades eksitakse sageli. Rahekahjustusi on üldiselt vähe, ka pikne ei tee eriti suurt kahju. Vahel olevat küll kulda müristamist veel detsembris. Soojadel õhtutel esineb palju põuavälku, samuti on sageli näha virmalisi. Udu on peamiselt sügiseti, vahel nii tihe, et 10 sammu kaugusele vaevalt näha. Soises ümbruses on udu suvel sooja ilmaga õhtuti peaaegu alati. Tuul muudab järjest suunda, kõige kestmam ja kevaditi taimekasvule ohtlikum on aga põhjatuul. Tihti esineb maru. Külm on kõige käreдам jaanuari algul. Temperatuuri ütleb Hupel olevat ise mitte mõõtnud, tema teades on see langenud kuni -30° -le³³, võib-olla ka mõni kraad rohkem. Öökülmad kestavad juunini, algavad uuesti juba augustis, kuid pole alati kahjulikud, eriti mais. Järved ja jõed külmuvad novembri lõpul, lähevad lahti aprilli algul. Jää paksus on harilikult üle künra, Läänemere rannikul püsib jää kauem kui sisemaal. Jääminek toob tihti kaasa tõsiseid kahjustusi. Kõige kuumem on juuni lõpul, ja kui vihma pole, siis ka kaua juulis. Juunis valgetel cõdel künnavad talupojad tihti õõsiti, mil on jahedam. Vanadele ja haigetele on kõige ohtlikum sügis ja lähenev kevad, palju sureb inimesi just vete lahtimineku ajal. Maarahval olevat jõulu ajal tihti palavikuhaigusi.

Ja nüüd Huecki teated umbes 70 aastat hiljem, 1840. aastatest.³⁴ Hueck leiab, et Baltimaade kliima kõigub Põhja-Saksa mööduka ja Kesk- ning Põhja-Vene ehtsa põhjakliima vahepeal ja on väga muutlik. Kõige külmem on jaanuaris, Tallinnas pidevalt -15 — -20° , tihti ka ühel-kahel päeval sula. Tartus olevat sula rohkem. Veebruar on harilikult pehmem kui jaanuar. Märtsis on

³³ Kõik temperatuuriandmed, mis allikates olid harilikult Reamuri järgi, oleme ümber arvestanud Celsiuse järgi ($4^{\circ} R = 5^{\circ} C$).

³⁴ [A. v. Hueck]. Darstellung der landwirtschaftlichen Verhältnisse, lk. 18—29.

päike pidevas võitluses külmaga, mis pilvistel päevadel ja öösiti saab veel ülevõimu. Tihti on märtsi algus kevadine, lõpp aga talvine. Jää sulab märtsis, mõnedel aastatel on kaks jääminekut. Lumi kaob aprillis, mil taevas on selge, kaunis palju on aga vihma ja udu. Juunis on harilikult enne jaanipäeva kaks nädalat kuiva, siis tulevad vihmad ja hilinemine heinateoga maksab tihti kurjasti kätte. Juuni esimesel poolel õitseb rukis ja siis ole-
neb saagi õnnestumine või ebaõnnestumine öökülmadest. Öökülmi võib madalamates kohtades esineda ka juulis, kõige enam öökülmi on Eesti osas Alutagusel, Läänemaal aga polevat neid karta. Juuli on tõeline suvekuu, kõige soojem. August on algul veel soe, lõpp tihti külm. Septembri algul on sageli kena järelsuvi, ööd aga külmad. Paiguti tuleb lund, tihti aga on ilus nn. vananaistesuvi. Oktoobris vahelduvad vihm ja lumi, novembris kattuvad veekogud, detsember on lumine, mõnikord sajab aga veel ka vihma.

Hueck rõhutab, et külmad ja kuumad päevad vahelduvad kergesti nii suvel kui talvel. Põhjuseks olevat alalised tuuled, kusjuures kõige rohkem ütleb ta olevat läänetuult. Vaikne on atmosfääris vaid jaanuari külmadel öödel ja juuli kuumadel päevadel. Veebruaris on tihti märtsiilm, märts aga on jälle talvine. Aprill olevat harilikult ilusam kui mai, august juba vihmane sügiskuu, september ja oktoober võivad jälle olla suvisemad, november tihti ehne talvekuu, veel sagedamini kisub aga detsember jälle rohkem sügise poole. Pea-aastaaegadeks nimetab Hueck talve ja sügist, suvi olevat rohkem vihmane ja jahe kui kuiv. Tema tähelepanekute järgi harmoneeruvad talv järgmise suvega, s. t. suvi olenevat eelnevast talvest. Lumerikkad ja seejuures tuisused talved toovad halva aasta, kuivale hilissügisele järgnevat kuiv suvi. Viimastel aastatel vastanud jaanipäeva ümbruse ilmastik eelneva jõulu omale.

Nagu näeme, on Hupeli ja Huecki kirjeldustes palju kokkulangevat, kuid ka mõningaid erinevusi. Eriti on talv Hupeli järgi pikem. Et see tõepoolest nõnda oli, tohiks selguda allpool. Kahjuks ei ole Hueck andnud niisugust n.-ö. optimaalse ilmastiku mudelit nagu Hupel, mis oleks väga huvitav, sest vahepeal põllumajanduses toimunud muutused (kartuli ja ristikeina kasvatamine, meriinolammaste pidamine jm.) esitasid ka ilmastikule uusi nõudmisi, mis Hupeli ajal veel päevakorral ei saanud olla. Kartul näiteks ei ole ilmastiku nagu ka mullastiku suhtes eriti nõudlik, põud juulis ja augusti esimesel poolel võib aga talle mõjuda väga kahjulikult, teiselt poolt on ohtlik ka liigne vihm. Meriinolambad ei talunud vihmast ja jahedat suve. Ristikhein oli väga tundlik talve suhtes jne.

Omandanud teatud üldpildi vaadeldava ajajärgu ilmastikuoludest ja nende hindamise kriteeriumidest, asume neid jälgima

juba aasta-aastalt, püüdes, niivõrd kui läbitöötatud allikad seda lubavad, anda iga üksiku aasta ilmastikulise karakteristika ja näidata ilmastiku mõju, eriti saagikusele. Seejuures osutub paratamatult tarvilikuks materjali võrdlemisi üksikasjalik refereerimine. Selleta poleks võimalik jõuda põhjendatud resultaateni. Uhtlasi tohiks aga järgnevad andmed ilma kohta pakkuda huvi ja kasutamismõimalusi ka mõnede teiste küsimuste uurimisel, mida käesolevas töös ei käsitleta.

* *
*

1713. aasta suvi on olnud vihmane. Rauna kirikukroonika teatel oli 1. ja 2. juulil niisugune vihmasadu, mida «vanadki inimesed ei mäletanud». Tekkis suur üleujutus, vesi lõhkus sildu ja tegi palju kahju jõeäärsetele põldudele.³⁵ Väina jõel on sel aastal möllanud tugev torm, mis olevat purustanud vähesed sinna saabunud laevad.³⁶ Kalvi mõisast teatatakse viljasaagi äpardumisest, samuti laastavast loomakatkest. Veoloomade vähesuse tõttu kestnud külvitööd peaaegu mihkkipäevani (29. sept.).³⁷

1713/14. aasta talv oli Kalvi mõisast pärineva teate järgi halb ja rikkus täiesti hilja külvatud talivilja, nii et paljudel midagi lõigata polnud.³⁸ Suvel jälle valitses Liivi- ja Eestimaal ebaharilik põud, mis hävitas suurema osa saagist. Põuaga kaasnes loomataud, millesse suri palju loomi.³⁹ Muuhulgas levis taud ka Riia linna ning selle ümbrusse. Sügisel purustas torm peaaegu täielikult Riia juures äsja suure vaevaga taastatud parvsilla.⁴⁰

1715. aasta suvi oli jällegi vihmane. Juurus on sadanud juulikuus nii palju vihma, et vesiveskid ei saanud enam töötada.⁴¹ Vastemõisas (Suure-Jaani khk.) oli samal kuul kõva äike ja rahesadu, mis hävitas mõisa ja 11 talu suvilja, nii et ei jäänud pihutäitki lõigata, ning peaaegu kogu talivilja.⁴²

Väga ebasõbralik oli ilm **1716.** aastal. J. Eckardti sõnade järgi olevat Liivimaal valitsenud selline külm, mille sarnast ei mäletata. Merekaubandus jäänud täiesti soiku, nii et isegi soola ei saadud sisse tuua.⁴³ Kevad oli tuuline ja tormine, suvi aga ebaharilikult külm ja vihmane. See põhjustas suvilja üldise ikaldumise. Rukist lõigati ka alles pärtlipäeva (24. aug.) paiku.

³⁵ L. Sloka. Vidzemes draudžu kronikas III, lk. 115.

³⁶ J. Eckardt. Livland im achtzehnten Jahrhundert, lk. 112 ja 127.

³⁷ Eesti rahva ajaloo Põhjasõja aastail 1700-1721. Tallinn, 1960, lk. 331.

³⁸ Samas.

³⁹ Samas, lk. 271.

⁴⁰ Fr. K. Gadebusch. Livländische Jahrbücher IV, lk. 21-22; J. Eckardt. Livland im achtzehnten Jahrhundert, lk. 112 ja 127.

⁴¹ ENSV RAKA, f. 1211, nim. 2, s.-ü. 5, l. 17.

⁴² ENSV RAKA, f. 1287, nim. 1, s.-ü. 21, l. 3.

⁴³ J. Eckardt. Livland im achtzehnten Jahrhundert, lk. 112.

Kohe pärast pärtlipäeva algasid tugevad öökülmad. Lisaks kõigele suri palju lapsi rōugetesse.⁴⁴

1720. aasta kevadel pärast lume sulamist sõid Suure-Jaanis hiired noorte viljapuude ja metsapuude ning pōõsaste (lepa, paju, vaarikate jt.) tüved paljaks. Sama nähtus oli esinenud 1699. aastal.⁴⁵

1722. aasta 9. ja 10. juulil oli Rauna ümbruses veel ägedam vihma sadu kui 1713. aastal, nii et jõed tõusid üle kallaste ja peaaegu kõik sillad purunesid.⁴⁶

1723. aastal on Peterburis kevad tulnud suhteliselt varakult. Nimelt on Neeva jõgi lahti läinud 22. märtsil, mis on kõige varasem kogu sajandi jooksul.⁴⁷

Talv tuli Liivimaal Limbaži kirikukroonika teatel ka vara ja rohke lumega, mis aga peatselt jälle ära sulas. Novembris oli kõva külm, mis kaanetas jõed, lund aga jäi väheseks.⁴⁸

1724. aasta algas Limbažis tugeva sulaga ja peaaegu kogu jaanuarikuu sadas vihma, nii et jõed ja sood, samuti isegi järved läksid lahti.⁴⁹ 3. mail õhtu eel tõusis Juurus külm põhjatuul ja puhkes suur lumetuisk, nii et veel järgmisel päeval võis jõeäärsest soost reega heinu tuua.⁵⁰ Limbaži kirikukroonika hinnangu järgi olnud sel aastal viljasaak vaatamata halbadele ilmadele siiski «hea ja õnnistatud.»⁵¹

1726. aastal oli Kambja kirikukroonika andmetel Liivimaal niisugune puudus loomatoidust, et katuseõled söödeti ära ja vaid vähesed katused jäid puutumata. Palju loomi suri, siiski mitte niivõrd otse nälga kui mitmesuguste haiguste tagajärjel.⁵²

1729. aastal oli Ledurga-Turaida kirikukroonika järgi erakordselt kuiv suvi, nii et muidu läbipääsmatutest soodest võis ratsahobusega läbi sõita. Heinaajal polnud üldse vihma ja hein oli roheline nagu salat. Suvivili kannatas väga põua all ja tera jäi väikeseks. Tekkis ka suur veepuudus, sest põud kestis sügiseni. Rohkesti esines suuri metsapõlemisi.⁵³

---

⁴⁴ Fr. K. G a d e b u s c h. Livländische Jahrbücher IV, lk. 28; L. S l o k a. Vidzemes draudžu kronikas III, lk. 116.

⁴⁵ ENSV RAKA, f. 1287, nim. 1, s.-ü. 21, l. 3.

⁴⁶ L. S l o k a. Vidzemes draudžu kronikas, lk. 116.

⁴⁷ St. Peterburgische Calender für das Jahr 1799, lk. 44.

⁴⁸ L. S l o k a. Vidzemes draudžu kronikas II, lk. 162.

⁴⁹ Samas.

⁵⁰ ENSV RAKA, f. 1211, nim. 2, s.-ü. 5, l. 17.

⁵¹ L. S l o k a. Vidzemes draudžu kronikas II, lk. 162.

⁵² ENSV RAKA, f. 1255, nim. 1, s.-ü. 62, l. 3; J. R e n n i t. Mis räägivad Kambja kirikuraamatud Kambja kirikust ja kogudusest? Jurjew (Tartu), 1899, lk. 7.

⁵³ L. S l o k a. Vidzemes draudžu kronikas III, lk. 7.

Peaaegu täpselt sama jutustavad Juuru, Kambja ja Suure-Jaani kirikukroonikad 1730. aasta kohta.⁵⁴ Kuni jaanipäevani polnud üldse vihma. Kambjas on 7.—15. juulini olnud niisugune udu ja suits, et päike paistnud taevast nagu tuhm tulekera ilma vähimagi läiketa. Kogu maa olnud suitsuhaisu täis, just nagu oleksid kõik metsad põlenud. 16. juulil oli ilm jälle selge. Ka sügisel oli vihma vähe, nii et tekkis suur veepuudus. Pealegi saabus novembris kõva külm, mis sellegi veenatukese kinni jäätas. Suvivili äpardus põua tõttu, kapsa sõid aga peaaegu kogu maal tohutul hulgal esinevad kapsaussid, kes oma mustusega kapsapead nii ära olla määrinud, et kapsaaiad väljakannatamatult lehkasid.

1731. aasta suvi oli erakordselt külm (nagu 1716. a.). Eriti augusti keskel olid tugevad öökülmad, nii et kõikjal äpardus oder ja muu suvivili — kaer, lina, hernes jm. Heinale tegi palju kahju vihm. Suvivilja üldise ikalduse kõrval, millest teatatakse ühtviisi nii Eesti kui Läti alalt, on paiguti täiesti ebaõnnestunud ka rukis, nii et talupoegadel oli häda suur. Järgnes iseäralik talv. 25. oktoobril on Ledurga-Turaida kirikukroonika teatel olnud juba kõva pakane, üldiselt siiski maa ei olnud veel külmunud, kui enne jõulu tuli maha sügav lumi. Jõulu ja uusaasta paiku läks aga lumi järsku ära ning rohke vee all said rukkiorased tublisti kannatada.⁵⁵

1732. aastal kadus lumi Ledurga-Turaida andmetel juba veebruaris ja kevad oli väga kuiv. Suvivili õnnestus hästi, rukis oli aga eelnenud ebasoodsa talve tõttu vilets.⁵⁶

1733. aasta 13. aprilli patendis on Liivimaa kubermanguvalitsus teinud mitmesuguseid korraldusi ikalduse puhuks.⁵⁷ Sel aastal Ledurga-Turaida kroonika teatel suuremat puudust siiski ei ole tekkinud, kuigi viljasaak eriti hea ei olnud.⁵⁸

1734. aasta oli Ledurga-Turaida andmeil erakordselt kuiv, mille all suvivili suuresti kannatas. Kapsastele tegid röövikud kohutavalt palju kahju.⁵⁹

1735. aastal saabus samadel andmetel kevad varakult. Juba 14 päeva enne jüripäeva (23. apr.) võis künda. Heinaaeg oli

---

⁵⁴ ENSV RAKA, f. 1211, nim. 2, s.-ü. 5, l. 18; f. 1255, nim. 1, s.-ü. 62, l. 3; J. Rennit. Mis räägivad Kambja kirikuraamatud, lk. 7; ENSV RAKA f. 1287, nim. 1, s.-ü. 21, l. 3. Pole võimatu, et ka Ledurga-Turaida kirikukroonika 1729. aastaga dateeritud teated käivad tegelikult 1730. aasta kohta. Sääraseid vigu on mujalgi esinenud kroonikate ümberkirjutamisel.

⁵⁵ Fr. K. Gadebusch. Livländische Jahrbücher IV, letzt. Abschnitt, lk. 22; L. Sloka. Vidzemes draudžu kronikas II, lk. 163; III, lk. 8; ENSV RAKA f. 1211, nim. 2, s.-ü. 5, l. 18.

⁵⁶ L. Sloka. Vidzemes draudžu kronikas, lk. 8.

⁵⁷ F. K. Gadebusch. Livländische Jahrbücher IV, letzt. Abschnitt, lk. 43—44.

⁵⁸ L. Sloka. Vidzemes draudžu kronikas, lk. 8.

⁵⁹ Samas, lk. 9.

suurepärase. Suvivili aga ei õnnestunud kuiva tõttu hästi ja oli peeneteraline, röövikud kahjustasid jälle kapsaid. Rohkesti on sel aastal püütud räime ja kütitud metsloomi.⁶⁰

1736. aastal oli suvi väga kuum ja põuane. Rukki tera jäi väikeseks ja nii kergeks, nagu seda palju aastaid polnud nähtud.⁶¹

Kuigi lähemad andmed puuduvad, paistab olevat tegemist raskema ikaldusega, sest veel sada aastat hiljem meenutatakse ajakirjanduses 1736. aasta paiku esinenud kolmeaastast ikaldust.⁶²

Suvel on Viru-Nigulas olnud nii kõva pikne, et süütas viies kohas majad põlema, kusjuures üks rannatalupoeg põles sisse.⁶³

1736/37. aasta talv oli Ledurga-Turaida kirikukroonika teatel ebaharilikult muutlik ja ebapüsiv, nagu sellist 60—80 aastat ei olewat olnud. Sood ei külmunud. Pärast jõulu tuli küll veidi lund ja külma, kuid talitee ei püsinud kaua. **1737.** aasta 14. veebruaril oli hirmus lumetuisk, millele 17.—18. veebruaril järgnes suur sula. Muutus soojaks nagu suvel. Märts algas selge ilma ja tugevate öökülmadega. Väina ja Koiva vabanesid jääkattest. 25. märtsil oli jälle kõva külm ja sadas natuke lund. Kevadel tekkis kogu maal palju haigusi. Külma kevade ja vihma puuduse all kannatasid põllu- ja aedviljad. 3. juunil, rukki õitsemise ajal, puhus külm ja tugev loodetuul, öösel külmetas, nii et hommikul oli maa valge. Rukis külmus, ikaldus ja järgmiseks aastaks oli karta näljahäda. Pärtlipäeva eel oli väga kuum, sügis kuiv. Suurt puudust tunti humalatest ja meest. Mardipäeva (10. nov.) ajal oli kõva külm, millele järgnes vahelduvalt sula, külm ja vihm. 5. dets. kl. 9—10 olid nii tugevad virmalised, nagu Liivimaal «kunagi enne pole olnud». Järgmine päev oli vihmane ja tuuline.⁶⁴

1738. aasta algas Ledurga-Turaida kroonika teatel jälle väga imelikult. Kuni 13. jaanuarini ei olnud taliteed. 28. jaanuaril oli uuesti sula ja tuli vankriga sõita. Alles veebruaris tuli külm ja lumi. Aprilli algus oli pehme, kuu keskaik ja lõpp aga väga külm. Mai algul esines tugevat öökülma, paiguti, nagu teatatakse Raunast, sadas rahet, mis hävitas palju talivilja. Kuu keskel oli veidi soojem, 24. mail aga jälle öökülm. Ilm oli nii jahe, et inimestel hakkasid põllul töötades käed külmetama. Juuni algus oli põuane, mis kahjustas suvivilja. Rukki õitsemise ajal oli aga õnneks nii soe ja vaikne, nagu seda palju aastaid ei ole olnud, nii et rukis õnnestus hästi ja oli odav. Jaanipäeva paiku olid väga ilusad heinailmad, mõnes kohas saadi aga kuiva tõttu

⁶⁰ L. S l o k a. Vidzemes draudžu kronikas, lk. 9.

⁶¹ Samas.

⁶² «Inland» 1837, nr. 37.

⁶³ ENSV RAKA, f. 1231, nim. 2, s.-ü. 9, l. 38.

⁶⁴ L. S l o k a. Vidzemes draudžu kronikas III, lk. 9—11.

heina vähe. Juuli oli soe ja kuiv, suvivilja terad riknesid ja jäid väikeseks, nagu seda ammu polnud nähtud. Lina seevastu kasvas hea. Augustis sadas kaheksa päeva vihma, edasi järgnes jälle soe ja kuiv ilm kuni oktoobri alguseni. Tekkis suur veepuudus. Nii sooja kuiva sügist polevat Liivimaal katkuajast peale olnud. Kogu vili saadi koristada ja peksta kuiva ilmaga. November algas külmaga, juba enne mardipäeva kattis Väina ja Koiva jõge tugev jää. Eriti käre oli pakane jõulu ajal.⁶⁵

1739. aasta algus oli jätkuvalt külm, rohke lume ja sagedaste tuiskudega. Talv kestis Liivimaal kuni märtsini. Juba 19. märtsil oli Ledurgas esimene äike, millele olid eelnenud virmalised. Üldse oli enne jüripäeva kolm korda äikest, 18. aprillil aga kõva lumetuisk.⁶⁶ Neeva jõgi on sel aastal jääst vabanenud väga hilja, alles 26. aprillil.⁶⁷

Sügisel sadas kohe pärast mardipäeva poolteist nädalat lund ja enam ei sulanudki. Paljudel olevat oder jäänud lume alla. Humal sel ja järgmisel aastal ikaldus. Palju oli rōugeid.⁶⁸

1739/40. aasta talv oli äärmiselt külm. Rauna kirikukroonika järgi polevat nii külma talve olnud 1700. aastast peale. Külma talve tõttu suri palju loomi, kuigi söödapuudust ei olnud. Külm võttis kõik paremad viljapuud, eriti pirnid, ploomi-, kirsi-, samuti nooremad õunapuud, karnatasid ka päklikpuud metsas.⁶⁹ Mitmed uurijad peavad seda talve 1607/08. a. talve kõrval viimase aastatuhande kõige karmimaks, sest kogu Läänemeri olevat kinni külmunud.⁷⁰

1741. aastal ikaldus kogu Liivimaal nii tali- kui suvivilja külma tõttu. Rukis valmis alles pärast pärtlipäeva ja oli väga halva kvaliteediga, paljud ei saanud seemetki kätte. Vähe oli ka puuvilja. Viljahinnad olid väga kõrged. Tekkis üldine näljahäda, mida suurendas asjaolu, et eelmisel aastal oli palju vilja Saksa- maale välja veetud.⁷¹

1741/42. aasta talv oli nii külm, et linnud kukkunud surnult õhust maha, inimesed külmunud teedel ja tunnimehed postil, maa pragunenud külmast ja kevadel olnud kõik puuviljaaiad laasta-

---

⁶⁵ L. S l o k a. Vidzemes draudžu kronikas III, lk. 11—13, 122.

⁶⁶ Samas, lk. 13.

⁶⁷ St. Peterburgische Calender für das Jahr 1799, lk. 44.

⁶⁸ L. S l o k a. Vidzemes draudžu kronikas III, lk. 13, 119—120.

⁶⁹ Samas, lk. 120, 122; Fr. K. G a d e b u s c h. Livländische Jahrbücher IV, letzt. Abschnitt, lk. 192.

⁷⁰ В. В. Б е т и н, Ю. В. П р е о б р а ж е н с к и й, Суровость зим в Европе и ледовитость Балтики. Л., 1962, lk. 67—69; Н. М а р д и с т е, Läänemere jäätumisest. — «Eesti Loodus» 1967, nr. 1, lk. 103.

⁷¹ Fr. K. G a d e b u s c h. Livländische Jahrbücher IV, letzt. Abschnitt, lk. 224; J. E c k a r d t. Livland im achtzehnten Jahrhundert, lk. 385; L. S l o k a. Vidzemes draudžu kronikas II, lk. 97; III, lk. 26, 120—121.

tud. Laevasõit Väinal seisis täielikult rohkem kui pool aastat.⁷² Neeva vabanes jääst alles 26. aprillil (nagu 1739. a.).⁷³

1742. aastal kordus ikaldus, ka suvi oli hirmus külm, veel külmem kui 1716. ja 1731. a., nii et oder, kaer, herner, lina, üldse kogu suvivili täielikult äpardus. Puuvilja ei saanud peaaegu üldse, vähesed õunad olid väiksed ja ussitanud. Raske näljahäda tõttu keelati vilja väljavedu Liivimaa kubermangust.⁷⁴

Detsembri keskel oli jälle käre pakane, mis öeldakse võrduvat 1709. a. omaga, vaid mõni kraad vähem kui 1740. a.⁷⁵

Raske viljaikalduse järel oli **1743.** aastal suur puudus vilja-seemnест.⁷⁶

1744. aasta 30.—31. märtsil tabas Riiat suur õnnetus: jäämineku ajal tekkis hirmus üleujutus, mis purustas sildu ja maju ning nõudis ohvriks inimesi. Ka toomkirik olevat vett täis olnud. Niisugust üleujutust ei mäletatud 1709. aastast peale.⁷⁷

1745. aastal oli jäämineku ajal Koiva veeseis ebaharilikult kõrge.⁷⁸ 13. juunil möllas Suure-Jaanis äge «orkaan» edelast, mis lõhkus puid ja katuseid.⁷⁹

1747. aastal hakkas Liivimaal (esialgu Läti alal) levima loomataud, mis kestis mitu aastat ja nõudis mõnede arvestuste järgi kubermangus ohvriks vähemalt 50 000 sarvloomat. Taud ei vaibunud täielikult järgneva kolmekümne aasta jooksul.⁸⁰ Ilmselt oli see siberi katk (põrnatõbi).

1747/48. aasta talv oli karm ja pikaajaline, jõulust kuni märtsi lõpuni ilma sulata. Veel paastumaarjapäeval (25. märtsil) oli Kalsnava kirikukroonika järgi kõva talv pakase ja lumega. Alles 3—4 päeva pärast seda hakkas aegamööda sulaks minema. Tekkis ennukuulmatu puudus loomatoidust, juba märtsi lõpul polnud heinu ega õlgi. Kevadel suri palju loomi nälga, samal ajal levis loomataud.⁸¹

1748. aasta suvi oli põuane rohkete metsatulekahjudega.⁸² Ebasoodsate ilmastikuolude tagajärjeks oli täielik ikaldus ja

⁷² J. Eckardt. Livland im achtzehnten Jahrhundert, lk. 261.

⁷³ St. Peterburgische Calender für das Jahr 1799, lk. 44.

⁷⁴ Fr. K. Gadebusch. Livländische Jahrbücher IV, letzt. Abschnitt, lk. 244; J. Eckardt. Livland im achtzehnten Jahrhundert, lk. 385; L. Sloka. Vidzemes draudžu kronikas II, lk. 97; III, lk. 26, 121.

⁷⁵ L. Sloka. Vidzemes draudžu kronikas III, lk. 121.

⁷⁶ Samas, II, lk. 98.

⁷⁷ Fr. K. Gadebusch. Livländische Jahrbücher IV, letzt. Abschnitt, lk. 300—301; J. Eckardt. Livland im achtzehnten Jahrhundert, lk. 261; L. Sloka. Vidzemes draudžu kronikas II, lk. 77; III, lk. 123.

⁷⁸ L. Sloka. Vidzemes draudžu kronikas, III, lk. 123.

⁷⁹ ENSV RAKA, f. 1287, nim. 1, s.-ü. 21, l. 5.

⁸⁰ Fr. K. Gadebusch. Livländische Jahrbücher IV, letzt. Abschnitt, lk. 356—357.

⁸¹ L. Sloka. Vidzemes draudžu kronikas II, lk. 98.

⁸² Samas, III, lk. 27.

näljahäda. Kroonu ostis sel aastal vilja, kuid rukkipuudus oli nii suur, et paljud mõisad ei suutnud ettenähtud ulatuses seda anda. Loomataud levis sel aastal kogu Liivi- ja Eestimaale.⁸³

1748/49. aasta talv oli muutlik, maa sulas sageli, jäätus jälle pinnapealselt ja rukkijuured mädanesid. Parem rukkisaak saadi **1749.** aastal vaid madalalt ja märgadelt maadelt, üldiselt aga ikaldus see jälle nagu eelmisel aastal. Vähene saak oli halva kvaliteediga ega kõlvanud seemneks. Leivapuudus muutus kohutavaks, sest ikaldus ju juba teist aastat järjest just rakis. Paljud talupojad jätsid vaatamata kubermanguvalitsuse karmidele keeldudele oma talud maha ja otsisid äraelamisvõimalusi teistes mõisates. Oktoobrikuus jõudis loomataud ka Tartu linna.⁸⁴

Ikalduse tagajärjed andsid end veel kaua tunda, sest ei jätkunud seemet. **1751.** aastal on Tartu ümbruses rakis uuesti ikaldunud.⁸⁵

1753. a. räägitakse loomataudi levimisest üle kogu Liivimaa. **1755.** aastal märgitakse loomataudi Põltsamaa ümbruses, **1757.** aastal haigestusid Tartu kandis mitte ainult hobused ja sarvloomad, vaid ka lambad.⁸⁶ Suvivilja saak Liezere kirikukroonika andmetel oli viimati mainitud aastal halb.⁸⁷ Põhjuseks oli arvatavasti põud, Peterburis igatahes oli suvi väga kuum (juuli keskmine 23,2°).⁸⁸

Eriti süngeks kujunes **1758.** aasta. 1757/58. a. talv oli umbes sama karm kui 1748. a., isegi veel külmem. Pakane ja lumi kestis Kalsnavas kuni 3. aprillini, alles siis oli esimene sula. Jällegi tekkis suur loomatoidupuudus, nii et õlgkatused kisti maha. Kevadel ei tulnud kaua vihma, rakis ja hein kuivas ära. Kalsnavas olevat küll rakis lõpuks veel üsna hea kasvanud, üldiselt aga oli kõikjal ikaldus, millele järgnes nälg. Loomataud kestis, Gadebuschi teatel on ka inimestel esinenud katku.⁸⁹

Suuri lisaraskusi tõi käimasolev Seitsmeaastane sõda. Tuli majutada ja moonastada läbiminevaid vägesid, anda mehi ja hobuseid küüti. Eestimaalt nõuti jaanuaris üle 3000 noore ja terve mehe hobuste ja veokitega Riiga vedama sõjamoona Preisi-

---

⁸³ Fr. K. Gadebusch. Livländische Jahrbücher IV, letzt. Abschnitt, lk. 379—380; J. Eckardt. Livland im achtzehnten Jahrhundert, lk. 385.

⁸⁴ L. Sloka. Vidzemes draudžu kronikas III, lk. 13—14; Fr. Gadebusch. Livländische Jahrbücher IV, letzt. Abschnitt, lk. 419; J. Eckardt. Livland im achtzehnten Jahrhundert, lk. 385.

⁸⁵ Fr. K. Gadebusch. Livländische Jahrbücher IV, letzt. Abschnitt, lk. 451.

⁸⁶ Samas, lk. 540.

⁸⁷ Samas, lk. 585.

⁸⁸ H. Wild. Die Temperatur-Verhältnisse, tabelid, lk. LXXII.

⁸⁹ L. Sloka. Vidzemes draudžu kronikas II, lk. 98—99; Fr. K. Gadebusch. Livländische Jahrbücher IV, letzt. Abschnitt, lk. 596, 616; J. Eckardt. Livland im achtzehnten Jahrhundert, lk. 385.

maale. Käreda külma käes pidid need järjest väljas olema, kuna ei suudetud nii palju inimesi ja loomi majutada. Tagasiteel märtsis oldi sunnitud kasutama joogiks kõlbmatut vett, paljud haigestusid ja surid juba teel, kojujõudnud olid suuremalt osalt haiged, düsenteerias ja kõhutüüfuses, surid ise ja nakatasid koduseid. Kadrina kihelkonnast on küüdis käinud meestest surnud teel 11, kodus 32, kokku niisiis 43, kõik 18—40 aasta vanused. See oli kolmandik vooriskäinutest. Lisaks suri veel nende poolt nakatatuid.⁹⁰

Sügis oli sel aastal väga tormine. 26. septembril murdis torm maha Lätis Tirska kirikutorni. Enne jõulu saabus käre külm ja sadas palju lund. 30. detsembri öösel möllas jälle hirmus torm.⁹¹

1759. aasta kevad oli märkimisväärselt külm. Veel 15. mail sadas Kalsnavas rahet ja lund. Esimene soe kevadpäev saabus 19. mail.⁹² Sügisel tuli lumi vara, nii et paljud talupojad pidid otra koristama lume alt.⁹³

Riias puhkes uuesti loomataud, mis kestis kolm aastat ja tegi suurt kahju.⁹⁴ Suurt pingutust nõudis ka sel aastal vägede majutamine.⁹⁵

1759/60. aasta talv oli jälle väga külm ja pikaajaline. Lund oli Kalsnavas 1—2 jala paksuselt, kogu talvel polnud sula. Veel 25. märtsil oli sügav talv. Ka kevad oli külm.⁹⁶

1761. ja järgmisel aastal ägenes Liivi- ja Kuramaal loomataud. Eriti laastas see Tartu ja Pärnu kreisis, kus 1761. aasta juunist kuni septembrini olevat kokku otsa saanud 5169 hobust ja 848 veist.⁹⁷

1762. aastal tuli Palmses esimene lumi juba 26. septembril.⁹⁸ Ka Hupeli teatel olevat saadud päev enne mihkclipäeva (29. septembrit) mõne versta reega sõita, kuid lumi ei kestnud kaua.⁹⁹

1763/64. aasta talv oli Vaivara kirikukroonika teatel mõõdukas, ilma eriti tugeva pakaseta. **1764.** aasta kevad oli natuke pikem tavalisest, suvi kõigiti soodne, sügisel sadas üsna palju vihma. Nii tali- kui suvivili olid head, samuti kasvas hästi hein. Hobustel ja ka sarvloomadel oli talvel ning suvel tugev kõha,

⁹⁰ ENSV RAKA, f. 1227, nim. 1, s.-ü. 31, l. 27—28.

⁹¹ L. Sloka. Vidzemes draudžu kronikas III, lk. 28.

⁹² Samas, II, lk. 99.

⁹³ A. W. Hupel. Topographische Nachrichten. Bd. I. Riga, 1774, lk. 110.

⁹⁴ J. Eckardt. Livland im achtzehnten Jahrhundert, lk. 261.

⁹⁵ Fr. K. Gadebusch. Livländische Jahrbücher IV, letzt. Abschnitt, lk. 630.

⁹⁶ L. Sloka. Vidzemes draudžu kronikas II, lk. 99.

⁹⁷ «Rigische Anzeigen», 17. sept. 1761, XI Stück, jm.

⁹⁸ TA rmtk. har. sekt., nr. XIII-104 (St. Peterburgische Calender 1762, Palmse mõisas tehtud käsikirjaliste märkustega).

⁹⁹ A. W. Hupel. Topographische Nachrichten I, lk. 110.

millest alles pikaajalise raviga lahti saadi. Palju hobuseid siiski suri.¹⁰⁰

Kuramaal on jaanipäeva paiku olnud väga külm, mis tegi suuresti kahju rukkile ja juba külviajal tekkis talupoegadel leivapuudus. Ka levis sel ning järgmisel aastal loomataud.¹⁰¹

1765. aasta talv ja kevad olid Vaivara andmetel normaalsed. Palmes sadas siiski veel 29. mail lund. Suvi ja sügis aga olid väga vihmased. Rukki õitsemist segasid tugevad tuuled ja vihm. Tugev ja pidev vihm põhjustas rukkilõikuse hilinemise ja saagi märgatava ikaldumise, nii et paljudes kohtades saadi vaid pool eelmise aasta saagist. Suvivili seevastu õnnestus hästi, hein oli aga väga vilets. Sageli esines tugevat äikest, mis pani maju põlema ja lõi inimesi surnuks. Palju lapsi ja noori suri sel aastal kurghaigustesse.¹⁰²

1766. aastal oli talv jõulust kuni jaanuari keskpaigani üsna külm. Kevad oli enam-vähem tavaline, siiski rohkem kuiv. Suvel oli kõva põud, millist palju aastaid polnud nähtud. Vaivaras tuli alles 9. juulil esmakordselt kosutavat vihma, mis kestis kaks päeva ja pani uuesti kasvama juba kuivanud ning närtsinud heina ja vilja. Rukis oli kannatanud ka õitsemise ajal tugeva tuule tõttu. Suvivili tuli hilja üles, pideva kuiva ja kõrvetava kuumuse tõttu ei saanud kasvada ja ei küpsenud täielikult, nii et palju lõigatigi roheliselt. Muidugi oli põua tõttu ka rohukasv heina- ja karjamaadel vähene. Sügis oli samuti kuiv. Puulehed läksid enneaegselt kollaseks ja närtsisid. Palmse mõisas märgitakse kui erakordset nähtust, et ära kuivas isegi allikas mõisa aia taga ja et talvel ei olnud vett ka pleekaia juures asuvas kaevus.

Rohkesti esines sel aastal haigusi — kõhutüüfus, düsenteeria, kurghaigused jm., millesse paljud surid.¹⁰³

1766/67. aasta talv oli alguses vahelduvalt külm, sadas kohe palju lund, maapind jõudis siiski enne lund juba tugevasti külmuda. Teisest jõulupühast kuni **1767.** a. küünlapäevani (2. veebr.) oli Vaivaras käre pakane, millist vanemadki inimesed ei mäletanud. Sula 2. ja 8.—10. veebruaril vähendas lund tublisti. Kõikjal andis tunda veepuudus, tiigid ja kaevud olid tühjad ja vett tuli kaugelt vedada. Puhkes rohkesti haigusi — kõhuhaigused, tüüfus, «rinnahaigus»; lastel levisid rõuged, millesse paljud surid. Viljahinnad tõusid.

¹⁰⁰ ENSV RAKA, f. 1230, nim. 1, s.-ü. 6, l. 55.

¹⁰¹ L. Sloka, Kurzemes draudžu chronikas, lk. 7.

¹⁰² ENSV RAKA, f. 1230, nim. 1, s.-ü. 6, l. 55; TA rmtk. har. sekt., nr. XIII 104 (1765. a. kalender).

¹⁰³ ENSV RAKA, f. 1230, nim. 1, s.-ü. 6, l. 55; TA rmtk. har. sekt., nr. XIII 104 (1766. a. kalender).

Kevade algus oli põuane, edaspidi tuli siiski tihti vihma. Suvi oli väga vihmane kuni augustini, siis kuni 7. septembrini põuane, edasi tuli jälle vihma ja ka sügis oli väga vihmane. Rukis oli kannatanud öitsemise ajal vihma ja tuulte tõttu, ka lõikus hili-nes. Viljakallidus kestis kogu suve. Suvel suri veel palju lapsi rōugetesse. Suvivili oli hea mitte väga madalatel maadel.

Novembris tuli Palmes talitee, üldse sadas lund rohkesti.¹⁰⁴

1768. aasta jaanuaris ja veebruaris oli väga käre pakane, vahetevahel tuiskas kõvasti. Paiguti külmusid viljapuud. Vilja-hinnad olid kõrged. Kevad algas aprilli algupoolel tugeva vih-maga. Suvi oli üldiselt vihmane, samuti sügis kuni jõuluni. Hupeli teatel sadas järjest augusti keskpaigast kuni novembri alguseni. Külm tuli sügisel küll vara, kuid andis varsti järele. 4. septembril oli Vaivaras esimene tugev öökülm. Septembris ja oktoobris sadas ka lund, mis ei jäänud püsima. Vaivaras sõideti jõulu ajal vankriga kirikusse.

Vihma tõttu valmisid viljad tavalisest mõnevõrra hiljem ja raskusi oli nende koristamisega, saak oli siiski üsna hea. Vai-varas näiteks saadi 5—7 seemet. Sügisel tegi rukkiuss orasele palju kahju, kuid Albaumi teade, nagu oleks sellest tekkinud vilja-ikaldus Eestimaa kubermangus ja osalt Tartu ning Pärnu kreisis, on siiski liialdatud. Muud allikad üldisemat ikaldust sel ega järgmisel aastal ei tõesta.¹⁰⁵

1769. aastal hakkas Vaivaras külmetama alles pärast kolme-kuningapäeva (6. jaan.), seejärel tuli 11.—12. jaanuaril rohkesti lund suure tuisuga. Öiget taliteed oli vaevalt kaks kuud. Lumi kadus juba 4. märtsil suure sula ja vihmaga peaaegu täielikult. Märtsi viimasel veerandil saabus järealtalv, mis kestis 1. aprillini — tuiskas ja sadas palju lund.

Kevad oli väga soodne. Heinateo algul sadas kaks nädalat, seejärel oli kolm nädalat kuiva. Suvi oli vahelduvalt vihmane ja põuane, aga kogu aeg niiske. Suvivili, eriti oder, oli sel aastal erakordselt rikkalik, Vaivaras saadi 10 seemet tavalise 6 vastu. Rukis oli keskpärane — 5—6 seemet. Önnestusid ka hernes ja lina.

Sügis oli vihmane, eriti rukkikülvi ajal. Oktoobris hakkas tugevasti külmetama ja kuu teisel poolel ning novembri algul saabus hea talitee. Ka Neeva jõgi jäätus sel sügisel varakult,

¹⁰⁴ ENSV RAKA, f. 1230, nim. 1, s.-ü. 6, l. 55—56; TA rmtk. har. sekt., nr. XIII 104 (1767. a. kalender).

¹⁰⁵ ENSV RAKA, f. 1230, nim. 1, s.-ü. 6, l. 56; L. Sloka. Vidzemes draudžu kronikas II, lk. 99; [Fr. U. Albaum]. Ueber die freye Ein- und Ausfuhr des Getraides in Betracht Estlands. Riga, 1772, lk. 16; A. W. Hu-pel. Topographische Nachrichten I, lk. 109; TA rmtk. har. sekt., nr. XIII 104 (1768. a. kalender). Hupeli andmeid 1768.—1774. a. kohta refereerib ka U. Hermann. Tujukad ilmad 200 aastat tagasi. — «Eesti Loodus» 1967, nr. 12, lk. 767.

juba 20. oktoobril. Sügisel esines rukkiusse, paiguti tegid need üsna suurt kahju. Levis ka nii inimeste kui loomade haigusi, nagu eelnevatelgi aastatel.¹⁰⁶

Üldiselt oli 1769. aasta talupoegadele üks paremaid.

Varakult alanud lumerohke talv jätkus Vaivara andmetel 1770. aasta jaanuaris ja veebruaris tugeva püsiva pakasega. Märtsi lõpul algas kevad sula ja vihasajuga. Kuni jaanipäevani oli ilm väga soodne. Siis aga ei tulnud vihma kuni 30. juulini ja põud rikkus pea täiesti odra. Selle aasta sügis on Vaivara kirikukroonika andmeil olnud vihmane,¹⁰⁷ Hupeli teatel isegi niivõrd halbade ilmadega, et kari tuli lauta ajada juba mihhklipäeval.¹⁰⁸ Palmsest aga teatatakse, et kogu oktoobrikuu jooksul olnud soojad ilmad ilma öökülmadeta. Esimene öökülm tulnud alles 3. novembril, siis sadanud 4. novembril palju lund ja 8. novembrist peale on olnud talitee.¹⁰⁹ Paljudes kohtades on ka sel aastal rukkiuss teinud suurt kahju.

1770/71. aasta talv, mis oli alanud rohke lumega, ilma et maapind oleks jõudnud enne sügavamalt külmuda, oli kuni uue aastani pehme. 1771. aasta algusest peale valitses aga kõva pakane peaaegu vahetpidamata kuni aprillikuuni. Väina jõel tekkis aprilli keskel «ennenägematu» üleujutus, mis eriti Riia ümbruses tegi palju kahju. Veel 3. mail külmusid uuesti väiksemad veekogud, nii et kandsid inimest. 4. mail sadas viimast korda lund, mis varsti ära sulas, aga talvelund oli metsades veel mai teisel poolel. Kari on Hupeli teatel välja aetud alles 6. mail, mil ka rohi veel väike oli. Palmsest aeti kari hädaga välja küll 25. aprillil, mil oli lund veel rohkesti. Loomatoidust oli suur puudus ja jälle söödeti õlgkatuseid. Talv oli kahjustanud rukist ja paiguti külvatil kevadel rukkipoõllule oder.¹¹⁰

2. juulil hakkas sadama vihma ja sadas kuni sügiseni. Suur osa heina riknes, luhtades ajas vesi palju minema. Viljalõikus läks aeglaselt — 10. juulist kuni 1. novembrini oli vaid 15 täiesti kuiva päeva. Äikest oli kogu suve jooksul vaid üks kord. Esimene lumi tuli Hupeli teatel 27. septembril, sulas aga peagi. 28. oktoobril võis juba mõne versta reega sõita, kuna aga maa polnud külmunud, ei kestnud see kaua. 1. novembril algasid külmad, kõva külm tuli siiski alles 21. detsembril.¹¹¹ Palmsest on esimene lumi tulnud 28. septembril, oktoobris on veed külmunud

¹⁰⁶ ENSV RAKA, f. 1230; nim. 1, s. ü. 6, l. 56; St. Peterburgische Kalender für das Jahr 1799, lk. 44; TA rmtk. har. sekt., nr. XIII 104 (1769. a. kalender).

¹⁰⁷ ENSV RAKA, f. 1230, nim. 1, s. ü. 6, l. 56.

¹⁰⁸ A. W. Hupel. Topographische Nachrichten I, lk. 104.

¹⁰⁹ TA rmtk. har. sekt., nr. XIII 104 (1770. a. kalender).

¹¹⁰ ENSV RAKA, f. 1230, nim. 1, s. ü. 6, l. 57; A. W. Hupel. Topographische Nachrichten I, lk. 104—105; TA rmtk. har. sekt. nr. XIII 104 (1771. a. kalender).

¹¹¹ A. W. Hupel. Topographische Nachrichten I, lk. 105.

kõvemini kui kevadel, 28. oktoobril sadas sügav lumi, läks aga ära 31. oktoobriks; talitee oli 12. novembrist alates.¹¹²

Viljasaak sel aastal väga halb siiski ei näi olevat, sest vilja on Liivimaaalt palju välja veetud.¹¹³

Detsembris alanud väga kõva pakane kestis Hupeli teatel vahetpidamata kuni 1772. aasta 19. veebruarini. Iseäranis külm oli veebruari algul. (Peterburis oli 4. veebruaril külma üle 37,5°)¹¹⁴ Sageli tuiskas. Esimene sula oli 20. veebruaril. Märtsi keskel hakkas lumi sulama, 21. märtsiks oli maa üsna paljas, aprillil algul läksid jõed ja järved lahti. Aprillikuu oli tuuline ja kuiv öökülmadega, mis takistas põllutööde alustamist. 5. mail tuli kauaoodatud vihm, see oli aga väga külm ja jäätus, järgnes lumetuisk ja kõva külm kuni 9. maini. Palju loomi mõisates ja taludes suri. Edasi järgnes üsna hea ilm. 9. juunil tegi öökülm mõnes kohas kahju rukkile ja aedviljale. Soojad päevad vaheldusid jahedate öhtutega, vihma ei tulnud enne kui 25. juunil, see-tõttu hävis osa teraviljast. Sadas kuni 2. juulini, 7. juulist peale muutus kuumaks, mis soodustas heinategu ja talivilja küpsemist. Järgnev põud kahjustas sel määral otra, et paljudes kohtades, näit. Virumaal, ei saadud seemetki kätte. Ainult väga headel maal ja seal, kus tuli natuke vihma, nagu Tartu kreisis ja Lätis, kannatas oder vähem. Herved, oad ja lina riknesid aga peaaegu täiesti. Augustikuu sadas peaaegu terve kuu ja suvi-vilja koristamine venis. Hiljem külvatud oder, mis seni töötas head saaki, kannatas külma all. 8/9. sept. öösel oli hirmus äike. Järgnes soe ja kuiv sügis. Kari käis väljas kuni 18. novembrini, puudele ilmusid uued pungad ja aasadel tärkasid lilled. Alles novembris tuli lund, mis aga peatselt kadus. Ka detsember oli soe, nii et Palmse mõisas pandi topeltaknad ette alles 22. detsembril. Vähene lumi kadus 24. detsembriks täiesti.¹¹⁵

Ka Neeva jäätus sel aastal erakordselt hilja — 12. detsembril.¹¹⁶ Nii nagu eelmisel, on ka sel aastal Liivimaaalt rohkesti vilja välja veetud.¹¹⁷

1773. aastal tuli talitee Hupeli järgi alles 7. jaanuaril, kestis 18. märtsini. Kogu talve jooksul oli vaid 13 päris külma päeva. Palmes öeldakse väga külm olnud 18. jaanuaril. 6. aprillil, Palmes 3. aprillil, võidi kari välja ajada, 8. aprillil hakati

---

¹¹² TA rmtk. har. sekt., nr. XIII 104 (1771. a. kalender).

¹¹³ J. B. Fischer. Versuch einer Naturgeschichte von Livland, II Aufl., lk. 25.

¹¹⁴ St. Peterburgische Calendar für das Jahr 1799, lk. 43.

¹¹⁵ A. W. Hupel. Topographische Nachrichten I, lk. 105—109; II Bd., Riga, 1777, Nachtrag, lk. 4; TA rmtk. har. sekt., nr. XIII 104 (1772. a. kalender).

¹¹⁶ St. Peterburgische Calendar für das Jahr 1799, lk. 44.

¹¹⁷ J. B. Fischer. Versuch einer Naturgeschichte, II. Aufl., lk. 25.

kündma. Soe ilm kestis aga vaid 12. aprillini. Mai lõpul oli külm ja tormi. 23.—24. mail möllas äge torm ja oli nii külm, et tuli tubasid kütta. 26. juunist alates läks soojaks, Hupeli teatel lõigati rukist juba 10. juulil, veel rohkem 14. juulil, Palmes algas küll rukkilõikus tavalisel ajal — 24. juulil. August oli väga kuum, erakordselt rohke äikesega. Oktoobris maa külmus, talitee tuli novembril keskaiku.¹¹⁸

1774. aastal lõppes talv märtsi lõpul. Aprilli lõpupoolel olid mõned väga soojad päevad, tärkas rohi, õitsesid puud, ilmusid maipõrnikad. 7. mail oli tugev öökülm, millele järgnes põud ja kuumus. 21. mail hakkas rukis õitsema. Rukis valmis väga vara, Hupeli teatel oli juba 7. juulil täiesti küps, Palmes algas rukkilõikus 10. juulil ja lõpetati 19. juulil. Heinasaak oli hea. 3. augustil oli kerge, 28. augustil tugev öökülm. Põud kestis ja palju oli metsapõlemisi. 24. septembril sadas lund ja külm kaanetas järved. Oktoobri lõpupoole tuli käre külm: Riias 28. oktoobri hommikul -13° , 3. novembril $-17,5^{\circ}$, 7. novembril jälle $-17,5^{\circ}$. Talitee oli Palmes 26. oktoobrist peale. Edasi vaheldus külm pehmema ilmaga ja sadas palju lund. Detsembris oli sula ja vihma, aga talitee püsis, 28. detsembril möllas hirmus tuisk ja kõikjal tuli tee uuesti ajada.¹¹⁹

1775. aasta jaanuari algul oli Hupeli teatel sula, edasi läks jälle külmemaks ja talv kestis märtsi lõpuni. Metsades ja aedades oli veel aprillis lund rohkesti. Kevad oli põuane, alles 9. juunil tuli oodatud vihma. Juuli oli väga kuum, nii et kõik valmis kiiresti. Riias oli 14. juuli pärastlõunal päikese käes $47,5^{\circ}$ kuuma, õhtul varjus $27,5^{\circ}$. Heinasaak oli hea. Mõningat kahju tegi tugev öökülm 12. augustil. Septembris valitses tore sügisilm, rukkioras kasvas ebaharilikult ilusasti, oli ainult paiguti liiga tihe. Oktoobri lõpul sõitis juba igamees reega. Aasta lõpul oli käre pakane.¹²⁰

1776. aastal on Fischeri teatel Riias pärast karedat pakast, mis 7. jaanuaril ulatus -28° -ni, lumi jaanuari keskel ära läinud ja rohkem polevatki tulnud. 31. jaanuaril sadas vihma.¹²¹ Palmse andmeil on normaalne talv kestnud siiski kuni aprilli alguseni.¹²² Kuramaalt teatatakse, et talv on olnud mõõdukas, suvi aga

---

¹¹⁸ A. W. Hupel. Topographische Nachrichten II, Nachtrag, lk. 5; TA rmtk. har. sekt., nr. XIII 104 (1773. a. kalender).

¹¹⁹ A. W. Hupel. Topographische Nachrichten II, Nachtrag, lk. 5—6; J. B. Fischer. Versuch einer Naturgeschichte, II Aufl., lk. 131; TA rmtk. har. sekt., nr. XIII 104 (1774. a. kalender).

¹²⁰ A. W. Hupel. Topographische Nachrichten II, Nachtrag, lk. 6; TA rmtk. har. sekt., nr. XIII 104 (1775. a. kalender); J. B. Fischer. Versuch einer Naturgeschichte, II Aufl., lk. 131.

¹²¹ J. B. Fischer. Versuch einer Naturgeschichte, II Aufl., lk. 115 ja 131.

¹²² TA rmtk. har. sekt., nr. XIII 104 (1776. a. kalender).

põuane. Kuus nädalat on kestnud kõrvetav kuumus, suvivili ikaldus, samuti aedvili, heina saadi vaid üks kolmandik tavalisest. Oli karta leiva- ja loomasöödapuudust, levis loomataud.¹²³ Riias oli 14. juulil varjus 39°, 28. juuli õhtul veel 26°, päeval päikese käes 44°. Talitee kujunes Palmstes novembri esimesel poolel.¹²⁴

1777. aastal oli talvel mõõdukas külm. Kari sai Palmstes välja natuke hiljem tavalisest, 27.—28. mail oli veel väga külm ilm.¹²⁵ 31. mail on aga Fischeri mõõtmise järgi olnud päikese käes keskpäeval kuuma 47° ümber, õhtupoolikul kell 5 varjus veel 37,5°.¹²⁶ Rukkilõikus toimus Palmstes augusti esimesel poolel, 6. oktoobril tuli esimene lumi, talitee 11. novembril.¹²⁷

1778. aasta on Euroopa ulatuses olnud üldiselt erakordselt soe,¹²⁸ Eesti- ja Liivimaal siiski enam-vähem tavaline, samuti Peterburis. Talv oli küll Fischeri andmeil pehme. Palmstes on põllutööd kõik toimunud õigeaegselt, hein oli hea. 24. septembril oli suur vihmasadu, oktoobri algul sadas palju lund, mis kuu lõpuks ära läks. 1. novembrist peale sadas jälle lund ja alates 4. novembrist oli talitee.¹²⁹

1779. aastal oli kõvem külm 10. jaanuari paiku, Riias langes 11. jaanuaril temperatuur —25°-le. Kevad tuli erakordselt vara. 14. märtsil oli nii soe, et pungad puhkesid ja juba 17. märtsil aeti Palmstes kari välja. Hiljem oli siiski öökülma, nii et põllutööd toimusid tavalisel ajal. Esimene lumi tuli 1. novembril, 18. novembrist peale oli talitee.¹³⁰

1780. aasta märtsis sadas veel väga palju lund, kari sai Palmstes välja 22. aprillil. Maikus oli ilm jahe, eriti 8.—11. ja 24. mail. Mitmel korral sadas lund: 9. mail ja vihmaga segi 25. ning 29. mail. 2. ja 13. juunil oli külm, 27.—30. juunini sadas rohkesti vihma. Juulis oli mitmel korral äikest ja vihma, 14. juulil ka rahet. Ööl vastu 31. juulit oli tugev öökülm, mis eriti palju kahju on teinud tatrале. Fischer nimetab suve siiski üldiselt meeldivaks, selgeks ja peaaegu tuulevaikseks. Augusti lõpp ja september olid jahedad, 17. septembril oli tugev öökülm, 19. septembril sadas lund, 28. septembril oli Palmse mõisa tiik jääs,

---

¹²³ L. Sloka. Kurzemes draudžu chronikas, lk. 9.

¹²⁴ TA rmtk. har. sekt., nr. XIII 104 (1776. a. kalender).

¹²⁵ Samas, 1777. a. kalender.

¹²⁶ J. B. Fischer. Versuch einer Naturgeschichte, II Aufl., lk. 101 ja 131.

¹²⁷ TA rmtk. har. sekt., nr. XIII 104 (1777. a. kalender).

¹²⁸ A. Tõllassepp. Meteorologia kõigile. Tallinn, 1960, lk. 258.

¹²⁹ TA rmtk. har. sekt., nr. XIII 104 (1778. a. kalender); H. Wild. Die Temperatur-Verhältnisse, tabelid, lk. LXXII; J. B. Fischer. Versuch einer Naturgeschichte, II Aufl., lk. 131.

¹³⁰ TA rmtk. har. sekt., nr. XIII 104 (1779. a. kalender); J. B. Fischer. Versuch einer Naturgeschichte, II Aufl., lk. 101—102.

talv saabus siiski tavalisel ajal — talitee oli 2. novembrist peale.¹³¹

1780/81. aasta talv oli mõõdukas, sageli sula.¹³²

1781. aasta kevadel suri Fischeri teatel palju inimesi minigisse pahaloomulisse palavikuhaigusesse. Tema arvates põhjustanud seda asjaolu, et puudusid tuuled, mis õhule ja tervisele mõjuvat kasulikult.¹³³

1782.—1786. aastani oli Snelli teatel niiske ilmastik, viljasaagid seetõttu halvad ja Liivi- ja Eestimaal suri palju inimesi nälga. Ka Venemaal on olnud 1782.—1785. a. pidevalt ikaldus.¹³⁴

Palmse andmetel oli 1782. aasta jaanuar pehme, 10.—16. jaanuarini sula, jaanuari lõpp ja veebruari algus väga külm. Edasi vaheldus sula külmega, 2.—3. märtsil oli suur tuisk, 19. märtsist peale sula, märtsi lõpul selged ilmad öökülmadega. 29. märtsil hakkasid veed jooksuma. 6.—10. aprillini ja ka edasi kogu aprill oli väga külm, kuu lõpul oli metsades ja aedades veel palju lund, mida jätkus kuni 13. maini. Mais sadas palju vihma. Ka juuni oli kogu aeg külm, välja arvatud kaks viimast päeva, mil algas heinategu. Juulis sadas vihma 19 päeval, sageli oli seejuures väga külm. August oli samuti jahe ja vihmane. Rukkilõikus toimus tavalisest tublisti hiljem, algas 9. augustil ja venis kuni 24. augustini. Rukkisaak oli siiski Palmstes korralik. Heinategu kestis vihma tõttu kuni 29. augustini, palju heina hävis ja kõlbas vaid sõnnikuks. 23. augustil oli öökülm. Septembris vihmad jätkusid ja vett oli nii palju nagu muidu kevaditi. 28. septembril sadas lund, mis aga päeva pärast sulas. Oktoobris vihmased jätkusid, paiguti tuli ka lund. Talitee tuli 12. novembril, edasi oli väga külm, eriti 29.—30. novembril. Väga käre oli pakane ka detsembri algul ja lõpul.¹³⁵

Burtnieki kirikukroonika teatab 1782. aasta kohta, et kuni juunini oli väga külm ja karm ilm, seejärel sadas palju vihma kuni augusti lõpuni.¹³⁶

1783. aasta algus oli jätkuvalt väga külm, alles 20. jaanuaril läks soojemaks. Veebruari algul oli Palmstes tugev sula ja edasi kogu veebruaris paras pehme talveilm. Märtsis kestis aga karm külm kuni kuu lõpuni. Aprillis vaheldus ilus ilm tugevate külmadega, 30. aprillil oli tugev öökülm. Maikuu oli päris ilus. Mai lõpupoolest kuni juuli keskpaigani valitses, nii nagu suuremas osas Euroopas, pidev udu, kusjuures kogu aeg oli mõõdukalt

¹³¹ TA rmtk. har. sekt., nr. XIII 104 (1780. a. kalender); J. B. Fischer. Versuch einer Naturgeschichte, II Aufl., lk. 24—25 ja 103.

¹³² J. B. Fischer. Versuch einer Naturgeschichte, II Aufl., lk. 25.

¹³³ Samas, lk. 24.

¹³⁴ K. P. M. Snell. Beschreibung der russischen Provinzen an der Ostsee, lk. 150 ja 274.

¹³⁵ TA rmtk. har. sekt., nr. XIII 104 (1782. a. kalender).

¹³⁶ L. Sloka. Vidzemes draudžu kronikas I, lk. 208.

soe. Ka ei olnud äikest. Küll aga tuli see kohe pärast udu kadumist, esimene tugev pikne oli 23. juuli hilisööl ja edasi jätkus äikest kuni septembrini. Ohus oli tunda väevilõhna. Fischeri arvates olnud udu selle poolest kasulik, et ta kattis kuuma päikese. Viljasaak olnud liivaseguste muldadega põldudel kehv, savimaandel parem, köögiviljad head, puuvili Riia ümbruses halb. Fischeri teatel on septembris hakanud ilm külmaks minema, Palmse andmetel oli esimene öökülm juba 19. augustil, oktoobris sadas kõvasti vihma ja lõpupoole ka lund. Snelli andmetel oli aga selle aasta sügis erakordselt ilus põhjamaade kohta — selge sõbralik ilm kestnud kuni 20. oktoobrini.¹³⁷

1783/84. aasta talv oli pidev novembrist kuni märtsini mõne lühikese sulaga (Palmses näiteks läks 1. novembril kujunenud talitee detsembri algupoolel mõneks päevaks ära). Detsembri keskel oli kõva külm, jaanuaris ja veebruaris aga olid hästi pehmed talveilmad, märtsis sadas ja tuiskas kõvasti, kuu esimesel poolel oli ka väga külm. Üldse oli talv väga lumerohke, läbilõikes mitte aga nii külm kui eelmine.¹³⁸

1784. aasta kevad oli lausa väljakannatamatult külm. Veel 30. aprillil oli Palmses maa tugevasti külmunud, 9. mail oli tugev öökülm. Alles 13. mail oli esimene soojem päev, 22. mail esimene täiesti soe päev. Mai lõpp oli aga uuesti jahe ja öökülmadega, nii et tuli ahju kütta. Taimekasv oli väga aeglane. Juunis oli külm ja vihmane, esimene meeldiv suvepäev saabus alles 27. juunil. Ka suvel oli vihma üsna palju, 8.—10. augustini olid ööd külmad. 17. septembril sadas vihma koos lumega. Torma pastori aruandes kubermanguvalitsusele mõni aasta hiljem märgitakse ometi, et suvi olnud soe ja juba juuli keskel olnud rukis kõikjal lõigatud. Oktoober oli rohkem soe kui külm. Talitee tuli 25. novembriks ja esimene öieti külm talvepäev oli 7. detsembril.¹³⁹

1785. aasta jaanuaris vaheldus Palmse andmeil külm sulaga, üldiselt oli kuni kuu lõpuni pehme ilm. Veebruaris läks aga väga külmaks, eriti 7.—20. veebruarini, tihti sadas ja tuiskas. Samuti oli palju tuisku ja kõva külm märtsis, eriti 12.—14. märtsil. Alles 2. aprillil algas sula ja 14. aprillil hakkasid veed jooksuma. 10. aprillil olid veel põllud lumega kaetud. Aprill oli üldiselt külm, eriti 22.—23. aprill, sadas ka lund, mida aedades, tänavatel ja metsas nähti veel 16. mail. Talv oli tugevasti kahjustanud rukkiorast. Mais sadas palju vihma ja oli jahe, 13.—16. maini

¹³⁷ TA rmtk. har. sekt., nr. XIII 104 (1783. a. kalender); J. B. Fischer. Versuch einer Naturgeschichte, II Aufl., lk. 104—107; K. P. M. Snell. Beschreibung der russischen Provinzen an der Ostsee, lk. 146—148.

¹³⁸ TA rmtk. har. sekt., nr. XIII 104 (1783. ja 1784. a. kalendrid); J. B. Fischer. Versuch einer Naturgeschichte, II Aufl., lk. 99.

¹³⁹ TA rmtk. har. sekt., nr. XIII 104 (1784. a. kalender); J. B. Fischer. Versuch einer Naturgeschichte, II Aufl., lk. 100; L. Sloka. Vidzemes draudžu kronikas I, lk. 208; ENSV RAKA, f. 297, nim. 66, s.-ü. 22, l. 20.

olid tugevad öökülmad, esimene täiesti soe päev oli 25. mail. Suvel sadas palju vihma ja ööd olid külmad. August — lõikuskuu — tundus Friebe sõnade järgi üheainsa vihmapäevana. Koiva jõgi, mis muidu tõusis üle kallaste ainult kevaditi, oli järjest üle ujutatud ja seda võrreldi Niilusega. Nii tali- kui suvivilja saak oli sel aastal väga nigel, samuti hein. Kuramaal Angermündes, kuigi sealgi jaanipäevast peale pidevalt sadas, hinnatakse rukkisaaki siiski keskmiseks, otra isegi väga rikkalikuks, hein aga oli täielikult äpardunud ja seetõttu kardeti loomatoidupuudust. Paiguti olid vihmase suve tõttu, eriti seal, kus soised heinamaad, puhkenud loomataudid. Juba 18. septembril sadas kõikjal vihmaga segi lund, mis kestis edasi kogu oktoobri. November on olnud kaunis soe, talitee tuli novembri lõpul. Detsembri algul läks külmaks, eriti külm oli 21.—22. detsembril.¹⁴⁰

1786. aasta talvel ja kevadel tunti kõikjal suurt leivapuudust. Selle aasta rukkisaak oli keskmine, suvivilja aga paljudes kohtades jälle väga vilets.¹⁴¹ Hupel märgib oma 1789. aastal trükkis ilmunud töös, et Liivi- ja Eestimaal on juba pikemat aega iseäralik ilmastik, mistõttu paljudes kohtades on saagid halvad ja viljahinnad seepärast kõrged. Eriti halvad on olnud aastad 1786, 1787, 1788, mil kord hävitas maamehe lootused suur põud, kord kestev vihm, kord puudus vajalik talvekülm, kord oli väga paks lumi jne.¹⁴² Palmes nähti 1786. aasta 31. detsembril päikeseloojangu ajal taevas suurt vikerkaart.¹⁴³

1787. a. jaanuarist kuni märtsini oli Palmse andmeil kaunis külm. Aprillis lumi kõikjal kadus. Edasi valitses pidevalt külm ilm. Alles 20. juulil oli täiesti soe päev, 18. ja 24. juuli ööd aga külmad. Lakkamatult sadas vihma, eriti heinaajal. Madalad heinamaad olid vee all, nii et võis paadiga üle sõita. Augustis olid päevad selged ja jahedad, ööd väga külmad, augusti lõpul kõikjal öökülmad. Väga külm oli 28. augustil, mil sadas koguni nii palju lund, et Palmes oli maa lumega kaetud. Järgnesid jahedad ilmad tugevate öökülmadega. Talvekülmad ja talitee algasid novembri algupoolel. 23.—24. novembril oli Palmes külma 19—20°, detsember aga pehme.¹⁴⁴

Ebasoodsa ilma tagajärjeks oli üldine viljaikaldus nii tali- kui suvivilja osas, samuti riknes täiesti hein. Sel ja järgmisel

---

¹⁴⁰ TA rmtk. har. sekt. nr. XIII 104 (1785. a. kalender); W. C. Friebe. Physisch-ökonomisch und statistische Bemerkungen, lk. 30—40, 162, 173; L. Sloka. Vidzemes draudžu kronikas I, lk. 209; Kurzemes draudžu chronikas, lk. 7.

¹⁴¹ L. Sloka. Vidzemes draudžu kronikas I, lk. 209.

¹⁴² A. W. Hupel. Die gegenwärtige Verfassung der Rigischen und Revalschen Statthalterschaft. Riga, 1789, lk. 142.

¹⁴³ TA rmtk. har. sekt., nr. XIII 104 (1786. a. kalender).

¹⁴⁴ TA rmtk. har. sekt., nr. XIII 104 (1787. a. kalender).

aastal veeti isegi välismaalt laevadega vilja sisse.¹⁴⁵ Veel aastakümneid hiljem meenutatakse «Maarahva Nädalalehes» seda kui aastat, mil valitses «hirmus külm ja suur leiva kitsus meie maal».¹⁴⁶

1788. aasta jaanuaris ulatus Palmstes külm 5. kuupäeval 27,5°-le, 9. jaanuaril 22,5°-le, sadas lund ja tuiskas, vahepeal oli ka sulä. Veebruar oli pidevalt külm — —5° kuni —25° vahel. Märtsi lõpupoolel läks sulale ja aprilli algul olid põllud enamikus paljad. Rukkile ei olnud talv soodne, paiguti olid põllud jäänud enne lume tulekut külmumata, lund sadas aga rohkesti ning kevadel oli hirmus palju vett. Aedades jätkus lund kuni 6. maini. Aprillis vaheldusid soojad ilmad külmadega, 27. aprillil oli tugev öökülm. Maikuu oli jahe tugevate öökülmadega, mis kestsid kuni kuu lõpuni. Juuli esimene pool oli õige kuum (Peterburis 7. juulil ligi 34°), järgnevalt jahe. Oktoobris sadas korduvalt lund, 11. ja 12. oktoobri hommikul oli Palmstes 10° külma, kuu lõpul aga ilusad sügisilmad. Talitee tuli 8. novembril, temperatuur langes novembris kuni —17°-le. Erakordselt külm oli selle aasta detsember, järjest —25° ringis, 12. ja 16. detsembril langes temperatuur isegi —30°-le.¹⁴⁷

Ka see aasta oli ikaldusaasta, veelgi raskem kui eelmine. Lisaks halvale ilmale aitas saakide ebaõnnestumisele kaasa ka halb seeme. Valitses tõeline näljahäda, talupoegade koormised jäid tasumata, nõuti teennevilja mõisatest. Vilja toodi jälle välismaalt sisse. Kui muidu ühe riia vaka rukki hind oli 80 kop., siis nüüd küsiti 2 rubla ja rohkem, hea oder maksis 1½—2 rubla tavalise 70—80 kop. asemel. Levisid mitmesugused epideemiad, suremus oli väga suur. Hea oli sel aastal aga heinasaak.¹⁴⁸

1789. aasta esimesel poolel tõusis häda haripunktile. Käre külm ja pikk talv soodustasid omalt poolt suremust, mis sel aastal Eestimaal ületas sündimuse 15,2⁰/₀₀ võrra.¹⁴⁹ Jaanuar oli küll natuke pehmem kui detsember, kuid külm ulatus siiski Palmstes —25°-le, Tallinnas —23°-le. Ka Kuramaal on olnud väga külm kogu detsembri- ja jaanuarikuu jooksul, korduvalt kuni 30°. Aprilli algul oli veel hea talitee, alles 18. aprillil oli esimene mõnevõrra soojem ilm. Mai oli jahedavõitu, öökülmaga 30. mail, juu-

¹⁴⁵ A. W. Hupel. Die gegenwärtige Verfassung, lk. 142, 145; L. Słoka. Vidzemes draudžu kronikas I, lk. 210.

¹⁴⁶ «Maarahva Näddala-Leht» 4. III 1823, nr. 9.

¹⁴⁷ TA rmtk. har. sekt., nr. XIII 104 (1788. a. kalender); L. Słoka. Vidzemes draudžu kronikas I, lk. 210; J. B. Fischer. Versuch einer Naturgeschichte, II Aufl., lk. 131; St. Peterburgische Calender für das Jahr 1799, lk. 43.

¹⁴⁸ A. W. Hupel. Die gegenwärtige Verfassung, lk. 142—145; L. Słoka. Vidzemes draudžu kronikas I, lk. 210; ENSV RAKA, f. 1423, nim. 1, s. ü. 21, l. 30.

¹⁴⁹ S. Vahtre. Rahvastiku liikumisest Eestimaal kubermangus, lk. 75—76 (tabel 3).

nis läks aga väga soojaks. Kuni augusti lõpuni valitses erakordne kuumus ja põud. Aluksne ümbruses sadas kogu suve jooksul, mai keskelt kuni 20. augustini, ainult 14 korral, sellest 7 korral äikesega, Raunas on kogu suve jooksul maa saanud vaid sõrme-paksuselt niiskeks. Juulis oli järjest 23—25° sooja, 9. juulil Aluksnes 29° idatuule ja kuiva uduga, mis sarnanes 1783. aasta omaga. Tallinnas oli 9. juulil koguni 34°. Palju oli metsapõlemisi ja ümberringi oli seetõttu nii suitsune, et päike paistis vaevalt läbi. Väiksemad jõed kuivasid ja tekkis suur veepuudus.¹⁵⁰

Ule hulga aja oli rukis sel aastal üldiselt rahuldav ja hea, paiguti isegi väga hea (Rauna, Burtnieki). Aluksnes polnud saak eriti rikkalik, kuid tera oli suur ja raske. Küll tegi aga põud palju kahju suvililjale, mis paiguti oli päris ikaldunud. Heinasaak öeldakse Raunas olnud halb, Kuramaal Angermündes aga rikkalik.¹⁵¹

Ka sügis oli kaua soe ja kuiv. 17. novembril tuli Palmes talitee, ei jäänud aga püsima, sama kordus detsembri algupoolel. 15.—18. detsembrini valitses päris sügisilm nagu muidu oktoobris. 19. detsembril sadanud lumi kadus juba 21. detsembril. Burtniekis on 7 päeva enne jõulu aetud veel kari välja.¹⁵²

1790. aasta algus oli täiesti lumeta. Kuramaal sadas 5. jaanuaril kõvasti vihma. Palmes tuli talitee alles 13. jaanuaril, edasi oli ka külma kuni —18°, veebruaris aga järjest sula ning kuu lõpul läks tee jälle täiesti ära. Märts oli külm, märtsi lõpul ja aprilli algul tuli veel tublisti lund. Kevad oli külm, 5. mail tuli veel natuke lund, esimene soe päev oli alles 31. mail. Riias oli 31. mail päikese käes 35½°, varjus 23°. Halva talitee tõttu ei saanud heina vedada ja tekkis loomatoidupuudus. Suvi oli väga vihmane ja külm (nagu 1785. a.), suurt kahju tegid öökülmad augustis ja septembris. Palmes oli rukkisaak siiski korralik, Ungru mõisas Läänemaal saadi aga vaevalt seeme tagasi. Suvilili üldiselt ei jõudnud valmida, vihm rikkus ka heinateo. Kuramaal loetakse siiski aastat viljarikkaks.¹⁵³

---

¹⁵⁰ TA rmtk. har. sekt., nr. XIII 104 (1789. a. kalender); L. Sloka. Vidzemes draudžu kronikas III, lk. 126; Kurzemes draudžu chronikas, lk. 8; «Revalsche Wöchentliche Nachrichten» 1790, nr. 2, 2. lisa; W. C. Friebe. Physisch-ökonomisch und statistische Bemerkungen, lk. 40; J. B. Fischer. Versuch einer Naturgeschichte, II Aufl., lk. 29—30 ja 100.

¹⁵¹ L. Sloka. Vidzemes draudžu kronikas I, lk. 210; III, lk. 126; Kurzemes draudžu chronikas, lk. 8; W. C. Friebe. Physisch-ökonomisch und statistische Bemerkungen, I. 40; ENSV RAKA, f. 1423, nim. 1, s.-ü. 21, l. 30.

¹⁵² TA rmtk. har. sekt., nr. XIII 104 (1798. a. kalender); L. Sloka. Vidzemes draudžu kronikas I, lk. 210.

¹⁵³ TA rmtk. har. sekt., nr. XIII 104 (1790. a. kalender); L. Sloka. Vidzemes draudžu kronikas I, lk. 210, 211; III, lk. 126; Kurzemes draudžu chronikas, lk. 8; J. B. Fischer. Versuch einer Naturgeschichte, II Aufl., lk. 131; «Revalsche Wöchentliche Nachrichten» 1791, nr. 2; 1800, nr. 5, 2. lisa; ENSV RAKA, f. 1423, nim. 1, s.-ü. 21, l. 30.

1790/91. aasta talv oli soe ja lumevaene, samuti **1791.** a. kevad soe kuni aprilli keskpaigani, mai aga jahe ja juuni vihmane. Ka suvi oli tunduvalt soojem kui eelmisel aastal, mitte aga liiga kuum. Tallinnas oli kõige soojem 15. ja 22. juulil, mil temperatuur tõusis 27,5°-le. Burtniekis oli rukkisaak hea, suviviljal halb. Kuramaal loetakse aastat saagi poolest õnnistatuks. Detsembris tuli tubli talv, Kuramaal oli külma tihti alla -10°, Tallinnas oli kõige külmem ilm sel aastal 29. detsembril -19°.¹⁵⁴

Üldiselt oli **1791/92.** aasta talv tunduvalt külmem kahest eelmisest. **1792.** a. jaanuar, veebruar ja märts olid väga ilusad, 4. veebruaril puhkes siiski hirmus tuisk kõva külмага. «Revalsche Wöchentliche Nachrichten» teatab, et selles lumetuuisus on Eestimaa kubermangus hukkunud 22 inimest. Külma oli Tallinnas sel talvel kuni 25°. Märtsis on esinenud veel kõva pakast, mis Kuramaal on ulatunud kuni -30°-le. Kevad tuli õigeaegselt, aprillis sadas aga vahetpidamata vihma, mai ja pool juunit oli vihmane ja külm. Suvi oli Friebe teatel kuiv ja põuane, nii et tekkis veepuudus. Tallinnas oli kuuma kuni 30° (11. juulil), üldiselt suvi oli soojem kui kaks eelnevat. Kuramaalt teatatakse, et nii suvi kui sügis olid seal väga vihmased, mis põhjustas üleujutusi ja tegi kahju viljale. Paljudes kohtades Liivi- ja Eestimaal on loomi rohkesti surnud, eriti sarvloomi ja hobuseid. Viljasaak paistab olevat olnud üldiselt üsna rahuldav. 22.—23. septembril sadas Aluksne ümbruses -6° juures poole jala sügavune lumi, tõsise-mat talve aga kuni aasta lõpuni ei tulnud.¹⁵⁵

1793. aasta kõige külmemaks päevaks jäi Tallinnas 4. jaanuar, mil kraadiklaas näitas -22,5°, talv oli pehmem kui eelmine.¹⁵⁶ Märtsis on Friebe teatel vahetpidamata puhunud idatuul, 8. juunil on olnud orkaanitaoline torm ränga vihmaga.¹⁵⁷ Burtnieki kirikukroonika järgi oli märtsis ja aprillis väga selge, mais ja juunis aga külm ja niiske, heinaajal sadas vihma, nii et mõned heinamaad jäid niitmata. Viljasaaki hinnatakse heaks.¹⁵⁸ Tallinnas oli suvi parajalt soe, kuni 34° kuumaga (20. juulil), vihma kaunis vähe.¹⁵⁹

1794. aasta talv oli pehme ja kevad tuli õigeaegselt, märtsis ja aprillis sadas mõõdukalt, mai ja juuni ning juuli esimene pool

---

¹⁵⁴ L. Sloka. Vidzemes draudžu kronikas I, lk. 211; Kurzemes draudžu chronikas, lk. 8; «Revalsche Wöchentliche Nachrichten» 1792, nr. 2.

¹⁵⁵ L. Sloka. Vidzemes draudžu kronikas I, lk. 211; Kurzemes draudžu chronikas, lk. 8; «Revalsche Wöchentliche Nachrichten» 1793, nr. 4—5; W. C. Friebe. Physisch-ökonomisch und statistische Bemerkungen, lk. 40, 167; «Revalsche Wöchentliche Nachrichten» 1793, nr. 6.

¹⁵⁶ «Revalsche Wöchentliche Nachrichten» 1794, nr. 3.

¹⁵⁷ W. C. Friebe. Physisch-ökonomisch und statistische Bemerkungen, lk. 43, 45.

¹⁵⁸ L. Sloka. Vidzemes draudžu kronikas I, lk. 211.

¹⁵⁹ «Revalsche Wöchentliche Nachrichten» 1794, nr. 3.

oli erakordselt põuane, nii et kõrgemates kohtades hakkas suviviili idanema alles juuli keskel. Seejuures oli mai algus kuum, mai lõpul veel öökülmi, 15. juunil Tallinnas 30° kuuma, edasi aga suvi jahe. Saak oli üldiselt halb, eriti suviviljal. Ka hein oli vilets.¹⁶⁰

1795. aasta talv oli üsna karm, veebruari algul tuli aga järsk sula; aprill oli erakordselt soe, mai külmem. Eelmise aasta halva saagi tõttu valitses suur leiva- ja loomatoidupuudus ja üldiselt oli aasta esimene pool kurb. Karja söödeti puukoortega ja aeti talvel külmaga välja. Talv oli kahjustanud rukist, nii et seda tuli maha niita ja oder ning lina asemele külvata. 10. juunil tegi Burtniekis palju kahju tugev pikne ja torm. Läbilõikes oli juuni soe, päikeseline ja tuuline, juuli niiske äikesevihmadega, mis viljadele mõjus soodsalt. Onneks oli ka sügis kaua soe, nii et suviviili sai kasvada ja see jõuti koristada. Detsembri algul oli kõva pakane, edasi vaheldus sula äkilise külmutamisega.¹⁶¹

1796. aasta 9. jaanuaril kuuldi Tallinnas müristamist, 12. jaanuaril läks Burtniekis lumi hoopis ära. 17. jaanuaril sadas seal nii palju vihma, et järv läks lahti, teed olid sooja tõttu põhjatud. 24. jaanuaril aeti loomad karjamaale. Vihm ja soe edelatuul kestsid 25. jaanuarini, nii et puud hakkasid pungasid ajama. Alles 26. jaanuaril läks külmemaks ja 2. veebruaril jäätus järv uuesti. Tallinnas oli aasta kõige külmem ilm 1. veebruaril (—19°). Märts oli kaunis külm, aprill ja mai vihmased, samuti juuni ja juuli. Kui talv oli olnud soe, siis suvi oli jahe (Tallinnas oli kõige soojem 24. mail — üle 30°). Rukis oli Burtniekis hõre, oder parem ja kaer veel parem, Ungrus aga andis rukis rohkem välja kui suviviili. Üldiselt võis viljasaagiga rahule jääda, hein oli hea.¹⁶²

Eestimaal, eriti Haapsalu ja Paldiski kreisis esines sel aastal rõugeid, nii et Haapsalu kreisi ühes kihelkonnas suri 80 last. Rakvere kihelkonnas suri 89 last düsenteeriasse. Üldiselt siiski suremus haigustesse eriti suur ei olnud.¹⁶³

1796/97. aasta talv oli üldiselt pehme, **1797.** aasta kevad ja suvi jahedad, viljakasvuks siiski soodsad. Rohkesti oli äikest, Tallinnas esimene juba 4. veebruaril, kõige enam juulis. Viljasaak oli läbilõikes keskmine, rohkesti saadi sügisel puuvilja. Juba novembri algul tuli tohutult lund ja kuni järgmise kevadeni ei

¹⁶⁰ L. S l o k a. Vidzemes draudžu kronikas I, lk. 219; ENSV RAKA, f. 1423, nim. 1, s.-ü. 21, l. 30.

¹⁶¹ L. S l o k a. Vidzemes draudžu kronikas I, lk. 220; Kurzemes draudžu chronikas, lk. 9; «Revalsche Wöchentliche Nachrichten» 1796, nr. 15, lisa.

¹⁶² L. S l o k a. Vidzemes draudžu kronikas I, lk. 220; «Revalsche Wöchentliche Nachrichten» 1797, nr. 2; ENSV RAKA, f. 1423, nim. 1, s.-ü. 21, l. 30.

¹⁶³ «Revalsche Wöchentliche Nachrichten» 1797, nr. 5.

olnud sula. Aasta kõige külmem ilm oli Tallinnas 24. detsembril (—17°).¹⁶⁴

1798. aasta kevadel esines eelnenud pehme, kuid lumerohke talve tõttu rohkesti üleujutusi. Kevad oli külm ja kuiv, palju lapsi suri läkakõhasse. Suvi oli Burtniekis hea, selge ilm vaheldus paraja vihmaga, heina saadi aga vähe.¹⁶⁵ Sangaste-Laatre kiriku-raamatu teatel on kohati suurt kahju teinud külm mai viimastel päevadel ja 1. juunil, hävitades terveid rukkipoelde. Märtsist kuni juuni lõpuni öeldakse valitsenud üldine põud, mille all suvivili väga kannatas, paiguti ikaldus. Lisandus juunist kuni augustini loomataud.¹⁶⁶ Aasta oli väga äikeseline. Tallinnas oli äikest 30 korral (tavaliselt 10), sellest juulis 17, kusjuures esimest korda müristas juba 16. jaanuaril. 12. ja 13. juulil tõusis temperatuur 32,5°-le.¹⁶⁷ Watsoni teatel oli Kuramaal suvi erakordselt kuum ja põuane.¹⁶⁸

Üldiselt oli see juba väga raske aasta, mil levisid ka rõuged, veel raskemad seisid aga ees. 1798. aasta septembris tärkas Friebe andmeil rukkioras soodsa ilmaga väga toredasti. Oktoobris tuli aga pakane ilma lumeta. Ka november oli suuremalt osalt lumeta. Kogu detsembrikuu kestis vahetpidamata niiske külm, aia- ja metsapuud olid nii rohke härmatisega kaetud, et oksad murdusid, ka põllud kattusid härmatisega, päris lund oli aga vähe.¹⁶⁹

1799. aasta jaanuaris samasugune härmas ilm jätkus, muutus aga üha külmemaks. Burtniekis öeldakse külm 21. jaanuarist 6. veebruarini ületavat 1740. aasta oma, 29. jaanuaril näitas kraadiklaas seal —35°. Friebe teatel langes temperatuur 3.—4. veebruaril —36°-le. Tallinnas 4. veebruaril —29°-le. Laiuselt teatatakse, et seal on olnud päevi, mil külma oli rohkem kui 37,5°. Veebruaris oli Friebe andmeil suurem osa ajast pakast —20—25°. Ebaharilikult külm oli ka märtsis, veel 17. märtsil —24°. Vähesed lume tõttu kahjustas külm väga talivilja, tegi liiga ka heinale, pea kõik paremad viljapuud, eriti murelid ja ploomid, olid külmunud ja mõned aiad jäid puudest täiesti tühjaks. Märtsi lõpul algas sula ja mõne päevaga oli lumi kadunud. Porkunis sadas siiski lund veel 21. aprillil. Aprill oli niiske, mis parandas talivilja olukorda. Maikuu oli jahe ja mai lõpul olid soised heina-

---

¹⁶⁴ L. S l o k a. Vidzemes draudžu kronikas I, lk. 221; «Revalsche Wöchentliche Nachrichten» 1798, nr. 2; ENSV RAKA, f. 1423, nim. 1, s. ü. 21, l. 31—32.

¹⁶⁵ L. S l o k a. Vidzemes draudžu kronikas I, lk. 221.

¹⁶⁶ ENSV RAKA, f. 1298, nim. 2, s. ü. 4, l. 81—82.

¹⁶⁷ «Revalsche Wöchentliche Nachrichten» 1799, nr. 7, lisa.

¹⁶⁸ Neueres ökonomisches Repertorium für Livland. Ergänzungsheft des IX-ten Bandes. Dorpat, 1825, lk. 118.

¹⁶⁹ Abhandlungen der liefländischen gemeinnützigen und ökonomischen Societät, II Bd., II Stück, Riga, 1803, lk. 182.

maad veel 1—2 jala sügavuselt külmunud. Märja maa tõttu jäid mõned madalamad põllud külvamata. Juuni oli suviviljale soodne — soe (Tallinnas kuni 29°), äikeseliste soojade vihmadega. Juuli esimesel poolel oli aga külm ja sadas vahetpidamata vihma. 19. juulil hävitas öökülm mitmes kohas tatra, kannatasid ka oder, kaer ja lina. Rukist saadi õlgede poolest üks kolmandik vähem ja teri oli samuti palju vähem kui tavaliselt. Uldiselt oli suvi vihmane, niiske, pilvine ja külm, mistõttu ka suvivilil andis palju vähem välja kui orase järgi oli loodetud. Väga paljudes kohtades suvivilil täiesti ikaldus. Aluksnes jõudis suvivilil siiski küpseks saada, lina oli aga väga halb. Vihma tõttu jäid ka paljud heinamaad niitmata. Ka Kuramaalt teatab Watson, et suvi oli erakordselt vihmane, nii et rukis ei saanud korralikult õitseda ja saak oli halb. Sügiskülv õnnestus Friebe teatel hästi. Augusti teisel ja septembri esimesel poolel oli küll rohkem vihma kui kuiva, kuid midagi halba see ei teinud. 26/27. septembril oli esimene öökülm, oktoobri algul jälle. Oktoobri keskel tuli tublisti lund, mis ei jäänud aga kauaks. Päris külm tuli novembri lõpul. Detsember oli lumerohke ja pidevalt külm. 22. detsembril oli suurem tuisk, mille ajal mitmed teekäijad elu kaotasid. 28.—29. detsembril ulatus pakane kuni —30°-ni.¹⁷⁰

Lisaks ikaldusele töid palju häda sel aastal, nii nagu eelmiselgi, veel ka rõuged.¹⁷¹

Eelmise aasta detsembris alanud käre pakane püsis ka 1800. aasta algul. 7. jaanuaril algas Friebe andmeil aga pikem sula, nii et lumi suuremalt osalt kadus. 23.—24. jaanuaril oli hirmus lumetuisk. Veebruari keskel langes temperatuur —25°-ni ja kõva külm kestis kuni 17. märtsini. Külm võttis sel talvel vanad viljapuud, mis eelmise talve olid suutnud üle elada. Märtsi lõpul ja aprillis oli üsna soe, saabusid rändlinnud. 26. aprillil oli aga tugev öökülm, mis ulatus —6 kuni —9°-ni. Öökülmad kestsid 5. maini, hävitades omakorda viljapuud, sest mahlad olid juba liikuma hakanud. Porkunis oli veel 3. mail palju lund. Nagu märgib parun M. v. Tiesenhausen, polevat ta oma Porkunis elamise 43 aasta jooksul sellist ilma näinud. Ulejäänud maikuu oli soe, sooja vihma ja äikesega. 10. mail tõusis temperatuur koguni 28 kuni 29°-le ja kirsid ning murelid hakkasid õitsema. Juuni oli aga jälle jahe, seejuures pilvine ja vihmane, mis pidurdas heina kasvu ja rukki õitsemist. Heinasaak jäi veelgi väiksemaks

¹⁷⁰ Abhandlungen der liefländischen gemeinnützigen und ökonomischen Societät, II Bd., II Stück, lk. 183—184; L. Sloka. Vidzemes draudžu kronikas I, lk. 222; «Provinzialblatt für Kur-, Liv- und Ehstland» 12. XI 1832, nr. 41; Neueres ökonomisches Repertorium für Livland. Ergänzungsheft des IX-ten Bandes, lk. 119; «Revalsche Wöchentliche Nachrichten» 1800, nr. 5, 2. lisa; J. K a h k. Rahutused ja reformid, lk. 167, 178—179.

¹⁷¹ «Provinzialblatt für Kur-, Liv- und Ehstland» 1828, nr. 3.

kui möödunud aastal. Eriti ebameeldivaks muutus ilm juulis. Ööl vastu 2., 8. ja 26. juulit olid öökülmad, mis hävitasid mitmel pool tatra, kurgid, oad jm. Kogu aeg sadas vihma: Juuli lõpul saadi rukkilõikusega alata ainult vähestes kohtades, vaatamata suurele leivapuudusele talupoegade seas ja ka mõnedes mõisates. Augusti algupoolel oli veidi soojem. Burtniekis algas rukkilõikus alles 9. augustil, uueks külviks toodi, nagu kevadel suviviljagi jaoks, seemet Riiast. Rukis andis vähe välja. 13. augustil liikus üle kogu Liivi- ja Eestimaa pikne, mis süütas palju hooneid, seejärel läks ilm uuesti külmaks. Ööl vastu 22., 24., 27., 28. ja 31. augustit olid öökülmad, mis kõikjal hävitasid odra ja kaera ning kahjustasid lina. Külvatud rukis ei idanenud ega tärganud. Puuvilja ja kirsse saadi vähe, rikkalikult oli ainult vabarnaid. Öökülmad jätkusid septembri esimesel poolel peaaegu iga öö, nii et ei saadud mõeldagi suvivilja koristamisele. Selle lõikus jäi septembri lõppu ja saak väga väikeseks ning halvakvaliteediliseks. Ainult need, kes olid odra ja kaera külvanud varem, said küpse ja idanemisvõimelise saagi. Oktoober tõi vihma ja külma, 11.—12. oktoobril sadas ka lund. 28. oktoobril (9. nov. ukj.) oli Lääne-Euroopas suur torm («orkaan»), Liivimaal valitses tihe udu ja oli tuulevaikne. Novembris tuli samuti lund ja esinesid öökülmad, maha jäi aga lund vähe. Ka ei külmunud maa täiesti. Kuni aasta lõpuni vaheldus külm sulaga ja lund peaaegu ei olnudki.¹⁷²

Ka sellel raskel ikaldus- ja nälja-aastal laastasid väga rängalt rõuged. Eestimaa kubermangus on surnud maal rõugetesse jahmatamapanevalt suur arv lapsi — 2070.¹⁷³ Üldse ületas suremus sündimuse.

1801. aasta algus oli Friebe teatel taliviljale veel ebasoodsam kui eelneva aasta detsember. Vaatamata sagedastele tuiskudele jäid põllud lumeta. Ei olnud ka õiget taliteed. 22.—24. jaanuaril sadas vihma, mis veelgi lund vähendas. Järgnes külm, kuid ilma lumeta. Alles 20. veebruaril sadas nii palju lund, et kattis kõik põllud. Külma oli veebruaris —6 kuni —19°. Märtsi algus oli lumerohke, kuid kuu keskel algas sula ja lumi kadus. 22.—26. märtsini vabanesid jääst veekogud. Aprilli algul oli ilm selge ja soe, 13.—17. aprillini puhus aga külm kirdetuul. Järgnevalt muutus uuesti soojaks ning sadas tihti sooja vihma, mistõttu kõik taimed hakkasid tavalisest varem kasvama. Mais, hiljem ka juunis ja juulis kahjustas rahe rukist. Mai lõpuosa (19.—29.) oli väga ilus, meeldivaim kevadkuu, mida Friebe teades terve inim-

¹⁷² Abhandlungen der liefländischen gemeinnützigen und ökonomischen Societät, II Bd., II Stück, lk. 184—188; L. S l o k a. Vidzemes draudžu kronikas II, lk. 222; ENSV RAKA, f. 854, nim. 1, s.-ü. 781, l. 33.

¹⁷³ «Revalsche Wöchentliche Nachrichten» 1801, nr. 6. Vt. ka ENSV RAKA, f. 1187, nim. 2, s.-ü. 452.

põlve jooksul on olnud. Rukis kasvas toredasti ja töotas pärast eelnenud ikaldusaastaid rikkalikku saaki. Selle lootuse hävitasid aga öökülmad, eriti ränk öökülm vastu 1. juunit, mis kõikjal raskelt kahjustas õitsvat rukist. Järgnesid külmad tuuled ja vihm kuni 20. juunini, mis rikkus ka heina. Juuli algus oli soe ja soodne suviviljale. Rukkisaak jäi halvaks, ka oli rukkilõikuse aeg väga ebasoodus, sest 7.—25. augustini sadas iga päev. Suvivili oli parem, külm võttis aedvilja, hea saagi andis kartul, millel aga tollal veel kuigi suurt tähtsust ei olnud. Ka sügis oli vihmane, kuid soe, välja arvatud tugevad öökülmad 16.—24. septembril. Sooja tõttu sai kari veel kogu novembri väljas olla, mis heina ja õlgede vähesuse tõttu oli suureks abiks. 7.—8. detsembril sadas palju lund, maa oli külmumata ja seetõttu oli raske puid ja heinu kätte saada. Veekogud külmusid alles detsembris keskel, 25. detsembril langes temperatuur $-27,5^{\circ}$ -le.¹⁷⁴

1802. aasta algus oli Friebe andmeil külm, 6.—8. jaanuarini aga sadas vihma, mis kaotas kõik lume. Järgnes kerge külm ja lumi, rukkipoollud aga üldiselt ei külmunud, mis tekitas muret saagi pärast. Üldiselt oli talv pehme, tihti sula. Juba märtsi algul läksid väiksemad jõed lahti, ka Väinal algas jääminek juba 8. märtsil, mida nii vara polnud palju aastaid nähtud. Aprill oli väga muutlik, 17.—18. aprillil tõusis temperatuur äkki 25° -le. See pani kõik kasvama, järgnesid aga lumi ja öökülmad. Ka mai algus oli ebasõbralik. 18. ja 20. mail tegid öökülmad madalamate kohtades liiga rukkile. Kannatasid ka puuviljad ja nende saak jäi väheseks. Juuni algus oli ebaharilikult kuum (25 kuni 30°) tugeva äikesega. 7.—25. juunini sadas jälle vahetpidamata külma vihma, nii et hein ei saanud kasvada. Need, kes niitsid heina jaanipäeva paiku, said vaevalt poole sellest mis möödunud aastal. Hiljem hein veel kasvas. Juuli algus oli jälle väga soe — 2. ja 3. juulil 29 kuni 32° . Siis tuli äike ja läks uuesti külmaks. Kuu lõpp oli soe, nii et rukis kasvas hästi. Ka augusti esimene pool oli ilus. 13. augusti pärastlõunal kl. $\frac{1}{2}$ 3 näitas kraadiklaas 34° varjus. Rukis ei andnud siiski nii palju välja, kui loodeti, ja saak jäi tavalisest väiksemaks, ehk küll oli parem eelnevate aastate omast. Põhjuseks oli see, et talvel maapind ei külmunud, osalt tegi liiga külm, õitsemisaeg oli ebasoodne. Oder oli üldiselt hea, kaeral oli aga palju teri riknenud. Laiusel öeldakse suvivili täitnud kõik lootused. Septembris sadas liiga palju vihma, mis ei olnud hea rukkiorasele. Oktoobri algul algasid tugevad öökülmad. Järgnes ilus sügisilm kuni tugeva külmani 22. oktoobril. 28.—30. oktoobrini sadas palju lund. 24.—27. oktoobrini jäätus

¹⁷⁴ Abhandlungen der liefländischen gemeinnützigen und ökonomischen Societät, II Bd., II Stück, lk. 188—191; L. S l o k a. Vidzemes draudžu kronikas II, lk. 223—224; J. K a h k. Rahutused ja reformid, lk. 168; J. K o n k s. Eestimaa feodaal-pärisorjuslik põllumajandus, lk. 97.

Väina, mida Friebe teades mitme inimpõlve jooksul pole nii vara toimunud. Novembris külm suurenes, 2. novembril oli külma 16°. Edasi vaheldus külm sulaga, detsembris külm tugevnes ja 28. detsembril langes temperatuur —31°-le. Tuisk puhus lagedamatel põldudel lume ära, mis kahjustas orast.¹⁷⁵

Friebe, võttes kokku kolme viinast aastat, leiab, et need olid enam halvad kui soodsad. Pealegi olid kõige vajalikumate välismaa kaupade — soola ja heeringa — hinnad väga kõrged, poole kallimad tavalisest. Talupojad olid seetõttu suurtes raskustes, eriti kuna peaaegu ei olnud lina, mille eest oleks võinud raha saada. Soolapuudus suurendas kevaditi suremust.¹⁷⁶

1803. aasta jaanuaris külm jätkus, lund oli endiselt vähe. 12. jaanuaril päikesetõusu ajal langes Friebe teatel elavhõbedasammast peaaegu 37 pügalale. Friebe teades ei ole Liivimaal varemalt nii külma ilma olnud. 24. jaanuaril oli jälle —34°, ülejäänud päevadel pidevalt —15 kuni —25°. Külma käes kannatasid eriti loomad, vastsündinud vasikad külmusid. Veskites ei olnud vett. Riia laht oli peaaegu üleni külmunud, nii et Ruhnu saarelt sai jääd mööda sõita Kuressaarde ja Saaremaalt Kuramaale. Veebruaris pakane nõrgenes ja sadas rohkesti lund. 25. märtsil algas Väinal jääminek. Külmi oli hävitanud palju rukkiorast. Aprill oli soe, kuid palju loomi suri toidupuuduse ja eelnenud külma tagajärjel. Õnneks sai siiski loomad varakult välja lasta, Palmse näiteks 30. märtsil. Tartu kreisis künsid paljud maikuu rukkipoollud ümber ja külvasid suviljla asemele. Külmi oli hävitanud ka viljapuid, mõisates terveid puukoole. Maikuu oli Friebe teatel soodne sooja vihmaga, mistõttu heinasaak kujunes heaks, Burtnieki kirikukroonikas kurdetakse liigse vihma üle aprillis ja eriti maikuu, mis väga raskendas suviljla külvi madalatel maadel ja ei lasknud heinategu alustada enne jaanipäeva. Rukki saaki hindab Friebe pigem keskmiseks kui heaks, Burtniekis on rukis saanud väga kannatada ja andnud vaid poole tavalisest saagist, Palmse oli see üsna hea. Suvi oli erakordselt põuane ja kuum, mis tegi halba suviljale ja tekitas veepuuduse. Juulis esines ka öökülmi. Võru ja Tartu kreisis ning Läti alal levis hobuste taud, mis algas juulis, kuid väga palju kurja siiski ei teinud. 10.—11. augustil tuli kosutavat vihma, nii et rukkikülv läks hästi korda. Septembris olid tugevad öökülmad, 29. ja 30. septembril sadas palju lund, nii et sai reega sõita. Kartul sai külmast kannatada, põua tõttu oli selle saak üldse väike. 4. oktoobril sadas vihma, mis lõpetas varase talve, 19. oktoobril

---

¹⁷⁵ Abhandlungen der liefländischen gemeinnützigen und ökonomischen Societät, II Bd., II Stück, lk. 191—196; III Bd., Riga, 1805, lk. 205—207; «Provinzialblatt für Kur-, Liv- und Ehstland» 12. XI 1832, nr. 41.

¹⁷⁶ Abhandlungen der liefländischen gemeinnützigen und ökonomischen Societät, II Bd., II Stück, lk. 196.

läks jälle külmaks ja sadas lund. 21.—23. oktoobril levis üle kogu Euroopa hirmus torm, Neeva jões tõusis vesi 7 jalga ja tekitas suure üleujutuse. 25. oktoobril oli uus torm. 21. novembril oli Liivimaal —30 kuni —31° külma. Detsember oli mõõduka külmaga, sood külmusid hästi, põldudel oli aga lund ebaühtlaselt.¹⁷⁷

Kuramaal on ilmastik sel aastal olnud õige soodne ja saagid head.¹⁷⁸

1804. aasta algul jätkus paras talv, 7.—24. jaanuarini oli aga täielik sula, mis võttis kogu lume ära. Veebruari keskel oli jälle kõva sula, millele järgnes käre külm. Rukkiorsas sai kõvasti kannatada; külmus vee sisse, madalates kohtades mädanes liigse lume all, kõrgendikel kannatas külma ja tuulte käes. Kevadel tuli seetõttu palju rukkipoõlde ümber künda ja külvata. Aprill oli soe, mai algus külm, 12.—20. maini oli soe, päeval kuni 25—27°. Oitseisajal kannatas rukis tormi tõttu, ka kahjustas vihm. Heinasaak jäi paljudes kohtades väheseks. Juulis esines äikest ja rahet. Nii oli äge rahehoog ja torm 9. juulil Burtniekis. Rukis oli üldiselt väga keskpärane, tera kerge. Kõõgivil kasvas aga hästi, eriti kurgid ja kõrvitsad, mis mitu aastat olid ebaõnnestunud. Üldiselt oli suvi kuum ja kuiv kuni augustini, siis hakkas järjest sadama ja vili kuhilates läks kasvama. Liigsed vihmad kahjustasid suvivilja. Rukkikülv õnnestus; palju kahju, näiteks Tartu kreisis, tegi aga rukkiuss, mida soodustas soe ilm. Üldiselt tõusis rukkioras siiski toredasti. Külm tuli varakult oktoobris, november ja detsember olid soodsad rohke lumega. Muret tegi veepuudus.¹⁷⁹

1805. aastal oli Friebe andmetel talvel palju lund, külma aga mõõdukalt. Kõige külmem oli 6. veebruar —24°. Kevad oli hiline ja külm kuni juuni keskpaigani. Eelmise aasta vähese heinasaagi ja pika talve tõttu tekkis suur söödapuudus ja suurem osa õlgkatuseid söödeti ära. Rukki asemele tuli paljudes kohtades suvivilja külvata. Suve ütleb Friebe olevat olnud niiske ja jaheda. Heinasaak jäi veel väiksemaks kui eelmisel aastal. Rukis ei olnud kõige parem, aga ka mitte kõige halvem, oder õnnestus hästi.

---

¹⁷⁷ Abhandlungen der liefländischen gemeinnützigen und ökonomischen Societät, II Bd., II Stück, lk. 207—213; TA rmtk. har. sekt., nr. XIII 104 (1803. a. kalender); St. Petersburgische Calender für das Jahr 1803, lk. 79.

¹⁷⁸ Neueres ökonomisches Repertorium für Livland. Ergänzungsheft des IX Bd., lk. 119.

¹⁷⁹ Abhandlungen der liefländischen gemeinnützigen und ökonomischen Societät, IV Bd. Riga, 1805, lk. 223—229; L. Sloka. Vidzemes draudžu kronikas II, lk. 225; Neueres ökonomisches Repertorium für Livland. Ergänzungsheft des IX Bd., lk. 119; J. Konks. Eestimaa feodaal-pärisorjuslik põllumajandus, lk. 99; J. Kahk. Rahutused ja reformid, lk. 169.

Põllumajandussaaduste hinnad üldiselt tõusid. Septembris tegi kahju rukkiuss.¹⁸⁰

Suve osas lähevad Burtnieki kirikukroonika teated mõneti Friebe omadest lahku, nimelt öeldakse esimeses suvi olnud kuni augustini väga kuum ja kuiv rohke äikesega.¹⁸¹ Samuti olid Riia vaatlusandmetel juuli ja august tavalisest tunduvalt soojemad (kuu keskmine 20,7° ja 19,5°).¹⁸² Võnnu pastor E. P. Körber teatab ägedast piksest ööl vastu 20. juunit, mis möllas kogu Tartumaal, Võnnus lõi 2 meest surnuks.¹⁸³ Kuramaal aga öeldakse suvi olnud vihmane, jahe ja muutlik. Augustis on sadanud 8 päeva järjest. Sügis jäänud täiesti ära, sest septembritormid tõid juba talve, enne jõulu läksid aga veed jälle lahti. Aasta olnud väga tormine, üldiselt siiski viljarikas, rukis väga hea.¹⁸⁴

Eestimaal soodustas hea ilm rukki õitsemist ja valmimist, kõigiti hea oli ka saak, suviviljale on aga kahjuks tulnud ebasoodsad ilmad vilja valmimise ajal.¹⁸⁵

1806. aastal ei olnud talv eriti külm, küll aga väga lumerohke. Kõige külmem oli Palmes — 26. jaanuari hommikul — 20°. Kevad tuli hilja, lumi kadus alles aprilli lõpupoolel, kuid järsu sulaga, nii et tekkis suuri üleujutusi. Kevad oli väga märg, mis raskendas põllutöid. Kevadised öökülmad ja vihm õitsemisajal kahjustasid rängalt seni hästi kasvanud rukist. Kogu suve sadas vihma ja oli jahe. Riia vaatlusandmeil oli juuli jahedam augustist ja isegi septembri (!), Tartu andmete järgi oli juuli lõpp soe ja 27. juulil tõusis õhutemperatuur isegi 31°-ni. Kogu Eesti ja Liivimaal talvili üldiselt ikaldus. Ka hein äpardus täiesti. Suvivili oli Eestimaal parem kui eelmisel aastal. Talv saabus varakult, oktoobris. Juba 4 nädalat enne jõulu on talupojad Tartu ümbruses olnud ilma leivata ja söönud niisugust aganaleiba, nagu varem pole nähtud.¹⁸⁶

Ka **1807.** aastal ei olnud talv eriti külm, kuid kestis kaua. Kevadel oli nälg üldine. Samuti valitses suur loomasöödapuudus.

---

¹⁸⁰ Abhandlungen der liefländischen gemeinnützigen und ökonomischen Societät, IV Bd., lk. 232—237.

¹⁸¹ L. Sloka. Vidzemes draudžu kronikas II, lk. 225.

¹⁸² H. Wild. Die Temperatur-Verhältnisse, tabelid, lk. LXXVI.

¹⁸³ VARKA, f. 284, nim. 1, s.-ü. 5997, l. 177—178.

¹⁸⁴ Neueres ökonomisches Repertorium für Livland, Ergänzungsheft des IX Bd., lk. 119—120.

¹⁸⁵ J. Konks. Eestimaa feodaal-pärisorjuslik põllumajandus, lk. 99.

¹⁸⁶ Abhandlungen der liefländischen gemeinnützigen und ökonomischen Societät. V Bd., Riga und Leipzig, 1808, lk. 195—199; L. Sloka. Vidzemes draudžu kronikas II, lk. 79, 115, 226; Neueres ökonomisches Repertorium für Livland, Ergänzungsheft des IX Bd., lk. 120; «Provinzialblatt für Kur-, Liv- und Ehstland», 12. IX 1832, nr. 41; C. L. Moritz. Specimen topographiae medicae Dorpatensis, lk. 23—28; H. Wild. Die Temperatur-Verhältnisse, tabelid, lk. LXXVI.

Napoleoni-vastase sõja tõttu võeti hobuseid küüti, paljud jäid ilma oma hobustest ja rakenditest. Mai oli külm, öökülmade ja põhjatuulega, mis kahjustas eriti rukist kergematel muldadel. Paljudes kohtades tuli suurem osa rukkist ümber künda. Juunis olid ilmad head, kuu algul sadas natuke ja olukord paranes. Ka hein kasvas hästi. Siis järgnes aga üldine põud, mis pani seisma rohukasvu ja tegi kahju aedviljale. Rohkesti esines metsapõlemisi. Juulis ja augustis oli palju kõhutõbe. 3. augustil näitas Tallinnas termomeeter varjus $31,4^{\circ}$ üle nulli. Põuale järgnes 4.—6. augustil nii tugev öökülm, et võttis ära kartulipealsed. Kartulisaak jäigi kesiseks. Sama lugu oli muu aedviljaga. Söödikud sõid peaaegu täiesti ära kapsad. Rukis ikaldus, suvivilil kuiva tõttu samuti. Burtniekis lõigati suvivilja juba 12. augustil ja küngastel oli see nii hõre, et tuli kätega koristada. Augusti lõpul oli kange torm ja vihm. Septembris sadas vahetpidamata. Lumi tuli jälle varakult — oktoobri keskel — ja kari jäi lauta. Mõisnikud vähendasid karja, talupojad olid sunnitud loomi tapma, sest polnud ostjaid. November oli rohkem vihmane kui kuiv. Näljahäda algas juba mardipäeva paiku, detsembris suri seetõttu palju inimesi. Veekogud külmusid detsembri esimesel poolel.¹⁸⁷

1808. aastal oli talv küll üldiselt pehme, kuid pikk ja veebruaris ka küllalt külm. Suremus oli sel aastal tohutu suur — Eestimaa kubermangus 1789. aasta kõrval suurima suremuse aasta ajavahemikus 1780—1850.¹⁸⁸ Kohutava puuduse olukorras levisid mitmesugused haigused — düsenteeria, tüüfus, kopsupõletik jm. Kontinentaalblokaadi tõttu valitses soolapuudus.

Juulis sadas palju vihma, mis raskendas heinategu. Rukkisaak ei olnud selgi aastal kuigi hea, suviviljale oli aga ilmastik soodus ja see kasvas hästi, samuti jäädgi rahule heinaga.¹⁸⁹

Pärast mitut pehmet talve oli **1808/1809.** aasta talv väga külm. Tartus on juba 4. detsembril 1808 mõõdetud -25° , detsembri keskmine temperatuur oli väga madal — $-13,4^{\circ}$ (Tallinnas $-8,9^{\circ}$). Karm pakane valitses **1809.** aasta jaanuaris, Tallinnas kuu keskmine $-14,5^{\circ}$. Veebruari algul oli tugev sula, järgnes aga uuesti kõva külm, mis kestis kogu märtsi. Külmusid jänesed ja põldpüüd. Veel aprillis on Laiusel olnud $22,5^{\circ}$ külma. Burtnie-

¹⁸⁷ Abhandlungen der liefländischen gemeinnützigen und ökonomischen Societät. V Bd., lk. 199—202; L. Sloka. Vidzemes draudžu kronikas II, lk. 115, 226, 231, 232; J. Konks. Eestimaa feodaal-pärisorjuslik põllumajandus, lk. 256—257; E. Toots. Augustikuu ilmast. — «Ohtuleht» I. VIII, 1967, nr. 178 (7002).

¹⁸⁸ S. Vahre. Rahvastiku liikumisest Eestimaa kubermangus, lk. 75—76 (tabel 3).

¹⁸⁹ Oekonomisches Repertorium für Liefland. II Bd. II Stück. Riga, 1808, lk. 587—591; L. Sloka. Vidzemes draudžu kronikas II, lk. 232; J. Konks. Eestimaa feodaal-pärisorjuslik põllumajandus, lk. 257, 263 jj-d.

kis sõideti 9. aprillil veel kindlalt üle järve. Maapind oli sügavalt külmunud, mai lõpus võis soodes leida külmunud kohti. Suurt muret tegi soolapuudus.¹⁹⁰

Külm talv oli kahjustanud rukist, rukki õitsemise ajal oli aga ilm ilus, ja kuigi lõikus hilines, oli saak üldiselt väga hea. Suvi oli vahelduvalt vihmane, mis tegi kahju heinale, kuid üldiselt siiski rohkem põuane. Kõige kuumem oli augustis. Suviviljast andis parema saagi hilisem külv. Sügisel esines palju udu. Esimene lumi tuli Ruhjas 2. novembril, eriti külmaks aga aasta lõpuni ei läinud.¹⁹¹

1810. aastal algas päris talv alles jaanuaris, mil sadas rohkesti lund ja tuiskas. Talv ei olnud eriti külm, kuid kestis kaua. Tallinnas oli märts keskmiselt külmem kui jaanuar. Ruhjas oli Löwise mõõtmise järgi 16. märtsi öösel 21° külma. Burtniekis võis 8. aprillil veel üle järve sõita. Jõgedel algas jääminek 16. aprillil. Kevad kujunes ebaharilikult külmaks. Külma ja lund oli veel 28. mail ja kuni mai lõpuni tuli ahju kütta. Rukki õitsemise ajal olid ilmad väga ebasoodsad, kuid järgnev soe suvi tegi selle kõik ometi heaks. Rukkilõikus küll hilines, algas alles 10. augusti paiku ja hiljemgi, saak oli aga õige hea. Suviviljast oli parem varem külvatu, hilisem sai paljudes kohtades varaste öökülmade läbi kannatada. Ruhjas öeldakse olevat hea puuvilja-aasta. Burtniekis kurdetakse, et puuvili ei saanud küpseks.¹⁹² Üldiselt kuulub see aasta saagi poolest paremate hulka.

1811. aasta oli üldiselt väga soe. Eelmise aasta detsembris kujunenud talitee püsis kuni veebruari keskpaigani. Lumi läks ära veebruaris ja märtsi algul. Veebruari lõpul vabanesid jõed jääst. Märtsis oli küll veel öökülmi ja jõed jäätusid uuesti, päeval oli aga õhk tavalisest soojem. Nii varast ja sooja kevadet polnud ammu olnud. Aprilli keskel võis vabalt põllutöid teha ja aprilli lõpul oli enamik puid lehes. Kevadel tuli küllaldaselt kosutavat vihma. Eriti meeldiv oli ka suvi, ehk küll paiguti põud kippus liiga tegema. Rukkilõikus algas Ledurga-Turaida kiriku-kroonika teatel juba 12. juulil ja saak nii põllul kui aias oli kõigiti hea. Mõnes kohas on põud kahju teinud suviviljale ja heinale, üldiselt paistab aga saak olevat korralik. Hea oli sel aastal ka räämesaak, mis korvas heeringapuuduse. Kuramaal hindab

¹⁹⁰ Климатологический справочник СССР. Вып. 4 — По Эстонской ССР, ред. Э. П. Маанвере. Таллин, 1954, lk. 41; L. Sioķa, Vidzemes draudžu kronikas II, lk. 233; «Provinzialblatt für Kur-, Liv- und Ehstland», 12. X 1832, nr. 41; C. L. Moritz. Specimen topographiae medicae Dorpatensis, lk. 23—28.

¹⁹¹ Neueres ökonomisches Repertorium, III Bd., III Stück, lk. 323—328; L. Sioķa. Vidzemes draudžu kronikas II, lk. 233.

¹⁹² Neueres ökonomisches Repertorium, III Bd., III Stück, lk. 328—333; L. Sioķa. Vidzemes draudžu kronikas II, k. 233—234; Климатологический справочник СССР, вып. 4, lk. 41.

Watson küll ilma väga ilusaks, saak aga olnud põua tõttu halb.¹⁹³

1812. aastal oli jälle paras ja kestev talv. Veel 16. aprillil võis sõita üle Astijärve, kündma sai hakata pärast jüripäeva. Pikk talv põhjustas loomatoidupuuduse. Vastandina eelmisele aastale oli selle aasta kevad väga ebasõbralik. Külm tegi kahju kõigile nõrgalt väetatud rukkipooldudele. Külm ilm ja külmad tuuled kestsid peaaegu maikuu lõpuni. Juuni oli soe ja niiske, soodne suviviljale. Viljasaak oli üldiselt keskmine. September oli veel soe, oktoobris läks aga järsku külmaks ja talv tuli ebaharilikult vara. Oktoobri keskel oli 22,5° külma. November ja detsember nii külmad ei olnud, kõva talv algas 20. detsembri paiku, mil kujunes ka püsiv talitee.¹⁹⁴

1813. aasta jaanuari lõpul langes temperatuur Löwise andmeil alla 35°. Pakane andis järele veebruari lõpul, Burtniekis oli juba veebruari algul tugev sula, 13. veebruaril laulis juba lõoke, siis läks jälle külmaks. Märts oli ebatavaliselt soe ja selge ning pani kõik kasvama, kuid pilvitud päevad olid varsti möödas. Aprill oli jälle jahe, suvi muutlik ja sageli ebasõbralik. Rukis töötas kevadel palju, kannatas aga õitsemisajal ja Burtniekis andis kaks kolmandikku tavalisest saagist. Eriti ilus oli sügis: õhk oli pehme, taevast selge ja kõik see kestis ebaharilikult kaua, nagu oleks kliima täiesti muutunud. Taimed kasvasid hilissügiseni ja vaid aegamööda, nagu viivitades saabus talv, mis detsembris muutus väga külmaks. 24. detsembri pärastlõunal oli Ruhjas pilvitu taeva ja tuulevaikse ilmaga üle 36° külma, Burtniekis jõulu ajal —34°.¹⁹⁵

1814. aasta algul jätkus pakane. Sadas väga palju lund, Löwise teatel 2—4 jalga, Burtnieki kirikukroonika järgi 4—5 jalga. Veebruaris oli püsivalt —20 kuni —22 kraadine pakane ilma sulata. Lumi pani aasta algul teed kinni. Võttis kaua aega, enne kui lumi sulas, ja talv tuli veel mitu korda tagasi. Lume võttis päike, nii et väga palju vett ei tulnud (Riias siiski oli üleujutus). Aprilli algul oli ilus soe ilm, siis aga läks jälle külmale ja külmed kestis mai lõpuni. 26. mail oli veel nii külm, et tuli ahju kütta. Talvel külmusid paljud vanad saarepuud, õuna-, kirsi- ja pinnipuud. Nii nagu talv oli olnud ebaharilikult külm, oli suvi erakordselt kuum. 14. juuni keskpäeval oli Ruhjas varjus

¹⁹³ Neueres ökonomisches Repertorium, III Bd., III Stück, lk. 333—340; L. S l o k a. Vidzemes draudžu kronikas II, lk. 234; III, lk. 20; Климатологический справочник СССР, вып. 4, lk. 41; Neueres ökonomisches Repertorium. Ergänzungsheft des IX Bd., lk. 121.

¹⁹⁴ Neueres ökonomisches Repertorium, III Bd., III Stück, lk. 340—345; L. S l o k a. Vidzemes draudžu kronikas II, lk. 234; III, lk. 20—21.

¹⁹⁵ Neueres ökonomisches Repertorium, III Bd., III Stück, lk. 345—351; L. S l o k a. Vidzemes draudžu kronikas II, lk. 235—236.

üle 36° kuuma pilvitu ilmaga. Kuumus ja põud kestis kogu suve ning selle all kannatasid kõik viljad. Laialt levis düsenteeria. Rukkisaak oli halb, suvivili veel halvem. Sügis oli võrdlemisi ilus. 29. septembril sadas Kadrinas maha paks lumi, mis aga varsti kadus. Oktoobris valitses peaaegu kogu aeg soe selge ilm.¹⁹⁶ Suremus oli sel aastal väga suur ja ületas sündimuse.

1815. aasta jaanuar oli üsna külm, lund vähevõitu, veebruari alguse sula võttis lume suuremalt osalt ära. Aprilli algul olid mõned ilusamad ilmad, edasi läks jahedaks. Viru-Nigula pastori teatel oli talupoegadel juba kevadel suur leivapuudus. Mai lõpul oli kuiv ilm, kuid juuni teisel poolel ja juulis sadas lakkamatult vihma ja oli jahe. Heinaaeg oli täiesti ebasoodus ja hein hävines. Rukkipead olid poolenisti tühjad, mis oli tingitud halvast ilmast õitsemisajal. Tera jäi kergeks ja ei idanenud. Viru-Nigulas olevat talupoegi näljasurmast päästnud vaid see, et Kunda mõisnik hakkas sel aastal ehitama sadamat ja talupojad said seal tööd ning raha, mille eest võisid kallist vilja osta. Vihm kahjustas ka suvivilja, mis paiguti oli siiski päris hea. Sügis kuni oktoobrini oli keskmisest külmem, üldse kuulus see aasta jahedamate aastate hulka.¹⁹⁷

1816. aasta algas Burtnieki kirikukroonika järgi lumetuiskudega, millele järgnes sula ja siis tugev külm. Veebruari keskel olevat olnud 35—37,5° külma tuiskudega, lund aga hangedes 8—10 jalga (s. o. kuni 3 meetrit!). Tuisk ja pakane kestis märtsi alguseni. Viljapuud said kannatada. Rukis kannatas madalamatel maadel, kus hiljem oli külvatud, kuivades kohtades oli kahjustamata.¹⁹⁸ Schieferdeckeri vaatlusandmete järgi olid jaanuar ja veebruar keskmisest külmemad, kevad ja sügis ka jahedamad, üldse kuulus aasta jahedamate hulka.¹⁹⁹

Kuramaal on olnud jaanuaris kõva pakane, seejärel head talveilmad, hiline, kuid soodne kevad; algul soe, seejärel aga väga jahe ja niiske suvi ilma äikeseta; tavaline sügis. Viljasaak oli väike, kuid väga hea kvaliteediga.²⁰⁰

1817. aastal olid Schieferdeckeri järgi jaanuar, veebruar ja märts keskmisest soojemad, aprill jahedam, mai soojem, juuni, juuli, august, september ja oktoober jahedamad, november ja

---

¹⁹⁶ Neueres ökonomisches Repertorium, III Bd., III Stück, lk. 351—358; L. S l o k a. Vidzemes draudžu kronika II, lk. 236; TA rmtk. har. sekt., nr. IX 1834a, l. 1—4.

¹⁹⁷ R. U e x k ü l l. Verzeichniss der Rittergüter, lk. 99; Neueres ökonomisches Repertorium, III Bd., III Stück, lk. 358—366; L. S l o k a. Vidzemes draudžu kronikas II, lk. 237; ENSV RAKA, f. 1231, nim. I, s.-ü. 30, l. 2.

¹⁹⁸ L. S l o k a. Vidzemes draudžu kronikas II, lk. 237.

¹⁹⁹ R. U e x k ü l l. Verzeichniss der Rittergüter, lk. 99.

²⁰⁰ Neueres ökonomisches Repertorium. Ergänzungsheft des IX Bd., lk. 123.

eriti detsember tunduvalt külmemad. Detsembri keskmine temperatuur oli $-13,5^{\circ}$, mis kogu tema vaatlusperioodi (1815—48) jooksul oli kõige madalam (niisama külm oli veel ka 1819. a. detsember).²⁰¹ Watsoni teatel oli talv Kuramaal erakordselt pehme, kevad õigeaegne ja ilus, suvi soe ja põuane, sügis varane ja põuane. Rukkisaak jäi keskmiseks, kuna kannatas õitsemisajal külma tõttu, suvililja jaoks oli aasta viljakas, puuvilja saadi rikkalikult. Talve algus oli karm.²⁰²

1818. aasta talv pärast külma detsembrit oli pehme, venis aga üsna pikale. Aprill ja mai olid keskmisest jahedamad, 19. aprillil oli Virumaal veel paiguti talitee. Juuni ja juuli olid enam-vähem tavalised, august ja september jahedamad, oktoober ja november tavalised, detsember õige soe (keskmine kuutemperatuur $-0,75^{\circ}$). Üldse oli see aasta temperatuuri poolest keskmine.²⁰³ Kuramaa kohta teatab Watson, et talv algas karmilt, muutus aga varsti erakordselt pehmeks; kevad oli hiline ja kuiv, suvi jahe ja niiske, sügis tuli väga vara ja kestis jõuluni. Saak olnud napp.²⁰⁴ Rohkesti oli sel aastal esinenud rōugeid.²⁰⁵

1819. aastat nimetab Schieferdecker paljude aastate järel saabunud suurepäraseks, tõeliseks musteraastaks. Talv oli väga mõõdukas, talitee tuli alles jaanuaris. Kevad ja suvi olid hästi soojad. Nii ilusat selget novembrit kui sel aastal Schieferdecker ei tea, 26. novembril oli baromeetri seis erakordselt kõrge. Seejuures oli väga külm. Novembri keskmine õhutemperatuur ($-7,8^{\circ}$), samuti detsembris ($-13,5^{\circ}$), olid kogu Schieferdeckeri vaatlusperioodi madalaimad.²⁰⁶ Watson nimetab aastat väga viljarikkaks. Äärmiselt pehme talve järel tuli Kuramaal õigeaegselt ilus kevad, suvi oli kuiv ja väga soe, sügis sombune ja kuiv ning talv saabus varakult.²⁰⁷

Nii kuulub siis see aasta nii ilma kui saagi poolest kõige paremate hulka.

1820. aasta algul käre pakane jätkus. Riias oli jaanuaris kuni

---

²⁰¹ R. U e x k ü l l. Verzeichniss der Rittergüter, lk. 99.

²⁰² Neueres ökonomisches Repertorium. Ergänzungsheft des IX Bd., lk. 123.

²⁰³ R. U e x k ü l l. Verzeichniss der Rittergüter, lk. 99; TA rmtk. har. sekt., nr. IX 1834a, l. 28.

²⁰⁴ Neueres ökonomisches Repertorium. Ergänzungsheft des IX Bd., lk. 123.

²⁰⁵ «Provinzialblatt für Kur-, Liv- und Ehistlands» 1828, nr. 3.

²⁰⁶ TA rmtk. har. sekt., nr. IX 1834a, l. 39, 41; R. U e x k ü l l. Verzeichniss der Rittergüter, lk. 99.

²⁰⁷ Neueres ökonomisches Repertorium. Ergänzungsheft des IX Bd., lk. 123—124.

30° külma,²⁰⁸ Tallinnas on 25. jaanuari hommikul mõõdetud —22,5°.²⁰⁹ Kevad oli ilus, suvi aga halb — vihmane ja äikeseline (esimene äike Kadrinas oli 24. aprillil), mis tegi palju kahju. Suve parimaks kuuks oli august, kuid ka siis oli palju ebasõbralikke päevi. 31. oktoobril võis teha esimest reesõitu, milleks lund oli küllaldaselt. Novembris oli tihti sula, kuid päris ära reetee siiski kunagi ei läinud. Detsembris oli omajagu külma (Tallinnas kuni —18°, kuu keskmine Kadrinas —9,4°), Schieferdecker nime tab seda musterdetsembriks, kuna ei olnud tavalisi lumetuise.²¹⁰

Kuramaal oli talv 1820. a. lumerikas ja samuti külm, kevad õigeaegne ja väga soodne, suvi aga jahe ja vihmane, sügis saabus vara ja külmaga, lumikate tekkis alles pärast jõule. Vilja saak oli halb, puuvilja ei saanud üldse.²¹¹

1821. a. jaanuaris oli palju sulailmu, tee jäi aga heaks. Küll oli ilm väga tuuline. Veebruar oli tunduvalt külmem — talve kõige külmem kuu. Märtsi lõpul oli veel palju lund. Väga ilus, suurepärane ilm oli aprillis, see muidu kõige muutlikumate ilmadega (aprilliilmad!) kuu oli sel aastal kõige ilusam, mai seevastu muutlik, tihti jahe, nii et Schieferdecker ütleb end rohkem külmetanud olevat kui kogu talvel. Kuu keskmine temperatuur oli siiski üle keskmise, olevat olnud aga hirmus tuuline. Juunis oli palju halba, jahedat ilma. Rukki õitsemise aeg oli vilu ja vihmane. Juuni oli Schieferdeckeri vaatlusperioodi kõige jahedam kuu (+8,5°). Juulit võrdleb Schieferdecker sügisega, kuna oli tuuline ja sadas palju. Samasugune oli august. Üldse oli ka selle aasta august kõige külmem (+9,0°) kogu Schieferdeckeri vaatlusperioodil. Vihmane suvi rikkus heinategu, jõeheinamaad olid vee all. Rukkile oli kahju teinud talv ja kevad, saak oli seetõttu kesine, tera kerge ja ei andnud head seemet. Lõikus venis augusti lõpu peale. Suvivili oli Lüganusel «vägev ja hea», mitmel pool (näit. Läänemaal, kus muidu öökülmi vähem) rikkusid seda aga enne valmimist öökülmad. Eriti kannatasid hernes ja lääts. Kalasaak Viru rannas oli napp ja kalastusest elatuvatele inimestele oli see raske aasta. Sügis oli nii soe, et kadripäeval hakkasid karusmarjad teistkordselt õitsema. Aasta lõpul olid pehmed ilmad, nii et lumi ei jäänud püsima. Õnneks ei olnud aga ka tuiskusid.²¹²

---

²⁰⁸ H. J. Leithann. Adumbratio medico-topographica urbis Rigae. Dorpat, 1828, lk. 33.

²⁰⁹ TA rmtk. har. sekt., nr. XIII 104 (1820. a. kalender).

²¹⁰ TA rmtk. har. sekt., nr. IX 1834a, l. 46—48; nr. XIII 104 (1820. a. kalender).

²¹¹ Neueres ökonomisches Repertorium. Ergänzungsheft des IX Bd., lk. 124.

²¹² TA rmtk. har. sekt., nr. IX 1834a, l. 49—54; «Marahva Näddala-Leht» 9. X 1821, nr. 41, lk. 323; 19. X 1821, nr. 42, lk. 331—332; R. Uexküll. Verzeichniss des Rittergüter, lk. 99.

Kuramaal oli talv Watsoni andmeil ülimalt muutlik, kevad väga hea võrratult ilusa aprillikuuga, suvi jahe ja vihmane, mis asendas teatud määral sügist, enne kui see külmaks ja sopsaks muutus. Varased öökülmad augustis tegid küll mõningat kahju, eriti linale, hernele ja aedviljale, üldiselt oli aga saagirikas aasta.²¹³

1822. aasta algul olid endiselt soojad ilmad. Lund oli ainult aedades, taliteed polnud. Õige ebaharilik oli see, et jaanuaris võis näha rohelist viljapõlde. Pärnus lõi korraks isegi vätku. Ka teistel maadel polnud õiget talve, kuid Eestimaal oli soojem kui Liivimaal, Preisil, Poolas, Venemaal ja Rootsis. Veebruaris oli rohkesti vihma ja lund, lumi ei jäänud aga püsima ja reega sõita ei saanud. Lakkamatult puhus tuul, polnud ühtki vaikset päeva. Veebruari keskmine temperatuur oli $+0,1^{\circ}$, kõige soojem veebruar Schieferdeckeri vaatlusperioodil. Märts oli väga muutlik, tuli veel järeltalv ja palju lund, mille tuul aga ebaühtlaselt laiali puhus. 22. märtsil oli Tallinnas hirmus torm. Kuressaarest teatatakse, et põllud haljendasid talv otsa ja lund tuli alles 5 päeva enne paastu-maarijapäeva (25. märts). Kokneses on õunapuud märtsis juba õitsenud ja kõik oli roheline. Aprill oli väga ilus, nagu liiga ilus selle kuu jaoks, puud lehte läinud, Schieferdeckeri andmeil kõige soojem aprill ($7,3^{\circ}$) kogu tema vaatlusperioodil. Sama kehtib kogu kevade kohta. Mais oli erakordselt ilus kevadilm. Kahjuks oli vaid vihma vähe, selle kõrval rohkesti tuult, mis kõike kuivatas. Kokneses on juba mai algul heina tehtud. 15. mail hakkas Väina piirkonnas rukis õitsema, Kadriinas 30. mail. Juuni algus oli Virumaal õige külm, nii et tuli isegi ahju kütta, keskpäik uuesti soe ja lõpp muutlik. 3. juunil tuli Kokneses oodatud vihm, juunikuu jooksul ka mujal. Juulikuu algus oli hästi kuum, Tartus tõsis temperatuur 3. ja 4. juulil üle 35° , üldiselt aga oli suvi keskmisest jahedam. Küll oli juulis ja üldse sel suvel palju äikest. Augustikuu oli ka soodne. Üldse oli heina- ja rukkilõikuse aeg väga hea. Tartumaal oli rukis tera poolest hea ja jahune, ei andnud aga eriti palju välja, sest valmis liiga kiiresti. Heina oli küllalt. Siiski on järgmise aasta märtsis tekkinud heinapuudust, mis tulenenud sellest, et vili andis vähe põhku. Üldiselt pidi selle aasta rukkisaak olema hea, sest «Maarahva Nädalalehe» teatel on juba juulis viidud Eestimaalt vilja Venemaale, kus sellest oli puudus, ja Tartu aastalaadal 1823. aasta jaanuaris on olnud «märkamata palju» rukist, kõige rohkem Eestimaalt, kusjuures hind langes madalamale tavalisest. Kõike ei jõutudki ära müüa ja kavatseti järgmisel suvel vedada Venemaale. Schieferdecker teatab selle suve ühe märkimisväärsema nähtusena

---

²¹³ Neueres ökonomisches Repertorium, Ergänzungsheft des IX Bd., lk. 124.

veel, et peaaegu üldse ei olnud kärbsed. Pärnumaalt teatatakse septembris loomade haigustest. Soodne oli ilm sügisel, 8. oktoobril oli Kokneses veel 19° sooja. Uduseid päevi oli oktoobris palju, kuu lõpul läks selgemaks, milleks ka lumi palju kaasa aitas. Novembri algus ja lõpp oli selge, muul ajal oli hämar ja nii öösel kui päeval tuuline. 19. novembril oli veel äikest. Lumi, mis sadas, sulas kohe, rohkem sadas vihma. Detsembris oli ilm väga mõistlik, ilma ühegi tormita, kahjuks jäi aga lund vähe-seks ja saaniga sõita oli raske. Aasta lõpul tuli siiski lund juurde ja ka külma oli parasjagu.²¹⁴

Õige suur on sel aastal olnud suremus rōugetesse, näit. Võru praostkonnas suri 587, Torma kihelkonnas 98 inimest. Lätis oli rōugeid vähem.²¹⁵

Uldiselt oli aasta üks soojemaid, just sooja talve ja kevade tõttu.

1823. aasta jaanuar oli väga külm (Schieferdeckeri järgi kõige külmem jaanuar ($-15,5^{\circ}$) kogu tema vaatlusperioodil). Pakane oli seejuures väga ühtlane, seda raskemini talutav, et ka päeval oli peaaegu niisama külm kui hommikuti ja õhtuti. 5. ja 26. jaanuaril langes temperatuur -29° -le. Lund oli rohkesti, paiguti tuli hea talitee siiski alles veebruaris, ebaharilikult palju oli härmatist. Veebruar oli võrdlemisi pehme, kogu aeg 0° läheduses. Märts oli üsna hea, aprill aga väga muutlik, üldiselt jahe. Jahe ilm kestis mai alguseni, mil veel varjulistes kohtades oli lund. Pika talve tõttu tekkis tõsine loomasöödapuudus. Liivimaa kubermangus olevat surnud 10 952 hobust, 25 159 veist, 19 003 vasikat, 84 749 lammast, 11 102 siga, Kuramaal veel rohkem. Mais läks ilm ilusaks ja soojaks, polnud lund, külma ega tavalist kuiva põhjatuult. Kõik läks roheliseks ja õitsema. Mai lõpul ja juuni algul oli kõva äike ja seejärel läks külmaks. Uldiselt võis juuni-kuuga rahul olla, kuid kuu lõpul sadas ülearu palju. Ka juulis sadas rohkem kui vaja, oli aga soe (Riias näit. kuni 32°). Tore-dad pehmed ilmad olid septembris, ka teed head, oktoober aga halb — alaliselt hämar ja tuuline. Lumi ei jäänud püsima. Novembris oli mõni päev taliteed, mis läks aga jälle ära. Rohkem

---

²¹⁴ TA rmtk. har. sekt., nr. 1834a, lk. 55—60; «Marahva Näddala-Leht» 1. II 1822, nr. 5, lk. 38; 15. II 1822, nr. 7, lk. 50; 17. V 1822, nr. 20, lk. 155; 7. VI 1822, nr. 23, lk. 183; 5. VII 1822, nr. 27, lk. 212; 26. VII 1822, nr. 30, lk. 237; 27. IX 1822, nr. 39, lk. 312; 2. II 1823, nr. 5, lk. 36; 18. IV 1823, nr. 16, lk. 128; L. S l o k a. Vidzemes draudžu kronikas II, lk. 121—122; [A. Hueck]. Darstellung der landwirtschaftlichen Verhältnisse, 1845, k. 20; R. U e x k ü l l. Verzeichniss der Rittergüter, lk. 99.

²¹⁵ «Marahva Näddala-Leht» 26. I 1823, nr. 4, lk. 25; 16. II 1823, nr. 7, lk. 52; 2. III 1823, nr. 9, lk. 65.

lund tuli novembri lõpul. Detsembris oli tihti sula, tee aga jäi püsima ja tuisku polnud.²¹⁶

Üldiselt on see aasta Euroopas olnud erakordselt soe,²¹⁷ mida Eesti osas siiski öelda ei saa. Aasta keskmine temperatuur — 4,2° — (Schieferdecker) oli isegi natuke alla vaatlusperioodi keskmise.

Viljasaak on sel aastal olnud keskmine, Lääne- ja Hiiumaal jättis nii tali- kui suvivilil soovida, paiguti ikaldus. Väga hea oli aga kevadel ja suvel kalasaak. Peipsil püüti kevadist poolt talve palju rääbist, kala oli tunduvalt suurem kui möödunud aastal, Pärnu rannas oli hea räime- ja tindisaak, Viru rannas saadi rikkalikult räime. Ostjaid oli aga vähe, sest maarahvas oli kitsikuses, kuna heinapuuduse tõttu tuli veistele vilja sööta.²¹⁸

1824. aasta jaanuar ei olnud eriti külm, polnud ka tuult ega tuisku, sageli oli küll sula, kuid talitee püsis. Soodsad olid ka veebruar ja märts. Lumi kadus märtsi lõpuks. Aprillis olid ilusad soojad ilmad, 22. aprillist peale aga juba ka äikest. Mais seevastu puhus kogu aeg külm tuul ja ööd olid külmad. Juunis oli algul vihma vähe, pärast liiga palju. Ka juulis oli vähe päevi ilma vihmata, eriti palju aga ei sadanud, ka oli juuli — muidu aasta vaiksem kuu — seekord väga tuuline. Heinasaak jättis soovida ja vihma tõttu oli koristatud hein madalakvaliteediline. Eriti hea polnud ka rukis, kaevati just põhu vähesuse üle. Suvivilil kasvas ebaühtlaselt, nagu kahes osas, soodne ilm augusti lõpul aga parandas selle olukorda tunduvalt. Septembris oli erakordselt ilus ilm, osa päevi peaaegu kuumad. Oktoobris sadas palju lund, mis ei jäänud aga kauaks püsima. Sel puhul oli võimalik sõita reega, samal ajal kui puud olid veel lehes. 7. novembril oli Peterburis suur üleujutus. Detsembris tuli oodatud talitee, mis aastalõpu sula all küll kannatas.²¹⁹

1825. aasta jaanuar oli pehme ja muutlik, kahe suure sulaga. Veebruar oli külmem, märts kõigiti hea. Aprillis valitsesid tõelised muutlikud aprilliilmad: algul sadas lund, siis tulid mõned soojad päevad koos äikesega, kuu lõpp oli külm. Väga ilus oli

---

²¹⁶ TA rmtk. har. sekt., nr. 1834a, l. 61—66; R. Uexküll. Verzeichniss der Rittergüter, lk. 99; «Ostsee-Provinzen-Blatt» 1824, nr. 20; Livländische Jahrbücher der Landwirtschaft. Dorpat, 1825, I Bd., I Stück, lk. 6 (H. v. Hagemesteri andmed); «Marahva Näddala-Leht» 27. V 1823, nr. 21, lk. 168; 4. XI 1823, nr. 44, lk. 345—346.

²¹⁷ A. Tõllassepp. Meteoroloogia kõigile. Tallinn, 1960, lk. 258.

²¹⁸ ENSV RAKA, f. 29, nim. 1. s.-ü. 6282, eriti l. 1; «Marahva Näddala-Leht» 18. IV 1823, nr. 16, lk. 128; 20. V 1823, nr. 20, lk. 160; 7. VII 1823, nr. 27, lk. 214; 1. IX 1823, nr. 35, lk. 275.

²¹⁹ TA rmtk. har. sekt., nr. IX 1834a, l. 67—73; R. Uexküll. Verzeichniss der Rittergüter, lk. 99.

mai, mil ka vihma tuli parajasti. Ilus ilm jätkus juunis, päikese-
paiste vaheldus paraja vihmaga, oli küllalt soe, aga mitte liiga
kuum. Kõik kasvas toredasti. Juulis oli aga palju halba ilma, kuu
keskel oli isegi nii külm (8—9°), et tuli ahju kütta. Ka puhus
iga päev tugev tuul ja harilikult kuni ööni. Oli ka kuumi päevi,
kuid tuul jahutas. Külm oli ka augusti keskpaigas, 15. augusti
hommikul 4°, 17. augustil 2,5°, olevat koguni lund sadanud.
Augusti lõpul läks jälle soojaks, tuul aga ei vaibunud. Septembris
sadas paljudes kohtades rohkesti lund, 3. ja 18. septembri hom-
mikul näitas kraadiklaas 0°. Oktoober oli süngevõitu, november
aga väga hea ja selge selle kuu kohta. 15. novembril tuli lumi
ja talitee, baromeetri seis oli kuu lõpul erakordselt kõrge. Det-
sembri algul võttis tugev sula talitee ära, edasi aga läks külme-
maks ja kuu viimane kolmandik oli väga tore.²²⁰

Viljasaak paistab sel aastal olevat olnud vähemalt rahuldav.
Ainult Hiiumaal on kohati ikaldunud nii tali- kui suvivilli, üksi-
kutes kohtades oli ikaldust ja rahekahjustusi veel Lääne- ja
Harjumaal.²²¹ Rääbisesaak Peipsil ja mujal oli koguse poolest
rahuldav, kala aga väike. Viru rannas oli rohkesti räime.²²²

1826. aasta jaanuaris ja veebruaris olid pehmed ilmad, lund
vähe. 20. veebruaril ilmusid juba lõokesed. Schieferdecker olevat
mitmel korral Tallinnast saaniga koju sõitnud lõokeste laulu
saatel. Märtsi lõpuks lumi pea täiesti kadus. Aprill oli ilus ja
soe, seejuures ilma äikeseta, samuti mai, isegi liiga kuum ja
kuiv. Rukis õitses mai lõpus. Juunis põud ja kuumus jätkus.
Selle aasta juuni oli kõige soojem (18,0°) kogu Schieferdeckeri
vaatlusperioodil. 17 päeval oli kuuma 25° ja rohkem. Vihma ei
sadanud isegi jaanipäeval. Kõik valmis sel aastal kuu aega tava-
lisest varem. Mõnes kohas on juba jaanipäeva paiku rukist lõi-
gatud, üldiselt toimus see juuli algul (Schieferdeckeri kodukohas
Virumaal algas 6. juulil). Juulis kestis põud ja kuumus edasi,
pooltel päevadel oli 25° või rohkern kuuma, 19. juuli lõunaajal
31°. Samuti oli kuum augustis. Põua tõttu tekkis kõikjal enne-
olematu veepuudus, suurte metsatulekahjude tõttu oli mõni päev
päris hämar. Jaanipäevast peale oli õhk pidevalt suitsune. Sama-
sugune oli olukord muide ka Peterburi ümbruses. Suvivilja koris-
tamine toimus kõikjal juba jaagupipäeva (25. juuli) paiku. Juba
jaanipäeval olid küpsed sõstrad ja kirsid, mis siin maal enne-
kuulmatu. Õunad, mis harilikult valmisid septembris, valmisid
ka palju varem. Aeglaselt kasvas kuiva tõttu ainult kartul, mis
muide õitses kaks korda. Soe oli veel septembri algus, siis läks

²²⁰ TA rmtk. har. sekt., nr. IX 1834a, l. 74—80; R. Uexküll. Ver-
zeichniss der Rittergüter, lk. 99.

²²¹ ENSV RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 6282, l. 15—29.

²²² «Marahva Näddala-Leht» 27. V 1825, nr. 21, lk. 164—165; 11. XI 1825,
nr. 45, lk. 367.

jahedaks, tuli külma, lund ja rahet, septembri lõpul ja oktoobris oli jälle ilus sügisilm, suur veepuudus kestis aga veel novembris. Väiksemad jõed olid ammu kõik kuivad. Novembris tuli päris hea talitee, sest lund sadas ilma tuuleta. Detsember oli väga hea, polnud erilist külma ega tuult. Üldse kuulus see aasta kõige soojemate hulka (aasta keskmine Schieferdeckeri andmetel 6,1°).²²³

Rukkisaak oli põuale vaatamata osalt hea ja isegi väga hea, mõnedest Läänemaa rannikulähedastest mõisatest (Saastna, Vatla, Uuemõisa, Kiideva, Tuudi, Mõisaküla) teatatakse siiski ka rukki ikaldumisest. Mis aga väga paljudes kohtades täiesti ikaldus, oli eriti kaer ja ka oder, üldiselt põua, paiguti ka rahe tõttu. Väga halb oli juurvili, samuti ei kasvanud hein. Kuumuse, põua ja osalise ikalduse tagajärjel levisid mitmesugused epideemiad ja põhjustasid suure suremuse. Rohkesti tõbesid oli ka veistel ja hobustel.²²⁴

1827. aasta jaanuar oli kõigiti soodus: paraja külmaga, kuu algul sadas paks lumi, mille järgnev sula kokku vajutas. Veebruaril teisel poolel läks aga täiesti sulale, oli palju tuult ja tormi. Teed muutusid väga halvaks, liikumine nendel oli nagu veesõit saaniga. Postmaanteel jõuti liikuda päevas vaid üks jaamavahe. Märtsis oli tee hea, üldse ilm ilus. Kuu lõpuks läks lumi ära, püsis veel vaid aedades, väga kiiresti muutus maa kuivaks, nii et sai juba päris hästi vankriga sõita. Aprill oli väga muutlik nagu aprill kunagi, kuu lõpul juba üsna roheline. Mai oli ebaharilikult ilus, viljad kasvasid toredasti, 27. maist hakkas rukis õitsema. Ka juunis olid ilusad soojad ilmad, algul vihma vähe, lõpul küllaldaselt. Rukkilõikus algas juba 8. juuli paiku, üldisemalt 11. juulil, ilm oli sel ajal eriti soodne. Ka oder ja kaer olid juuli lõpuks küpsed. August oli muutlik, algul soe, siis jahe, kuu lõpul oli veel palju suvivilja koristada, kuigi alustati juba kuu algul. Kuigi vihmast oli mõnd aega puudus, kasvasid kõik viljad sel aastal hästi ja andsid korralikku saaki, samuti juurvili. Mõnes kohas sõid söödikud õunapuude lehed ära ja puud läksid teistkordselt lehte. Vähe oli äikest. Sügis oli ilus, aga lühike, talv tuli vara, juba 9. oktoobril. Sadas väga palju lund, mis küll sulas, aga sadas uuesti. November oli väga muutlik ja detsembris läks lumi ära, nii et kogu kuu tuli vankriga sõita. Aasta lõpp oli siiski parem.²²⁵

---

²²³ TA rmtk. har. sekt., nr. IX 1834a, l. 81—88; R. Uexküll. Verzeichniss der Rittergüter, lk. 99; St. Petersburgische Calender für das Jahr 1828, lk. 46.

²²⁴ TA rmtk. har. sekt., nr. IX 1834a, l. 83—86; ENSV RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 6282, eriti l. 30—31; f. 1281, nim. 2, s.-ü. 4, lk. 7; «Ostsee-Provinzen-Blatt» 1827, nr. 13, lisa: Livländische Jahrbücher der Landwirtschaft, Neue Reihenfolge, III Bd., 2. Heft, Dorpat u. Moskau, 1840, lk. 27.

²²⁵ TA rmtk. har. sekt., nr. IX 1834a, l. 89—95; R. Uexküll. Verzeichniss der Rittergüter, lk. 99.

Seega on Schieferdeckeri andmetel aasta nii ilma kui saagi poolest kõigiti soodne, Saarde kirikukroonika nimetab aga sedagi aastat, nagu eelnevatki, põua-, ikaldus- ja loomataudide aastaks.²²⁶ Rõugetesse suri sel aastal Liivimaa kubermangus 1110 inimest, Viljandi maakonnas on nende hulgas olnud palju täiskasvanuid, isegi 30—40 aasta vanuseid.²²⁷

1828. aasta esimesed kolm kuud olid tavalisest keskmiselt külmemad, eriti veebruar, mil keskmine temperatuur Schieferdeckeri andmeil oli $-12,2^{\circ}$. Märtsis sõideti veel reega ka Tallinnas. Ei puudunud tuul ja tuisk, kuid oli ka palju ilusaid päevi. Venemaal on 1827/28. aasta talv olnud väga külm, isegi lõunakubermangudes, nii et keisri isikliku kantselei III osakond kogus andmeid külma tõttu hukkunute kohta. Eestimaal on tsiviilkubeneri teatel selliseid olnud kaks.²²⁸ Aprill oli väga muutlik, tihti ja palju oli vihma ning äikest, aprillile tavalist lund aga mitte. Kuu lõpul oli kõik juba üsna roheline. Ka mai oli muutlik, ja kui muidu mai oli väga kuiv, siis sel aastal sadas kuu lõpul ebaharilikult palju vihma. Juunis läks soojaks (kuni 28°), väga palju oli äikest. Juuli oli võrdlemisi halb, algul õige jahe, 3. juuli hommikul $7,5^{\circ}$, õhtul $6,25^{\circ}$, öösel on külm kartulipealsed ära võtnud. Edasi oli mõõdukalt soe, iga päev sadas vihma ja müristas. Samuti oli palju rahet. Tartumaal on 9. juulist kuni 3. augustini iga päev olnud kõva äike, mõnel päeval kolm, mõnel isegi viis korda. Kuu lõpul oli veel palju rükist lõigata. August oli ka muutlik, sageli ja palju sadas vihma, kuid olid ka mõned ilusad soojad ilmad. Septembris ja oktoobris olid ilmad vihmased ja tuulised, eriti tuuline ja pime oli november. Lund oli kuni aasta lõpuni vähe, polnud ka tuisku, läks aga õige külmaks. Keskmiselt oli see aasta ka üks külmemaid.²²⁹

Rukkisaak oli sel aastal üldiselt korralik, kuigi sai kannatada öitsemisajal ja rahe läbi. Suvivili jättis soovida nagu ka Rootsija Saksamaal. Hein kasvas hea ja kes jõudis selle enne vihma ära teha, sai rohkesti haljast heina. Väga hästi õnnestus juurvili. Viljapuud aga ei õitsenud ja õunu, ploome ning kirsse oli väga vähe. Kalasaak mererannas oli väike, räime polnud. Peipsi rannas saadi rohkesti rääbist, tahtjaid oli palju ja hind kallis.²³⁰ Possart nimetab seda aastat viljarikkaks.²³¹

²²⁶ ENSV RAKA, f. 1281, nim. 2, s. ü. 4, lk. 7.

²²⁷ «Provinzialblatt für Kur-, Liv- und Ehstland», 1828, nr. 13.

²²⁸ ENSV RAKA, f. 29, nim. 1, s. ü. 1298, l. 2.

²²⁹ TA rmtk. har. sekt., nr. IX 1834^a, l. 96—102; Eesti-ma-rahva Kalender ehk Täht-Ramat 1829 (O. W. Masingi andmed).

²³⁰ Samas.

²³¹ P. A. Possart. Statistik und Geographie, lk. 14.

1829. aasta jaanuar oli külm ($-13,0^{\circ}$), kuid ilma tuisuta. Samuti oli külm veebruar ($-11,5^{\circ}$). Suhteliselt eriti külmad olid aga märts ($-8,25^{\circ}$) ja aprill ($+1,5^{\circ}$), mõlemad Schieferdeckeri vaatlusperioodil kõige külmemad. Soodes jätkus jääd kogu suve läbi. 27/28. aprilli öösel oli Tallinnas äike ja läks soojemaks, kuid taimekasv oli mais siiski väga aeglane. Juunikuu oli soe ja ilus, õigeaegse vihmaga, rahe tegi aga üsna palju kahju, paiguti hävitas kogu saagi. Mõnes kohas oli ka vihma vähe ja seal jäi suvivili kiduraks. Juulis oli palju vihma, esines äikest, august samuti vihmane. Sügis oli märg ja külm, septembris sadas iga päev vihma ja puhus pidev tuul. Ilmad olid ebaharilikult sombused, eriti halb, paiguti paduvihmaga, oli kuu lõpp. Talv tuli varakult ja oktoobrit, mil tuli lumi ning külm ulatus $4-6^{\circ}$ -le, võis lugeda juba talvekuuks. Oktoobri keskmine temperatuur ($+0,25^{\circ}$) oli kõige madalam kogu Schieferdeckeri vaatlusperioodil. November ja detsember olid paraja külmaga, lund jäi aga väheseks, baromeetri seis väga kõrge. Jõulupühade ajal oli eriti ilus talveilm. Selle aasta keskmine temperatuur ($2,32^{\circ}$) oli veel madalam kui 1828. aastal, üldse kõige madalam kogu Schieferdeckeri vaatlusperioodil. Keskmisest külmem oli talv, ebaharilikult külm kevad, ka sügis keskmisest külmem, ajnult suvi oli keskmisest natuke soojemgi.²³²

Milline oli saak sellel nii ebaharilikul aastal? Rukkisaak oli keskmine ja rohkem alla selle, õnnelik öeldakse olevat see, kes sai 6 seemet, vili läks ka veel väljal kasvama; samuti jätsid soovida kaer ja oder, mida ei saanud vihma tõttu koristada. Väga halb — poole vähem kui eelmisel aastal — oli kartul, samuti oli vilets lina. Puuvilja oli palju, kuid vihma tõttu mädanes.²³³

Läänemaal oli suvel ja sügisel levinud düsenteeria.²³⁴ Üldse oli haigusi väga palju (leetrid, tüüfus, rõuged, läkakõha jm.) ning suremus suur.²³⁵

1830. aasta jaanuar oli kaunis külm ja väga selge, baromeeter tõusis hästi kõrgele. Veebruaris puhus ööd kui päevad tuul, pakane vaheldus sula ja tuisuga. Talitee kadus väga muutliku märtsi lõpuks. Aprillis tuli veel palju lund, mida jätkus kuu lõpuni. Mais puhus pidevalt külm tuul, soojemate ilmadega oli kohe äikest, kuu lõpul muutus järsku kuumaks (31. mail 26°). Juuni oli jahe ja tuuline, rohke äikesega soojematel päevadel.

²³² TA rmtk. har. sekt., nr. IX 1834^a, l. 103—109; R. Уехкüll. Verzeichniss der Rittergüter, lk. 99; [A. Hueck]. Darstellung der landwirtschaftlichen Verhältnisse, lk. 26—28; Климатологический справочник СССР, вып. 4, lk. 41 jj-d.

²³³ «Provinzialblatt für Kur-, Liv- und Ehstland», 18. IX 1829, nr. 38; 23. X 1829, nr. 43; TA rmtk. har. sekt., nr. IX 1834^a, l. 105—107.

²³⁴ ENSV RAKA, f. 30, nim. 6, s.-ü. 6959, passim.

²³⁵ «Provinzialblatt für Kur-, Liv- und Ehstland» 1829, nr. 9, 18; 1830, nr. 8, 11, 14 jm.

Jaanipäeva ajal sadas vihma, kuid vähem kui tavaliselt sel ajal. Juuli ja august olid samuti tuulised, augustis sadas peaaegu iga päev vihma. 7. ja 8. augusti keskpäeval tõusis temperatuur 29°-le, muidu oli üsna jahe (24. ja 29. augustil 6,25°). Võrdlemisi ilus oli september, ehk küll pidevalt puhus idatuul, samuti oktoober ja november. Lund tuli visalt, talitee saabus detsembris, mil küll tihti oli sula, kuid tee jäi siiski püsima.²³⁶

Viljasaak oli sel aastal väga keskpärane, paljudes kohtades isegi halb.²³⁷ Possart nimetab aastat jälle viljarikkaks,²³⁸ mis paistab liialdusena, sest ka Läti alalt teatatakse, et ilmastik jättis soovida.²³⁹ Küll oli saak parem kui eelmisel aastal.

1831. aasta jaanuaris ja veebruaris oli külma mõõdukalt, tuult ja lund rohkesti. Baromeetri seis oli aga seejuures kõrge. Märtsi algus oli külm, lõpp soe. Aprill oli muutlik, juba 3. aprillil esines äikest. Mai algul oli temperatuur 0° ümber, palju oli sel kuul äikest. Juuni oli nagu liiga hea, vähe oli vihma, polnud ka äikest, seejuures kaunis kuum (6. ja 7. juunil 26°, 16. juunil 27,5°). Juuli oli põuane, metsad ja turbarabad põlesid. Oodatud vihm tuli alles augustis. Üldiselt oli siiski raske paremat suve soovida. Kartulid õitsesid sel aastal kaks korda, nii nagu 1826. aastal. September oli tavalisest jahedam, kuu lõpul olid mõned ilusad sügisilmad. Oktoober oli tavaline, muutlik. Novembris tuli enam-vähem korralik talitee, millele detsembri alguse sula liiga tegi, kuid siiski päris ära ei võtnud. Tuult oli detsembris tavalisest vähem.²⁴⁰

Talivili oli sel aastal nii Eesti- kui Liivimaal väga hea, seda küll parematel, mitte halvadel liivastel maadel. Suviviljaga oli enam-vähem sama lugu, üldiselt oli see siiski rohkem keskpärane vahepealse põua tõttu, lahjadel maadel isegi üsna halb.²⁴¹ Kokkuvõttes võib aastat siiski nii ilmastiku kui saagi poolest lugeda päris heaks.

Ometi oli suremus võrdlemisi suur. Levis koolera. Rohkem kui koolerasse suri inimesi veel mitmesugustesse muudesse nakkushaigustesse (düsenteeria jt.), mis sel aastal olid väga kurjad.²⁴² Talurahvale tegi palju pahandust keisri kaardiväe läbi-marss Poolasse.²⁴³

²³⁶ TA rmtk. har. sekt., nr. IX 1834a, l. 110—116.

²³⁷ Samas, l. 114.

²³⁸ P. A. Possart. Statistik und Geographie, lk. 14.

²³⁹ «Provinzialblatt für Kur-, Liv- und Ehstland» 1831, nr. 9.

²⁴⁰ TA rmtk. har. sekt., nr. IX 1834a, l. 117—123; R. Uexkü11. Verzeichniss der Rittergüter, lk. 99.

²⁴¹ TA rmtk. har. sekt., nr. IX 1834a, l. 121; «Provinzialblatt für Kur-, Liv- und Ehstland», 12. X 1832, nr. 41.

²⁴² RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 5153, passim; f. 2434, nim. 1, s.-ü. 1, l. 5—6; «Revalsche Wöchentliche Nachrichten» 14. III 1832, nr. 11, 2. lisa; «Provinzialblatt für Kur-, Liv- und Ehstland» 1831, nr. 31, 39; 1832, nr. 7 jm.

²⁴³ ENSV RAKA, f. 1264, nim. 1, s.-ü. 34, lk. 2.

1832. aasta jaanuar oli võrdlemisi soe ($-1,75^{\circ}$), pea iga päev sula ja sombune, kuu lõpul ei saanud enam reega sõita. Veebruar oli muidu hea, oleks vaid lund rohkem olnud. Veebruaris tuli kaardivägi (20 000 meest) Poolast tagasi, halva tee tõttu toimus selle liikumine väga aeglaselt ja seal, kus vägi läbi läks (Riia—Tartu—Jõhvi—Narva), said talupojad palju kannatada. Magasi-aidad tehti tühjaks. Märts oli muutlik, lõpp ilus, aprill tavaline. Mai oli kuni keskpaigani külm, sadas väga palju vihma, kuu teine pool oli ilus. Juunikuu oli erakordselt halb, pidevalt puhus külm tuul, sadas lund ja rahet, mis tegi suurt kahju, näit. Lääne-, Harju- ja Järvamaal. Enne ja pärast jaanipäeva köeti Tallinnas ahju. Kuu lõpp oli soojem, sadas vihma. Ka juulis oli vaid kolm sooja päeva, muidu aina vihm ja külm tuul. Jõelähtmes oli rukki-lõikuse ajal äge loodetorm, mis purustas paljudel vilja põllul. Külm, tuuline ja vihmane oli ka augustis ja septembris. Alles oktoobri lõpul tulid paremad ilmad, novembris talitee, kuid lund jäi siiski väheseks. Detsember oli soe, kuid väga tuuline, ainult vana-aasta päev oli vaikne.²⁴⁴

Nii nagu arvata võib, kujunes saak kõikjal väga halvaks. Laiuse ümbruses näiteks andis rukis vaid poole möödunud aasta saagist. Olgi saadi küll, kuid teri oli vähe ja need olid halva kvaliteediga. Samuti oli kehavõitu suvivili varase külma tõttu, vaid tavalisest varem külvatu ei kannatanud selle all. Vihma tõttu äpardus heinategu, heina saadi vaid pool eelmise aasta saagist. Vilets oli aedvili, hävisid kaunviljad. Kapsas ja kartul olid siiski head. Puuvilja oli rohkesti, aga erakordselt väike. Suremus oli sel aastal siiski väike, suuremaid epideemiaid ei olnud. Koo-lerataud vaibus, seda esines veel vaid mõnes üksikus kohas.²⁴⁵

1833. aasta algas juba muret tekitavalt, puuduste ja haigus-tega. Jaanuaris ja veebruaris olid tavalisest soojemad möödunud talveilmad, ka märts oli soodne. Aprill ja mai olid muutlikud, juuni aga küllalt soe ja paraja vihmaga. Usna tihti oli äikest ja kohati kahjustas rahe. Pärast viimast rasket äikest 27. juunil (seitsmemagajapäeval) läks ilm halvaks, tuuliseks ja vihmakeks, mis kestis kogu suve. Sadas nii, et jõed tõusid üle kallaste. Heinategu oli takistatud, rukkikülv tuli märja maa ja vihma tõttu edasi lükata. Puudus oli ka seemnest ja osa põlde jäigi sööti. Otra lõigati alles septembris. Vili läks väljal kuhilates kasvama. Septembris ja oktoobri algul valitsesid ilusad sügis-ilmad. Üldse oli selle aasta oktoober kõige soojem kogu Schiefer-deckeri vaatlusperioodil ($6,4^{\circ}$). November oli ka õige soe ($+2,9^{\circ}$),

²⁴⁴ TA rmtk. har. sekt., nr. IX 1834a, l. 124—134; R. Uexküll Verzeichniss der Rittergüter, lk. 99; ENSV RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 5628 A, passim; f. 1212, nim. 1, s.-ü. 13, l. 2; f. 1264, nim. 1, s.-ü. 34, lk. 3—4.

²⁴⁵ Samas.

siiski tuli hea talitee. Detsembris läks üsna külmaks, jõulu ajal oli hästi ilus ilm.²⁴⁶

Kevadel olid saagilootused head ja võis loota isegi väga viljarikast aastat, vihmane suvi tegi aga viljale, rääkimata heinast, palju kahju. Eelmise aasta omast oli saak siiski üldiselt tunduvalt parem.²⁴⁷

1834. aasta jaanuaris oli paras külm, vahepeal ka sula, mis aga teed ei rikkunud. Veebruaris puhus lakkamatu tuul, sadas vihma ja kuu lõpul tuli juba kõikjal sõita vankriga. Märts ja aprill olid enam-vähem tavalised, eriti aprill väga muutlik. 18. ja 20. mail olid öökülmad, keskmiselt mai aga soojem tavalisest. Juuni oli juba õige kuum, juulis ja augustis valitses aga täielik põud ja kuumus. 15. juuli keskpäeval oli 31°, augustis järjest üle 25°, mitu korda isegi üle 30° kuuma. Veel 29. augustil näitas kraadiklaas 25°. Üldse oli see kõige kuumem august, kõige kuumem suvi ja ka kõige soojem aasta (6,15°) kogu Schieferdeckeri vaatlusperioodil. Suvel tuli ainult mõnel korral natuke äikesevihma. Septembris tuli varakult külma ja lund, oktoobris sadas palju vihma, nii et veepuudus kadus. November ja detsember olid pehmed, november muutlik, detsember kõigiti hea.²⁴⁸

Selle aasta viljasaak oli üldiselt väga halb, aastat võib nime-tada ikaldusaastaks. Rukis ei töotanud palju juba kevadel, sest eelmise aasta seeme polnud hea. Suvivilja osas olid lootused algul head, kuid põud hävitas kõik. Rõngu kirikukroonika kirjutab, et otra tuli koristada kätega, sest muidu oleksid vähesed kõrred tolmusel, tuhaga sarnaneval maapinnal ära kadunud. Ikaldusid ka kõik kaunviljad, samuti aedvili, kapsas ja kartul. Põua käes kuivas ka hein. Juba sügisel, eriti aga pärast jõule, hakkas tekkima leivapuudus ja viljahinnad tõusid kiiresti. Välismaalt veeti vilja sisse. Levis düsenteeria.²⁴⁹ Vilja-, kartuli- ja heinaikaldus häaras 1834.—36. aastatel ka Saaremaa. Lisaks ebaõnnestus seal kalasaak.²⁵⁰

Oli ka mõningaid erandeid. Umurga kirikukroonika teatel oli rukis üsna rohkeanniline, seejuures väga hea kvaliteediga. Suvivilja võttis põud, kuid vähene tera olnud hea.²⁵¹ Ka Schiefer-

---

²⁴⁶ TA rmtk. har. sekt. nr. IX 1834^a, l. 135—141; R. Uexküll. Verzeichniss der Rittergüter, lk. 99; ENSV RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 5628 B, passim; f. 1212, nim. 1, s.-ü. 13, l. 3; f. 1264, nim. 1, s.-ü. 34, lk. 5.

²⁴⁷ TA rmtk. har. sekt., nr. IX 1834^a, l. 139.

²⁴⁸ TA rmtk. har. sekt., nr. IX 1834^a, l. 142—151; R. Uexküll. Verzeichniss der Rittergüter, lk. 99.

²⁴⁹ ENSV RAKA, f. 1212, nim. 1, s.-ü. 13, l. 3; f. 1256, nim. 1, s.-ü. 77, l. 48—49; f. 1264, nim. 1, s.-ü. 34, lk. 7; f. 1269, nim. 1, s.-ü. 8, l. 1; f. 1297, nim. 1, s.-ü. 35, l. 3; f. 2324, nim. 1, s.-ü. 1, l. 156.

²⁵⁰ «Inland» 1837, nr. 37.

²⁵¹ L. S l o k a. Vidzemes draudžu kronikas III, lk. 184.

decker arvab, et vilja kvaliteet peaks olema hea, nagu ikka kui-
vadel aastatel.²⁵²

1835. aastal valitses eelmise aasta ikalduse tõttu talurahva seas ülim puudus. Isegi kõige jõukamad talupojad olid sunnitud magasiadast abi otsima. Need tühjenesid kiiresti. Vakk rukist maksis 9—10 bankorubla. Kevadel on tulnud venelased mööda Emajõe kuni Võrtsjärveni ja Töllisteni (Sangaste khk.) vilja ostma, kuid saanud vähe, kuigi pakkusid 10—12 bankorubla vakast. Liivimaale — Põhja-Saksa viljaaita, nagu ütleb Laiuse pastor H. v. Jannau, tuli jälle vilja välismaalt sisse vedada. Suremus oli väga suur, suurem kui sündimus, paljud surid otse nälga või siis viletsast toidust tekkinud haigustesse. Jannau 25-aastase ametiaja jooksul oli see tema kihelkonnas esimene kord, mil suremus ületas sündimuse.²⁵³

Ilm oli sel aastal mitmeti iseäraltk, nagu seda ammu ei mäletatud olevat. Talvel suurt külma polnud, enamasti valitses sula. Talitee ebapüsivuse tõttu ei saanud talupojad vedudega lisateenistust. Esimesel lihavõttepühäl — 7. aprillil — puhkes hirmus lumetuisk, nii et Karulas ei jõudnud inimesed kirikusse, need aga, kes olid kohale saanud, pidid tagasiteel ulualust otsima. Puhja kirikul kiskus torm tornitipu maha ja mõnes paigas on inimesi tuisus hukkunud. Kevadel jäi mõnigi põld seemne puudumise tõttu külvamata. Karula kihelkonnas levis hobuste taud, mis lõppes alles augustis. Juunis olid ilmad ilusad, aga liiga kuivad. Juuli oli samuti kuiv, ühtlasi jahe, nii et mitmel päeval tuli rahet nagu tavaliselt kevadel ja sügisel. Juuli lõpul sadas palju vihma, mis tuli kasuks. Augustis tegid suurt kahju tugevad öökülmad, alates juba 9. augustist. Sügis oli üsna hea, aasta lõpul läks külmaks.²⁵⁴

Saak jättis ka sel aastal väga palju soovida. Nii ikaldus Läänemaal suuremalt osalt rukis. Ikaldust või halba saaki märgitakse nii Liivi- kui Eestimaal enam-vähem kõikjal. Suvivili külmus augusti öökülmades, eriti hiljem külvatud oder. Parem ei olnud lugu kaunvilja ja kartuliga. Heinasaak jäi viletsaks. Mõnes kohas (Laiuse) on olnud saak erandina ka päris hea ja olukord paranenud.²⁵⁵

²⁵² TA rmtk. har. sekt., nr. IX 1834a, l. 149.

²⁵³ ENSV RAKA, f. 1212, nim. 1, s.-ü. 13, l. 4; f. 1262, nim. 1, s.-ü. 48, lk. 3; f. 164, nim. 1, s.-ü. 34, lk. 9; f. 2434, nim. 1, s.-ü. 1, l. 156—157; P. A. Possart. Statistik und Geographie, lk 14.

²⁵⁴ TA rmtk. har. sekt., nr. IX 1834a, l. 156; R. Uexküll. Verzeichniss der Rittergüter, lk. 99; ENSV RAKA, f. 1212, nim. 1, s.-ü. 13, l. 4; f. 1262, nim. 1, s.-ü. 48, l. 3; f. 1264, nim. 1, s.-ü. 34, lk. 9; f. 1269, nim. 1, s.-ü. 8, l. 1; f. 2434, nim. 1, s.-ü. 1, l. 156—157.

²⁵⁵ Livländische Jahrbücher der Landwirtschaft, Neue Reihenfolge, III Bd., 2. Heft, Dorpat u. Moskau 1840, lk. 27; ENSV RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 5629, passim; f. 1264, nim. 1, s.-ü. 34, lk. 9; f. 1269, nim. 1, s.-ü. 8, l. 1; f. 2434, nim. 1, s.-ü. 1, l. 169.

1836. aasta algul oli lund rohkesti, veebruaris, mis võrdlemisi pehme, hakkas aga kaduma. Märts oli eriti soe (+2,6°), kõige soojem kogu Schieferdeckeri vaatlusperioodil, ka aprill tavalisest soojem, siiski külmade kevadtuultega, mai aga külmem. Öösiti oli mais veel korduvalt alla 0°, kuni -4,5°. Sadas ka külma vihma, mistõttu haigestusid loomad. Suvi algas soojalt ja sõbralikult, edasi aga läks väga jahedaks, oli vihmane ja väga tuuline. 10. septembril sadas Rõuges üle toili lund, mis jäi mitmeks päevaks maha. Üldiselt laskis lumi end natuke kaua oodata, siis tuli aga hea talitee. Aasta lõpul oli keskmine külm.²⁵⁶

Siseministeeriumi andmetel on saak sel aastal Liivi- ja Kura maal olnud keskmine, Eestimaal aga eriti hea,²⁵⁷ mis Eestimaa osas on siiski liialdus. Parun Bruiningk hindab nii selle kui ka eelneva ja järgneva aasta rukkisaaki väheseks, suvilija aga hävitanud varane külm.²⁵⁸ Jõelähtme kirikukroonika loeb aastat majanduslikus mõttes keskpäraseks.²⁵⁹ Schieferdecker peab saaki üsna heaks, kusjuures oser, kaer ja hernerd saanud mõnevõrra külmast kahjustada, eriti hiline külv.²⁶⁰ Ka mujal on üldiselt rukkis olnud parem kui eelmistel aastatel, hinnad langesid, suvilili sai vihma ja varase külma tõttu kannatada.²⁶¹ Uksikutes kohtades kahjustas rukkist rahe.²⁶²

1837. aasta algas üsna soodsalt. Hinnad olid madalad. Külma oli mõõdukalt, lund palju, talitee väga hea. Märts oli tavalisest külmem. Palvapäeval — 10. märtsil — läks üle Rõuge suur lumetorm, nii et kirikus oli ainult 3—4 inimest. 17. märtsi õhtul müristas 0° juures. 27. märtsil oli üle 6° külma ja suur tuisk. Kihelkonnas puhkes siberi katk. Lumi sulas väga kiiresti ja see tõi tohutult vett, nii et Rõngu pastoraadi ümbrust võreldakse Hollandiga. Rukki õitsemise ajal olid halvad ilmad. Suvi oli parajalt soe ja mõnes kohas tuli alati õigel ajal vihma, teisalt kaevatakse siiski jaheduse, tuulte ja kuiva üle. Karulas oli 12. juulil keskpäeval äge äike ja rahe, mis hävitas rukki, järgnes torm ja vihm. Sügis oli pikk, märg ja külm. Detsembris oli kõva pakane.²⁶³

²⁵⁶ TA rmtk. har. sekt., nr. IX 1834^a, l. 163, 170; ENSV RAKA, f. 1269, nim. 1, s.-ü. 8, l. 1; f. 2434, nim. 1, s.-ü. 1, l. 169, 177; «Inland» 1837, nr. 37.

²⁵⁷ «Inland» 1838, nr. 26.

²⁵⁸ Livländische Jahrbücher der Landwirtschaft. Neue Reihenfolge, III Bd., 2. Heft, lk. 27.

²⁵⁹ ENSV RAKA, f. 1212, nim. 1, s.-ü. 13, l. 4.

²⁶⁰ TA rmtk. har. sekt., nr. IX 1834^a, l. 163.

²⁶¹ ENSV RAKA, f. 1264, nim. 1, s.-ü. 34, lk. 11.

²⁶² ENSV RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 5628^D, passim.

²⁶³ TA rmtk. har. sekt., nr. IX 1834^a, l. 170, 177; R. U e x k ü l l. Verzeichniss der Rittergüter, lk. 99; ENSV RAKA, f. 1264, nim. 1, s.-ü. 34, lk. 13; f. 1269, nim. 1, s.-ü. 8, l. 1; f. 1297, nim. 1, s.-ü. 35, l. 6—7.

Rukkisaak jättis kõikjal väga soovida, just tera oli halb eba-soodsa õitsemisaja tõttu. Jõelähtmetest teatatakse, et ka jõukad talupojad pidid odraleiba sööma. Suvivili, samuti hein oli üldiselt parem. Mitmel pool, näiteks Rõngus, on aga ka oder ebaõnnestunud, ussid sõid kõrred läbi, nii et terved põllud hävisid, ja uuesti oli näljahäda silmapiiril. Väga raske öeldakse olevat aasta ka Saardes. Viljahinnad tõusid õnneks siiski alles järgmisel kevadel ja ka siis mitte väga kõrgele.²⁶⁴

1837. aasta detsembris alanud käre külm, mis ulatus üle 25°, kestis 1838. aasta jaanuaris edasi. 9. detsembrist kuni 28. jaanuarini oli pidevalt üle 12—13° külma. Lund ei olnud, samuti vihma, mis oleks moodustanud jääkihi. Maapind külmus seetõttu väga sügavalt — 5, 6, 7, isegi 8 jala sügavuselt. Jääd jätkus kuni juulikuuni. Jõgedel ja järvedel oli jääkiht 3—4 jalga, väikesed jõed jäätusid täielikult, paljudes väiksemates järvedes surid kalad. Talitee tuli alles jaanuari lõpul ja veebruari algul, püsis aga ka siis kuni märtsi lõpu ja aprilli alguseni. 28. jaanuaril oli ööpäevane sula, siis tuli lund ja edasi järgnes pidev, üle 27° (Kadrinas) ulatuv külm kuni märtsi lõpuni. Märtsi lõpul tuli sula ja vihm, vihma ja päikesepaistega kadus kohev lumi kiiresti, kuid tekitas palju vett, mis siin-seal lõhkus või vigastas sildu. Rannus sõideti veel 6. aprillil reega. Palju viljapuid, ilupuid ja isegi karusmarju oli külm ära võtnud. Aprillis oli veel vahelduvalt soojade ilmadega, millega kaasnes äike, ka külma ja lund. Nii oli Räpinas 18. aprillil esimene äike, järgnes soe aeg, 25. aprillist peale aga tugevad öökülmad ja 30. aprillil sadas kõvasti lund. Vihma oli kevadel vähe ja seetõttu sulas maa aeglaselt. Heinamaad olid kohati veel juuli algul külmunud, Kadrinas sulas maa lõplikult alles pärast sooja äikesevihma 13. juulil, Jõelähtmes jäi aga mõnes kohas külmunuks kuni sügiseni. Kartulid kuhjades talvel külmusid ja seemnest tuli puudus. Mais ja juunis valitses põud, mais puhusid külmad kuivad tuuled, öökülmi oli veel juunis. Hein kasvas halvasti, oder kannatas sagedaste põhja-, ida- ja lõunatuulte all. Viljapuude ja rukki õitsemise aeg oli õnneks siiski soodne. Suvi oli aga väga vihmane. Nii sadas Jõelähtmes pidevalt 11. juulist peale, Kadrinas 6. juulist kuni 13. augustini peaaegu vahetpidamata. Niigi väike heinasaak riknes. Jõed tõusid üle kallaste ja viisid mahaniidetud heina minema. Räpinas saadi heina hakata tegema alles septembrikuu algul. Sügis oli üsna soodne, september ja oktoober tavalisest soojemad. Novembris tuli hea talitee, ei jäänud aga püsima.

²⁶⁴ TA rmtk. har. sekt., nr. IX 1834a, l. 170; ENSV RAKA, f. 1212, nim. 1, s.-ü. 13, l. 4; f. 1264, nim. 1, s.-ü. 34, lk. 3; f. 1269, nim. 1, s.-ü. 8, l. 1; f. 1281, nim. 2, s.-ü. 4, lk. 12; Livländische Jahrbücher der Landwirtschaft. Neue Reihenfolge, III Bd., 2. Heft, lk. 27.

Päris talv saabus detsembris, mis jäi siiski ka võrdlemisi soojaks.²⁶⁵

Rukkisaak on olnud õige hea, ja kuigi oras lumemineku ajal veidi kannatas, tegi selle kuhjaga tasa hea ilm õitsemissajal. Rukis lõigati varakult, vihma tõttu läks aga lõigatud rukis kasvama. Suvivili oli keskmine, viljahinnad madalad.²⁶⁶

1839. aastal kestis talv jälle kaua. Jaanuaris ja veebruaris oli külma mõõdukalt, talve kõige külmemaks kuuks oli märts (Tallinnas (ukj.) keskmine $-8,6^{\circ}$, Paldiskis $-7,6^{\circ}$). Meri Jõelähtme ja Prangli saare vahel oli siiski jääs vaid lühikest aega. Ka aprill oli veel hästi külm, Rannus sõideti reega veel 16. aprillil, Karulas 19. aprillil. Lisaks eelneva aasta heinasaagi äpardumisele tekitas pikk talv väga suure loomatoidupuuduse, mille tagajärjel hulgaliselt suri hobuseid ja teisi loomi ning maamehed olid tõsiselt hädas. Hobuste puuduse tõttu jäi kevadel osa maid harimata. Maikuu oli väga soe, Schieferdeckeri vaatlusperioodi kõige soojem mai. Tallinna sadama vaatlusandmetel on nii soe mai hiljem olnud veel vaid 1897. ja 1906. aastal. Juunis oli sooja keskmiselt, juuli aga oli hästi kuum, rohke vihma ja äikesega. Mõnes kohas tegi kahju rahe. Tallinnas oli 9. ja 24. juulil 31° kuuma. Sügis oli ilus kuni oktoobrini, nii et kõik viljad said ilusasti valmida ja koristatud. Schieferdeckeri teatel oli põllu- ja aedvilja rikkalikult, ka Rõngu ja Karula kirikukroonikad hindavad saaki, eriti suvivilja, heaks, Jõelähtme oma keskmiseks. Possart peab talivilja keskmiseks. Viljahinnad olid madalad. Võrumaal öeldakse suvivilja olevat ainult keskmine, kartul ja lina halvemad kui eelmisel aastal. Talv algas jälle varakult, november ja eriti detsember olid õige külmad.²⁶⁷

1840. aasta jaanuaris andis pakane järele, tugevnes aga uuesti veebruaris ja talv kestis jällegi väga kaua. Tallinnas algas laevaliiklus alles 28.—29. aprillil. Kevadel kahjustasid halvad ilmad rukkিপólde, oli jahe ja kuiv. Suvi oli väga ebasoodne, juunis ja juulis sadas peaaegu iga päev vihma ja puhus jahe

²⁶⁵ TA rmtk: har. sekt., nr. IX 1834a, l. 177, 184; R. Uexküll. Verzeichniss der Rittergüter, lk. 99; ENSV RAKA, f. 1212, nim. 1, s.-ü. 13, l. 5; f. 1263, nim. 1, s.-ü. 33, l. 3; f. 1264, nim. 1, s.-ü. 34, lk. 15; f. 1269, nim. 1, s.-ü. 8, l. 1; f. 1297, nim. 1, s.-ü. 35, l. 8; [A. Hueck]. Darstellung der landwirtschaftlichen Verhältnisse, lk. 25; Fr. R. Kreutzwald. Maailm ja mõnda. Tallinn, 1953, lk. 156 jj-d.

²⁶⁶ TA rmtk: har. sekt. nr. IX 1834a, l. 177; ENSV RAKA, f. 1212, nim. 1, s.-ü. 13, l. 5; f. 1263, nim. 1, s.-ü. 33, l. 3; f. 264, nim. 1, s.-ü. 34, lk. 15.

²⁶⁷ TA rmtk: har. sekt., nr. IX 1834a, l. 184, 191; R. Uexküll. Verzeichniss der Rittergüter, lk. 99; Климатологический справочник СССР, вып. 4, lk. 41; H. Wild, Die Temperatur-Verhältnisse, tabelid, lk. LXXV; ENSV RAKA, f. 1212, nim. 1, s.-ü. 13, l. 11; f. 1263, nim. 1, s.-ü. 33, l. 4; f. 1264, nim. 1, s.-ü. 34, lk. 16; f. 1297, nim. 1, s.-ü. 35, l. 9; P. A. Possart. Statistik und Geographie, lk. 52; Fr. R. Kreutzwald. Maailm ja mõnda. Tallinn, 1953, lk. 183, 190, 192.

tuul. Juuli lõpupäevadel ja augustis oli mõni nädal kuiva, augusti lõpupoole hakkas uuesti kõvasti sadama ja vihmad kestsid kuni hilissügiseni, talvekülmade tulekuni. Kõikjal, eriti aga madalamates kohtades tegi vihm palju kurja. Maapind oli täiesti läbi ligunenud. Luhaheinamaadel ei saanud üldse niita. Mujal tuli hein vedada kõrgematele kohtadele kuivama. Emajõe orus oli mõnes kohas heinamaade kohal seitse jalga vett. Põllud sarnanesid Rannus ja mujal soodega ja viljakoristajad olid kuni pahkluudeni vees. Rukkisaak oli paremal juhul keskmine, enamikus aga alla selle. Olgi saadi rohkem, tera oli aga vähe ja kerge. Õnneks lubas ilm rukki enam-vähem koristada. Rukkikülv toimus aga vihmase ilma ja halva seemnega, mis tekitas suurt muret järgmise aasta saagi pärast. Mõisapõllud jõuti täis külvata, talupõllud jäidki paiguti sööti. Muudugi oli halb ka suviviili, Karulas öeldakse otse, et nii rukis, oder kui kartul ikaldusid. Viljahinnad hakkasid tõusma. Vihmasele ja tuulisele sügisele järgnes varane ja püsiv talv rohke lume ja tuiskudega. Karulas oli talitee 11. novembrist. Novembri lõpul algas pidev külm, mis Räpinas on ulatunud -29° -le. Võrus oli 29. novembril külma 26° .²⁶⁸

Halvale ilmale ja nigelale saagile lisandusid haigused. Karulas on surnud 38 inimest rōugetesse, enamikus need, kes olid vaktsineerimata.²⁶⁹ Rõuged mõllasid ka Kodaveres.²⁷⁰ Rannus on palju veiseid ja lambaid surnud vesitõppe.²⁷¹

1841. aasta jaanuaris ja veebruaris jätkus üsna külm lume-rohke talv sagedaste tuiskudega. Kogu talve jooksul kuni märtsikuuni polnud sula. Kevad oli hea, maikuu suurepärane. Suvi algas hästi, rohkesti oli aga äikest, Jõelähtmes näiteks eriti tugev äike 15/16. juuni ööl. Juulis sadas järjest vihma ja oli tuuline, august oli jälle hea. Septembris ja hiljem sadas veel rohkesti. Sügis oli üldiselt pikk ja tavalisest soojem. Novembris tulnud lumi ei jäänud püsima. Õiget talve kuni aasta lõpuni ei tulnudki.²⁷²

²⁶⁸ Livländische Jahrbücher der Landwirtschaft. Neue Reihenfolge, IV Bd., I. Heft. Dorpat u. Moskau, 1841, lk. 78 jj-d; TA rmtk. har. sekt., nr. IX 1834^a, l. 191, 198; R. U e x k ü l l. Verzeichniss der Rittergüter, lk. 99; ENSV RAKA, f. 1212, nim. 1, s.-ü. 13, l. 11; f. 1263, nim. 1, s.ü. 33, l. 4; f. 1264, nim. 1, s.-ü. 34, lk. 17; f. 1297, nim. 1, s.-ü. 35, l. 10; f. 1269, nim. 1, s.-ü. 8, l. 1; Fr. R. K r e u t z w a l d. Maailm ja mõnda, lk. 194 jj-d; J. K a h k. Talurahva olukorrast, lk. 116.

²⁶⁹ ENSV RAKA, f. 1297, nim. 1, s.-ü. 35, l. 10.

²⁷⁰ ENSV RAKA, f. 1256, nim. 1, s.-ü. 77, l. 48—49.

²⁷¹ ENSV RAKA, f. 1263, nim. 1, s.-ü. 33, l. 4.

²⁷² TA rmtk. har. sekt., nr. IX 1834^a, l. 198—199; R. U e x k ü l l. Verzeichniss der Rittergüter, lk. 99; ENSV RAKA, f. 1212, nim. 1, s.-ü. 13, l. 12.

Rukkisaak mõisates oli ainult keskmine, talupoegadel üldiselt halb. Rannus ja mitmel pool mujal, kus madalamad maad, olnud üldine rukkikaldus ja selle tagajärjel tekkinud kurb näljahäda. Häda oli suur just kohtades, kus põllutöö oli ainuke tuluallikas. Vaesed, eriti lapsed, hakkasid kerjama. Ka Kanepi kirikukroonika nimetab seda aastat otseselt ikaldusaastaks. Kindralkuberner Pahleni korraldusel olid mõisnikud kohustatud hädasolevaid talupoegi viljaseemnega abistama. Kroonu ja mõisate viljaga häda mõnevõrra leevendati. Suvivili oli parem, siiski mitte üle keskmise. Hein kasvas hästi, kuid selle rikkus vihm. Tekkis loomade haigusi. Kartul oli Tallinna ümbruses kehv. Puu- ja aedvilja ütleb Schieferdecker olevat hea ja rikkalikus koguses.²⁷³

Niisiis oli aasta talupoegadele häda ja puuduse aasta ja seda jätkus ka järgmise aasta alguseks. Väärrib allakriipsutamist, et allikates tehakse nüüd juba üldiselt vahet mõisa ja talu saakide vahel ja rõhutatakse, et nälja all kannatas just talupoegade vaesem osa.²⁷⁴ Just sel talupoegadele nii raskel aastal märgitakse Eestimaa tsiviilkuberneriga aasta-aruandes, et tänu viljavaheldussüsteemi levikule olevat põllumajandus kubermangus (mõeldud on ilmselt esmajoones mõisaid) «heas ja õitsvas olukorras». Antud aastal öeldakse küll rukkisaak olnud keskmiselt ainult 3 seemet, kohati 4—5, suviviljal 4, kohati 5—6, kartulisaak hea, heina küllaldaselt, haigusi suuremal määral ei olevat.²⁷⁵ Ometi ületas sel aastal sündimus kubermangus vaid napilt suremuse.²⁷⁶

1842. aasta jaanuar ja veebruar olid muutlikud. Jaanuar oli kaunis külm, kuid lumeta. Alles jaanuari lõpul tuli talitee, mis veebruari algul suure sulaga ära läks. Veebruari keskel tuli uuesti lund, mida jätkus märtsi alguseni. Päris kevad tuli siiski aprilli lõpus. Madalad põllud ei kuivanud hästi ja seal külv hilines. Maikuu oli väga ilus, mai lõpul oli tormiseid vihmapäevi ja külma. Juuni algus oli kuiv, juuni keskpaigast kuni juuli keskpaigani vihmane. Jõelähtmes sadas pikaajalise põua ja tormide järel 28. juunist kuni 16. juulini iga päev, Räpinas juuni keskelt juuli keskpaigani. Vihm tegi omajagu kahju heinale, kuid üldiselt oli suvi, mis algul jahe ja vihmane, edasi kuiv ja soe, viljakasvule soodus. Juuli keskelt kuni augusti lõpu-

²⁷³ Livländische Jahrbücher der Landwirtschaft, Neue Reihenfolge, IV Bd., 2. Heft, lk. 182 jj-d; 3. Heft, lk. 271 jj-d; 4. Heft, lk. 344 jj-d; ENSV RAKA f. 1212, nim. 1, s.-ü. 13, l. 12; f. 1263, nim. 1, s.-ü. 33, l. 5; f. 1267, nim. 2, s.-ü. 4, l. 10—14; P. A. Possart. Statistik und Geographie, lk. 52; TA rmtk. har. sekt., nr. IX 1834-a, l. 198; J. K a h k. Talurahva olukorrast, lk. 117.

²⁷⁴ Erinevuse kohta mõisa- ja talusaakides vt. näit. Л. А. Лоононе, Развитие производительных сил в сельском хозяйстве Эстонии в первой половине XIX века. К вопросу об истории народного хозяйства Прибалтики, Таллин, 1956, lk. 152.

²⁷⁵ ENSV RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 6519, l. 3 ja 7.

²⁷⁶ S. Vahtre. Rahvastiku liikumisest Eestimaa kubermangus, lk. 66 ja 76 (tabel 1 ja 3).

pooleni valitses kõikjal kuiv ja soe ilm, sai veel hästi heina teha ja rukkilõikus õnnestus. Augusti lõpp oli jahe ja vihmane, septembri algus kuiv ja veidi soojem. Sügis oli vihmane ja väga tormine. Öökülmad algasid septembris, Jõelähtmes oli 24. septembril $-2,5^{\circ}$, 29. septembril juba $-7,5^{\circ}$. Kohati olevat olnud külma rohkemgi, 10° lähedal. Mitmes kohas võttis külm septembris ära kartulid mulla all. Edasi vaheldusid vihm ja lumi, mis muutsid teed läbipääsmatuks ja kõikjal tekkis puu-, heina- ja soolapuudus. Sood ei külmunud ja jõed ning järved ei jää-
 tunud. Lumeteed oli oktoobris ja novembris vaid mõneks päevaks ja sel aastal seda ei tulnudki. 12. novembril oli Jõelähtmes $16,5^{\circ}$ külma, 18. novembrist peale aga jälle $+1^{\circ}$, 8. detsembril -11° , 15. detsembril üle $+6^{\circ}$, 20. detsembril -5° . Kiiresti vahelduv ilm oli eriti kahjulik vanadele, kes üksteise järel varisesid manalasse. Keskmiselt oli detsember ebaharilikult soe (Tallinnas (ukj.) $+1,5^{\circ}$, Paldiskis $+1,4^{\circ}$).²⁷⁷

Viljasaagile oli see aasta väga soodne. Lõuna-Eesti kiriku-
 kroonikad nimetavad üksmeelselt aastat väga õnnistusrikkaks kõikide viljade osas. Kanepi pastor ütleb olevat saanud enne-
 kuulmatu rukkisaagi. Saardes öeldakse eriti hea olnud rukis ja lina. Kartulisaak oli tagasihoidlikum, keskmine, kannatades külma tõttu sügisel.²⁷⁸ Eestimaal on Possart hinnanud rukkisaaki väga keskpäraseks, suvivilja natuke paremaks, kartulit keh-
 vaks.²⁷⁹ Jõelähtme kirikukroonika järgi oli talupoegadel talivil-
 alla keskmise, suvivilja hea, heina rikkalikult, mis aga vihma tõttu läks mustaks; kartul enamikus hea, kuid maas külmus palju.²⁸⁰ Paistab, et üldiselt oli siiski ka Eestimaal saak kõigiti hea, Schieferdecker igatahes ütleb, et kõik põlluviljad olid head, samuti aedvili ja puuvili.²⁸¹

Üldiselt oli see üks kõige soodsamaid aastaid kogu meie poolt vaadeldaval perioodil.

1843. aasta jaanuaris valitsesid ehtsad sügisilmad. Kogu aeg sadas vihma ja lumelõrtsi, temperatuur oli üle nulli. Tallinnas

²⁷⁷ Livländische Jahrbücher der Landwirtschaft, Neue Reihenfolge, V Bd., Dorpat u. Moskau, 1842. 1. Heft, lk. 440 jj-d; 2. Heft, lk. 554 jj-d; 3. Heft, lk. 682 jj-d; 4. Heft, lk. 758 jj-d; TA rmtk. har. sekt., nr. IX 1834^a, l. 199, 212; R. Uexküll. Verzeichniss der Rittergüter, lk. 99; ENSV RAKA, f. 1212, nim. 1, s.-ü. 13, l. 12; f. 1263, nim. 1, s.-ü. 33, l. 6; f. 1269, nim. 1, s.-ü. 8, l. 1; f. 2434, nim. 1, s.-ü. 1, l. 189; H. Wild. Die Temperatur-Verhältnisse, tabelid, lk. LXXV.

²⁷⁸ ENSV RAKA, f. 1264, nim. 1, s.-ü. 34, lk. 23; f. 1269, nim. 1, s.-ü. 8, l. 1; f. 1267, nim. 2, s.-ü. 4, l. 14–15; f. 1287, nim. 1, s.-ü. 22, l. 3; f. 1281, nim. 2, s.-ü. 4, lk. 18; J. Kahk. Talurahva olukorrast, lk. 117.

²⁷⁹ P. A. Possart. Statistik und Geographie, lk. 52.

²⁸⁰ ENSV RAKA, f. 1212, nim. 1, s.-ü. 13, l. 12.

²⁸¹ TA rmtk. har. sekt., nr. IX 1834^a, l. 199.

oli jaanuari keskmine temperatuur $-0,4^{\circ}$, Paldiskis $-0,2^{\circ}$, seejuures oli jaanuar soojem kui november ja detsember, samuti soojem kui veebruar ja märts. Kuni meie poolt vaadeldava perioodi lõpuni jäi see kõige soojemaks talveks. Schieferdecker ütleb, et sügisel ja kevadel oli talv, päris talvekuud olid aga nagu muidu sügis. Ka Hueck nimetab märtsi talviseks. Talitee tuli alles veebruaris, ka siis mitte kõikjal. Tallinnas ja selle ümbruses sadas veebruaris siiski rohkesti lund, Jõelähtmes näiteks 5. veebruaril 24 tunniga $1\frac{1}{2}$ jala paksuselt. Kõige madalam temperatuur Tallinna sadamas oli siiski vaid $-10,5^{\circ}$ veebruaris ja -11° märtsi esimesel poolel ning 24. märtsil. Märtsi lõpul sadas vihma, 25. aprillil ja 1. ning 2. mail aga veel lund. Alles mai keskel läks soojaks. Suvi oli kaunis vihmane, soe, mõni aeg ka kuum. Kanepist läks 30. juulil üle hirmus rahehoog, ka Saardes hävitas rahe palju rukist. 14. septembril oli Tallinnas esimene härmatis, esimene lumi tuli 14. novembril. Novembris talv ei jäänud püsima, ka detsembris vaheldus lumi vihmaga. 21. detsembril oli temperatuur veel üle nulli, 27. detsembriks langes $-12,5^{\circ}$ -le.²⁸²

Rukkisaak oli sel aastal kõikjal halb, ainult mõisates loeti seda keskmiseks. Suvivili oli mõnevõrra parem, kuid külma kevade tõttu üldiselt ka mitte üle keskmise. Viljahinnad natuke tõusid, tõusu pidurdas mõnevõrra rukki väljaveo keeld ja sisseveo lubamine. Kartulisaaak oli Eestimaal hea, aedvili ka hea, Liivimaal loeti kartulisaaaki napiks. Juba kevadel oli tekkinud loomasöödapuudus, sest kevadel said loomad väga hilja välja. Taludes ja isegi mõisates söödeti õlgkatuseid. Selle aasta heinasaak oli üldiselt väike ja talupojad olid sunnitud loomi maha müüma, enamasti odava hinnaga. Õlgi polnud juba sügisel müügil. Jõelähtmes kirikukroonikas märgitakse, et kui Kostivere mõisatall sügisel maha põles, polnud kuskilt saada õlgi uue katuse jaoks. Suhteliselt hea oli linasaak Liivimaal.²⁸³

1844. aasta jaanuaris sadas tublisti lund ja läks üha külmemaks. Tallinnas oli 15. jaanuaril -22° , 17. jaanuaril -23° ,

---

²⁸² Livländische Jahrbücher der Landwirtschaft, Neue Reihenfolge, VI Bd., Dorpat u. Moskau, 1843, 1. Heft, lk. 91 jj-d; 2. Heft, lk. 200 jj-d; 3. Heft, lk. 299 jj-d; 4. Heft, lk. 426 jj-d; THMOA, Метеорологический журнал, веденный при Ревельском порте в 1843 г.; TA rmtk. har. sekt., nr. IX 1834a, l. 212, 219; R. Uexküll. Verzeichniss der Rittergüter, lk. 99; ENSV RAKA, f. 1212, nim. 1, s.-ü. 13, l. 12—13; [A. Hueck]. Darstellung der landwirtschaftlichen Verhältnisse, lk. 27—28; J. Kahk. Talurahva olukorrast, lk. 117—118.

²⁸³ ENSV RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 6521, l. 9; f. 1212, nim. 1, s.-ü. 13, l. 12—13; f. 1229, nim. 1, s.-ü. 20, l. 84; f. 1267, nim. 2, s.-ü. 4, l. 15; f. 1281, nim. 2, s.-ü. 4, lk. 19; f. 2434, nim. 1, s.-ü. 1, l. 189; J. Kahk. Talurahva olukorrast, lk. 117—118; P. A. Possart. Statistik und Geographie, lk. 52.

31. jaanuaril ja 1. veebruaril —25,5°, 8. ja 12. veebruaril —29,5°, 13. veebruari hommikul —31°. Uhtlasi sadas järjest lund. Veebruari keskmine temperatuur Schieferdeckeri andmetel (—13,1°) oli madalaim kogu tema vaatlusperioodil. Alles 15. märtsi keskpäeval on temperatuur Tallinnas tõusnud 0°-le, siis läks aga ka kiiresti soojaks. Aprill oli õige soe, mai aga tavalisest jahedam. 18. mail tuli veel lund ja ööl vastu 19. maid oli temperatuur 0°. 8. juunil oli 22,5° sooja, mis oli selle aasta üks kõrgemaid (3. ja 4. augustil oli veel 24°), üldiselt juuni oli natuke jahedam tavalisest. Rukkioras oli lume alt rikkumatult välja tulnud ja andis häid lootusi. Öitsemisaeg oli aga väga ebasoodus — tuuline, külm ja vihmane. Lõplikult hävitas saagilootused enne jaanipäeva alanud kestev vihm, mis kestis septembrini, paiguti oktoobrini, kuna viimane vihm oli veel 23.—24. detsembril. Schieferdecker kaebab, et baromeeter võis tõusta või langeda, aga ikka sadas. Üldse sadas Tallinnas aasta jooksul 204 korda. 11.—12. juulil liikus üle Lõuna-Eesti Peipsist Riiani hirmus torm, mis kahjustas põlde, kiskus katuseid puruks ja puid maha. Kanepis oli augustis vaid paar kuiva päeva. Lakkamatu vihma käes mädanesid viljad ja hein, madalad maad olid vee all ja jõed tõusid üle kallaste. Vett on olnud rohkem kui muidu veerohketel kevadel. Suur Kikepera raba Pärnumaal oli nagu kohutav meri. Setumaa mäletati veel 1928. aastal seda aastat kui «uputuse aastat», mil vesi Pihkva järves tõusis 4—5 jalga ja tekitas rannikul suurt kahju. Narva ja Peterburi suunduv postmaantee oli Peipsi ääres jala sügavuselt veel all ja pikka aega täiesti läbipääsmatu. Esimene lumi tuli Tallinnas 19. oktoobril, november oli tavalisest tunduvalt külmem, detsember natuke pehmem.²⁸⁴

Selle aasta saagi kohta võib lühidalt ütelda, et see ikaldus täielikult. Rukis õlgi veel andis, kuid teri väga vähe ja nendegi kvaliteet oli uskumatult halb. Seetõttu tekkis suur puudus seemnest. Välismaalt toodi sisse vana rukist, kuid talupojad ei jõudnud seda osta ja paljud pidid jätma hoopis külvamata. Suvivili on kasvanud küll lopsakalt, kuid hävis vihma käes. Jõelähtmes on saadud päris keskmine odrasaak põhu poolest, kuid väga peene teraga. Hein kasvas ka hästi, kuid riknes vihma käes täiesti, talupojad pidid veelgi loomi müüma, kui need ise ei lõp-

²⁸⁴ Livländische Jahrbücher der Landwirtschaft. Neue Reihenfolge VII Bd. Dorpat u. Pleskow, 1844, 1. Heft, lk. 112 jj-d; 2. Heft, lk. 178 jj-d; 3. Heft, lk. 235 jj-d; 4. Heft, lk. 328 jj-d; THMOA, Метеор. журнал 1844 г.; TA rmtk. har. sekt., nr. IX 1834^a, l. 219, 226; R. U e x k ü l l. Verzeichniss der Rittergüter, lk. 99; J. K a h k. Talurahva olukorrast, lk. 118; ENSV RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 6522, l. 6, 13; f. 1212, nim. 1, s.-ü. 13, l. 13; f. 1218, nim. 1, s.-ü. 36, lk. 4; f. 1243, nim. 1, s.-ü. 13, l. 2; f. 1267, nim. 1, s.-ü. 4, l. 16; f. 1287, nim. 1, s.-ü. 22, l. 3; f. 2434, nim. 1, s.-ü. 1, l. 191; Setumaa. Maadeteaduslik, tulunduslik ja ajalooline kirjeldus (Eesti III). Tartu, 1928, lk. 23.

penud. Kartul on Jõelähtmes kõrgematel kohtadel andnud head saaki, üle 10 seemne, madalamatel maadel rikkus sedagi vihm. Aedvili oli ka halb, niisama puuvili. Levisid inimeste ja loomade haigused, kohati suri inimesi lausa nälga.²⁸⁵

1845. aasta algas jälle käre ja pideva pakasega. Lund oli vähevõitu. Veebruar oli peaaegu niisamuti külm kui eelmisel aastal. 22. veebruari öösel langes temperatuur Tallinnas -26° -ni, niisiis maksimaalne temperatuur ei olnud väga madal, kuid pakane kestis pidevalt. Väga külm, keskmiselt (ukj.) $-8,8^{\circ}$ Tallinnas ja Paldiskis, oli veel märtsis. 8. aprillil sadas Tallinnas esimest korda vihma, 17. aprillil tuli veel lund. Kevad oli külm ja kuiv. Nissis sadas vihma alles 11. juunil. Suvi oli lühike, juuni lõpul ja juulis väga kuum. 23. juunil tõusis Tallinnas temperatuur 32° -le, Tartus oli üle 30° 5. juulil. Vihma sadas suvel väga vähe, vaid mõnel korral koos äikesega. Tallinnas on üldse olnud äikest vaid 4 korda 10. juunist kuni 4. juulini. Jõelähtmes olnud äikest küll sageli, kuid vihma väga vähe. Sügis kujunes pikaks ja ebasõbralikuks. November oli veel suhteliselt soe, detsembri algus külmem, lõpp jälle soojem.²⁸⁶

Juba 1844. a. detsembris oli alanud tõeline näljahäda, mida karm talv veelgi suurendas.²⁸⁷ Viljahinnad tõusid ennekuulmatult kõrgele. Riias loodi erikomisjon hädaliste abistamiseks, kes sai keisrilt 500 000 rubla toetust. Nälgivatele talupoegadele anti riigikassast laenu 5%-ga, mille nad pidid tasuma kuue aasta jooksul. Veel 1865. aastal oli aga palju võlgnikke, Vormsi talupojad näit. ei olnud jõudnud midagi tasuda.²⁸⁸ Magasiadid olid tühjad, pearaha jäi maksmata. Vaesed inimesed müüsid odavalt oma varanatukest, eriti riideid.

Halb seeme, külm kevad ja põuane suvi põhjustasid selgi aastal rukki üldise ikaldumise. Eestimaa kubermangus loeti kõige halvemaks rukkisaaki Läänemaal.²⁸⁹ Niisamuti hävitas põud suvilja. Hein oli keskmine. Kartulisaak paistab olevat üldiselt

---

²⁸⁵ ENSV RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 6522, l. 6, 7, 13, 14 jm.; f. 29, nim. 1, s.-ü. 3457, l. 35; f. 1212, nim. 1, s.-ü. 13, l. 13; f. 1218, nim. 1, s.-ü. 36, lk. 4; f. 1243, nim. 1, s.-ü. 13, l. 2; f. 1287, nim. 1, s.-ü. 22, l. 3; f. 2434, nim. 1, s.-ü. 1, l. 191; J. Kahk. Talurahva olukorrast, lk. 118—119.

²⁸⁶ Livländische Jahrbücher der Landwirtschaft. Neue Reihenfolge VIII Bd. Dorpat u. Leipzig, 1845, 1. Heft, lk. 96 jj-d; 2. u. 3. Heft, lk. 291 jj-d; vt ka lisasid: Graphische Darstellung der Witterung; THMOA, nr. 129; TA rmtk. har. sekt., nr. 1834^a, l. 226, 233; H. Wild. Die Temperatur-Verhältnisse, tabelid, lk. LXXV; R. Uexküll. Verzeichniss der Rittergüter, lk. 99; ENSV RAKA, f. 1212, nim. 1, s.-ü. 13, l. 13; f. 1218, nim. 1, s.-ü. 36, lk. 4—5; J. Kahk. Talurahva olukorrast, lk. 119.

²⁸⁷ ENSV RAKA, f. 1267, nim. 1, s.-ü. 4, l. 17; f. 2434, nim. 1, s.-ü. 1, l. 199—200 jm.

²⁸⁸ ENSV RAKA, f. 29, nim. 8, s.-ü. 272, passim.

²⁸⁹ ENSV RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 6523, l. 15.

päris hea, samuti kapsas, mis aga viljapuudust ei suutnud tasa teha.²⁹⁰ Sel aastal jõudis Eestisse ka seni Ameerikas ja Lääne-Euroopas möllanud kartulihaigus. Kevadel olid E. Ahrensi teatel Kuusalus paljud seemnekartulid mädanenud, ja kuigi need hoolikalt eraldati, selgus hiljem, et neljandik mahapandud kartulitest ei idanenud. Sügisel olid paljudel värsketel kartulitel tumedad plekid.²⁹¹ Sama häda levis ka Liivimaale.²⁹²

Mitmesugused haigused, eriti düsenteeria, võtsid sel aastal eriti laia ulatuse. Suremus oli suurem kui sündimus. Samuti levisid loomade haigused.²⁹³

Ometi oli sel õnnetul aastal ka üks suur erand — Saaremaal oli rikkalik saak, mistõttu ka Pärnumaal oli häda mõnevõrra väiksem, kuna sinna toodi vilja Saaremaalt. Vilja ostmiseks saadi raha palgiveost ja ka linast, ehk küll viimase saak oli kasin.²⁹⁴

1846. aasta jaanuar oli kaunis külm, 7. veebruari õhtul langes Tallinnas temperatuur —25°-le, siis läks soojemaks. Märts oli võrdlemisi soe. Pehme talv kergendas mõnevõrra näljahädaliste seisukorda, üldiselt oli aga olukord väga raske. Kevad oli pikk ja jahe, ilma vihmata, lakkamatult puhus külm põhjatuul. Juuli ja eriti august olid hästi kuumad — keskmise temperatuuriga Tallinna sadamas vastavalt 18,7° ja 20°. Paldiskis oli augusti keskmine isegi 20,5°. Mitmel korral ulatus temperatuur üle 30°, kõige soojem Tallinnas oli 15. juuli keskhommikul — 32,5°. Vihma oli selgi suvel vähe. Sügis kestis kaua, esimene lumi tuli Tallinnas 3. novembril. Novembri keskel kujunes ka talitee.²⁹⁵

Viljasaak oli sel aastal parem kui eelmisel, Liivimaal hinnati üldiselt keskmiseks, heina heaks.²⁹⁶ Kanepis olnud saak parem kui eelmisel aastal, kuid siiski kõikjal väga nigel,²⁹⁷ Laiusel oli saak jälle halb,²⁹⁸ Saardes üsna hea, kuid eelmise aasta tagajärjed andsid siiski tunda.²⁹⁹ Kullamaal vili ja eriti kar-

---

²⁹⁰ J. K a h k. Talurahva olukorrast, lk. 119; ENSV RAKA, f. 1212, nim. 1, s.-ü. 13, l. 13; f. 1218, nim. 1, s.-ü. 36, lk. 4—5; f. 1297, nim. 1, s.-ü. 35, l. 19 jm.

²⁹¹ ENSV RAKA, f. 1216, nim. 1, s.-ü. 18, l. 31.

²⁹² J. K a h k. Talurahva olukorrast, lk. 120.

²⁹³ ENSV RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 3457, l. 35, 43; s.-ü. 6523, l. 6—7; f. 1256, nim. 1, s.-ü. 77, l. 48—49; Fr. R. K r e u t z w a l d, Maailm ja mõnda, lk. 43.

²⁹⁴ ENSV RAKA, f. 1281, nim. 2, s.-ü. 4, lk. 22—23.

²⁹⁵ THMOA, nr. 130; TA rmtk. har. sekt., nr. IX 1834a, l. 233; R. У е х - к ü l l. Verzeichniss der Rittergüter, lk. 99; Климатологический справочник СССР, вып. 4, lk. 41.

²⁹⁶ J. K a h k. Talurahva olukorrast, lk. 120.

²⁹⁷ ENSV RAKA, f. 1267, nim. 1, s.-ü. 4, l. 22.

²⁹⁸ ENSV RAKA, f. 2434, nim. 1, s.-ü. 1, l. 200.

²⁹⁹ ENSV RAKA, f. 1281, nim. 2, s.-ü. 4, lk. 38.

tul ikaldus.³⁰⁰ Jõelähtmes oli rukkisaak keskmine, osalt kannatas rahe all, oder oli hea, kartul andis 8 seemet, kuid mädasid oli hulgas, ristik äpardus, heinasaak põua tõttu vähene.³⁰¹ Kuusalus oli kartulisaak vähene, kuid mugulad puhtad ja terved,³⁰² Nissis levis kartulihaigus ja kestis kuni 1849. aastani.³⁰³

Niisiis väga pikkamööda olukord paranes. Talvel ja kevadel oli aga veel kõikjal olnud näljahäda, rohkesti oli haigusi ning suremus ületas veel sündimuse.

1847. aastal kestis eelneva aasta novembri keskel alanud talv kuni aprilli keskpaigani. Külma oli parasjagu, veebruar tavalisest külmem. 21. jaanuaril ja 5. veebruaril ulatus Tallinnas külm -24° -le. Selle talve omapäraks oli, et peaaegu kogu talve olid puud kaetud toreda härmatisega ja lume all lookas. Kari pääses välja aprilli lõpul, mil olid mõned soojad päevad. Mai oli aga külm, öökülmade ja pideva põhjatuulega. 4. mai õhtul tuli Tallinnas veel lund. Mai lõpul läks soojaks ja tuli kosutavat vihma. Ka juunis oli ilm väga soodne ja kuu lõpul algas kõikjal heinategu. Mõnes kohas sai rukis õitsemisajal kannatada tormi ja vihma läbi. Suvi oli kaunis vihmane, Liivimaal tekkis üleujutusigi, Alutagusel kaevatakse, et 11. juulil oli ilm sügiseselt külm ja vihmane. Üldiselt olid siiski nii juuli kui august õige soojad, Tallinnas oli kõige soojem $- 27,5^{\circ} - 26.$ juuli keskpäeval. Esimene lumi tuli juba 24. septembril, 4. novembril tekkis korraks talitee, edasi oli aga november eranditult soe ja veel 29. novembril sadas vihma. Päris talv algas detsembris. Detsembri lõpul oli käre pakane.³⁰⁴

Liivimaal loetakse ka selle aasta viljasaaki keskmiseks, heina heaks.³⁰⁵ Suure-Jaanis olid viljasaagid üsna head, esmakordselt näitas end aga ka kartulihaigus ja kartulist saadi kõige rohkem 2 seemet.³⁰⁶ Laiusel oli viljasaak rahuldav, nii et näljahäda tulevaks kevadeks polnud karta. Palju olevat sel aastal olnud grippi pea- ja liigesevaluga, ka Laiuse kihelkonnas haigestunud 400 inimest, kes aga Jannau retsepti abil kõik paranenud.³⁰⁷ Kanepis on saagid eelnevate nälja-aastate mõjul olnud

---

³⁰⁰ ENSV RAKA, f. 1243, nim. 1, s.-ü. 13, l. 3.

³⁰¹ ENSV RAKA, f. 1212, nim. 1, s.-ü. 13, l. 14.

³⁰² ENSV RAKA, f. 1216, nim. 1, s.-ü. 18, l. 31.

³⁰³ ENSV RAKA, f. 1218, nim. 1, s.-ü. 36, lk. 5.

³⁰⁴ THMOA, nr. 131; ENSV RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 6398, passim; TA rmtk. har. sekt., nr. IX 1834-a, l. 240—242; R. U e x k ü l l. Verzeichniss der Rittergüter, lk. 99; ENSV RAKA, f. 1212, nim. 1, s.-ü. 13, l. 14; f. 1216, nim. 1, s.-ü. 18, l. 33.

³⁰⁵ J. K a h k, Talurahva olukorrast, lk. 120.

³⁰⁶ ENSV RAKA, f. 1287, nim. 1, s.-ü. 22, l. 5.

³⁰⁷ ENSV RAKA, f. 2434, nim. 1, s.-ü. 1, l. 281.

ikka veel viletsad, kartul äpardus täiesti haiguse tõttu, mis oli seda halvem, et kartulit kasvatati juba rohkesti nii mõisates kui taludes ja seda peeti kõige kindlamaks.³⁰⁸ Eestimaal oli, nagu nähtub haagikohtunike ettekannetest, taliviljasaak keskmine, osalt hea, osalt vähene, kartul aga kõikjal halb, vaevalt 2 seemet. Vihm suvivilja mõnevõrra kahjustas, kuid mitte väga raskelt, ka heinategu oli takistatud ja osalt jäi hein kauaks vihma kätte, üldiselt läks siiski heinategu kõikjal korda ja oli hea heina-aasta.³⁰⁹ Jõelähtmes öeldakse viljasaak olevat hea, kartul andis 5 seemet, kuid palju mädanes, heinasaak oli ka paiguti väga väike. Loomataud kestis veel edasi.³¹⁰ Kuusalus läksid kartulipealsed augusti algul mustaks ja närbusid, mugulad aga ei haigestunud, vaid säilisid hästi kuni järgmise suveni.³¹¹

1848. aasta jaanuar oli külm, 23. jaanuaril sadas aga juba vihma ja veebruar oli tavalisest palju soojem kõvade tuulte ja tuiskudega. Teeolud olid halvad. Õige soe oli märts, 24. märtsil sadas viimast korda lund. Ka aprill ja mai olid küllalt soojad, kuid mais oli tihti öökülma. Üldiselt oli kevad üle hulga aja põllumehele soodne. Sagedased olid küll öökülmad ka juunis ja juulis, kuid suurt kahju need ei teinud. Suvi kestis kaua, nii et kõik tööd jõuti ära teha. September oli veel ilus. Talv tuli varakult, nimelt novembri alguses, kuid ilma suurema külmata. Tallinnas oli 19. detsembri öhtul -21° (selle aasta kõige madalam temperatuur), Jõelähtmes on Schüdlöffel mõõtnud 19. detsembril $-20,5^{\circ}$ ja 25. detsembril -21° .³¹²

Eestimaa kubermangus oli taliviljasaak tsiviilkuberneri aruande järgi suurem kui eelmisel aastal, oletatavasti 7 seemet, paremates mõisates isegi 10, seega hea. Suvivilja loetakse samasuguseks kui eelmisel aastal, üldiselt keskmiseks, eri kohtades oli ta väga erinev. Viljahinnad alanesid. Kartulahaigus möllas jälle, kuid kartulil oli rohkem aega kasvada ja seetõttu kahjustused polnud nii suured kui 1847. aastal.³¹³ Heina ja puuvilja saadi rohkesti. Jõelähtmes öeldakse olnud õnnistatud aasta nii vilja kui heina poolest.³¹⁴

Liivimaal oli sotsiateedi aruande kohaselt rukkisaak peaaegu kogu kubermangus soodne, Tartumaal Emajõest põhja pool kuni Eestimaa kubermanguni keskmine, Võrumaa mägistes ja Valgamaa metsastes kohtades alla keskmise. Sama kehtib ka odra

³⁰⁸ ENSV RAKA, f. 1267, nim. 1, s.-ü. 4, l. 25.

³⁰⁹ ENSV RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 6398, passim; s.-ü. 6037, passim.

³¹⁰ ENSV RAKA, f. 1212, nim. 1, s.-ü. 13, l. 14.

³¹¹ ENSV RAKA, f. 1216, nim. 1, s.-ü. 18, l. 33.

³¹² THMOA, nr. 132; TA rmtk. har. sekt., nr. IX 1834a, l. 242, 248; R. Uexküll, Verzeichniss der Rittergüter, lk. 99; ENSV RAKA, f. 1212, nim. 1, s.-ü. 13, l. 14–16.

³¹³ ENSV RAKA, f. 29, nim. 3, s.-ü. 874, l. 22.

³¹⁴ ENSV RAKA, f. 1212, nim. 1, s.-ü. 13, l. 14.

kohta, kuna kaer oli üldiselt alla keskmise. Tatar kannatas väga öökülmade all, samuti kaunviljad ja saak oli halb. Kartuleid pandi haiguse kartuses ja seemne vähesuse tõttu maha vähe, seal, kus suvised öökülmad ei kahjustanud, oli saak päris hea, hiljem aga hakkasid mädanema, eriti Pärnu- ja Viljandimaal. Ainult mõnes kohas (Helme) äpardus kartul täiesti. Linasaak oli hea ja rikkalik.³¹⁵ Kanepis on rukis üldiselt andnud 10 seemet, samuti kartul. Peeti rõõmus lõikuspidu ja üldiselt loodeti, et rasked ajad on möödas.³¹⁶ Head saaki märgivad ka Laiuse ning Saarde kirikukroonikad.³¹⁷

Sel aastal levis jälle laialdaselt koolera. Eestimaa kubermangus haigestus juuli algusest kuni detsembrini alguseni 1757 inimest, tervenenes neist 997, suri 760 (neist Tallinnas 260).³¹⁸ Liivimaal möllas tõbi veel raskemini.³¹⁹ Uldse oli sel aastal suremus väga suur, ületades sündimuse, kuid mitte niivõrd koolera kui mitmesuguste teiste, suurelt osalt eelnevatest nälja-aastatest põhjustatud haiguste tõttu. Loomade haigusi eriti palju ei olnud. Läänemeres oli levinud sel aastal mingi epideemia räimedel hulgas, nii et rand oli kaetud surnud räimedega.³²⁰

1849. aasta jaanuari keskel oli suur sula, millele järgnes külm. Tallinnas oli selle aasta kõige madalam temperatuur -19° 19. jaanuari öösel, Jõelähtmes oli 18. ja 19. jaanuaril $-17,5^{\circ}$, 14. veebruaril $-16,5^{\circ}$, 15. veebruaril -19° . 23. veebruaril sadas Tallinnas vihma, seejuures õige tugevasti. Märts oli keskmiselt külmem kui veebruar, 9. märtsil Jõelähtmes $-12,5^{\circ}$. Lumi läks ära järsku. Kevad oli ebasoodne, külm ja põhjatuultega. Lund tuli veel 1. mail. Mai oli enamasti jahe, juuni suhteliselt veel jahedam. Rukki õitsemise ajal oli külm ja vihmane. Suvi oli väga vihmane, tihti juulis ka tugeva äikesega, Tallinnas oli kõige soojem 14. juulil, mil temperatuur tõusis 27° -le. Lõikusaeg oli ebasoodne. Ida-Eestis oli ka sügis vihmane. Talv tuli varakult, juba novembris, kuid lund ei olnud. Detsember oli küllalt külm, lund aga oli vähe.³²¹

Ebasoodsa ilma tõttu jättis selle aasta saak üldiselt soovida. Jaanuari sula ja sellele järgnenud pakane, külm kevad, ebasoodus õitsemis- ja lõikusaeg — kõik see oli põhjuseks, et rukkisaak

³¹⁵ ENSV RAKA, f. 1185, nim. 1, s.-ü. 199, l. 2—8.

³¹⁶ ENSV RAKA, f. 1267, nim. 1, s.-ü. 4, l. 26.

³¹⁷ ENSV RAKA, f. 2434, nim. 1, s.-ü. 1, l. 203; f. 1281, nim. 2, s.-ü. 4, lk. 41.

³¹⁸ ENSV RAKA, f. 29, nim. 3, s.-ü. 874, l. 12.

³¹⁹ J. Brennsohn. Die Aerzte Livlands von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart. Mitau, 1905, lk. 63.

³²⁰ ENSV RAKA, f. 1216, nim. 1, s.-ü. 18, l. 34—35.

³²¹ THMOA, nr. 133; ENSV RAKA, f. 29, nim. 3, s.-ü. 111, passim; s.-ü. 168, l. 37—38; f. 1185, nim. 1, s.-ü. 216, l. 2—6; f. 1212, nim. 1, s.-ü. 13, l. 16, 37; f. 1267, nim. 2, s.-ü. 4, l. 29—32; f. 2324, nim. 1, s.-ü. 1, l. 209.

oli vaevalt keskmine ja alla selle, tera jäi kergeks ja ka põhku saadi vähe. Osalt külvati kevadel rukki asemele suvivili (Viljandimaal). Eestimaa kubermangus on arvestatud keskmiseks saagiks 4 seemet, niisiis hoopis vähem kui eelmisel aastal, kvalliteet oli ka halvem. Samuti tegi külm kevad ja vihmane suvi liiga suviviljale, mis küll üldiselt oli parem kui talivili. Oder on kergematel ja kuivematel maadel olnud nii tera kui põhu poolest parem, madalamates kohtades väga keskpärane. Kaer oli Liivimaal hea. Eestimaa lääneosas loetakse suvivilja rahuldavaks, idaosas aga, kus sügis vihmane, on jäänud tera kergeks ja seemneks kõlbmatuks. Keskmiselt arvatakse olevat saadud 6 seemet. Jõelähtmes on suvivili olnud hea. Suure-Jaanis on üldse viljasaak olnud täiesti hea. Üldiselt alla keskmise oli heinasaak, ka seda kahjustas nii talv kui kevad ja lõpuks oli kogu heinaaeg vihmane, Jõelähtmes on siiski erandina hein olnud õige hea, samuti ristikhein. Palju esines sel aastal jälle kartulihaigust, enamik kartulitest riknes, seda võib nimetada täielikuks kartulikalduks. Ainult väga kuival maal saadi vaevalt keskpärane saak. Kaunviljad kasvasid hästi, ebasoodus lõikusaeg rikkus neid aga väga. Lina oli pikk, seemneid aga väga vähe ja nigelad. Söödapuudus sundis talupoegi jälle loomi müüma ja hinnad langesid.³²²

Kalasaak oli sel aastal Kuusalu andmetel vaid natuke parem kui eelmisel aastal.³²³

Õnneks ei olnud suuremaid epideemiaid ega haigusi inimestel ega loomadel. Koolera levis epideemiliselt Virumaal Kalvi mõisas, kus sellesse suri 57 inimest. Repniku mõisas suri loomakatku 139 veist, Tartumaal novembris 99, Võrumaal 64.³²⁴

1850. aasta jaanuar oli väga külm, kuu keskmine (ukj.) õhutemperatuur Tallinnas $-13,1^{\circ}$, Paldiskis $-12,7^{\circ}$, kuigi (Tallinnas) mitte alla 25° . Haapsalus möllas 17. jaanuaril hirmus lumetuisk terve öö ja päeva, nii et eeslinnas jäid majad lume alla ja elanikud pidid end välja kaevama. Linnaski oli madalamatel majadel lumi räästani. Inimohvleid siiski polnud. 29. jaanuaril tuli Tallinnas vihma ja veebruar oli pehme, 19.—20. veebruaril sadas jälle vihma, millele järgnes külm. Märts oli väga külm, alles märtsi lõpul läks soojemaks. Talitee püsis aprilli algupooleni, mis oli väga ilus. 10. aprillist peale hakkasid aga puhuma külmad põhja- ja kirdetuuled ning esinesid öökülmad. Maikuu oli kõigiti ilus ja hästi soe, kuid põuane, tihti ka äikest. Juuni oli halvem ja suhteliselt jahedam. Juulis oli kogu aeg

³²² THMOA, nr. 133; ENSV RAKA; f. 29, nim. 3, s.-ü. 111, passim; s.-ü. 168, l. 37—38; f. 1185, nim. 1, s.-ü. 216, l. 2—6; f. 1212, nim. 1, s.-ü. 13, l. 16, 37; f. 1267, nim. 2, s.-ü. 4, l. 29—32; f. 2324, nim. 1, s.-ü. 1, l. 209.

³²³ ENSV RAKA, f. 1216, nim. 1, s.-ü. 18, l. 36.

³²⁴ ENSV RAKA, f. 29, nim. 3, s.-ü. 168, l. 19—20; s.-ü. 20, l. 1.

suurepärase ilm, soe, paiguti liiga kuum (üle 30°). Tallinnas oli kõige kuumem 27. juulil — 31°. Vähe oli äikest, kuid ka vihmast oli puudus. August oli keskmiselt veel soojem kui juuli, vihmane, mitmel korral tugeva äikesega. Eriti äge pikne oli Tallinnas 11. augusti öösel tugeva vihmaga. September oli küllalt soe ja ilus, 3. oktoobril tuli Tallinnas esimene lumi, mis edasi vaheldus vihmaga ja muutis teed poriseks. Novembri algupoolel kujunes talitee, kuid detsember oli ebaharilikult soe, keskmiselt üle 0°. Üldiselt oli selle aasta ilmastik Eestis ja ka naabermaadel meeldiv, eriti just suvel olid ilmad ilusad.³²⁵

Ilus ilm ei tähendanud aga veel samasugust viljasaaki. Eestimaa talv küll rukist ei kahjustanud, nagu kardeti, küll tegi aga vihma vähesus tunduvalt kahju nii rukkile kui suviviljale. Hein kasvas algul hästi, põud pani aga kuivemates kohtades kasvu seisma ja saak oli erinev, paiguti hea, paiguti halb. Kartulihaigust oluliselt ei olnud.³²⁶ Jõelähtmes oli üldiselt saak hea, heina saadi põua tõttu vähe.³²⁷

Liivimaal oli sotsiateedi aruande järgi viljasaak keskpärane, kuigi maa üksikutes osades väga erinev. Rukkisaak madalatel maadel oli hea, mägistel maadel aga täiesti ebaõnnestunud. Suurt kahju tegi rukkiuss, kes sõi läbi alumised kõrresõlmed, nii et paljudel põldudel saadi vaevalt seeme kätte. Oder oli üldiselt hea, kaer peale väheste erandite alla keskmise, kannatas just maikuu põua tõttu. Kaunviljad olid enamikus head, lina aga kasvas halvasti ja seda saadi vaid kolmandik tavalisest. Seeme oli siiski hea kvaliteediga. Hein ja samuti ristik ei kasvanud hilise kevade, öökülmade ja põua tõttu hästi. Kuna ka põhku oli vähe, tekkis terav loomasöödapuudus ja heina ning põhu hinnad tõusid erakordselt kõrgele. Loomade hinnad olid aga madalad. Esines küllalt palju ka loomade haigusi.³²⁸ Laiuse kirikukroonika teatel oli talv kahjustanud rukist ja saak väga napp. Kartulihaiguse tõttu andis kartul paljudes kohtades vaevalt seemne tagasi. Viljahinnad olid siiski madalamad kui eelmisel aastal, sest kroonu ostis vähe viina.³²⁹ Palamusel hinnatakse saaki väga keskpäraseks, mõned vaesed talupojad olnud juba enne jõulu ilma leivata ja samuti oli karta üldist loomaidupuudust.³³⁰

³²⁵ ТНМОА, Метеор. журнал 1850 г.; Климатологический справочник, вып. 4, lk. 42: [W. Baumann] Die Witterung-Verhältniss, eriti lk. 6: ENSV RAKA, f. 29, nim. 3, s.-ü. 271, passim; f. 1212, nim. 1, s.-ü. 13, l. 16; f. 1239, nim. 1, s.-ü. 21, l. 1; f. 1261, nim. 1, s.-ü. 30, l. 13; f. 2434, nim. 1, s.-ü. 1, l. 210.

³²⁶ ENSV RAKA, f. 29, nim. 3, s.-ü. 271, passim.

³²⁷ ENSV RAKA, f. 1212, nim. 1, s.-ü. 13, l. 16.

³²⁸ ENSV RAKA, f. 1185, nim. 1, s.-ü. 230, l. 4—5.

³²⁹ ENSV RAKA, f. 2434, nim. 1, s.-ü. 1, l. 210.

³³⁰ ENSV RAKA, f. 1261, nim. 1, s.-ü. 30, l. 13.

1851. aasta jaanuaris olid pehmed ilmad, 1.—2., samuti 11. jaanuaril sadas Tallinnas vihma, kõige külmem — -21° — oli 23. jaanuari hommikul. Veebruaris oli ühtlane paras külmem. Märts oli suhteliselt üsna külmem, lumi läks ära aprillis. Aprillikuust peale sadas palju vihma kuni sügiseni ja sooje päevi oli vähe. Jahedale ja vihmale suvele järgnes erakordselt ilus, väga soe september. Oktoobri algusest kuni aasta lõpuni vaheldusid sügistormid, vihm ja lumi, nõrk külmem ja sula. 19. oktoobri oli Tallinnas 9° külma, detsembri temperatuur oli aga üle nulli nagu eelmiselgi aastal.³³¹

Sotsieteedi aruande järgi kuulus see aasta väheviljakate hulka. Rukkisaak oli väike, sest õitsemisaeg oli külmem ja vihmane, samuti kannatas suvivili. Madalatel maadel jäi suvivilja külv hiljaks või ei saadudki külvata. Hein kasvas hea, kuid vihma tõttu heinategu venis, seda tehti veel augustis pärast rukkilõikust ja üldiselt kogu kubermangus oli saak vaid keskpärane. Lina oli üldiselt hea, mitmes kohas pole nii head lina ammu enam olnud. Kartul kannatas enamikus haiguse all.³³² Ka Laiuse kirikukroonikas öeldakse, et see aasta ei kuulu õnnelike aastate hulka. Saak oli väga keskpärane, kartul ikaldus.³³³ Samagune oli olukord Palamusel.³³⁴

Eestimaalt teatab Jõelähtme kirikukroonika, et rukkisaak oli napp, tera kerge. Oder oli kergematel maadel hea, muidu parematel maadel aga halvem, hein keskmine, kartul mädanes suurelt osalt.³³⁵ Haapsalu kirikukroonika hindab saaki, eriti rukkisaaki, halvaks.³³⁶ Kartulahaigusest teatab ka Kuusalu kirikukroonika.³³⁷

1852. aastal kestis talv kuni aprilli keskpaigani rohkete tuis-kudega, kuid mitte eriti käre pakasega. Veebruaris oli tihti sula. Aprill oli selle kuu kohta väga külmem. Kari sai hilja välja, seetõttu tekkis suur puudus loomatoidust, põllutööde algus hilines. Kevad ja suve esimene pool oli liiga vihmane, suve teine pool aga põuane. Augustis esines öökülmi. Juba septembri lõpul maa külmus ja edaspidi enam ei sulanud, nii et osa sügistõid, mõnes kohas ka kartulivõtt, jäi lõpetamata. Talitee oli juba

---

³³¹ ТНМОА, Метеор. журнал 1851 г.; Климатологический справочник, вып. 4, лк. 42; ENSV RAKA, f. 1261, nim. 1, s.-ü. 30, l. 15.

³³² ENSV RAKA, f. 1185, nim. 1, s.-ü. 249, l. 3—5.

³³³ ENSV RAKA, f. 2434, nim. 1, s.-ü. 1, l. 212.

³³⁴ ENSV RAKA, f. 1261, nim. 1, s.-ü. 30, l. 15.

³³⁵ ENSV RAKA, f. 1212, nim. 1, s.-ü. 13, l. 16.

³³⁶ ENSV RAKA, f. 1329, nim. 1, s.-ü. 21, l. 1.

³³⁷ ENSV RAKA, f. 1216, nim. 1, s.-ü. 18, l. 41.

oktoobrist peale, november võrdlemisi külm, detsember pehmem.³³⁸

Rukkisaak oli sel aastal üldiselt hea, paiguti (Haapsalu, Jõe-lähtme, Palamuse) väga hea, Hiiumaal keskmine. Hein oli nii hulga kui kvaliteedi poolest kõikjal hea. Suvivili, eriti oder, kannatas algul vihma, siis veel rohkem põua all ja seda hinnatakse keskmiseks või alla selle. Kartuliga ollakse kõikjal väga rahul, kartulihaigust oli vaid üksikutes kohtades. Ka lina kasvas hästi. Kapsastele tegid liiga ussid, kus aga neid suudeti ära hoida, olid pead suured ja kõvad nagu harva näha.³³⁹

Sel ilma ja saagi poolest rõõmustaval aastal oli nii inimeste kui ka loomade tervislik seisund hea, tõsisemaid epideemiaid polnud.³⁴⁰

1853. aastal oli talv muutlik, sula ja pakane vaheldusid tihti. 30. jaanuaril oli Tallinnas ja mujal suur lumetuisk, milles hukkus ka inimesi. Kõige külmem oli märtsi esimesel nädalal, Tallinnas kuni $-24,5^{\circ}$, Palamusel ulatus pakane $27,5^{\circ}$ -ni. Kõva pakane ja kirdetuuled keetsid kuni märtsi lõpuni, siis pöördus tuul lõunasse ja edelasse ning ilm läks soojemaks. Aprillis tõusis temperatuur kuni $+8^{\circ}$ -le, oli üldiselt selge, algul vähe, kuu lõpul rohkem vihma ja kohati tekkis üleujutusi. Mai oli ka algul jahe. 4. mail oli veel vaid $2,5^{\circ}$ sooja, 9. mail koguni 0° . Kuu keskel läks soojaks, kuni 25° , müristas, vihma aga ei tulnud. Vaid Virumaal sadas parasjagu. Juuni ja juuli olid soojad ja selged, üldiselt valitses pöud, mis kestis sügiseni. Ainult kohati tuli äikesevihma. August oli jahedam, kuid ikka põuane. Talvekülmad ja lumi tulid novembri algul, mardipäeva paiku külmusid veekogud. Detsembris, eriti kuu teisel poolel oli kõva pakane, mis ulatus $20-25^{\circ}$ -ni, paiguti rohkemgi.³⁴¹

Saak oli Eestimaal haagikohtunike ettekannete järgi võrdlemisi halb. Rukis peaaegu ikaldus, eriti kõrgetel maadel, madalamatel maadel oli parem. Suvivili ja hein äpardusid samuti, ainult paiguti, näit. Lõuna-Järvamaal oli suvivili päris hea.³⁴²

---

³³⁸ Климатологический справочник, вып. 4, lk. 42: THMOA, метеор. журнал 1852 г.; ENSV RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 281, passim; f. 1212, nim. 1, s.-ü. 13, l. 17; f. 1261, nim. 1, s.-ü. 30, l. 16; E. Toots. Ilm Eesti NSV-s. — «Rahva Häääl» 23. apr. 1967, nr. 96 (7434); P. Kirsi. Ilm. — «Noorte Häääl» 23. apr. 1967, nr. 96 (7064).

³³⁹ ENSV RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 281, passim; f. 1185, nim. 1, s.-ü. 264, l. 2—3; f. 1212, nim. 1, s.-ü. 13, l. 17; f. 1239, nim. 1, s.-ü. 21, l. 2; f. 1261, nim. 1, s.-ü. 30, l. 16.

³⁴⁰ ENSV RAKA, f. 29, nim. 10, s.-ü. 90, passim.

³⁴¹ ENSV RAKA, f. 29, nim. 4, s.-ü. 417; s.-ü. 202, l. 1—115; f. 1185, nim. 1, s.-ü. 277, l. 5—7; f. 1261, nim. 1, s.-ü. 30, l. 19; THMOA, Метеор. журнал 1853 г.

³⁴² ENSV RAKA, f. 29, nim. 4, s.-ü. 202, l. 1—115.

Haapsalu kirikukroonika nimetab aastat otse nälja-aastaks, sest peaaegu üldse polevat saadud rukist ja heina, samuti ei olnud eriti hea oder ja kartulihaigus ilmutas end kõikjal.³⁴³

Liivimaal öeldakse sotsiateedi ettekandes saak olevat väga keskpärane. Suvivili oli erinev: seal, kuhu sattus äikesevihma — hea, kuhu mitte, ikaldus. Kartul oli korralik, lina alla keskmise, hein üldiselt väga halb.³⁴⁴ Palamusel oli suvivili enamuses napp, esines kartulihaigust. Hinnad tõusid.³⁴⁵ Laiusel nimetatakse aastat ikaldusaastaks, kuna seal tegi kartulihaigus eriti suurt kahju. Vaesed vabadikud öeldakse olevat suures hädas.³⁴⁶

Kõigele lisaks oli see aasta ka koolera-aasta. Eestimaa kubermangus on surnud koolerasse 2251, Liivimaal 2360 inimest.³⁴⁷

1854. aasta jaanuar oli küllalt külm, veebruar pehmem. Talv rukist ei kahjustanud. Mai esimesel poolel olid ilusad ilmad, mai keskel hakkas sadama ja läks jahedamaks. Juuni teine pool ja juuli olid põuased, juuli ja suhteliselt eriti august ka hästi kuumad. Kraadiklaas näitas järjest üle 25°, Tallinnas 5. augustil 29,5°, 10. augustil 28°. Pehmed ilmad kestsid aasta lõpuni.³⁴⁸

Rukis oli hea kvaliteediga, suvivili ja kartul said põua käes kannatada. Hea saak saadi vaid vara külvatud suviviljalt, hilisem külv suurelt osalt äpardus.³⁴⁹ Haapsalus hinnatakse saaki õnnistatuks, ka polnud kartulihaigust.³⁵⁰ Saardes loetakse saaki ainult keskpäraseks.³⁵¹

Sel aastal esines veel koolerat.³⁵² Mitmeid raskusi tõi Krimmi sõda. Kolm korda võeti nekruteid. Blokaadi tõttu olid soola ja raua hinnad kõrged, lina aga odav. Palju kahju tegid sõjaväe läbimarsid ja majutamine.³⁵³

1855. aasta jaanuaris oli külma parajalt, sadas rohkesti lund. Veebruar oli väga külm, ja kuigi kuu lõpupoolel oli soojemaid ilmu, oli kuu keskmine temperatuur Tallinnas ikkagi —12,5° (ukj.). Külm jätkus märtsi keskpaigani. Kevad oli kuiv ja jahe. Juunis oli sageli 25° ümber sooja, eriti kuum oli aga juulis — järjest üle 25°, kuu (ukj.) keskmine Tallinnas 19,8°.

³⁴³ ENSV RAKA, f. 1239, nim. 1, s.-ü. 21, l. 2.

³⁴⁴ ENSV RAKA, f. 1185, nim. 1, s.-ü. 277, l. 5—7.

³⁴⁵ ENSV RAKA, f. 1261, nim. 1, s.-ü. 30, l. 19.

³⁴⁶ ENSV RAKA, f. 2434, nim. 1, s.-ü. 1, l. 215.

³⁴⁷ ENSV RAKA, f. 29, nim. 4, s.-ü. 417; J. Brennsohn. Die Aerzte Livlands, lk. 63.

³⁴⁸ ENSV RAKA, f. 29, nim. 4, s.-ü. 202, l. 116—184; f. 1261, nim. 1, s.-ü. 30, l. 20; THMOA, Метеор. журнал 1854 г.

³⁴⁹ ENSV RAKA f. 29, nim. 4, s.-ü. 202, l. 116—184; f. 1261, nim. 1, s.-ü. 30, l. 20; THMOA, Метеор. журнал 1854 г.

³⁵⁰ ENSV RAKA, f. 1239, nim. 1, s.-ü. 21, l. 3.

³⁵¹ ENSV RAKA, f. 1281, nim. 2, s.-ü. 4, lk. 46.

³⁵² ENSV RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 202.

³⁵³ Vt. näit. ENSV RAKA, f. 1281, nim. 2, s.-ü. 4, lk. 46.

Paldiskis 19,6°. Ühtlasi oli suvi nii põuane, nagu juba ammu polnud nähtud. Näit. Alutagusel polnud vihma kaks kuud, Palamusel ei sadanud juuni esimestest päevadest peale 11 nädala jooksul. Septembris sadas see-eest peaaegu iga päev, aga oli soe. Oktoobri esimestel päevadel sadas lund ja tekkis talitee, mis ei jäänud püsima. Oktoobri keskel ja edaspidi sadas veel kõvasti vihma. Oktoobri lõpupoolel tuli uuesti lund, mis jälle ei jäänud püsima. Novembri algul langes temperatuur alla nulli. 10. novembri paiku tuli lund, 12. novembrist peale oli Tallinna ümbruses talitee, 19. novembril 21° külma. Sadas järjest lund. Detsember oli küllalt külm, eriti algupoolel, kuu keskel oli ka sula ja vihma, mis aga teed ära ei võtnud.³⁵⁴

Rukkisaak oli sel aastal üldiselt halb, paiguti (näit. Märjamaa khk.) ikaldus täiesti. Erandina teatatakse mõnest kohast, nagu Laiuselt, heast saagist. Hea, isegi väga õnnistatud olnud rukis ka Haapsalu kirikukroonika teatel, nii et 10 seemet polnud haruldus. Suvivili oli põua tõttu kõikjal halb, Haapsalus öeldakse andnud vaid 3 seemet. Väike oli ka heinasaak. Kartulid olid plekilised ja läksid keldris mädanema. Laiusel öeldakse siiski kartulihaiigus olevat lakanud ja saak olnud hea.³⁵⁵

Suremus oli sel aastal kohutavalt suur ja ületas suuresti sündimuse, Eestimaa kubermangus 4840 juhtumi võrra. Mitmel pool esines koolerat, väga rängalt möllas tüüfus ja suvel-sügisel düsenteeria. Kevadel laastasid lastehaigused, eriti leetrid. Olu-korda halvendasid kolm nekrutivõtmist, kokku võeti iga 1000 mehe pealt tervelt 33 meest kroonusse.³⁵⁶

1856. aasta jaanuar oli pehmem kui eelneva aasta detsember, tihti sula. Jaanuari lõpul algas käre külm. Tallinnas oli 3. veebruaril -25°, 9. veebruaril -23°. Kuu keskpaiku oli sula, siis läks uuesti külmaks. Märts oli külmem kui detsember ja jaanuar, 2. märtsil -18°, 15. märtsil -22,5°, 20. märtsil veel -15°. Veel aprilli lõpul oli öösiti alla nulli. Jahe oli ka mai, seejuures vihmane. Tartumaal olid 7. ja 17. juunil tugevad tormid. Laiuse kiriku pargis murdis torm maha ühe kolmest pärimuse järgi Karl XII poolt istutatud pärnast. Ka kogu suvi oli vilu ja vihmane, suhteliselt eriti jahe oli augustis (ukj.) (keskmine temperatuur Tallinnas 12,8°), samuti oli tavalisest külmem septem-

³⁵⁴ ТНМОА, Метеор. журнал 1855 г.; Климатологический справочник СССР, вып. 4, lk. 42; H. Wild. Die Temperatur-Verhältnisse, tabelid, lk. LXXV; ENSV RAKA, f. 29, nim. 4, s.-ü. 202, l. 199—292; f. 1261, nim. 1, s.-ü. 30, l. 21; f. 2434, nim. 1, s.-ü. 1, l. 217.

³⁵⁵ ENSV RAKA, f. 29, nim. 4, s.-ü. 202, l. 199—292; s.-ü. 426, passim; f. 1216, nim. 1, s.-ü. 18, l. 43; f. 1239, nim. 1, s.-ü. 21, l. 5; f. 1261, nim. 1, s.-ü. 30, l. 21; f. 2434, nim. 1, s.-ü. 1, l. 217.

³⁵⁶ ENSV RAKA, f. 41, nim. 1, l. 17, 21, 24; f. 1239, nim. 1, s.-ü. 21, l. 5; f. 1264, nim. 1, s.-ü. 34, lk. 29; f. 2434, nim. 1, s.-ü. 1, l. 217.

ber. Juba septembri lõpul langes temperatuur alla nulli, vahepeal läks soojemaks, 14. oktoobril oli jälle $-6,5^{\circ}$. Lumi tuli oktoobri lõpul. Tallinnas loeti talve alguseks 26. oktoobrit, 30. oktoobril oli juba 19° külma. November (ukj.) oli külm ($-4,3^{\circ}$), külmem kui detsember. Mitmel korral novembris ja detsembris oli ka lühiajalist sula.³⁵⁷

Rukkile osutus talv soodsaks, kevadel ja suvel aga olid ilmastikuolud halvad ning üldiselt jäi rukkisaak väga napiks. Haapsalu kirikukroonika järgi küll rukis kõigiti rahuldas ja andis 6—7 seemet. Suvivilil kasvas hea, kuid ei jõudnud täiesti valmida ja jäi varase külma kätte. Haapsalus olevat saadud 6 seemet, mida loetakse suvivilja kohta väga heaks. Kartul jäi nigelaks, Haapsalus arvestatakse vaid 2 seemet.³⁵⁸

1857. aasta jaanuar oli parajalt külm, 23. jaanuaril langes temperatuur Tallinna sadamas -23° -le, kuna kuu keskmine (uue kalendri järgi) oli $-8,1^{\circ}$. Jaanuari lõpul läks sulale ja ka veebruaris ei näidanud kraadiklaas palju alla nulli. Talv venis aga pikale, veel mai algul olid miinuskraadid. 11. mail tõusis küll temperatuur 24° -le, kuid järgnevalt oli jälle jahe ja mai jäi kokkuvõttes keskmisest külmemaks. Ka juunis püsis jahe ilm ja meres suplema hakati alles 25. juunil, mil oli 27° sooja. Pärnu ümbruses, Saare- ja Muhemaal selgus 18. juuni hommikul, et külm oli kartulipealsed, tatrak ja turgioad (mõisaaedades) kõik ära võtnud. Rukis õnneks tõsisemalt ei kannatanud ja pärast seda tuli nädal aega head sooja vihma. Juuli oli kaunis jahe ja vihmane, alles kuu lõpul oli Tallinnas üle 25° sooja, ka augusti algul olid mõned kuumad päevad, üldse oli august soojem kui juuli. 25. septembril teatab «Perno Postimees» tugevast põhjatormist, mis tegi suurt kahju maal, eriti aga merel. Väina jõe sild Riias on olnud jalg maad vee all. Ka Tallinnas on olnud kahjustusi, kuid vähem, Pärnus ja Pärnu lähel aga ei ole torm suuremat yiga teinud, kuna see on põhja poolt paremini kaitstud. Esimene öökülm Virumaal oli 2. septembril, mis võttis ära kõrvitsalehed, teine ja tugevam 6. septembril. Tartu kandis tuli 6. septembril esimene lumi, mõnes kohas (näit. Urvastes) nii palju, et murdis lehtpuude oksti ja vajutas maha veel lõikamata suvivilja. Natuke lund tuli ka Pärnus. Virumaal sadas esimest korda lund kange tormiga 10. septembril. Pärast seda on ilm muutunud jälle soojaks ning eriti oktoober oli suhteliselt soe. Veel kolm nädalat pärast mihklipäeva olevat karjased heinamaal ja vainul lulli lõõnud. Nii sooja sügist on olnud harva.

³⁵⁷ THMOA, Meteor. журнал 1856 г.; Климатологический справочник СССР, вып. 4, lk. 42; ENSV RAKA, f. 29, nim. 4, s.-ü. 367 I; f. 1239, nim. 1, s.-ü. 21, l. 6; f. 1261, nim. 1, s.-ü. 30, l. 21; f. 2434, nim. 1, s.-ü. 1, l. 231—232; «Perno Postimees» 30. X 1857, nr. 18.

³⁵⁸ ENSV RAKA, f. 29, nim. 4, s.-ü. 367 I; f. 1239, nim. 1, s.-ü. 21, l. 6; f. 1261, nim. 1, s.-ü. 30, l. 21.

Valmieras on märgatud, et üks õunapuu hakkas oktoobri algul uuesti õisi ajama. Pärnus tuli esimene lumi 26. oktoobril ja läks kohe jälle ära. Muutlik, üldiselt soe ilm kestis aasta lõpuni, eriti detsember oli suhteliselt hästi soe (Tallinnas $+0,9^{\circ}$). Pärnu laht külmus siiski detsembris, ka jõest käisid julgemad üle, Haapsalust Hiiumaale ja Vormsile aga ei pääsenud. Ka lund oli väga vähe.³⁵⁹

Rukkisaaki hinnatakse sel aastal Eestimaal haagikohtunike aruannetes keskpäraseks, Haapsalu kirikukroonikas heaks (keskmiselt 7 seemet). Tartu ümbruses olevat viljasaak olnud «tänuväärt», Laiusel hea, Palamusel päris hea. Eestimaal on suvivili haagikohtunike poolt loetud samuti keskpäraseks, Harjumaal on talupoegadel suviviljasaak olnud halb. Haapsalu kirikukroonika peab suviviljasaaki halvaks, saadud vaid 3 seemet, sama vähe andis kartul. Hein on Haapsalus olnud vilets, samuti saadi heina vähe Tartu ümbruses.³⁶⁰

Haapsalu kandis on suvest kuni aasta lõpuni levinud sarlakid, hilissügisel gripp.³⁶¹ Riias kurdetakse rohkete haiguste — kurguhaiguste, leetrite jt. üle, mis palju lapsi ja täiskasvanuid hauda viinud, ning loetakse põhjuseks muutlikku niisket, kord külma, kord sooja sügist.³⁶²

1858. aastal tuli talv alles uue aastaga, kuid jaanuaris oli kaunis pehme. 3. jaanuaril on Audrus kuulnud müristamist ja löönud välku. Veebruaris on olnud keskmine külm ja ka märts oli külmem kui jaanuar. 4. aprillil oli Pärnu jõgi veel jääs, jää kadus aga sel päeval väga kiiresti ja sulas jõkke, nii et tavalist jääminekut polnudki. 5. aprillil sõideti juba paadiga. Väina jõgi oli lahti läinud 23. märtsil. 20.—21. aprillil tegi äike rohkesti kahju Pärnu, Tartu ja Rakvere ümbruses. Suvi oli väga põuane ja kuum. Tallinna sadama mõõtmisandmetel oli viimati peaaegu sama kuum olnud 1846. aastal. Juuli (ukj.) keskmine oli $20,0^{\circ}$, augustis $18,5^{\circ}$. Põuaajale omastest metsapõlemistest on ka seekord teateid (Tartu ümbrusest). Mitmes kohas tegi kahju rahe, Lõuna-Eestis (Halliste, Viljandi, Kõpu) oli hirmus rahesadu 14. septembril. September ja oktoober olid veel õige soojad. Oktoobri lõpul tuli küll lund, kuid ilmad jäid pehmeks, sageli oli sula. Haapsalu ümbruses oli taliteed vaid novembris kolm näda-

---

³⁵⁹ ТНМОА, Метеор. журнал 1857 г.; Климатологический справочник СССР, вып. 4, lk. 42; «Perno Postimees» 1857, 17. VII, nr. 4; 25. IX, nr. 13; 2. X, nr. 14; 30. X, nr. 18; 6. XI, nr. 19; 18. XII 25; 8. I 1858, nr. 27; ENSV RAKA, f. 1239, nim. 1, s.-ü. 21, l. 7.

³⁶⁰ ENSV RAKA, f. 29, nim. 4, s.-ü. 367 I, passim; f. 1239, nim. 1, s.-ü. 21, l. 7; f. 1261, nim. 1, s.-ü. 30, l. 22; f. 2434, nim. 1, s.-ü. 1, l. 232; «Perno Postimees» 2. X 1857, nr. 14.

³⁶¹ ENSV RAKA, f. 1239, nim. 1, s.-ü. 21, l. 7.

³⁶² «Perno Postimees» 22. I 1858, nr. 30.

lat, edasi kogu talve sula ja kerge külm vaheldusid ja ainult harva oli külma rohkem kui 12°. ³⁶³

Haagikohtunike ettekannete järgi oli Eestimaal rukkisaak rahuldav, ³⁶⁴ Haapsalu kirikukroonika teatel 6 seemet, mida nimetatakse keskpäraseks, ³⁶⁵ Palamusel öeldakse talivilili nii kvaliteedi kui kvantiteedi poolest olnud hea. ³⁶⁶

Suvivili oli aga põua tõttu kõikjal väga nigel, näit. Haapsalu ümbruses vaid 2 seemet, Palamuse kirikumõisas andis kaer ainult 1½ seemet üle külvi. Samuti oli vilets kartulisaak ja hein. Eestimaal on vaid Alutagusel, kus madalamad maad, heina saadud keskmiselt. Väga heaks nimetab Laiuse kirikukroonika vaid puuviljasaaki, kirikumõisa aiast saadud 200 vakka õunu ja üle 50 vaka pirne. ³⁶⁷

Pärnu rannas oli kevadel saadud rikkalikult räime. ³⁶⁸

Rahva tervislik seisund oli sel aastal hea, erilisi haigusi ega epideemiaid ei esinenud. Vähesel määral on olnud siiski koole-
rat. ³⁶⁹

1859. aasta jaanuar, samuti veebruar olid hästi pehmed. Ka märts oli tavalisest soojem, siiski keskmiselt külmem kui jaanuar. «Perno Postimees» ütleb, et talv jäi sel aastal nagu ära, sügisele järgnes kohe kevad. Samasugune ilm oli Riias, kus juba veebruarikuus, kui tavaliselt kõva pakane, käisid laevad. Varakult, juba 27. märtsil oli Pärnus äikest, mis nagu juhatas sisse äikeserohke kevade ja suve. Aprillis olid siiski veel ööd külmad, ilmad tuulised ja tormised, ilusad suveilmad saabusid mai algul, mis oli hästi soe kuni 24.—25. kuupäevani, mil öökülm ja põhjatuul tegid kahju aias. Hakkas tunda andma vihapuudus, mida äikesevihmad siiski enam-vähem leevendasid. Juunikuu (ukj.) oli väga soe (Tallinna sadamas 16,1°, Paldiskis 16,4°), äikesevihmade ja paiguti palju kahju teinud rahehoogudega. Põua tõttu tekkis metsapõlemisi. Jelgavast teatatakse ägedast äikesest, tormist ja rahesajust 8. juunil, nii et saadud saaniga sõita. Viljad valmisid erakordselt kiiresti ja «Perno Postimehe» teatel olevat lõigatud Mihkli kihelkonnas rukist juba 1. juulil, mujal ka varsti pärast seda. Septembri algul algasid külmad, mis sundis koristustöödega kiirustama. 6. septembril on Pärnus juba karvase

---

³⁶³ «Perno Postimees» 1858, 15. I, nr. 29; 9. IV, nr. 41; 16. IV, nr. 42; 14. V, nr. 46; 21. V, nr. 47; 30. VII, nr. 5; 13. VIII, nr. 7; 27. IX, nr. 9; 24. IX, nr. 13; Климатологический справочник СССР, вып. 4, lk. 42.

³⁶⁴ ENSV RAKA, f. 29, nim. 4, s.-ü. 367 I.

³⁶⁵ ENSV RAKA, f. 1239, nim. 1, s.-ü. 21, l. 11.

³⁶⁶ ENSV RAKA, f. 1261, nim. 1, s.-ü. 30. l. 23.

³⁶⁷ ENSV RAKA, f. 29, nim. 4, s.-ü. 367 I; f. 1239, nim. 1, s.-ü. 21, l. 11; f. 1256, nim. 1, s.-ü. 77, l. 25; f. 1261, nim. 1, s.-ü. 30, l. 23; f. 2434, nim. 1, s.-ü. 1, l. 234.

³⁶⁸ «Perno Postimees» 7. V 1858, nr. 45.

³⁶⁹ J. Brennsohn. Die Aerzte Livlands, lk. 63.

kraega kasukaga kirikus käidud, edasi läks aga jälle soojaks. Esimene lumi tuli Pärnus 8. oktoobril, 9.—10. oktoobril järgnes aga torm ja vihm, päris talv hea talitee ja mõõduka külmaga tuli detsembris.³⁷⁰

Viljasaagiga ollakse sel aastal üldiselt rahul, seda nii tali-, suvivilja, kartuli jm. osas. Kevadine ja suvine vihmapuudus on mõnes kohas siiski kahju teinud. Haapsalu kirikukroonika andmetel oli saagiks vaid 3 seemet. Pärnust kuuleme, et vilja ja linaseemneid jooksis palju kokku, kartuleid olnud nii palju, et ei tasunud turule tuua, loomade ja või hinnad sügisel aga kallid.³⁷¹

Ka sel aastal pole olnud märkimisväärseid haigusi ja epi-deemiaid.

1860. aastal kestis paraja külmaga talv kuni aprilli alguseni. Kevad oli ilus, suvi kuum, kuid sadas kaunis palju vihma, eriti augustist peale. Ka rahet oli kaunis palju. Sügis oli sajune ja tormine. Lumi tuli oktoobris, novembris hea talitee, detsember oli võrdlemisi külm.³⁷²

Saaki hinnatakse Laiuse kirikukroonikas õnnistatuks, välja arvatud kartul, mis läks põllul mädanema. Viljahinnad, eriti odral, tõusid, sest välismaal nõuti palju vilja. Puuviljasaak oli suurepärase, kirikumõisa aiast on saadud 240 vakka õunu.³⁷³ Palamusel nimetatakse saaki heaks.³⁷⁴ Haapsalu kirikukroonika teatel oli rukkisaak õieti hea — 7 seemet, suvivilja aga ei kasvanud peaaegu sugugi. Suvi olnud nii vihmane, et paljudes kohtades ei saadudki rukist külvata.³⁷⁵ «Perno Postimehes» teatatakse, et aasta lõpul olid Pärnus tänavad vilja- ja linaseemnevoore täis, vili, loomad ja või aga kallid. Kartulid on ka Pärnu ümbruses läinud plekiliseks ja saak oli kasin. Suvel levis hobustel ja veistel laialdaselt siberi katk.³⁷⁶

1861. aastal pakane tugevnes ja kogu jaanuar oli väga külm. Laiusel oli talve esimene sula 27. jaanuaril, seni aga järjest —20° ringis, pakane ulatus kuni 30°-ni, Tartus 32,5°-le. Samuti oli käre pakane Venemaal ning isegi Lääne-Euroopas. Inglis-

³⁷⁰ «Perno Postimees» 1859, 25. III, nr. 38; 1. IV, nr. 39; 13. V, nr. 44; 3. VI, nr. 47; 17. VI, nr. 49; 1. VII, nr. 1; 15. VII, nr. 3; 19. VIII, nr. 8; 16. IX, nr. 12; 14. X, nr. 16; 21. X, nr. 17; 16. XII, nr. 25; Климатологический справочник СССР, вып. 4, lk. 42; H. Wild. Die Temperatur-Verhältnisse, tabelid, lk. LXXV.

³⁷¹ ENSV RAKA, f. 1239, nim. 1, s.-ü. 21, l. 12; f. 1261, nim. 1, s.-ü. 30, l. 23; f. 2324, nim. 1, s.-ü. 1, l. 235; «Perno Postimees» 1859, 30. IX, nr. 14; 14. X, nr. 16.

³⁷² «Perno Postimees» 1860, 20. IV, nr. 15; 8. VI, nr. 22; 15. VI, nr. 23; 19. X, nr. 41; Климатологический справочник СССР, вып. 4, lk. 42.

³⁷³ ENSV RAKA, f. 2434, nim. 1, s.-ü. 1, l. 237.

³⁷⁴ ENSV RAKA, f. 1261, nim. 1, s.-ü. 30, l. 24.

³⁷⁵ ENSV RAKA, f. 1239, nim. 1, s.-ü. 21, l. 12.

³⁷⁶ «Perno Postimees» 1860, 13. VII, nr. 27; 17. VIII, nr. 32; 21. IX, nr. 37; 5. X, nr. 39; 19. X, nr. 41; 14. XII, nr. 49.

maal olnud ka -15° külma, Pariisis aga sõitnud keiser saaniga. Talv oli ka lumerohke, kuid üleminek kevadele toimus märtsi keskpaiku kiiresti. Märts oli üldse hästi soe. Kevad jäi aga külmaks. Tartus tekkis seetõttu suur küttepuudus, mida ka kõige karedama pakasega detsembris ja jaanuaris polnud. Pärnus sadas 16. aprillil sula maa peale veel paks kord lund. Veel 3. mai numbris kaebab «Perno Postimees» külma üle. Aprilli lõpupoolel oli lund veel mitmes paigas, pääsukesed polnud veel tulnud, kari tuli välja ajada, sest polnud midagi ette anda, aga karjastele tuli kasukas selga panna. Puud ei läinud lehte. Olukord muutus 28/29. aprilli ööl, mil lõpuks ometi tuli head sooja vihma ja 29. aprillil oli nagu esimene suvepäev. Mai ja juuni olid soojad, kuid vihma vähe, üldse jäi suvi soojaks ja põuaseks. 29. oktoobril tuli Pärnus esimene lumi kõva idatuulega, novembri esimesel nädalal läks üha külmemaks, siis tuli aga sula ja jõgi läks uuesti lahti. Järgnes 7 päeva kestnud torm. Aasta lõpuni olid pehmed ilmad.³⁷⁷

Viljasaak jäi sel aastal kõigi viljade osas väga kesiseks. Parem oli hein. Rukist oli kahjustanud talv, nii et kevadel olid põllud paljudes kohtades mustad, põuane kevad ja suvi tegid asja veel halvemaks. Magasiainad tühjenesid, viljahinnad tõusid aasta lõpul kiiresti. Paljud talupojad laostusid ja oli karta isegi näljahäda. Niikaugele õnneks siiski puudus ei läinud.³⁷⁸

Viljandimaal ja Põhja-Lätis levis suvel loomadel siberi katk.³⁷⁹ Laiuse kirikukroonika teatab üldisest leetripideemiast jaanuaris, haigestusid ka täiskasvanud, kuid suri vähe.³⁸⁰

1862. a. jaanuar, veebruar ja ka märts olid väga külmad. Veel aprilli algul ulatus Tallinnas pakane $18,4^{\circ}$ -ni. Jaanuaris tuli lund, millest seni oli puudust tuntud. Maapind oli enne hästi külmunud. Kevad oli jahe ja kuiv. Suvi oli jahe, suhteliselt eriti juuli, sadas palju, rohkesti oli tuult ja tormi. Sügisel tuli külm vara. Öökülmi oli juba augustis, 10. septembril oli üldine öökülm, mis võttis ära kartulipealsed, turgioad, lilled ja veel halja vilja. 11.—12. septembril oli Tartu ja Viljandi vahel, samuti ka Tartu ja Valga ümbruses -4° külma. Talvekülmad algasid oktoobri lõpus. Novembris ja eriti detsembris oli tugev külm. Meri külmus mujal aegsasti, ainult Tallinna sadam oli kaua lahti.³⁸¹

³⁷⁷ «Perno Postimees» 1861, 18. 1, nr. 3; 29. III, nr. 13; 19. IV, nr. 16; 3. V, nr. 17; 5. VII, nr. 26; 8. XI, nr. 44; 22. XI, nr. 46; Климатологический справочник СССР, вып. 4, lk. 42; ENSV RAKA, f. 2434, nim. 1, s.-ü. 1, l. 237.

³⁷⁸ «Perno Postimees» 11. IX 1861, nr. 40; 1. XI, nr. 43; ENSV RAKA, f. 1239; nim. 1, s.-ü. 21, l. 12.

³⁷⁹ «Perno Postimees» 13. IX 1861, nr. 36.

³⁸⁰ ENSV RAKA, f. 2434, nim. 1, s.-ü. 1, l. 237.

³⁸¹ «Perno Postimees» 1862, 31. I, nr. 5; 1. VIII, nr. 30; 29. VIII, nr. 34; 19. X, nr. 37; 3. X, nr. 39; 19. XII, nr. 50; «Baltische Wochenschrift» 1863, 26. II, nr. 4; Климатологический справочник СССР, вып. 4, lk. 42; ENSV RAKA, f. 1261, nim. 1, s.-ü. 30, l. 25; H. O h a k. Ilm soojeneb. — «Noorte Hääl» 15. IV, 1967, nr. 89 (7057).

Esimesel pilgul vähesoodsana tunduvale ilmastikule vaatamata oli viljasaak sel aastal üsna rõõmustav. Talivilil sai valju talve käes küll mõnevõrra kannatada, ka pidurdas kevadine põud selle kasvu, järgnevad vihmad tegid selle ometi heaks ja taliviljasaak oli üldiselt nii Eesti- kui Liivimaal hea, eriti palju oli põhku. «Perno Postimehele» Eestimaalt saadetud teates rõõmustatakse, et nii mõisa- kui talupõldudelt saadi ühesugune saak. Paiguti oli siiski kaebusi, et pead olevat tühjad ja vili kerge. Ikaldusest pole aga kuskilt kuulda. Hinnad olid ka odavad. Septembris rukki vakk palju üle 2 rubla ei ulatunud. Suvivili oli mai lõpul olnud veel vähem lootusi andev kui talivilil, edaspidi kasvas aga hästi ja saak oli tunduvalt üle keskmise. Liivimaa mõnedes mõisates on saadud paiguti kaera 20 vakka ja otra 15 vakka vakamaalt. Hehn rõhutab selle aasta saagi puhul, et olulisemaks osutus küllaldane niiskus kui see, et sooja oli tavalisest vähem. Mõnes kohas kannatas veel haljas suvivili varase külma tõttu, üldiselt ikaldus seetõttu kaunvili. Hein ja ristik jätsid suuresti soovida, eriti madalatel heinamaadel, kus jääd oli kuni jaanipäevani. Uldse kasvas hein külma kevade tõttu halvasti, heina-teo ajal oli aga palju vihma, vaid nädal aega oli kogu heinaajal täiesti kuiv. Eriti on liigne vesi kahju teinud Peipsi ääres, näit. Räpina kihelkonnas. Üldiselt oli heinasaak vaid kolmandik tavalisest, ka kvaliteet polnud hea. Kartulipealsed kasvasid hästi, alla tuli aga vähem. Kartulivõtmine jäi septembri teise poolde ja külm segas seda tugevasti. Kartulid ei säilinud hästi. Keskmiselt on Liivimaal saadud 40—70 vakka vakamaalt, ainult kergematel maadel (näit. Valmiera ümbruses) 100 vakka. Laiusel on kartul andnud paljudes kohtades vaevalt 2 seemet.³⁸²

Ka Kuramaal oli 1862. aastal saak üsna hea,³⁸³ Soomes aga algas rida aastaid kestev ikalduse ja nälja periood.

Epidemiaid sel aastal polnud.

1863. aasta jaanuar, veebruar ja märts olid tavalisest tunduvalt soojemad. «Perno Postimees» märgib, et niisugust talve pole ammu olnud, enne jõulu (1862. a.) valitses küünlakuu külm, edasi aga talv läbi märtsi- ja aprilliilmad. Taliteed oli Pärnu kandis vaid mõni päev. 15. jaanuaril oli Tallinnas, Pärnus jm. suur torm. Märtsi lõpul tuli küll veel lund ja tuiskas, aprilli keskpaigaks aga lumi kõikjal kadus. Aprillis oli päeval 12—13° ja rohkem sooja, öösiti külmetas. Mai oli külm ja kuiv. 9/10. mail oli tugev öökülm, Tartu ümbruses langes temperatuur kuni —5°-le. Juunis läks soojemaks ja tuli vihma. 2. juunil oli kõva rahe ja temperatuur langes 15°-lt 6,5°-le. Järgnevalt tuli rohkesti

³⁸² «Baltische Wochenschrift» 26. II 1863, nr. 4; «Perno Postimees» 1862, f. VIII, nr. 30; 12. IX, nr. 36; 19. IX, nr. 37; 3. X, nr. 39; ENSV RAKA, f. 1239, nim. 1, s.-ü. 21, l. 13; f. 1261, nim. 1, s.-ü. 30, l. 25; f. 2434, nim. 1, s.-ü. 1, l. 244.

³⁸³ «Baltische Wochenschrift» 30. IV 1863, nr. 13.

vihma ja rahet, ilm meenutas sügist. Saaremaa läänerrannas olivat sadanud juulis koguni hea kord lund, mis mõnes kohas jäänud 6 tunniks maha, seejuures olnud külm nagu novembris. Juuli teisel poolel vihmad lakkasid. Sügis, suhteliselt eriti oktoober, oli hästi soe. Aikest oli kauem kui tavaliselt. Veel 15. septembril oli Viljandi ümbruses kõva pikne lõunast õhtuni. Kūnda sai kuni novembrini. Pehme ilm kestis aasta lõpuni, talitee tuli alles jõuluks.³⁸⁴

Vaatamata ebasoodsale talvele tuli rukis lume alt Tartumaal hästi välja, Järvamaal öeldakse talv rukist näpistanud. Rukis oli üldiselt hea kvaliteediga ja raske, saaki hinnatakse heaks või vähemalt rahuldavaks, põhku küllaldaseks. Antsla ja Kanepi kandis oleks rukis peaaegu ikaldunud, kui aprillis poleks sooja olnud, seal on lõikus väga hilinenud ja saak alla keskmise, siiski hinnatakse 9 vakka vakamaalt, Tartu maakonnas 7—10 vakka, linna ümbruse viljakatel maadel rohkem. Talinisu sai üldiselt talvel kannatada ja enamasti külvati suvivili asemele. Suvivili oli hea. Kuigi selle kasv oli külma ja kuiva tõttu kaua kinni, kasvas ta hiljem hästi ja soe sügis laskis ka hästi valmida. Hehni sõnade järgi on seekord täide läinud sakslaste ütlus: «Mai kalt, Juni nass, füillet Keller, Scheune, Fass.» Tartumaal oli suviviljasaak 12—13 vakka, Võrumaal odral 14 vakka (ühes kohas saadud koguni 33 vakka) vakamaalt. Viljandi maal loetakse kogu viljasaaki heaks. Sügisel kippunud aga ussid kallale ja raisanud palju rukist veel naprades ära, samuti kahjustasid ussid orast. Viljahinnad langesid tublisti. Kartul oli keskmine, Tartu kreisis 80—110, Võrumaal 60—170 vakka vakamaalt. Järvamaal olid kartulid igapidi head, paremad kui varasematel aastatel. Heina saadi aga veel vähem kui eelmisel aastal.³⁸⁵

Räimesaagiga Pärnu rannas oldi kevadel rahul, suvel aga nuriseti vähese kalasaagi üle Tallinna ja Paldiski rannas.³⁸⁶

Üldiselt oli aasta õige soodne, rahva tervislik seisund ka suhteliselt hea. Haapsalu kihelkonnas suri kevadel palju lapsi nakushaigustesse.³⁸⁷

1864. a. talvel suuremat külma ei tulnudki. Jaanuar, veebruar ja märts olid küll keskmiselt külmemad kui eelmisel aastal, kuid

³⁸⁴ «Perno Postimees» 1863, 30. I, nr. 5; 27. III, nr. 13; 17. IV, nr. 15; 7. VIII, nr. 31; 9. X, nr. 40; «Baltische Wochenschrift» 9. IV 1863, nr. 10; 1864, 4. II, nr. 5; 17. III, nr. 18/19; Климатологический справочник СССР, вып. 4, lk. 42; ENSV RAKA, f. 1239, nim. 1, s.-ü. 21, l. 15.

³⁸⁵ «Perno Postimees» 1863, 7. VIII, nr. 31; 28. VIII, nr. 34; 18. IX, nr. 37; «Baltische Wochenschrift» 1864, 7. I, nr. 1; 4. II, nr. 5; ENSV RAKA, f. 1216, nim. 1, s.-ü. 18, l. 50; f. 1239, nim. 1, s.-ü. 21, l. 15; f. 1261, nim. 1, s.-ü. 30, l. 26.

³⁸⁶ «Perno Postimees» 1863, 8. V, nr. 18; 28. VIII, nr. 34.

³⁸⁷ ENSV RAKA, f. 1239, nim. 1, s.-ü. 21, l. 15.

tavalisest siiski pehmemad. Kraadiklaas oli enamikus 0° ümb-
ruses, harva alla —6—7°, paras pakane vaheldus sulailmadega.
Ka lund oli vähe. Lääne- ja Kesk-Euroopas seevastu on see talv
olnud erakordselt külm, veel külmem kui 1820. aastal. Pehme
talv lõppes märtsis. Aprillil algul olid ilmad väga kenad ja soo-
jad, sadas ka sooja vihma, nii et kõik hakkas haljendama. Pärnus
tõusis temperatuur 20°-le, Kuramaal oli 13. aprillil juba 25°
kuuma. Korruga läksid aga ilmad viluks, tuul pöördus põhja ja
paar nädalat sadas rahet ning lund, temperatuur ei tõusnud
keskpäevalgi üle 3—4°. Rohukasv ei edenenud, puud ei läinud
lehte, põllutööd tuli teha, kindad käes. Mai algul olid mõned soo-
jad päevad, järgnes jälle kuni —7,5°-ni ulatuv külm ja lumi. Külm
ja ühtlasi kuiv ilm kestis kuni mai lõpupooleni, osalt juuni algu-
seni. Siis läks väga ilusaks ja soojaks, nii et rohi kasvanud silma-
nähtavalt. Juuni lõpul algasid ägedad pikse- ja rahehood ning
orkaanitaolised tormid, sellele järgnes lakkamatu vihma periood,
mis kestis paiguti kuni oktoobris alanud külmadeni. Seejuures
oli järjest tormi, äikest ja rahet. Jõed ajasid rohkem üle kallaste
kui muidu kevaditi. Põllud olid nii sopased, et ei saanud rukist
külvata. Augustikuu oli väga jahe. 30. septembril tuli tublisti
lund, mis küll kohe sulas. Oktoober oli suhteliselt külm, november
samuti, paras külm jätkus aasta lõpuni. 3. oktoobril sadas kõikjal
tublisti lund, tuues talitee, mis jäi püsima, välja arvatud õige
lühikesed, mõnepäevased sulad. Kindel hea talitee oli kõikjal
novembri algusest peale.³⁸⁸

Viljasaak jäi sel aastal nigelaks. Liivimaal hinnatakse tali-
viljasaaki neljandiku võrra väiksemaks kui tavaliselt, kvaliteet
oli seejuures halb. Samalaadne oli olukord Eestimaal, samasugu-
sed sõnumid tulid ka Saaremaalt. Suvivili kasvas küll vahepeal
ilusasti, aga ei jõudnud valmida ja jäi külma kätte. Hein kasvas
ka priskelt, juulis olid veel vili ja hein ilusad, ei saadud aga
teha. Vaid need, kes vara olid jõudnud heina ära teha, said selle
kätte, teistel riknes vihma käes. Madalamad heinamaad olid
täiesti vee all. Kuna ka kahel eelmisel aastal oli heinasaak olnud
halb, seisis ees tõsine loomatoidupuudus. Lina oli väga vilets.
Eriti halb oli kartul, mille saak oli kaugelt alla keskmise, otse
ikaldus. Palju oli kartulihaigust.³⁸⁹

³⁸⁸ «Eesti Postimees» 1864, 29. IV, nr. 18; 13. V, nr. 20; 19. VIII, nr. 34; 26. VIII, nr. 35; 18. XI, nr. 47 jm.; «Perno Postimees» 1864, 29. I, nr. 5; 25. III, nr. 13; 29. IV, nr. 18; 27. V, nr. 22; 3. VI, nr. 23; 1. VII, nr. 27; 15. VII, nr. 29; 22. VII, nr. 30; 5. VIII, nr. 32; 12. VIII, nr. 33; 2. IX, nr. 36; 30. IX, nr. 40; 28. X, nr. 44; 23. XII, nr. 52; «Baltische Wochenschrift» 1864, 6. X, nr. 40; 17. III 1865, nr. 18/19; Климатологический справочник СССР, вып. 4, lk. 42; ENSV RAKA, f. 1239, nim. 1, s.-ü. 21, l. 16.

³⁸⁹ «Baltische Wochenschrift» 17. III 1865, nr. 18/19; 28. IV, nr. 28; «Perno Postimees» 1864, 5. VIII, nr. 32; 26. VIII, nr. 35; 2. IX, nr. 36; 16. IX, nr. 38; RAKA, f. 1239, nim. 1, s.-ü. 21, l. 16; f. 29, nim. 8, s.-ü. 18, passim.

Ka Kuramaal oli saak alla keskmise.³⁹⁰ Ainult räimesaak on kevadel Pärnus olnud hea, raiemed suured nagu heeringad.³⁹¹

Kõigele lisaks kippusid kevadel Pärnu kandis kallale rõuged, mida hulgal ajal polnud esinenud,³⁹² Põltsamaa ümbruses levis siberi katk.³⁹³ Eriti ulatuslikke epideemiaid õnneks siiski polnud. Ka loomade tervislik seisund oli halvale ilmale vaatamata üsna rahuldav. Kõige rohkem kannatasid lambad.³⁹⁴

1865. a. jaanuari algus oli soe. Riias olevat nääripäeval Wöhrmanni pargis väljas kohvi joodud. 4. jaanuaril lõi Ruhjas välku ja müristas. Suurele sulale järgnes jaanuari lõpul väga käre pakane, Riias kuni $-27,5^{\circ}$, Pärnus -34° , Viljandis isegi -36° . Veebruaris külm jätkus, veebruari (ukj.) keskmine temperatuur oli tugevasti alla keskmise ($-10,7^{\circ}$), oli aga ka sulapäevi. Talitee oli üldiselt väga hea. 8. märtsil oli Viljandis veel 25° külma. Kuni aprilli alguseni kandis meri Haapsalu ja Hiiumaa vahel. Kevadel puhusid ebaharilikult kaua külmad ida- ja kirdetuuled. Mai algus oli ilus, 5. mail Pärnus müristas ja tuli head vihma. 19. ja 20. mail läks aga üle kogu Põhja- ja Lääne-Eesti hirmus läänetorm, mis tegi suurt kahju maal ja merel, lõhkus katuseid, murdis maha puid, ajas laevu põhja. Pärast seda tuli veel lund ja rahet, öökülmad kestsid kuni mai lõpuni ja paiguti (Riia ümbrus, Otepää) isegi juuni keskpaigani. Juuni oli väga jahe, Tallinnas $10,9^{\circ}$. Vilud ja tuulised ilmad kestsid juuni lõpuni. Siis läks järsku kuumaks. Viljandis oli 10. juulil $32,5^{\circ}$, Pärnus juuli esimesel poolel iga päev $30-37^{\circ}$, päikese käes kuni 50° . Kuumaga kaasnes vihmapuudus. 14. juulil tegi Võrumaal palju kahju rahe ja torm. Juuli teisel poolel hakkas sadama ja sajud kestsid kuni septembrini. 12. ja 14. augustil olid kogu Liivi- ja Eestimaal tugevad öökülmad, mis tegid suurt kahju kõigile põlluviljadele. 16. septembril Tallinnas ja Viljandis müristas. Kui enne seda oli olnud veel $19-20^{\circ}$ sooja, siis nüüd läks jahedaks. Septembri lõpul läks väga külmaks ja sadas palju lund. 27. septembril on temperatuur Otepääl ja Haanjas langedud -19° -le, Viljandis oli 28. septembril $-15,5^{\circ}$.

Puude lehed olid samal ajal veel haljad. Edasi läksid ilmad oktoobri algul soojemaks ja kuni aasta lõpuni valitses võrdlemisi soe ilm. Kuni detsembrini sai põllutöid teha ja kari sai kaua väljas olla. Oiget taliteed polnud jõuluni. Tartus oli ka jõulu ajal vesine ja porine.³⁹⁵

³⁹⁰ «Baltische Wochenschrift» 24. III 1865. nr. 20.

³⁹¹ «Perno Postimees» 22. IV 1864, nr. 17.

³⁹² Samas, 3. VI, nr. 23.

³⁹³ «Eesti Postimees» 12. VIII 1864, nr. 33.

³⁹⁴ «Baltische Wochenschrift» 17. III 1865, nr. 18/19.

³⁹⁵ «Baltische Wochenschrift» 1865, 27. I, nr. 3/4; 19. V, nr. 30; 2. VI, nr. 31/32; 21. VII, nr. 36; 8. IX, nr. 40; 20. X, nr. 44/45; 10. XI, nr. 48; 22. XII, nr. 52; 6. IV 1866, nr. 14 (Sotsieteedi aastaaruanne); «Eesti Posti-

Nii oli siis 1865. aastal ilmastik ebaharilikult muutlik. Seejuures koondusid selle aasta peale just äärmiselt ebasoodsad nähtused. Kõik aasta-ajad olid nagu ühes koos. Kord oli liiga külm, kord liiga kuum, kord põud, kord ülemäära vihmane, kord ägedad tormid, kord liiga vaikne. Loomulikult ei saa kõige selle tõttu olla juttu heast saagist. Sotsieteedi aastaaruandes loetakse aastat peaaegu täieliku ikalduse aastaks ja sama kinnitavad kõik muud teated nii Eesti- kui Liivimaalt. Samasugune oli olukord Saaremaal. Rukist oli 1864. aasta sügisel külvatud tavalisest vähem väga suure vihma tõttu. Talvel sula ja järgnev äge külm kahjustasid seda tugevasti. Öitsemise ja valmimise ajal oli väga külm. Kogusaaki hinnatakse Liivimaal vaid poolele tavalisest, paiguti ainult $\frac{1}{4}$ — $\frac{1}{3}$ -le. Läänemaal olevat rukis, nii palju kui seda lõigata oli, andnud 4—6 seemet, Saaremaal 4—5 seemet. Otepääl peetakse 4 seemet parimaks saagiks, üldiselt saadud vaid $\frac{1}{2}$ kuni 1 seeme üle külvi. Vähe saadi põhku ja tera oli kerge. Suvivili oli üldiselt natuke parem, aga ka vaevalt rahuldav, kerge ja idanemisvõimetu. Kõige paremini Läänemaal ja Viljandimaal õnnestus kaer. Suvivili ikaldus just talupoegadel ja jäi külma kätte, mõisates oli tunduvalt parem, näit. Otepääl kandis andis oder mõisates 6—9 seemet, kaer 5, Saaremaal suvivili 3—4 seemet. Täiesti ikaldusid kaunviljad. Kartulisaak oli väike, keskmiselt 3 seemet. Otepääl ümbruse mõisates saadi vaid 30—80 vakka vakamaalt, taludes veel vähem. Paljudes kohtades võttis kartuli ära külm juba augustis. Saaremaal oli kartul parem, ka Läänemaal ollakse rahul. Kartulihaigust õnneks küll sel aastal polnud, mugulad olid terved. Linasaak, just kiu poolest, oli ainus, mis enam-vähem õnnestus. Kuna Lääne-Euroopas oli lina sel aastal täiesti ikaldunud, siis olid selle hinnad kõrged. Õnneks oli lina palju külvatud ja see sai talupoegadele suureks abiks. Linaseeme oli küll ka üldiselt halb. Heina saadi pool kuni kolmandik tavalisest, kvaliteet oli aga hea. Heinaaeg oli ka ainus, mil ilm soodus.³⁹⁶

Halva saagi tõttu ei veetud sel aastal vilja välja nagu tava-

mees» 1865, 13. I, nr. 2; 17. II, nr. 7; 2. VI, nr. 22; 23. VI, nr. 25; 21. VII, nr. 29; 28. VII, nr. 30; 11. VIII, nr. 32; 1. IX, nr. 35; 22. IX, nr. 38; 29. IX, nr. 39; 12. I 1866, nr. 1; «Perno Postimees» 1865, 27. I, nr. 4; 12. V, nr. 19; 19. V, nr. 20; 2. VI, nr. 22; 9. VI, nr. 23; 14. VII, nr. 28; 25. VIII, nr. 34; 29. IX, nr. 39; 13. X, nr. 41; 17. XI, nr. 46; 1. XII, nr. 48; Климатологический справочник СССР, вып. 4, lk. 42; ENSV RAKA, f. 1239, nim. 1, s.-ü. 21, l. 16; f. 1261, nim. 1, s.-ü. 30. l. 28.

³⁹⁶ «Baltische Wochenschrift» 1865, 8. IX, nr. 40; 22. IX, nr. 41/42; 20. X, nr. 44/45; 10. XI, nr. 48; 22. XII, nr. 52; 6. IV 1866, nr. 14 (Sotsieteedi aastaaruanne); «Eesti Postimees» 21. VII, nr. 29; 28. VII, nr. 30; 11. VIII, nr. 32; 22. IX, nr. 38; 29. IX, nr. 36; «Perno Postimees» 2. VI, nr. 22; 14. VII, nr. 28; 11. VIII, nr. 32; 8. IX, nr. 36; 17. XI, nr. 46; ENSV RAKA, f. 1212, nim. 1, s.-ü. 13, l. 24; f. 1239, nim. 1, s.-ü. 21, l. 16; f. 1261, nim. 1, s.-ü. 30, l. 28.

liselt, vaid isegi mõnel määral sisse. Üldse viljakaubandus soikus, sest keegi ei tahtnud müüa.

Üldisemaid haigusi õnneks polnud. Talvel ja kevadel oli küll mõnes kohas (Palamusel) külma tõttu palju kopsupõletikku ja teisi haigusi ning suremus oli suur. Laiemalt ei esinenud ka loomade haigusi, kevadel paiguti siiski hobustel peataud.

Suremus sel ja järgmisel aastal küll mõnevõrra suurenes, siiski oli iive veel küllalt suur. 1866. a. kevadeks muutus leivapuudus tõsiseks, kuid üldist näljahäda ei tekkinud, ehkki saak sotsiateedi aruande järgi olnud madalam, kui seda kunagi mäletatakse, madalam isegi kui 1840. aastatel. Seda peetakse tõendiks, et talurahva majanduslik olukord on paranenud. Ka teiste teadete järgi paistab, et mõningaid tagavarasid tõepoolest oli.

Märkimisväärt on, et kuberneride aruannetes keskvalitsusele näidatakse olukorda tegelikust hoopis soodsamana. Kõigile teistele andmetele lausa vastukäivald teatab Liivimaa kuberner, et saak olnud keskmine, Riia ja Valmiera maakonnas ja Saaremaal koguni hea, vaid lina saadud vähem kui mullu; Eestimaa kuberner loeb talivilja keskmiseks, suvivilja üsna heaks, ainult heina väheseks.³⁹⁷ Niisuguse sisuga aruanded aastal, mis peaaegu oleks kujunenud nälja-aastaks, osutavad nende vähesele usaldusväär- susele.

1866. aasta jaanuar (ukj.) oli hästi soe (Paldiskis $+0,4^{\circ}$, Tallinna sadamas $0,0^{\circ}$, Tartus $-1,14^{\circ}$). Pärnus lõi 5. jaanuari hommikul välja ja müristas. Samuti teatatakse äikesest Tartus. Sirelid hakkasid Pärnus jaanuari lõpul lehte minema. «Perno Postimehe» sõnade järgi on talv olnud «Itaalia moodi». Ka Kuramaal polnud talve, taliteed oli ainult mõni päev aastavahe- tusel, jaanuaris käis kari väljas, rukis haljendas, marjapõõsad läksid lehte. Veebruaris (ukj.) läks külmaks (Tartus $-8,12^{\circ}$, Tallinnas $-7,5^{\circ}$), tuli ka kauaoodatud talitee. Külm oli veel märtsis, kusjuures talve kõige külmem ilm ($-23,7^{\circ}$) Tartus oligi märtsis. Kui jaanuaris oli olnud ilma sulata päevi 15, veebruaris 19, siis märtsis oli neid veel 18. Talv, mis oli visa tulema, oli ka visa ära minema. Puhusid külmad ida- ja kirdetuuled, seda kuni mai teise pooleni. 6.—13. maini olid tugevad öökülmad, temperatuur langes -5 — -6° -ni, sadas tublisti lund. Riias kattis $7/8$. mail lumi juba õitsvad kirsipuud. Põllutöö ei tahtnud ilma kasuka ja kinnasteta läbi saada. Juunis olid ilmad soodsad, hästi soojad (Tartus suve kõige soojem päev — $30,1^{\circ}$ — oli juunis) ja küllal- dase vihmaga, nii et juuli alguseks tekkisid lootused väga heale saagile. Juuli algul oli umbes 8 päeva kuiva ja sai hästi heina teha. Siis aga algas pidev vihm, mis kestis 10. augustini. Juuli oli keskmiselt jahedam kui juuni ja august. Augustis läks ilm jälle ilusaks, september oli erakordselt soe (Tartus $14,07^{\circ}$, Tal-

³⁹⁷ «Baltische Wochenschrift» 6. X 1865, nr. 43.

linnas 14,6°) ja kuiv. 26. septembril algasid Põhja-Liivimaal kerged öökülmad, lõuna pool alles oktoobri algul. Oktoobris ja novembris vaheldusid külm ja lumi soojemate ilmadega, püsiv talitee tuli üldiselt hiljemalt detsembris.³⁹⁸

Rukis andis sel aastal tubli rahuldava saagi, mida iseloomustatakse sõnadega «keskmine», «üsna hea», «üldiselt hea». Väga heaks siiski kusagil ei hinnata, niisamuti nagu ka mitte halvaks. Üldiselt aga kurdetakse, et tera on liiga kerge ja peenike, kuigi väljaand hea. Talinisu head saaki ei andnud, seda kasvatati ka veel vähe. Suvivili oli üldiselt veel parem kui talivili, siiski kaevatakse ka selle peene tera üle. Mitmelt poolt — Pärnust, Järvamaalt — kiidetakse just kaerasaaki. Kartul sai mais külma, vihm hoidis mugulate kasvu tagasi, juulis levis kartuliseen. Saadi keskmiselt 40—100 vakka vakamaalt. Kõrgematel ja liivastel maadel oli kartul parem. Kartulivõtu aeg oli küll väga ilus, seetõttu säilis saak paremini. Lina oli üldiselt hea, seemet saadi ka rahuldavalt. Heinakasvu pidurdas kevadine külm, hilisem vihm tegi selle küll tasa. Mis enne vihma kätte saadi, oli väga hea, hilisem riknes. Liivimaal leiti, et $\frac{1}{3}$ heinast oli hea, $\frac{1}{3}$ kasutamiskõlblik, $\frac{1}{3}$ täiesti kõlbmatu. Kõige rohkem kahju paistab vihm olevat teinud Läänemaal. Puuvilja saadi sel aastal väga vähe, aedvili oli aga suurepärane, ka talupoegadel. Rukkikülv viibis vihma tõttu, põllud olid paiguti väga vesised.³⁹⁹

Üldiselt võis selle aasta saagiga kõigiti rahul olla ja see parandas eelmise aasta äpardumisest tekkinud olukorda. Talvel ja kevadel oli häda inim- kui loomatoidu osas läinud juba õige suureks, magasiaidad tehti peaaegu tühjaks. Varud ammen-dati, neid ei suudetud taastada ka sel aastal ja magasivõlad jäid suureks. Rohkem oli sel aastal haigusi, peale muu levis üle maa koolera.⁴⁰⁰ Suremus oli suurem kui real eelnevatel aastatel (1861. a. peale).

³⁹⁸ «Baltische Wochenschrift» 18. V 1866, nr. 20; 8. III 1867, nr. 11 (Sotsieteedi aastaaruanne); «Eesti Postimees» 1866, 12. I, nr. 2; 9. III, nr. 10; 11. V, nr. 19; 18. V, nr. 20; 24. VIII, nr. 34; 21. IX, nr. 38; 23. XI, nr. 47; 7. XII, nr. 49; «Perno Postimees» 1866, 12. I, nr. 2; 26. I, nr. 4; 2. II, nr. 5; 23. III, nr. 12; 27. IV, nr. 17; 4. V, nr. 18; 18. V, nr. 20; 1. VI, nr. 22; 17. VIII, nr. 33; 12. X, nr. 41; 30. XI, nr. 48; Viiekümneaastased keskmised meteoroloogilistest vaatlustest 1866—1915. a. Tartus. Tartu, 1919 (Tartu Ülikooli Ilmade Observatoorium), lk. 43, tabel XXII ja lk. 45; Климатологический справочник СССР, вып. 4, lk. 42; ENSV RAKA, f. 1216, nim. 1, s.-ü. 18, l. 54; f. 1239, nim. 1, s.-ü. 21, l. 16; H. Wild. Die Temperatur-Verhältnisse, tabelid, lk. LXXV.

³⁹⁹ «Baltische Wochenschrift» 8. III 1867, nr. 11; «Eesti Postimees» 21. IX, nr. 38; 19. X, nr. 42; «Perno Postimees» 17. VIII, nr. 33; 24. VIII, nr. 34; 12. X, nr. 41; ENSV RAKA, f. 1212, nim. 1, s.-ü. 13, l. 24; f. 1216, nim. 1, s.-ü. 18, l. 54; f. 1239, nim. 1, s.-ü. 21, l. 16.

⁴⁰⁰ Vt. näit. ENSV RAKA, f. 29, nim. 8, s.-ü. 596, passim; ka J. B r e n n - s o h n. Die Aerzte Livlands, lk. 63.

1867. aasta algas tugeva külmaga. Viljandi ümbruses oli 19. jaanuaril -31° , 20. jaanuaril -33° kirdetuulega. Pärnust teatatakse inimeste külmumisest, pakane ulatunud $31-34^{\circ}$ -ni. Keskmine temperatuur jaanuaris oli Tartus $-11,26^{\circ}$, Tallinna sadamas $-9,8^{\circ}$. Palju oli lund ja tuisku. Jaanuari lõpul ja veebruari algul oli pikem sula, siis läks uuesti külmaks. Tartus ulatus pakane veebruaris $33,1^{\circ}$ -ni. Märts oli keskmiselt külmem kui veebruar, Tartus $-7,31^{\circ}$, Tallinnas $-6,2^{\circ}$. Seejuures ei tõusnud 23 päeval temperatuur üle nulli. Märtsi lõpul olid hirmsad tuisud. Aprill oli veel täiesti talvekuu. Pärnus öeldakse aprilli algul nii palju lund olnud vaid 33 aastat tagasi; külma oli järjest $10-12^{\circ}$ ümber. Veel aprilli lõpul oli külma $4-5^{\circ}$ ja suured tuisud. Kaua aega käidi aprillis jääd mööda Haapsalust Vormsi ja Hiiu maale. Veelgi ebaharilikum oli, et ka mais püsis külm. Kuu keskmine oli Tartus ainult $3,82^{\circ}$, Tallinnas isegi $1,9^{\circ}$. 10. mail sadas Tallinnas lund ja tuiskas nagu veebruaris. Urvastes oli samuti 10.—11. mail värske lumi põldudel. Kari sai välja alles mai keskel, söödapuudus oli siis ka muidugi väga suur. Veel 1. juunil oli viimane kõva öökülm. Lume sulades tekkisid kõikjal suured üleujutused, Tallinnas oli Ulemiste järv «üsna meelest ära» ja ajas mitmel korral üle, Tartus oli uputus (nagu aastatel 1844, 1849, 1853), iseäranis hull oli aga Peipsi ääres, kus tekkis sama olukord kui 1844. aastal. Küllast külla sõideti paadiga, vesi ujutas üle ka madalamad põllud ja lained loksusid madalamate majade seinte vastu. Juunis läks soojemaks, kuigi ka siis oli keskmisest jahedam. Tartus ulatus kuumus korraks $31,2^{\circ}$ -ni. Rukki õitsemise aeg oli küllalt soodus. Suvel sadas alatasa, juulis oli palju ka rahet, äikest ja tormi, mis tegid palju kahju. Vihmad jätkusid ka sügisel, september oli jahe, oktoober suhteliselt soe. Novembri algul tuli talitee, kuu keskmine $-12-15^{\circ}$ -ni. Detsembris oli kõva pakane, kuu keskmine (ukj.) Tartus $-9,73^{\circ}$, Tallinnas $-7,9^{\circ}$. Kogu aasta oli keskmiselt üks kõige külmemaid, aasta keskmine temperatuur Tartus $2,42$.⁴⁰¹

Viljasaak jäi sel aastal kõikjal madalaks, paljudes kohtades täiesti ikaldus. Talivilja rikkus põhiliselt kevadine külm, saaki hinnatakse parimal juhul 4—5 seemnele, tavaliselt alla selle, pealegi oli tera kerge. Juba sügisel tõusid rukkihinna enneolematult kõrgele, 8—8 $\frac{1}{2}$ rbl. tünder. Ainult Tartumaal hinnatakse

⁴⁰¹ Viiekümneaastased keskmised, lk. 43, 55; Климатологический справочник СССР, вып. 4, lk. 42; «Baltische Wochenschrift» 17. V 1867, nr. 22; 3. I 1868, nr. 1; 10. I 1868, nr. 2; 7. II 1868, nr. 5/6; «Eesti Postimees» 1867, 1. II, nr. 5; 29. III, nr. 13; 12. IV, nr. 15; 26. IV, nr. 17; 3. V, nr. 18; 17. V, nr. 20; 24. V, nr. 21; 14. VI, nr. 24; 19. VII, nr. 29; 26. VII, nr. 30; 1. VIII, nr. 31; 27. IX, nr. 39; 4. X, nr. 40; 22. XI, nr. 47; 29. XI, nr. 48; «Perno Postimees» 1867, 1. II, nr. 5; 29. II, nr. 13; 17. V, nr. 20; 24. V, nr. 21; 12. VII, nr. 28; 26. VII, nr. 30; 15. XI, nr. 46; ENSV RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 4742; f. 1216, nim. 1, s.-ü. 18, l. 57; f. 1239, nim. 1, s.-ü. 21, l. 16; H. Prants. Vihmasuve hädad. — «Kaja» 28. IV 1929, nr. 98.

saaki rahuldavaks, üldse oli Liivimaal saak natuke parem kui Eestimaal. Järvamaalt teatatakse suurest puudusest juba oktoobris, Kuusalu kirikukroonika järgi ähvardanud surm ja nälg, Kulamaa kirikukroonika ütleb, et suuremal osal Eestimaast oli ikaldus. Paljudest kohtadest teatatakse, et ei saadud seemetki tagasi. Suivilja külv jäi hiljaks, ja kuigi vili kasvas rahuldavalt, ei jõudnud ta enne sügisesi külmi valmida. Ebarahuldav oli kartulija juurviljasaak. Vähem kui eelmisel aastal saadi lina, ka lina-seemet oli kasinalt. Hein kasvas küll hästi, kuid vihma tõttu oli seda väga raske kätte saada.⁴⁰²

Õnneks ei olnud tõsisemaid epideemiaid. Rõuged küll siin-seal esinesid, ka tüüfus jt., kuid suuremat kahju ei teinud, ja üldse oli suremus sel aastal väiksem kui eelmistel aastatel.⁴⁰³

Väga halb saak oli sel aastal ka Saksamaal ning paljudes teistes Kesk- ja Lääne-Euroopa maades. Ida-Euroopas oli saak hea. Soomes oli kuendat aastat järjest ikaldus.

1868. aasta jaanuari algul oli sula, edasi aga käre külm, mis Martnas on ulatunud -30° -le, Võnnus (Cēsis) -35° -le, Puhjas isegi üle 36° . Tartus oli kõige külmem $-36,2^{\circ}$. Rohkesti oli tuisiku, näit. 8. jaanuaril $-22,5^{\circ}$ juures. Lund oli palju, teed hangedes, hukkus teekäijaid. Jaanuari keskmine oli Tartus $-11,12^{\circ}$, Tallinnas $-8,1^{\circ}$. Veebruaris pakane vähenes ja vaheldus sulaga. 9. märtsil algas Martnas pikem sula. Talivili ei töotanud kevadel head, kuid maikuu oli ilus, soe ja parajate vihmadega, mis pani kõik hästi kasvama ja töötas head saaki. Mai lõpul algas aga enneolematu põud, mis kestis septembrini. Rukki õitsemise ajal olid kõvad tuuled. Kuusalus sadas natuke vaid 7. ja 23. juunil ning 12. ja 30. juulil, mis lõi vaevalt tolmu kinni. Tartus tuli kolme kuu jooksul, kuni augusti lõpuni, vaid paaril korral natuke äikesevihma. Uhtlasi oli suvi kuum, Tartus juuli (ukj.) keskmine temperatuur $19,39^{\circ}$, augustis $19,46^{\circ}$ (Tallinnas vastavalt $17,7$ ja $18,0$). Seejuures oli Tartus juulis 20 ja augustis 18 päeval 25° või üle selle. Kõige kuumem päev Tartus oli augustis, mil temperatuur ulatus $33,4^{\circ}$ -ni, Kuusalus kuni 28° . Sügis oli küll ilus. 18. oktoobril tuli Tartus esimene lumi, sadas ka järgmisel päeval, november oli külmem kui detsember.⁴⁰⁴

⁴⁰² «Baltische Wochenschrift» 13. IX 1867; 1868, 10. I, nr. 2; 7. II, nr. 5/6; 21. II, nr. 8; «Eesti Postimees» 1867, 20. IX, nr. 38; 27. IX, nr. 39; 1. XI, nr. 44; «Perno Postimees» 26. VII 1867, nr. 30; ENSV RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 4742, l. 5; f. 1212, nim. 1, s.-ü. 13, l. 25, 27; f. 1216, nim. 1, s.-ü. 18, l. 57; f. 1239, nim. 1, s.-ü. 21, l. 16; f. 1243, nim. 1, s.-ü. 13, l. 8; f. 1261, nim. 1, s.-ü. 30, l. 45; H. P r a n t s. Puuduseaeg poolesaja aasta eest. — «Maaliit» 12. ja 13. VI 1918, nr. 38 ja 39.

⁴⁰³ ENSV RAKA, f. 29, nim. 1, s.-ü. 4742, l. 14 jm.

⁴⁰⁴ Viiekümneaastased keskmised, lk. 43, 55; Климатологический справочник СССР, вып. 4, lk. 42; «Eesti Postimees 1868, 17. IV, nr. 16; 8. V, nr. 19; 19. VI, nr. 25; 10. VII, nr. 28; 17. VII, nr. 29; 31. VII, nr. 31; 7. VIII, nr. 32; 28. VIII, nr. 35; 11. IX, nr. 37; 23. X, nr. 43 jm; «Perno Postimees»

Sel aastal ikaldus vili kõikjal. Viljad valmisid erakordselt kiiresti. Heinategu lõppes juba juuli algul, rukkilõikus juuli keskel. Kuusalus oli uudseleib paljudes kohtades laual juba 20. juulil, Otepää pool on ühes kohas lõigatud otra juba 14. juulil, saak oli aga äärmiselt vilets. Pärnumaal on arvestatud rukkisaagiks vahest liigagi optimistlikult 3—5 seemet, suviviljal 1—3, paiguti vähem, Saaremaal saadi rukist $\frac{1}{2}$, kõige rohkem $1\frac{1}{2}$, otra 1—2 seemet üle külvi, kartulist ei saadud seemetki kätte. Paljudest kohtadest Tartu-, Viljandi-, Pärnumaalt, samuti Läti alalt teatatakse, et ei saadud seemet tagasi. Ainult Karula kirikukroonikas loetakse saaki üsna heaks. Veel halvem kui Liivimaal oli saak Eestimaal. Hein kasvas päris hästi ja oli hea kvaliteediga. Kartulit saadi päris kenasti, aga säilis halvasti. Selle aasta vili oli küll kvaliteetne, kuid sellest ei olnud palju abi.⁴⁰⁵

Kui juba sel talvel ja kevadel oli häda olnud väga suur, siis nüüd muutus puudus üha suuremaks.⁴⁰⁶ Magasiadid olid täiesti tühjad. Kerjused hulkusid mööda maad, levis väljarändamisliikumine Venemaale. Loodi erikomiteed hädaliste abistamiseks, Peterburis üleriigiline keskkomitee, sest ikaldus haaras kogu maa. Üldse oli ikaldus üleuroopaline.

Lisandusid haigused — rõuged, sarlakid, tüüfus, düsenteeria (suvel kuumaga), loomadel ja inimestel siberi katk. Pärnus ja ümbruses on kuni 20. septembrini haigestunud düsenteeriasse 7566 inimest, kellest suri 1992.⁴⁰⁷ Suremus üldse ületas sündimuse. Palju kahju tegid metsatulekahjud. Liivimaal oli 9. juunist kuni 7. septembrini 42 metsapõlemist, põles $128\frac{1}{2}$ ruutversta metsa.⁴⁰⁸ Valitses veepuudus.

1869. aasta algas paraja külmaga, mis Tartus ulatus kuni 23,2°-ni. Ilma sulata päevi oli jaanuaris 25, kuu keskmine (ukj.)

1868, 21. II, nr. 8; 3. IV, nr. 14; 8. V, nr. 19; 26. VI, nr. 26; 21. VIII, nr. 34; 4. XII, nr. 49 jm.; «Baltische Wochenschrift» 1868, 7. II, nr. 5/6; 29. V, nr. 22 jm.; ENSV RAKA, f. 1212, nim. 1, s.-ü. 13, l. 27; f. 1216, nim. 1, s.-ü. 18, l. 58—60; f. 1239, nim. 1, s.-ü. 21, l. 18; f. 1246, nim. 1, s.-ü. 18, lk. 1—3; f. 1262, nim. 1, s.-ü. 48, lk. 9; f. 1297, nim. 1, s.-ü. 35, l. 48; f. 2434, nim. 1, s.-ü. 1, l. 266; A. Tõllas sepp. Meteoroloogia kõigile, lk. 258; H. Prants. Suur põuasuvi 60 aasta eest. — «Päevaleht» 27. VII 1928, nr. 201; H. Prants. Kas külmale järgneb palavus? — «Kaja» 28. V 1929, nr. 122.

⁴⁰⁵ «Eesti Postimees» 1868, 31. VII, nr. 31; 14. VIII, nr. 33; 11. IX, nr. 37 jm.; «Perno Postimees» 1868, 25. IX, nr. 39; 2. X, nr. 40; 6. XI, nr. 45 jm.; «Baltische Monatschrift» 1868, 7. VIII, nr. 32/33 jm.; ENSV RAKA, f. 29, nim. 8, s.-ü. 21a, l. 45; f. 1212, nim. 1, s.-ü. 13, l. 25, 27; f. 1216, nim. 1, s.-ü. 18, l. 58—60; f. 1239, nim. 1, s.-ü. 21, l. 18; f. 1246, nim. 1, s.-ü. 18, lk. 1—3; f. 1297, nim. 1, s.-ü. 35, l. 47—48; f. 2434, nim. 1, s.-ü. 1, l. 266.

⁴⁰⁶ H. Kruus. Eesti ajaloo lugemik III. Tartu, 1929, lk. 223—228 (väljavõte M. Martna teosest «Küllast»).

⁴⁰⁷ «Eesti Postimees» 30. X 1868, nr. 44.

⁴⁰⁸ «Baltische Wochenschrift» 18. VI 1869, nr. 25 jm.

—8,63° (Tallinnas —5,8). Veebruar oli soe, Tartus —1,87°, Tallinnas —1,4°. Aprilli esimene pool oli hästi soe, temperatuur ulatus ligi 20°-le, siis läks külmemaks ja tuli veel lund. Aasta kõige kuumem päev Tartus oli mais (29,8°). Suvi oli rohkem jahe, vihma sadas aga liiga palju. 15. augustil oli Tartus eriti suur vihmavalang, sel päeval tuli vihma 82 mm. 19. augustil oli juba hall maas, mis kahju siiski ei teinud. Edasi läks jahedaks, öösel 3—4°, päeval harva üle 10°. September oli päris soe ja pehme ilm kestis aasta lõpuni. 24. oktoobril sadas Martnas esimest korda lund ja 29. oktoobril võis reega sõita. Järgnes aga sul ja lumi läks ära. 16. novembril läks jälle külmale, kuid mitte eriti. Jõulu aja! oli maa must ja sombused ilmad, nagu seda harva mäletatakse.⁴⁰⁹

Viljasaak sel aastal oli päris hea, vähemalt niivõrd rahuldav, et nälga polnud enam karta. Rukist oli eelneval sügisel seemnepuuduse tõttu vähem külvatud, oras tõusis sügisel ilusasti, talv ei kahjustanud. Kevad oli kõigiti soodne, rukki õitsemise aeg siiski vilu ja vihmane, edasi tegi vihm liiga, ka lõikusaeg oli vihmane. Mõnes kohas (Läänemaal, Kuusalus) loetakse saaki heaks, üldiselt keskmiseks, halva saagi üle ka eriti ei kaevata. Õlgi saadi rohkem, tera oli kehvem. Suvivilja lõikus küll hilines, saagiga ollakse aga kõikjal rahul, rohkem kui taliviljaga. Kartul kasvas hästi, madalamatel maadel kannatas haiguse all, liivasel ja kõrgel maal olid kartulid terved. Herned, oad ja läätsed kasvasid lopsakalt, terad ei saanud aga hästi valmis. Lina läks eriti hästi korda, kapsad olid ilusad, puuviljasaak ka võrdlemisi rikkalik.⁴¹⁰

Aasta esimene pool oli kohutavalt traagiline, valitses tõeline näljahäda, eriti Eestimaal, kus omakorda kõige halvem oli olukord Läänemaal. Üldse sündis Eestimaal sel aastal 9315 inimest, tunduvalt vähem kui tavaliselt, suri aga 14 324, niisiis koguni 5009 inimest rohkem⁴¹¹ (negatiivne iive 15,5⁰/₁₀₀). See on suurima suremusega aastaid XVIII—XIX sajandil. Peamiseks epideemiaks paistab olevat tüüfus, esines aga ka palju teisi, nagu düsenteeria, leetrid, rõuged jm. Loomade epideemiaid polnud. Sel aastal levis eriti väljarändamine: Eestimaa kubermangust on ajutiseks või alatiseks aasta jooksul lahkunud 9946 inimest.⁴¹² Kaevatakse

⁴⁰⁹ Viiekümneaastased keskmised, lk. 43, 53—55; Климатологический справочник СССР, вып. 4, lk. 42; «Eesti Postimees» 1869, 23. IV, nr. 17; 23. VII, nr. 29; 13. VIII, nr. 32; 27. VIII, nr. 34; 3. IX, nr. 35; «Perno Postimees» 14. I 1870, nr. 2; ENSV RAKA, f. 1239, nim. 1, s.-ü. 21, l. 18; f. 1246, nim. 1, s.-ü. 18, lk. 3—4; A. Tõllas sepp. Meteoroloogia kõigile, lk. 138—139.

⁴¹⁰ «Eesti Postimees» 1869, 8. X, nr. 40; 22. X, nr. 42; 29. X, nr. 43; ENSV RAKA, f. 1216, nim. 1, s.-ü. 18, l. 60—61; f. 1239, nim. 1, s.-ü. 21, l. 18; f. 1246, nim. 1, s.-ü. 18, lk. 3—4.

⁴¹¹ ENSV RAKA, f. 41, nim. 1, s.-ü. 24, l. 17, 21, 24.

⁴¹² ENSV RAKA, f. 29, nim. 2, s.-ü. 4759, l. 5.

ka kuritegevuse (toiduainete vargused, teeröövid) suurenemise üle.⁴¹³

1870. aasta jaanuar oli pehme, talitee tuli alles pärast kolmekuningapäeva (6. jaan.). Jaanuari lõpul läks külmemaks, Pärnemaal ulatus pakane $-32,5^{\circ}$ -le. Veebruaris (ukj.) oli Tartus keskmine temperatuur $-12,52^{\circ}$, Tallinnas $-9,8^{\circ}$. Kõige madalam temperatuur Tartus oli -32° , ainult ühel päeval oli veebruaris üle nulli. Pärnemaal on aga veebruari keskel olnud kõva sula ja sadanud jämedat vihma. Märtsis oli veel paras talv, aprill aga hästi soe (Tartus kuu keskmine $4,79^{\circ}$). Maikuu oli muidu kena, kuu lõpul tuli aga rahet ja ka lund (Pärnus 24. mail $+4^{\circ}$ juures). Suvi oli paras soe, juuli üsna kuum ja rohkem kuiv. Palju oli äikest. August oli vihmane ja tuuline. Tartus sadas 6. ja 12. augustil vihma nagu oavarrest ning lõpuks rahet. Kõige kuumem ilm oli Tartus augustis $-31,4^{\circ}$. Esimene lumi tuli Tartus ja Pärnus 3. oktoobril, Tallinnas veel varem, edasi aga olid ilmad pehmed ja talv visa tulema. November oli ebaharilikult soe (Tartus ukj.) $+1,39^{\circ}$, Tallinnas $+2,3^{\circ}$), järgnes aga väga külm detsember (vastavalt $-13,42^{\circ}$ ja $-8,8^{\circ}$). Ainult ühel päeval näitas kraadiklaas Tartus üle nulli. 1871. aasta jaanuar oli pehmem, eriti külmaks läks aga veebruaris. Tallinnas oli veebruari keskmine $-16,2^{\circ}$, Tartus isegi $-17,62^{\circ}$.⁴¹⁴

Saak oli sel aastal üldiselt hea. Nii teatatakse Läänemaalt, mis eelneval ikaldusajal eriti kannatas, et juba teist aastat saadakse hea saak. Just rukis on olnud tera poolest väga hea ja andnud 6—7 seemet, suviviljasaak on olnud ebäühtlasem, oder andnud keskelt läbi 6 seemet, seejuures tera kergem kui mullu. Kaer, mis üldse harva öeldakse head saaki andvat, oli halvem. Heina saadi vähem kui möödunud aastal, kartulisaak oli keskmine ja mugulad terved. Umbes samasugune on olnud olukord mujalgi — rukkisaagiga ollakse kõigiti rahul, suvivilja üle nuri-setakse. Paiguti (Tõstamaa, Pärnu-Jaagupi, Mihkli, Haapsalu, Peipsiäärne) on suvivilja isegi päris ikaldunud. Mullusega võrreldes oli selle saak igatahes kasinam. Hea on olnud kevadel Pärnu rannas kalasaak. Sügisel tegid rukkiorasele palju kahju ussid, millist nuhtlust polnud ammu esinenud.⁴¹⁵

*

⁴¹³ Vt. selle näljaaja kohta veel S. Valit're. Viimne näljaaeg Eestis. — «Edasi» 30. VIII 1968, nr. 204.

⁴¹⁴ Viiekümneaastased keskmised, lk. 43, 53—55; Климатологический справочник СССР, вып. 4, lk. 42; «Eesti Postimees» 1870, 19. VIII, nr. 33; 2. IX, nr. 35; 14. X, nr. 41; «Perno Postimees» 1870, 21. I, nr. 3; 4. II, nr. 5; 18. II, nr. 7; 18. III, nr. 11; 20. V, nr. 20; 21. X, nr. 42; 2. XII, nr. 48; ENSV RAKA, f. 1216, nim. 1, s.-ü. 18, l. 61—62; f. 1239, nim. 1, s.-ü. 21, l. 18; f. 1246, nim. 1, s.-ü. 18, lk. 4.

⁴¹⁵ «Eesti Postimees» 21. X 1870, nr. 42; «Perno Postimees» 1870, 16. IX, nr. 37; 23. IX, nr. 38; 18. XI, nr. 46; ENSV RAKA, f. 1216, nim. 1, s.-ü. 18, l. 61—62; f. 1239, nim. 1, s.-ü. 21, l. 18; f. 1246, nim. 1, s.-ü. 18, lk. 4.

Asudes resümeerima eelnevalt refereeritud materjali, püüame kõigepealt selgitada, millised olid kõige üldisemad ilmastiku muutumise tendentsid uuritava perioodil. Meie käsutuses olevad temperatuuriandmed on suhteliselt kõige paremini omavahel võrreldavad ja võimaldavad ühtlasi küllalt olulisi järeldusi teha.

Alustame aasta keskmisest temperatuurist.

Kasutame selleks eeskätt Tallinna andmeid, kust neid on kõige pikema perioodi kohta, ehk küll eri vaatlejate omad. Ivanovi mõõtmiste järgi oli aasta keskmine temperatuur Tallinnas:

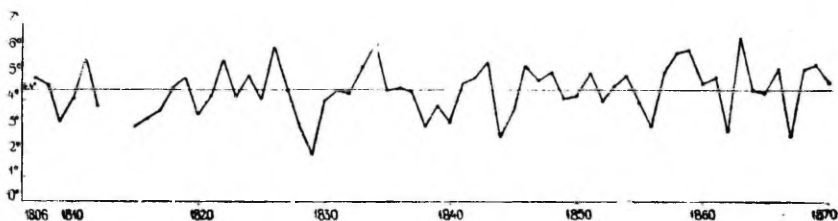
1807 — 4,9	1810 — 4,0
1808 — 4,6	1811 — 5,6
1809 — 3,2	1812 — 3,8

Järgnevast kahest aastast terve aasta andmed puuduvad. 1815. aastast peale on meil kasutada Schieferdeckeri andmed, kusjuures vaatluskoht, nagu varem märgitud, ei ole kuni 1827. aastani päris kindel. Selleks oli vististi Kadrina kihelkonna üks mõisaid, pole aga võimatu, et osalt pärinevad needki andmed Tallinnast. 1828. aastast alates tegi Schieferdecker mõõtmisi kindlasti Tallinnas. Tema järgi on aastate keskmised järgmised.

1815 — 3,0	1825 — 4,1	1834 — 6,2
1816 — 3,3	1826 — 6,1	1835 — 4,4
1817 — 3,6	1827 — 4,6	1836 — 4,5
1818 — 4,6	1828 — 3,1	1837 — 4,4
1819 — 4,9	1829 — 1,9	1838 — 3,0
1820 — 3,5	1830 — 4,0	1839 — 3,8
1821 — 4,2	1831 — 4,4	1840 — 3,2
1822 — 5,6	1832 — 4,3	1841 — 4,7
1823 — 4,2	1833 — 5,3	1842 — 4,9
1824 — 5,0		

Kuigi Schieferdeckeri andmed veel jätkuvad kuni 1848. aastani, võtame järgnevalt siiski juba Tallinna sadama vaatlusandmed, mis ulatuvad välja kuni meid huvitava perioodi lõpuni.

1843 — 5,5	1852 — 4,0	1862 — 2,8
1844 — 2,6	1853 — 4,6	1863 — 6,5
1845 — 3,6	1854 — 5,0	1864 — 4,4
1846 — 5,4	1856 — 3,9	1865 — 4,3
1847 — 4,8	1857 — 5,1	1866 — 5,2
1848 — 5,1	1858 — 5,9	1867 — 2,6
1849 — 4,1	1859 — 6,0	1868 — 5,2
1850 — 4,2	1860 — 4,7	1869 — 5,4
1851 — 5,1	1861 — 4,9	1870 — 4,7

Joon. 1. Aasta keskmine temperatuur Tallinnas 1806.—1870. a.

Millest need arvud kõnelevad? Esitades samad andmed graafiliselt (joon. 1), võime kergemini märgata teatud kindlat tendentsi, ja nimelt aastatemperatuuri tõusu suunas. See ilmneb veelgi selgemalt, kui võrdleme omavahel pikemaid perioode. 1807.—1812. a. (6 aasta) keskmine on 4,3, 1815.—1820. a. (samuti 6 aastat) 3,8, ajavahemikust 1807—1820 teadaoleva 12 aasta keskmine aga 4,1. Võttes edasiselt 10-aastased perioodid, saame järgmised temperatuurikeskmised:

1821—1830 — 4,3	1851—1860 — 4,7
1831—1840 — 4,4	1861—1870 — 4,6
1841—1850 — 4,5	

Kogu 62-aastase perioodi keskmine on 4,4. Olgu öeldud, et kui jätaksime ka välja Schieferdeckeri andmed ajavahemikust 1815—1827, mille kõrvutamine teistega võib esile kutsuda mõningaid vastuväiteid, jääb perioodi keskmiseks ikkagi 4,4. See aga on märgatavalt madalam n.-ö. tänapäevasest. 1881.—1960. a. keskmine aastatemperatuur on olnud Tallinnas 5,0 (tuletornis 4,7, Ülemistel 4,8), niisiis kuni 0,6° võrra kõrgem meie vaatlusperioodist.

Samadele tulemustele jõuame Paldiski vaatlusandmete järgi, mida mäletatavasti peetakse kõige täpsemateks. Alates 1839. aastast kuni 1870. aastani on 30-aastase perioodi (1843. ja 1844. aasta kohta andmed puuduvad) keskmiseks temperatuuriks Paldiskis 4,6, 1881.—1960. aastal Paldiski lähedal asuval Pakri saarel aga 5,0, niisiis 0,4° võrra kõrgem.

Niisiis võime konstateerida, et tendents kliima soojenemise suunas, mida klimatoloogid on täheldanud viimase saja aasta jooksul, esines ka meie poolt vaadeldaval perioodil, täpsemalt, vähemasti meie poolt vaadeldava perioodi teisel poolel, XIX sajandi algusest kuni 1870. aastani. Soojenemine ei toimunud muidugi ka siis pidevalt aastast aastasse, ilmneb aga küllalt selgelt juba 10-aastaste perioodide võrdlemisel. Kümmeaastakute keskmine tõuseb peaaegu pidevalt, erandiks on vaid 1850. aastad, mis tänu eriti kahele hästi soojale aastale (1858 ja 1859)

olid keskmiselt soojemad 1860. aastatest. Teiselt poolt viisid viimase aastakümne keskmise allapoole just kaks jahedat aastat (1862, 1867). Iseloomulik tohiks olla seegi, et kõige külmem aasta (1829) langeb vaatlusperioodi alguspoolde, kõige soojem (1863) aga selle lõppu. Seejuures ei ole ka edaspidi nii külma aastat enam olnud, soojemaid kui 1863. aasta aga küll (1938, 1949). Aasta keskmine temperatuur oli 6,0° või üle selle neljal aastal (1826, 1834, 1859, 1863), edaspidi on neid hoopis sagedamini (1872, 1878, 1882, 1886, 1890, 1894 jne.).

Vaatleme edasi üksikute kuude keskmist temperatuuri.⁴¹⁶

Aastad	Kuud											Aasta keskmine	
	Jaan.	Veebr.	Märts	Aprill	Mai	Juuni	Juuli	August	Sept.	Okt.	Nov.		Det.
1806—1813 ja 1828—1870	—6,6	—6,4	—4,0	1,5	8,1	13,8	16,6	15,8	11,4	5,8	0,0	—3,4	4,4
1881—1960	—4,7	—5,5	—2,7	2,6	8,4	13,2	16,6	15,6	11,4	6,0	1,2	—2,6	5,0

Nagu tabelist nähtub, on kahe perioodi temperatuurikäik kuude kaupa silmatorkavalt erinev. Meie poolt uuritaval perioodil on jaanuar tervelt 1,9, veebruar 0,9, märts 1,3, aprill 1,1, mai 0,3, oktoober 0,2, november 1,2, detsember 1,2 kraadi võrra külmem kui hilisemal ajal, juuli ja september võrdsed, juuni aga 0,6 ja august 0,2 kraadi võrra soojem. Jahedam kliima meie poolt uuritaval perioodil oli seega tingitud eelkõige asjaolust, et talv oli külmem ja ühtlasi pikem, ja kuigi suvi on olnud koguni mõnevõrra soojemgi, oli aastatemperatuur siiski keskmiselt madalam. Tähelepanuväärne on ka see, et kõige külmem kuu oli jaanuar, see kuu oli n.-ö. talve keskpunktiks, mis nüüd on kandunud veebruari. Talv üldse algas varem. Nende andmete põhjal võime ka juba väita, et Tallinna kliima oli käsitletaval perioodil kontinentaalsem kui praegu.

Talve kui tänapäeva talvest kõige rohkem erinevat aastaega on otstarbekohane vaadelda veel eraldi üksikute aastate kaupa. Anname järgnevalt kolme talvekuu (detsembri, jaanuari,

⁴¹⁶ Arvestused on tehtud uue kalendri järgi. Jätame seetõttu siinkohal välja Schieferdeckeri andmed 1815.—1827. aastast, mis on esitatud vana kalendri järgi.

veebruari)⁴¹⁷ keskmised temperatuurid Tallinnas. Vastavad andmed pärinevad samadest allikatest.⁴¹⁸

1806/07 — 3,6	1828/29 — 11,8	1849/50 — 8,3
1807/08 — 3,3	1829/30 — 8,1	1850/51 — 3,3
1808/09 — 11,0	1830/31 — 5,2	1851/52 — 4,0
1809/10 — 3,8	1831/32 — 3,3	1852/53 — 4,0
1810/11 — 4,2	1832/33 — 3,4	1853/54 — 6,3
1811/12 — 4,3	1833/34 — 5,5	1854/55 — 6,4
1812/13 — 6,5	1834/35 — 2,0	1855/56 — 6,8
1813/14 — 7,8	1835/36 — 5,7	1856/57 — 4,8
1814/15 — 7,5	1836/37 — 4,0	1857/58 — 2,3
1815/16 — 8,0	1837/38 — 10,1	1858/59 — 1,7
1816/17 — 3,1	1838/39 — 4,2	1859/60 — 5,4
1817/18 — 6,6	1839/40 — 8,0	1860/61 — 8,0
1818/19 — 3,0	1840/41 — 8,4	1861/62 — 7,7
1819/20 — 11,1	1841/42 — 3,8	1862/63 — 2,9
1820/21 — 7,7	1842/43 — 0,4	1863/64 — 2,1
1821/22 — 1,9	1843/44 — 6,9	1864/65 — 6,0
1822/23 — 7,9	1844/45 — 7,2	1865/66 — 2,8
1823/24 — 2,9	1845/46 — 6,2	1866/67 — 5,8
1824/25 — 4,9	1846/47 — 6,4	1867/68 — 7,2
1825/26 — 5,9	1847/48 — 6,3	1868/69 — 2,9
1826/27 — 5,3	1848/49 — 4,4	1869/70 — 4,6
1827/28 — 8,5		

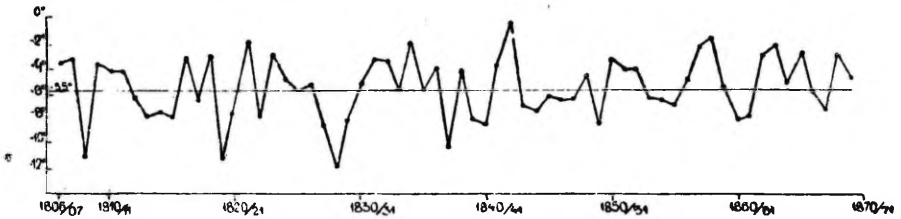
Nagu näeme, on talvede keskmine temperatuur väga kõikuv, ulatudes $-0,4^{\circ}$ -lt (1842/43) kuni $-11,8^{\circ}$ -ni (1828/29), niisiis kõikudes tervelt $11,4^{\circ}$ piires. Vaadeldud 64 talve keskmine on $-5,5^{\circ}$.⁴¹⁹ 1881.—1960. a. on sama näitaja Tallinnas $-4,3^{\circ}$ (tuletoornis $-4,7^{\circ}$, Ülemistel $-4,8^{\circ}$), niisiis tunduvalt kõrgem. Võrdluseks võib veel lisada, et Paldiskis oli 1839.—1870. a. samade kuude keskmine $-4,6^{\circ}$, 1881.—1960. a. aga $-3,7^{\circ}$.

Esitades talvetemperatuurid graafiliselt (joon. 2), võime märgata mitmeid huvitavaid nähtusi. Temperatuurikõver on väga rahutu, kuid näitab üldiselt selget tõusutendentsi. Alla -10° on keskmine temperatuur neljal talvel (1808/09, 1819/20, 1828/29,

⁴¹⁷ Vaadeldaval ajal tuleb talvekuuks kindlasti lugeda ka märtsi, mis oli külmemgi kui detsember, siiski piisab üksikute talvede iseloomustamiseks ja omavaheliseks võrdlemiseks kolmest n.-ö. kalendrilisest talvekuust. Märtsi muide on olnud stabiilsem kui detsember, nii et üldist pilti tema mittearvestamine ei saa oluliselt muuta.

⁴¹⁸ 1814/15. a. — 1827/28. a. Schieferdeckeri andmed on vana kalendri järgi, mis kolme kuu keskmisele väga suurt mõju ei avalda, siiski jääb see üldiselt natuke madalamaks. 1812/13. a. ja 1813/14. a. talve kohta on antud Riia temperatuur.

⁴¹⁹ Eelnevas tabelis (lk. 140), kus Schieferdeckeri andmeid ei kasutatud, tuli see 50 aasta kohta $5,47^{\circ}$.

Joon. 2. Kolme talvekuu (detsember, jaanuar, veebruar) keskmine temperatuur Tallinnas 1806.—1870. a.

1837/38). Silmatorkav on seejuures, et need korduvad peaaegu ühesuguste ajavahemike järel (11, 9, 9 aastat), osalt järgneb üksteisele 2—3 väga külma talve. Järgnevalt enam nii madala temperatuuriga talvesid ei ole, külmemad talved aga korduvad enam-vähem niisama pikkade perioodide järel (1839/40, 1840/41, 1849/50 (9 aasta tagant), 1860/61 (11 aasta tagant)). Olgu lisatud, et järgmine erakordselt külm talv oli 1870/71. a. ($-10,9^{\circ}$), seega 10 aasta järel.

Niisiis kordusid keskmisest tunduvalt külmemad talved umbes 10-aastaste ajavahemike järel. Seejuures järgnevad mitmel puhul üksteisele 2—3 erakordselt pakasest talve.

Püüame nüüd selgitada, kui palju võis olla niisuguseid külmi talvesid varasemal perioodil. Vaatleme selleks eespool refereeritud kvalitatiivseid hinnanguid, arvestame ka Riia ja Peterburi vaatlusandmeid. Selliselt andmeid kõrvutades võib küllaldase tõenäosusega väita, et erakordselt külmad (alla -10°) olid eelnevalt järgmised talved: 1802/03, 1798/99, 1788/89, 1782/83, 1771/72, 1767/68, 1759/60, 1757/58, 1747/48, 1741/42, 1739/40, 1738/39. Edasi on andmed kindlamaks otsustamiseks juba liiga ebakindlad, võimalik, et samalaadsed talved olid ka 1725/26 ja 1715/16, kindlasti aga 1708/09, mil on teada, et Taani väinad on olnud jääs.

Alustades 1739/40. a. talvest, mida mõned uurijad peavad viimaste sajandite kõige külmemaks, kordusid äärmiselt külmad talved seega 2, 6, 10, 2, 8, 4, 11, 6, 10, 4 aasta tagant. Ka siin esinevad umbes 10-aastased perioodid, kuid väga külmade talvede arv on siiski suurem: 1739/40. a. kuni 1802/03. aastani on selliseid 10, järgneva sama pika perioodi jooksul aga juba ainult 4 (või 5, kui arvestada ka 1870/71. a. talve).

See tohiks lubada väita, et kui talved XIX sajandil (kuni 1870. a.) olid külmemad järgneva perioodi, n.-ö. tänapäeva omadest, siis XVIII sajandil olid nad omakorda veelgi külmemad. Meenutagem siinkohal veel kord, et Hupel luges talve pikkuseks 6 kuud. Sama peaks kehtima ka aasta keskmise temperatuuri suhtes, mille liikumise, nagu nägime, määras eeskätt talv.

Kahtlemata olid talved mitte ainult külmemad, vaid ühtlasi ka lumerohkemad. Lumekatte kestus kõigi eelnevate teadete järgi, kuigi need ei ole nii täpsed, et pikema aja kohta võiks esitada täpsemaid arve, oli tänapäevasest ilmselt pikem. Kui tänapäeval püsiva lumekatte moodustamise ajaks loetakse detsembri teist poolt kuni jaanuari alguseni, siis meie poolt vaadeldaval perioodil võib lugeda tavaliseks novembrit (praeguse kalendri järgi ulatus see detsembri algusse), mis seega tema rahvapärast, meile juba vöörana tunduvat nime — talvekuu — tõepoolest õigustas. Lumekate tekkis niisiis ligikaudu kuu aega varem kui tänapäeval, ehk küll detsembri sulad seda tihti vähendasid ja ajutiseks äragi võtsid. Ära läks talitee harilikult harva enne märtsi lõppu (praeguse kalendri järgi aprilli keskpaik), lund jätkus aga ikka veel aprillis ja vahel maiski.

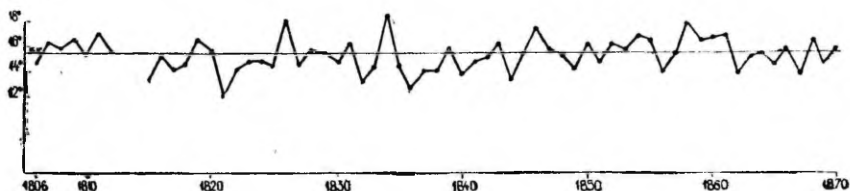
Teiselt poolt võime samadest andmetest märgata soojade talvede sagenemist.

Toome nüüd ka kolme suvekuu (juuni, juuli, august) keskmised temperatuurid Tallinnas.

1806 — 14,7	1829 — 15,6	1850 — 16,1
1807 — 16,4	1830 — 14,9	1851 — 14,9
1808 — 15,9	1831 — 16,0	1852 — 16,2
1809 — 16,5	1832 — 13,3	1853 — 15,9
1810 — 15,3	1833 — 14,3	1854 — 16,9
1811 — 17,0	1834 — 18,6	1855 — 16,6
1812 ⁴²⁰ — 15,6	1835 — 14,3	1856 — 14,0
1815 — 13,3	1836 — 12,7	1857 — 15,5
1816 — 15,2	1837 — 14,2	1858 — 17,9
1817 — 14,1	1838 — 14,1	1859 — 16,6
1818 — 14,7	1839 — 15,9	1860 — 16,8
1819 — 16,5	1840 — 13,8	1861 — 17,0
1820 — 15,7	1841 — 14,8	1862 — 13,9
1821 — 12,1	1842 — 15,2	1863 — 15,2
1822 — 14,2	1843 — 16,3	1864 — 15,5
1823 — 14,8	1844 — 13,4	1865 — 14,6
1824 — 14,8	1845 — 15,7	1866 — 15,9
1825 — 14,5	1846 — 17,5	1867 — 13,8
1826 — 18,2	1847 — 16,0	1868 — 16,6
1827 — 14,5	1848 — 15,4	1869 — 14,7
1828 — 15,7	1849 — 14,3	1870 — 15,9

63 aasta keskmine on 15,4°, 1881.—1960. a. oli see 15,1°. Uuritava perioodi suved on keskmiselt soojemad, kuid vahe on võrdlemisi väike. Meie poolt vaadeldaval perioodil suve keskmise

⁴²⁰ 1814. a. kohta täpsed andmed puuduvad, on aga teada, et suvi oli erakordselt kuum.

Joon. 3. Kolme suvekuu (juuni, juuli, august) keskmine temperatuur Tallinnas 1806.—1870. a.

temperatuuri kõikumine (vt. joon. 3) oli väiksem kui talvedel. Kõige soojem suvi on olnud $18,6^{\circ}$ (1834. a.), kõige jahedam $12,1^{\circ}$ (1821. a.), vahe seega $6,5^{\circ}$. Suvetemperatuuride käigus ei ole antud perioodil kindlamat arengutendentsi. 1806.—1810. a. oli viie aasta keskmine $15,8^{\circ}$, 1811.—1820. a. (andmed 8 aasta kohta) $15,3^{\circ}$, edasi kümnete aastate kaupa 1821.—1830. a. $14,9^{\circ}$ ja 1831.—1840. a. $14,7^{\circ}$. Nii on siin märgatav nagu tendents suvede jähenedamise suunas. 1841.—1850. a. suved on aga jälle soojemad — $15,5^{\circ}$, eriti soe on 1851.—1860. a. — $16,1^{\circ}$, 1861.—1870. a. langeb jälle $15,3^{\circ}$ -le.

Nii olid siis suved suhteliselt stabiilsemad, kuigi üksikute aastatel on ka suuri erinevusi, ja on aja jooksul natuke jähenedanud. Kas sama tendents esines suvede osas ka XVIII sajandil, on juba raskem ütelda. Siiski ilmneb, et kui XVIII sajandil allikate kirjelduse järgi oli enam-vähem ühepalju põuaseid (tavaliselt ka kuumi) ja liiga vihmaseid (tavaliselt olid need ühtlasi jahedaid) suvesid, siis XIX sajandil on vihmaseid (jahedaid) suvesid suhteliselt rohkem ja põua üle kaevatakse ka harvem.

Eriti kuumadeks suvedeks võib lugeda eeltoodud andmetel 1811., 1814. (nimetatakse allikates erakordselt kuumaks, Peterburis keskmine temperatuur $17,6^{\circ}$), 1826., 1834., 1846., 1858., 1861. aasta suved, mil keskmine temperatuur oli 17° ja rohkem. Nagu näeme, korduvad siin väga kuumad suved kolmel korral 12 aasta tagant. Niisama palju keskmisest jahedamad ($13,8^{\circ}$ ja alla selle) olid suved aastail 1815, 1821, 1832, 1836, 1840, 1844 (iga 4 aasta tagant!) ja 1867. Allakriipsutamist väärib rida üksteisele järgnevaid väga jahedaid suvesid 1830-ndatel aastatel ja 1840-ndate aastate esimesel poolel, teiselt poolt jälle eriti soojad suved 1850. aastatel.

Kuigi eelnevalt kasutatud vaatluste andmed pärinevad peamiselt Tallinnast, võime kõiki muid andmeid arvestades väita, et märgitud tendentsid esinesid enam-vähem samalaadselt kogu maa ulatuses. Kõiki neid kokku võttes peame võimalikuks väita, et meie poolt vaadeldaval perioodil oli Eesti kliima kontinentaalsem kui tänapäeval, aasta keskmine temperatuur mada-

lam, seda nimelt külmemate talvede tõttu, kuna suved olid natuke soojemad. XVIII sajandil omakorda olid talved külmemad kui XIX sajandil. Kliima soojenemistendents ei kulgenud seejuures muidugi ühtlaselt aastast aastasse, üksikud aastad erinesid üksteisest väga suuresti, kõigiti kinnitades rahvatarkuse «Aasta pole aasta vend» õigsust, ka pikemad perioodid erinevad üksteisest (1850. aastatel toimub märgatav soojenemine, 1780. aastad on väga külmad). Nii nagu tänapäeval, oli ka vaadeldaval ajal ilmastik väga muutlik, erinevused Eesti üksikute kohtade vahel paistavad siiski olnud vähem teravad kui tänapäeval. Just talved olid kogu maa ulatuses ühtlasemad.

Vaadeldava perioodi klimatoloogilist iseloomustamist oleks meie arvates võimalik veel tunduvalt detailiseerida, arvestades ka teisi meteoroloogilisi elemente, mille kohta küll andmed on puudulikumad. Meie teema seisukohalt arvame võivat piirduda eeltoodud, muidugi mitmeti veel esialgsete ja rohkem vaid probleemi tõstvate tulemustega.

Milles ja kuidas avaldus siis antud ajal ilmastiku mõju inimtegevusele? Püüdmata enam esile tuua kõiki arvukaid aspekte, mida eespool võisime täheldada, märgime kokkuvõtlikult vaid olulisemaid. Tähtsaimaks tuleb kindlasti pidada ilmastiku toimet saagikusele põllumajanduses. Paljude rahvaste juures tuntud tarkussõna «Saak oleneb rohkem ilmast kui põllust» selles leiduvat reoloogilist liialdust maha arvates on siingi omal kohal. Asjatult ei seosta valdav osa allikatest ilma ja põllusaaki. Ka instrumentide abil tehtud vaatluste andmetele on tihti lisatud teated vastava aasta saakide kohta, kusjuures püütakse näidata, millised ilmastikunähtused autori arvates saake soodustasid või vähendasid. Seejuures iseloomustavad meie poolt kasutatud allikad saake suhteliselt, nimetades neid heaks, halvaks, väga heaks, väga halvaks, rahuldavaks jne. Mis seisab aga konkreetsete selliste hinnangute taga ja kas on meil võimalik saake hinnata täpsemate kriteeriumide järgi? Senises kirjanduses on korduvalt selleks kasutatud kubermanguvalitsuste ametlikke andmeid, kuberneride iga-aastasi aruandeid külvi ja saagi kohta, ehk küll nende absoluutarvude ebatäpsus on juba üldiselt teada. Vähe-malt saagikuse dünaamikat peetakse võimalikuks nimetatud andmete alusel jälgida.

Võtame mõned kaasaegsete arvamused antud küsimuses. Liivimaa põllumajanduse paremaid tundjaid Friebe kirjutab kubermanguvalitsuse saagiandmete kohta otseselt, et need ei ole kunagi usaldusväärsed. Talupojad ei saa või ei taha oma saaki näidata, mõisnikelt nõutakse aruandeid enne, kui lõikus on lõpetatud ja vili peksmata. Nii on Liivimaal 1785. aastal saak ametlikel andmeil 3,7 seemet, Friebe arvates oli tegelikult umbes 5,4 seemet, rääkimata sellest, et ametlikud absoluutandmed olid

tegelikust hoopis väiksemad. Friebe rõhutab, et külv anti üles suuremana, nii palju tegelikult ei külvatud.⁴²¹ Hupel märgib 1784. aastal, et see, kes arvab võivat saagiaruannete järgi teada saavat õige saagi, eksib väga. Andmed on mitmel põhjustel vähendatud — mõned mõisnikud kartnud õigeid andmeid esitada, talupojad kas ei teadnud neid isegi täpselt või ei tahtnud teatada. Tõeline saak oli kindlasti suurem.⁴²² Et asi ka edaspidi ei paranenud, nähtub Eestimaa tsiviilkuberneri aastaaruandest 1848. a., kus otseselt tunnistatakse, et raske on täpseid andmeid anda, kuna just talupojad, kelle saak moodustab suurema osa, ei andvat neid usaldamatuse tõttu õigesti.⁴²³

Jääb üle võimalus, et ühesugused vead korduvad enam-vähem samalaadselt aastast aastasse ja et üldine arengujoon nendes avaldub. Teatud piirides see nii ka ongi. Oleme eespool mõne aasta puhul kuberneride aruandeid kasutanud ja leidnud need muude andmetega kooskõlas olevat. Ometi tuleb tähelepanu juhtida võimalikele olulistele vääratustele. Näiteks on Eestimaa kubermanguvalitsuse andmetel 1786. a. saak 4,7 seemet, 1787. a. 4,8 seemet,⁴²⁴ kõiki muud allikad kinnitavad aga üksmeelselt, et 1787. a. oli saak halvem, tõeline ikaldus. 1789. a. on ametlikel andmeil saak tunduvalt väiksem, nimelt 4,0, teiste allikate teadetele on sel aastal küll paiguti ikaldunud suvivili, rukist aga hinnatakse üldiselt heaks. 1798. aasta saak on ametlikel andmetel 6,6 seemet ja seega oleks aasta nagu sajanditevahetusel pikema perioodi viljakaim aasta, teistes allikates peetakse seda aga raskeks aastaks, mil põuase kevade ja suve tõttu suvivili väga kannatas. Suremuse suurenemine 1799. aastal viitab samuti sellele. Ametlike andmete kohaselt oli sajandivahetuse kriisi sügavpunktiks 1801. aasta, mil nende järgi saadi kubermangus 3,3 seemet üle külvi. Teiste andmete järgi oli 1801. a. saak küll halb, kuid siiski mõnevõrra parem kui kahel eelmisel aastal, millega on ka paremini kooskõlas fakt, et 1800. aastal ületas kubermangus suremus sündimuse (iive —1,4), aastal 1801 oli aga iive 8,9 ja 1802. aastal tõusis koguni 14,6-le.⁴²⁵

Järelikult saame siin ametlike andmete järgi saagikuse dünaamikast desorienteeriva pildi. Ilmset lahkuminekut tegeliku olukorra ja kuberneride aruannete vahel 1865. a. kohta oleme märkinud eespool.⁴²⁶

⁴²¹ W. C. Friebe. *Physisch-ökonomisch und statistische Bemerkungen*, lk. 135, 173—175.

⁴²² *Nordische Miscellaneen*, VIII Stück, Riga, 1784, lk. 73—74.

⁴²³ ENSV RAKA, f. 29, nim. 3, s.-ü. 874, l. 22.

⁴²⁴ Vt. J. Konks. Eestimaa feodaal-pärisorjuslik põllumajandus, lk. 44.

⁴²⁵ S. Vahtrre. Rahvastiku liikumisest Eestimaa kubermangus, lk. 75 (tabel 3).

⁴²⁶ Suuri vigu Eestimaa kubermanguvalitsuse aruannetes on üksikasjalisemalt näidanud H. Ligi. Vt. Diskussioon Eesti NSV ajaloo küsimustes. — Eesti NSV TA Toimetised. Ühiskonnateaduste seeria, 1965, nr. 3, lk. 385.

Meie arvates on kindlam opereerida näiliselt küll umbmäärasemate, kuid see-eest paremini põhjendatud hinnangutega, nii nagu neid eelnevalt arvukalt oleme refereerinud. Tuleb ainult püüda lähemalt dešifreerida selliste hinnangute sisu.

Mida tähendab kõigepealt rahuldav, ka keskpärane, keskmine saak? Niiviisi nimetavad allikad saaki aastatel, mil sellest enam-vähem on jätkunud kõige igapäevasemate vajaduste rahuldamiseks, nii et talupojad on saanud õiendada oma kohustused, et tullakse välja toiduga ja on võimalik vilja eest osta kõige hädavajalikumaid linnakaupu (raud, sool). Seejuures tuleb tähendada, et peeti üsna «normaalseks» nähtuseks seda, kui enne uut lõikust talurahval, eriti selle vaesema osa hulgas, valitses leivapuudus, et ei jätkunud täielikult seemet jne.⁴²⁷ Keskmist saaki niisugustel aastatel hindavad tolleaegsed autorid üldiselt 5—6 seemnele.⁴²⁸

Heaks aastaks võime lugeda aastaid, mil keskmiseks saagiks arvestatakse 7—8 seemet, üle selle juba väga heaks.

Halb saak tähendab keskmiselt 3—4 seemet, osalist ikaldust, tali- või suvivilja äpardumist, mil tekib juba terav viljapuudus, mis siiski ei arene veel üldiseks näljahädaks.

Ikaldusaasta all mõtleme aastat, mil üldiselt ikaldusid nii tali- kui suvivilja ja mis tõi juba kaasa talurahva massilise suremise nälga ning toidupuudusest tingitud haigustesse.

Võime niisiis saagikuse seisukohalt eraldada viis aastate kategooriat. Kuivõrd põhjendatult on aga võimalik üks või teine aasta paigutada teatud kategooriasse? Oli ju alati erinevusi maa üksikute osade vahel, eri viljaliikide osas jne. Vaadeldes eeltoodud aastate kirjeldusi paistab, et suurema osa aastate puhul, eriti perioodi teisel poolel, kust andmeid on rohkem, on see siiski küllalt rahuldavalt teostatav. Suureks abiks peale muude andmete on veel demograafilised näitajad, eriti suremus. Suhteliselt kõrge iive on antud ajal võimalik ikkagi vaid vähemalt rahuldava saagi puhul, suure suremuse põhjustab väga sageli (kuigi mitte alati) halb saak. Kuna meil on andmeid ka teiste iivet mõjustavate tegurite kohta, võime selle abil saagi kohta küllalt usaldusväärseid järeldusi teha. Eksimisvõimalustega tuleb muidugi arvestada, kuid et meil on tegemist küllalt pika perioodiga, siis peaksid üldisemad arengutendentsid, mis sel puhul ilmnevad, olema üsna usutatavad.

Millised oleksid siis niisuguse analüüsi tulemused? Kokku võime eespool kirjeldatud kriteeriumi alusel anda hinnangu 132

⁴²⁷ Vt. näit. J. Kahk. Rahutused ja reformid, lk. 149 jj-d.

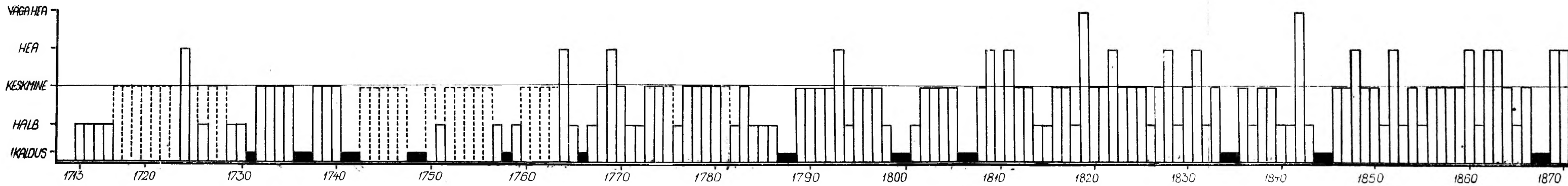
⁴²⁸ XVIII sajandi lõpul loetakse harilikult keskmiseks saagiks 5 seemet. Friebe peab tavaliseks saagiks rukkil 6—7 seemet, odral 7, kaeral 4—5.

aastale, alates 1713. a. kuni 1870. a., andmed puuduvad või on vähesed 25 aasta kohta.

Väga hea saagi aastateks võime lugeda 2 aastat, heaks 18, rahuldavaks 54, halvaks 37, ikaldusaastaks 21 (vt. joon. 4). Protsentuaalselt oleks väga häid 1,5%, häid 13,6%, rahuldavaid 41,0%, halbu 28,0%, ikaldusaastaid 15,9%. Siin peame veel meenutama neid 26 aastat, mille kohta andmed puuduvad. Ei ole usutav, et need aastad oleksid olnud kõik näiteks ikaldusaastad, sest allikaid on üldiselt juba nii palju, et ikaldusaasta ei võinud märkimata jääda, need on registreeritud alati kõige esimeses järjekorras. Ka erakordselt hea saak kui erakordne sündmus märgiti kergemini üles, ehk küll vast enam mitte nii kindlalt. Järelikult peame arvama, et suurem osa puuduolevatest aastatest peaks langema rahuldavate, vähemal määral heade ja vast veel vähemal määral halbade kategooriasse.

Tähelepanuäratav on kõigepealt see, et üle rahuldava aastaid saame vaid 20, alla selle aga tervelt 57, ligi kolm korda rohkem. Eespool toodud märkust puuduolevate aastate kohta arvestades peab arvama, et see suhe oli vast väiksem, kuid häid aastaid oli siiski vähem kui halbu. Isegi kui kõik 26 puuduolevat aastat oluksid head aastad, mis on täiesti ebatõenäoline, oleks neid ikkagi vähem kui halbu ja ikaldusaastaid. Oige paljuütlev on, et keskmiselt oli iga seitsme aasta kohta üks ikaldusaasta.

Seejuures märkame kergesti, et olukord ei ole ühesugune kogu vaadeldaval perioodil. 1730-ndatel ja 40-ndatel aastatel, kui ridamisi olid kas erakordselt külmad või väga muutlikud talved ja põuased või ebaharilikult jahedad suved, oli vähem kui kahe aastakümne jooksul 7 ikaldusaastat. 1771.—1792. aastani ei tõusnud saagikus üle rahuldava, kahel aastal oli täielik ikaldus. 1770. aastatel olid järjest põuased, 1780. aastatel vihmased suved. 1790. aastad kuni 1797. aastani olid üsna soodsad, järgnevalt ei tõusnud saagikus üle rahuldava kuni 1808. aastani, küll oli aga neljal aastal ikaldus. Sajandivahetuse talved olid väga karmid, suved vihmased. Külmed kevad ja vihmane suvi ühel, pöud järgmisel aastal põhjustasid ikalduse 1806.—1807. a. 1809.—1813. a. oli viie aasta jooksul saagikus hea või rahuldav, seejuures kolm aastat ühtejärge hea. Pärast erakordselt külma talve 1808/09. a. olid nii talved kui suved sel perioodil soodsad. 1814.—1818. -a. olid jälle halvad või mitte üle rahuldava aastad. Mõõduka talve ja sooja kevade ning suvega 1819. aasta oli esimene, mida võime nimetada väga heaks. Järgneb rahuldavaid ja häid aastaid kuni 1828. aastani, seega tervelt kümneaastane väga stabiilne periood, alates 1832. aastast kuni 1841. aastani omakorda 10-aastane periood, kus ühelgi aastal saak pole üle rahuldava, küll on aga 4 halva saagi ja 2 ikaldusaastat. Palju on sel ajal

Joon. 4. Saagikus Eestis 1713.—1870. a.

vihmaseid suvesid, üks (1834. a.) ka hirmus põuane ja kuum. 1842. aasta, mil ei olnud liigset külma ega kuumu ja parasjagu tuli vihma, nagu eksib sellesse perioodi väga hea aastana, järgneb aga kohe kolm halva saagi ja ikaldusaastat. Talved on väga pakasesed, suved hirmus vihmased (1844. a.) või põuased. Alles 1846. aastast kuni 1850. aastani on jälle viieaastane soodsam periood nelja rahuldava ja ühe hea saagiga aastaga, ajavahemik 1851.—1855. a. kõikumam, 1856.—1860. a. jälle stabiilsem nelja rahuldava ja ühe hea aastaga. 1861. a. halvale saagile järgnevad kaks head aastat, siis kisub olukord halvemuße poole kuni täieliku ikalduseni 1867. a. vihma- ja 1868. a. põuasuvel, millele järgnevad paremad aastad.

Kogu selle kõikumise juures avaldub siiski üks kindel tendents — aja jooksul sagenevad head saagiaastad, vähenevad halva saagiga ja ikaldusaastad. Meile teadaolevad väga head aastad langevad mõlemad XIX sajandisse, 18-st hea saagiga aastast pooled olid 1724.—1822. a., niisiis keskmiselt iga 11 aasta tagant, järgmised 9 aga 1828.—1870. a., seega keskmiselt juba umbes iga 5 aasta tagant. 36 halvast 18 langeb ajavahemikku 1714—1785, niisiis keskmiselt iga 4 aasta tagant, ülejäänud 18 ajavahemikku 1786—1865, seega keskmiselt 5—6 aasta tagant. Kogu vaadeldava perioodi jooksul oli 12 ikaldusaega (1—2 aastat), intervallid nende vahel on 5, 4, 6, 9, 8, 21, 11, 6, 6, 27, 9 ja 22 aastat. Ikaldusaegade harvenemise tendents on seega ilmne, kusjuures aga nähtub ka, et see ei toimunud pidevas jões, vaid teatud hüpetega. Võib eraldada nagu teatud ikaldusteperioode. Tihedamalt oli ikaldusi aastail 1730—1760 (6 korral), järgnevalt aastail 1780—1800 (3 korral) ja aastail 1830—1840 kahel korral. Järgneb juba ainult ühe ikaldusajaga «periood» ja see — 1867.—1868. aasta ikaldus — jäi ka viimaseks üldiseks ikalduseks ja näljaajaks Eesti ajaloo.

Niisiis võime konstateerida kogu perioodi ulatuses saagikuse paranemise tendentsi. Enne kui rääkida selle põhjustest, vaatleme veel korra, millised ilmastikulised nähtused peamiselt saagikust mõjustasid.

Kõige tähtsamaks eljalliigiks oli talirukis. Saagikusest rääkides mõeldakse alati esmajoones rukist. Rukkisaagi ikaldumine oli kõige suuremaks õnnetuks. Kuivõrd rukki kasvuaeg on väga pikk, siis võis saagi õnnestumise või ebaõnnestumise tingida väga palju tegureid. Kõigepealt oleneb see juba külviajast ja sügisest, edasi talvest, väga olulisel määral kevadest, otsustavaks oli edasi eriti õitsemisaeg ja muidugi järgnev suvi kuni lõikuseni. Meie andmetest nähtub, et paljudel juhtudel on ikalduste puhul tegemist ebaharilikult külma, pika ning liiga lumerohke talvega. Mitte vähem kardetav oli muutlik talv, sula ja külma vaheldumine, samuti lume tulek enne külmade saabumist,

mis võis põhjustada orase määndumise. Tollal kasvatatavad rukkisordid ei olnud küllalt külmakindlad, eriti halb oli, kui külmal talvel oli vähe lund. Ikalduse põhjuseks on korduvalt olnud vihmased ja jahedad suved, mis olid isegi ohtlikumad kui põud ja kuumus, sest rukis omandab juba kevadel varakult küllaldaselt niiskust. Kuivadel suvedel jäi rukis küll kõrre poolest kehvemaks, tera oli aga parem. Kestvamale põuale muidugi ei pidanud ka rukis vastu.

Üldiselt oli rukis kõigest põlluviljadest kõige ilmastikukindlam. Suvivili ikaldus tunduvalt sagedamini, seejuures oli suviviljasaak ka eri kohtades suuremate erinevustega. Suurimaks mureks oli just see, et suvi jäi tihti liiga lühikeseks, paljudel aastatel vilj lihtsalt ei valminud enne sügiseste külmade tulekut, seda ka peamine suvivili — oder, mille kasvuage oli kõige lühem. Kaera kohta märgitakse, et sellest nagu eriti palju ei loodetagi. Kõige enam ikaldus suvivili liigse vihma tõttu, teiseks peapõhjuseks oli põud. Korduvalt kimbutasid öökülmad nii kevadel kui ka suvel.

Halva saagi ja ikalduste peamiseks ilmastikuliseks põhjuseks olid niisiis ebasoodsad (liiga külmad või muufligid) talved ja vihmased või põuased suved, ühesõnaga tugevad kõrvalekaldumised tavalisest, keskmisest ilmast. Käre külm, liigne vihm, ülemäärane kuumus — need kõik olid kahjulikud nii inimestele kui ka loomadele ja süvendasid ikalduste mõju. Huvitav on tähele panna, et alates 1780. aastatest (võib-olla ka varem, kuid andmed ei ole küllaldased) on kõigi järgneva kuue üldise ikalduse puhul eranditult olnud üks suvi äärmiselt vihmane, teine põuane, seejuures viiel korral just nimeetatud järjekorras.

Rääkides ikaldustest, torkab silma veel üks asjaolu: ikaldused ei piirdu peaaegu kunagi ühe aastaga, vaid ikka kahe, paiguti rohkemagagi. Seetõttu on õigem rääkida mitte niivõrd ikaldusaastatest, vaid rohkem ikaldusaegadeist. Ikaldusajale eelneb tavaliselt üks või mitu halva saagi ja osalise ikalduse aastat, mis nagu ette kuulutavad järgneva üldise ikalduse ja sellele pinda ette valmistavad. Täielik ikaldus ise oli aga raskeks löögiks, põllumajanduslikuks infarktiks, millest paranemine nõudis väga soodsaid olusid, eelkõige head ilma.

Kujukad on näiteks 1780. aastad, kus üks halb aasta järgnes teisele, kuni viimaks 1787.—1788. a. (osalt varem, osalt hiljem) järgnes väga raskekujuline täielik ikaldus. Sama on jälgitav teistegi ikaldusaegade puhul, eriti veel 1860. aastatel, kus jällegi mitu aastat on tegemist madalseisuga, ikalduse oht on päevakorral, põllumajandus nagu võitleb selle vastu, suudab mõnd aega vastu pidada, kuid 1867. ja eriti 1868. aastal siiski peab alistuma.

Meie poolt vaadeldaval perioodil võisime näha saagikuse mõningase paranemise tendentsi. Mis oli selle põhjuseks? Küsimus on ülimalt keeruline ja nõuab paljude asjaolude silmaspidamist. On ju tegemist väga pika perioodiga, mil toimus olulisi sotsiaalmajanduslikke muutusi, mille võimalikku mõju tuleb arvestada. Millised täpsemalt kõik need faktorid olid ja missugune oli ühe või teise erikaal, kõigele sellele ei suuda me siinkohal vastust anda. Mõningaid üldisi piirjooni püüame siiski tõmmata.

Nagu juba nägime, võis kliimas täheldada mõningaid muutusi. Peamiseks neist võib pidada talvede soojenemist ja lühenemist, järelikult ka vegetatsiooniaja pikenemist, mis Eesti tingimustes oli küllaltki oluline. Ometi tundub, et kliima kõikumine polnud sellise ulatusega, et see võinuks märgatavamalt mõjustada saagikust. Nägime näiteks ikalduste harvenemist, teame, et 1867.—1868. a. ikaldus oli üldse viimane. Sajandeid põllumajandust saatnud ikaldusaegade lakkamist ei saa muidugi seletada ainult ilmastiku paranemisega, selle peamiseks põhjuseks oli ikkagi tootlike jõudude areng, suundumine kapitalistlikule põllumajandusele ja sellega seoses olevad põllumajanduslikud uuendused.

Meie poolt vaadeldaval perioodil ei seisnud põllumajandus paigal. Saagikuse paranemist võime täheldada just XIX sajandi algupoolest alates. Peamiseks põhjuseks on ilmselt agrotehnika teatud paranemine. Esialgu avaldus see küll peaaegu ainult mõisates, seejuures märgatavamalt XIX sajandi teisel veerandil. Sel ajal hakatakse ka üldiselt vahet tegema mõisa- ja talusaaikide vahel. Mõisamajanduses hakkab ilmastiku mõju märgatavalt vähenema, talumajanduses kulub selleks veel aega ja kuni meie poolt vaadeldava perioodi lõpuni on talumajandus veel ilmastikust väga sõltuv. Tendents selle mõju vähenemise poole on küll sealgi olemas. Ühesõnaga, saagikuse tõusu (seejuures väga aeglase, ainult pika perioodi vaatlemisel märgatava) tingisid põhiliselt aja jooksul astunud edusammud põllumajanduses, mis avaldusid esmajoones mõisamajanduses, kuna talumajandus jäi kuni perioodi lõpuni rohkemal määral ilmastiku tujukuse meelevalda.

Sellega seoses tuleb meenutada meie senises kirjanduses levinud seisukohta, mille järgi väideti feodalismi lõpuperioodil ilmnemat saagikuse langust, ikalduste sagenemist jms., ja seda nimelt kahel perioodil — XVIII saj. lõpul ja XIX saj. algul ning 1830.—40-ndatel aastatel.

Laskumata siinkohal lähemalt küsimuse historiograafiasse, nimetame vaid «Eesti NSV ajaloo» I köite vastavaid osi.⁴²⁹ Sajandivahetusel olevat põllumajandus jõudnud kriisiseisun-

⁴²⁹ История Эстонской ССР в трех томах. Т. I, Таллин, 1961, lk. 627 (tabel), 628, 754 jtm.

disse, olevat tekkinud olukord, kus iga stiihiline õnnetus olnud raskeks löögiks põllumajandusele, ja sellega kaasnenud talurahva massiline suremus. Kuivõrd teoses ei ole puudutatud eelnevaid ikaldusi, millest näiteks XVIII saj. keskpaik on küllalt rikas, jääb sellest mulje, nagu oleks tegemist uue, alles sajandivahetusel ilmenenud nähtusega. 1840. aastatel rõhutatakse jälle ikalduste sagemist, kuid jääb ebaselgeks, millega võrreldes. Kogu XIX saj. esimesel poolel, Lõuna-Eestis kuni 1860-ndate, Põhja-Eestis kuni 1870. aastateni arvatakse teravilja saagikus jäänud samale tasele mis sajandi algul.

Viimastel aastatel on enamik nõukogude agrarajaloolasi loobunud vaatlemast feodalismi kriisi kui degradatsiooni. Ka meie poolt saadud tulemused kõnelevad, et tendentsiks oli mitte seisak, veel vähem tagasimineku, vaid saagikuse paranemine, tõi küll, väga aeglane ja ainult pika perioodi puhul ilmnev, loomulikult ka mitte kogu aeg ühes suunas, vaid siksakiliselt tõusude ja langustega.

Mis puutub sageli esitatud drastilistesse kirjeldustesse ikaldus- ja näljaaegadest, siis vastavad need täielikult tõele, desorienteeriv on aga neid kasutada mingi kitsa ajalõigu iseloomustamiseks. Niisugused nähtused olid üldse feodaalse majandussüsteemi paratamatuks kaaslaseks ja tagajärjeks. Uht või mõnda ikaldusaega mõnekümneaastasest ajalõigust ei saa vaadelda ainult sellele ajale iseloomulikuna. Mis kriisi tunnuseks oleks sel juhul näiteks 1695.—1697. aastate näljahäda või kasvõi kolm aastat kestnud ikaldus ja nälj 1315. a. paiku?

Ilmastikuolusid arvestamata ei ole võimalik rahuldavalt seletada antud aja demograafilisi protsesse. Selle teguri mitteamestamine on olnud üheks põhjuseks mitmete vigade ja eksiirvamuste tekkimisel Eesti rahvastiku ajaloo küsimustes. Oleme sellele juba tähelepanu juhtinud eespool viidatud artiklis ja vaadeldud iibe seost ilmastikuoludega. Seekord olid aga meie käsutuses olevad andmed ilmastiku kohta veel vähesed. Käesolevas töös toodud andmestik lubab seda seost hoopis konkreetselt jälgida. Kuivõrd on kavatsus edaspidi seda küsimust veel spetsiaalsemalt käsitleda, piirdume siinkohal mõnede üldisemat laadi märkustega.

Ilmastik mõjustas rahvastiku arengut kahel teel, ühelt poolt saagikuse kaudu, teiselt poolt ka otseselt. Esimesest oli juttu juba eelnevalt. Halb saak ja ikaldus tõi paratamatult kaasa suremuse suurenemise, olgu siis otse näljasurma või toidupuudusest tingitud haigustesse. Niisugustel aegadel vähenes ka sündimus, rohkem oli enneaegseid sündi, alatoitluse all kannatavad naised rasestusid vähem. Ikaldusaastail vähenes ka abiellumine.

Kuid ilmastikul oli ka suur otsene mõju. Talurahvas, kelle töö ja tegevus toimus peamiselt väljas, kelle toit ja riietus olid

viletsad, kelle elamudki ei pakkunud küllaldast kaitset, oli kogu aeg ilma mõjude käes. Talvel oli kõige ohtlikum käre pakane. Arvestades tolleaegseid elamuid ja riidetust, pidi umbes 20°-ne pakane olema juba väga raskelt talutav, seda oli aga sageli. Seetõttu olid tavalised külmetushaigused. Kõige suurem suremus, eriti vanade ja laste hulgas, oli harilikult kevaditi, mil toitu oli vähem ja talvest nõrgestatud organism ei suutnud vastu pidada. Pikk külm tuuline kevad oli tõeliseks nuhtluseks. Levisid mitmesugused nakkushaigused, nagu sarlakid, leetrid, läkakõha, difteeria jt. Suviti, eriti kuumaga, puhkes sageli ja kestis talve alguseni düsenteeria. Üks sagedasemaid epideemiaid oli tüüfus. Alati ei saa muidugi haigusi, eriti nakkushaigusi, nende laiennemist ja vähenemist siduda otseselt kohe ilmaga. Oma positiivne mõju oli näiteks arstiteaduse saavutustel (eriti rõugepanekul). Koolera toodi sisse väljastpoolt. Küll võime aga julgesti rõhutada, et rahva tervisliku seisundi jälgimisel, mis väärib edaspidi veel spetsiaalsemat uurimist, ei pääse kuidagi mööda ilmastikust.

Veelgi tundlikumad ilma suhtes olid loomad. Loomade tervislik seisund olenes loomatoidusaagist, mis peaaegu alati oli napp. Üheks suuremaks mureküsimumuseks oli talupojal aasta-aastalt loomade ületalvepidamine. See aga, kui kaua sai loomi karjatada ja kui kaua tuli neid laudas hoida, olenes ainuüksi ilmast. Kuna talved olid pikemad, oli raskusi seda enam. Nagu nägime, tekkis siis, kui talv venis pikaks, loomatoidu puudus, isegi kui heinasaak oli eelnevalt hinnatud heaks. Külmadel talvedel surid loomad tihti külma kätte.

Nii inimeste kui loomade tervisliku seisundi suhtes oli tähtsaks küsimuseks vesi. Kaevud olid viletsad ja seetõttu tuli põua puhul kergesti kätte veepuudus, häda, mida tänapäeval raske on mõista, kuid mis tolleaegses igapäevases elus põhjustas suuri muresid.

Omaette probleemi kujutas igal aastal lumete e (reete), mis jällegi täiesti olenes ilmastikust. Teeolud sõltusid muidugi ilmast igal aastaajal, kuid talitee kui kõige mugavam ja odavam oli selline, millele lükati võimalikult suurem osa vedudest. Üldiselt, nagu nägime, tekkis talitee novembris ja kestis märtsi lõpuni. Harilikult esinesid sulad detsembris ja jaanuaris. Kui taliteed oli vähem aega kui loodeti, tekkisid kohe majanduslikud häired — ei saadud kätte heinu ja puid, ei saanud käia linnas jne. Kõige halvemad olid perioodid, mil ei pääsenud läbi «ei ree ega rattaga». Kevaditi ja sügiseti olid need tavalised, kui aga sellist aega tuli ka talvel, tõi see kaasa tõsiseid raskusi.

Olles vaadelnud ilmastiku väga mitmepalgelist mõju agraarajaloole ja talurahva ajaloole XVIII ja XIX sajandil, rõhutame veel kord, et ilmastiku mõjusid ei tarvitse üle hinnata. Ilmastiku toime on muutuv. Tänapäeval avaldub see juba hoopis teisiti kui

vaadeldud ajajärgul. Aga ka meie poolt vaadeldud ajal ei olnud ilmastiku mõju kogu aeg ühesugune. Edusammud põllumajanduses vähendasid seda. Perioodi põhisuoks oli feodaalse ühiskondlik-majandusliku formatsiooni järk-järguline lagunemine ja uue, kapitalistliku formatsiooni tekkimine. Seda ei tinginud mitte ilmastik, vaid tootlike jõudude ja tootmissuhete areng. Ilmastik muutus vaid vähesel määral, samal ajal tekkis ühiskonnas suur kvalitatiivne muutus.

Eriti tuleb veel rõhutada ka seda, et ilmastiku mõju oli erinev ühiskonna eri klassidele ja kihtidele. Mida madalam sotsiaalselt oli ühiskonna teatud osa, seda enam oli ta ilmastikust sõltuv. Kõigepealt sõltus ilmast hoopis vähem feodaalide klass kui talurahvas. Kui halb saak võis esimesele tuua majanduslikke raskusi, siis teisele oli see otse eluküsimuseks, ähvardas nälja ja surmaga. Talurahvast omakorda oli kõige vähem ilma tujukuse vastu kaitstud vabadike kiht. Kõik see näitab, et ilmastiku mõju tuleb vaadelda diferentseeritult.

Eelnevast käsitlusest tohiks järgneda, et mineviku ilmastikuolude uurimisele peame pöörama senisest suuremat tähelepanu. Edaspidine uurimistöo peaks siin vaadeldud perioodi osas tooma juurde veel faktilist materjali, eriti mõisate arhiivifondidest, ja praegusest reljeefsemalt välja selgitama ilmastiku osatähtsuse teiste ühiskondlikku elu mõjustanud faktorite seas. Väga tänuväärt oleks samade probleemide jälgimine ka teistel ajalooperioodidel.

О ПОГОДНЫХ УСЛОВИЯХ В ЭСТОНИИ В XVIII И XIX СТОЛЕТИЯХ (до 1870 г.) И ВОЗДЕЙСТВИИ ИХ НА СЕЛЬСКОЕ ХОЗЯЙСТВО И ПОЛОЖЕНИЕ КРЕСТЬЯНСТВА

С. Х. Вахтре

Резюме

В статье рассматриваются погодные условия в Эстонии, начиная с начала XVIII века до второй половины XIX века, точнее до 1870 года, в период разложения феодализма и утверждения капиталистической формации, с точки зрения их воздействия на сельское хозяйство и положение крестьянства. В качестве источников использованы данные инструментальных метеорологических наблюдений, заметки о погодных условиях в церковно-приходских хрониках, в газетах и журналах того времени, в мызных документах, в документации разных государственных учреждений и организаций, а также специальные статистическо-экономические обзоры (Гупель, Шнель, Фрибе, Гук, Поссарт и др.). Проработанные рукописные материалы хранятся в Цент-

ральном государственном историческом архиве Эстонской ССР в Тарту, в архиве Таллинской гидрометеорологической обсерватории и в отделе редких книг Научной библиотеки АН ЭССР в Таллине.

Путем сравнения сведений разнообразных источников составлены погодные характеристики каждого отдельного года. Полученные результаты о погоде, в свою очередь, сравнивались с данными об урожае, с демографическими показателями и другими явлениями человеческой деятельности.

Эстония находится на рубеже морского и континентального климата. Климатологами установлено, что в течение последнего столетия климат Эстонии стал более морским, более теплым и влажным. Это обусловлено потеплением погоды зимой и в некоторой мере похолоданием летом. Колебания климата в таком же направлении имели место уже в исследуемый нами период. Например, в Таллине среднегодовая температура в период с 1881 по 1960 г. была $5,0^{\circ}$, в период с 1806 по 1870 г. $4,4^{\circ}$ С, средняя температура зимних месяцев (декабрь, январь, февраль) соответственно — $-4,3^{\circ}$ и $-5,5^{\circ}$, а температура летом (июнь, июль, август) соответственно $15,1^{\circ}$ и $15,4^{\circ}$. Климат в рассматриваемый нами период был более континентальным, причем в XVIII в. в большей мере, чем в XIX веке. Различия между отдельными частями Эстонии, в нынешнее время часто довольно резкие, проявлялись в меньшей мере. Но климат существенно от современного не отличался. Как и в настоящее время, погода характеризовалась очень большой переменчивостью.

Воздействие погодных условий проявлялось прежде всего в урожайности. При оценке урожайности мы оставили в стороне губернаторские отчеты, считая их малодостоверными, и ограничились качественными оценками современников, собранными из различных источников. На основе таких сведений мы смогли дать общую качественную оценку 132 годам в период с 1713 по 1870 гг. Высоким, по масштабам того времени (сам—7—8, местами сам—10 и больше), был урожай в течение 2 лет, хорошим в течение 17 лет, посредственным (сам—5—6) в течение 55 лет, низким в течение 36 лет. В течение 21 года был неурожай. 26 лет, о которых сведения отсутствуют или остаются слишком скудными, вероятнее всего можно считать посредственными.

Колебания урожайности были явно обусловлены погодой, причем конкретные причины лучшего или худшего урожая в том или другом году могли быть разными. Самой важной зерновой культурой в Эстонии являлась озимая рожь. Причиной низких урожаев или неурожаев ржи иногда была чрезвычайно морозная или продолжительная зима. Очень опасной была и переменная зима, частые чередования морозов и оттепелей. Неурожаи были часто обусловлены дождливыми и прохладными веснами и летами, причиной неурожая была также засуха и жара. В це-

лом же рожь была более погодоустойчивой, чем яровые культуры, неурожаи которых были более частыми и в урожае которых наблюдались и более резкие колебания в отдельных местностях. Чаще всего яровые погибали от дождливой погоды, второй причиной было засушливое лето.

При всех колебаниях урожайности можно все же заметить одну общую тенденцию — в течение длительного периода уменьшается количество малоурожайных лет и учащаются годы со сравнительно хорошим урожаем. Интервалы между отдельными неурожайными периодами — 5, 4, 6, 9, 8, 21, 11, 6, 6, 27, 9, 22 года, причем неурожай 1867—1868 гг. остался вообще последним общим неурожаем в Эстонии. Основные причины некоторого улучшения урожайности следует искать уже не в погодных условиях, а главным образом в постепенном развитии техники сельского хозяйства и во внедрении разных нововведений. Наиболее ясно улучшение урожайности прослеживается во 2-ой четверти XIX века в помещичьих имениях, где благодаря успехам агротехники урожайность в меньшей степени зависела от погодных условий, чем раньше. В крестьянских хозяйствах повышение урожайности прослеживается в меньшей мере.

С погодными условиями в значительной степени связаны демографические процессы, бракосочетания, рождаемость и особенно смертность среди крестьянства. Так или иначе зависели от погоды положение скота, состояние дорог, особенно «снежных» дорог, и т. д., что имело первостепенное значение в повседневной жизни крестьян.

Погодные условия в рассматриваемый период играли, с точки зрения аграрной истории и положения крестьянства, многогранную роль, и при конкретном изучении этого периода они требуют большего внимания, чем им уделялось в исторической литературе, но их нельзя и переоценивать и видеть везде и всюду только влияние погоды. Она не могла оказывать решающего влияния на общий исторический процесс. Со временем влияние погоды вследствие развития производительных сил уменьшилось. Неоднородным было также её влияние на хозяйственное положение различных классов общества: от «плохой погоды» зажиточные слои общества страдали меньше, чем эксплуатируемые массы. В самой большей степени от погоды зависели низшие категории крестьянства, особенно бобыли.

WITTERUNGSVERHÄLTNISSE IN ESTLAND IM XVIII. UND XIX. JAHRHUNDERT (bis 1870) UND IHR EINFLUSS AUF DIE LANDWIRTSCHAFT UND DIE LAGE DER BAUERN

S. Vahtra

Zusammenfassung

In der vorliegenden Abhandlung werden die Witterungsverhältnisse in Estland und ihr Einfluß auf die Landwirtschaft und auf die Lage der Bauern seit Anfang des XVIII. Jh. bis in die zweite Hälfte des XIX. Jh. (bis zum Jahre 1870), also in der Epoche des Verfalls des Feudalismus und der Entstehung der kapitalistischen Gesellschaftsformation, untersucht. Als Quellen werden sowohl die durch meteorologischen Beobachtungen erhaltenen Angaben als auch Witterungsaufzeichnungen aus Kirchenchroniken, aus damaligen Zeitungen und Zeitschriften, aus Gütererkunden, aus erhaltenen Dokumenten der verschiedensten Organisationen und staatlichen Behörden und auch spezielle statistisch-wirtschaftliche Abhandlungen (Hupel, Snell, Friebe, Hueck, Possart) benutzt. Das entsprechende handschriftliche Material wird im Staatlichen Zentralarchiv der Estnischen SSR für Geschichte in Tartu, im Archiv des Tallinner Hydrometeorologischen Observatoriums und in der Abteilung für Unika der Wissenschaftlichen Bibliothek der Akademie der Wissenschaften der Estnischen SSR aufbewahrt.

Als Ergebnis des Vergleichs der aus verschiedenen Quellen stammenden Daten ist eine Charakteristik der Witterungsverhältnisse eines jeden Jahres gegeben worden. Die erhaltenen Daten über die Witterung sind ihrerseits mit den Angaben über den Ernteertrag, mit den demographischen Kennziffern und mit anderen Daten menschlicher Tätigkeit verglichen worden.

Estland liegt im Grenzgebiet des See- und Kontinentalklimas. Die Klimatologen haben festgestellt, daß im Laufe des letzten Jahrhunderts das Klima in Estland immer mehr zu einem Seeklima geworden ist, es ist wärmer und feuchter geworden. Das ist dadurch bedingt, daß die Winter wärmer und die Sommer in gewissem Grade kühler geworden sind. Eine Veränderung des Klimas in dieser Richtung läßt sich schon in der von uns untersuchten Zeitspanne feststellen. In Tallinn betrug z. B. in den Jahren 1881—1960 die mittlere Temperatur des Jahres $5,0^{\circ}\text{C}$, in der Zeit von 1806—1870 $4,4^{\circ}\text{C}$. Die Durchschnittstemperatur der Wintermonate (Dezember, Januar, Februar) betrug entsprechend $-4,3^{\circ}$ und $-5,5^{\circ}$, der Sommermonate aber $15,1^{\circ}$ und $15,4^{\circ}$. In dem von uns erforschten Zeitabschnitt war das Klima kontinentaler, dabei im XVIII. Jh. wiederum kontinentaler als im

XIX. Jh. Die klimatischen Unterschiede in den einzelnen Gebieten Estlands, die heutzutage ziemlich beträchtlich sind, waren früher etwas geringer. Doch unterschied sich das damalige Klima nicht wesentlich vom heutigen. So wie heute, war die Witterung auch damals sehr unbeständig.

Die Witterungsverhältnisse hatten vor allem den größten Einfluß auf den Ertragsreichtum des Landes. Bei der Abschätzung der Ernteerträge haben wir die Ernteberichte der Gouverneuren ihrer geringen Glaubwürdigkeit wegen außer acht gelassen und haben uns auf die aus den verschiedensten anderen Quellen erhaltenen qualitativen Schätzungen beschränkt. Auf Grund dieser Angaben war es möglich, die Schätzung der Erträge für 132 Jahre (in der Zeitspanne von 1713—1870) zu geben. Eine für die damalige Zeit sehr gute Ernte (das Sieben- bis Achtfache der Aussaat, stellenweise sogar das Zehnfache und mehr) gab es in 2 Jahren, eine gute Ernte in 17 Jahren, einen mittleren Ertrag (das 5—6-fache der Saat) in 55 Jahren, eine geringe Ernte in 36 Jahren und eine Mißernte in 21 Jahren. Für 26 Jahre gibt es keine oder nur sehr ungenaue Angaben, doch dürfte aller Wahrscheinlichkeit nach in diesen Jahren der Ertrag mittelmäßig gewesen sein.

Die Erträge waren sehr schwankend, und dieses Schwanken hing offenbar von der Witterung ab, wobei die konkreten Ursachen einer besseren oder schlechteren Ernte in dem einen oder anderen Jahr natürlich sehr verschieden sein konnten. Die wichtigste und entscheidende landwirtschaftliche Kultur in Estland war der Winterroggen. Die Ursache einer schlechten Kornernte oder Mißernte war zuweilen ein zu lange andauernder Winter mit sehr strengem Frostwetter; sehr gefährlich waren die Winter mit veränderlichem Wetter, der häufige Wechsel von Frost- und Tauwetter. Mißernten und niedrige Erträge waren oft durch einen kühlen und regnerischen Frühling und Sommer bedingt, häufig auch durch Dürre und Hitze. Im allgemeinen war Winterroggen witterungsbeständiger als Sommergetreide, dessen Anbau öfter mißlang und dessen Ertrag in den verschiedenen Gebieten des Landes sehr unterschiedlich war. Am häufigsten litt das Sommergetreide unter Regen, eine andere Ursache der Mißernte war anhaltende Dürre.

Trotz den großen Schwankungen in den Erträgen können wir doch eine allgemeine Tendenz feststellen: Im Laufe einer längeren Zeitspanne verringern sich die Jahre mit einer schlechten Ernte, und die Jahre mit einem verhältnismäßig guten Ernteertrag werden häufiger. Die Zeitabstände zwischen den einzelnen Mißernten betragen, wie aus der folgenden Zahlenreihe zu ersehen ist, 5, 4, 6, 9, 8, 21, 11, 6, 6, 27, 9, 22 Jahre, wobei die Mißernte 1867—1868 auch die letzte allgemeine

Mißernte in der Geschichte Estlands geblieben ist. Die Ursachen eines gewissen Anstiegs der Erträge sind jedoch nicht so sehr in den Witterungsverhältnissen als vielmehr in der allmählichen Entwicklung der landwirtschaftlichen Technik und in verschiedenen anderen Neuerungen zu suchen. Am augenfälligsten ist der Anstieg der Ertragsfähigkeit in dem zweiten Viertel des XIX. Jh. auf den Gutshöfen, wo dank den agrotechnischen Neuerungen der Ertrag immer unabhängiger von der Witterung wurde. Auf den Bauernhöfen war der Anstieg der Erträge geringer.

Mit den Witterungsverhältnissen war die demographische Entwicklung aufs engste verbunden: Heiraten, Geburten und insbesondere die Sterblichkeit. So oder anders hingen mit den Witterungsverhältnissen verschiedene Fragen zusammen, die für das alltägliche Leben der Bauern von größter Bedeutung waren, wie z. B. Viehzucht (besonders die Überwinterung der Tiere), der Zustand der Wege, besonders der Winterwege u. a. m.

Die Witterungsverhältnisse spielten in der Landwirtschaft und im Leben der Bauern in der von uns erforschten Zeit eine wichtige Rolle, und ihre eingehendere Erforschung verdiente wohl eine größere Beachtung als bisher. Ihre Bedeutung soll aber auch nicht überschätzt werden, und man darf nicht überall nur den Einfluß der Witterung sehen. Das Wetter war von großer Bedeutung für das damalige Leben, hatte jedoch keinen entscheidenden Einfluß auf die Entwicklung der Gesellschaft. Durch die Entwicklung der Produktivkräfte verringerte sich im Laufe der Zeit dieser Einfluß der Witterung. Unterschiedlich war auch ihr Einfluß auf die verschiedenen Gesellschaftsklassen: die wohlhabenderen Schichten waren gegen die Unbilden der Witterung weit besser geschützt als die ausgebeuteten Klassen. Am meisten hingen von der Witterung die ärmeren Teile der Landbevölkerung ab, besonders die Lostreiber. Auch der Einfluß der Witterungsverhältnisse muß daher differenziert bewertet werden.

TALURAHVA SOOLINE KOOSTIS EESTIS XVIII SAJANDI LÖPUL JA XIX SAJANDI ESIMESEL POOLEL (1782—1858)

S. Vahtre

NSV Liidu ajaloo kateeder

Rahvastiku sooline koostis on üks tähtsamaid demograafilise arengu avaldusi. Sellest, milline on meeste ja naiste arvuline suhe, oleneb olulisel määral rahvastiku taastootmine kui ka rahvastiku rakendamisvõimalused materiaalsete väärtuste tootmise sfääris. Optimaalseks võib pidada olukorda, mil mehi ja naisi on võrdselt, nagu seda ka loodus on võrdlemisi täpselt reguleerinud, korvates meeste üldiselt suurema suremuse ja lühema eluea sellega, et poisslapsi sünnib rohkem. Uksikutel ajajärkudel ja eri piirkondades esineb aga rahvastiku soolises koostises tunduvald kõikumisi kord ühes, kord teises suunas.

Käesoleval ajal jaguneb kogu maailm selles suhtes nagu kahte suurde tsooni, mille raames omakorda võib täheldada rohkeid erinevusi.¹ Majanduslikult arenenud maades ületab naiste arv tavaliselt meeste arvu. See tuleneb eelkõige asjaolust, et nendes maades on suremus lapseas poiste hulgas suurem. Umbes 15.—20. eluaastaks muutub mõlema soo arvuline suhe võrdseks. Vanemaealiste hulgas naiste protsent aegamööda kasvab. Tänu naiste väiksemale töökoormusele, eriti rasketel ja teravistkahjustavatel töödel, nähtavasti ka naiste mõnede füsioloogiliste iseärasuste tõttu, on suremus nende seas tavaliselt madalam ja eluiga pikem kui meestel. Paljudes maades on meeste arv väiksem sõdade tõttu.

Enamikus arenevates maades (eriti Aasias) on meeste arv tavaliselt suurem kui naiste oma. Usundiliste eelarvamuste mõjul peetakse naist alamaks olendiks, tütarlaste sünnessuhtutakse halvasti, nendega käitutakse hoolimatult. Poisslaste suremus ei ole seetõttu lapseas suurem kui tütarlastel. Raske füüsiline töö, varane abiellumine ja paljulapselisus lühendavad nendes maades naiste eluiga.

¹ Vt. Maailma rahvastik. — Teatmik. Tallinn, 1966, lk. 111.

Kogu maailmas tervikuna ületab meeste arv praegu veidi naiste arvu.

Juba eelnevastki ilmneb, et rahvastiku sooline koostis oneline mitmesugustest bioloogilistest, majanduslikest, poliitilistest ja muudest põhjustest. Nende põhjuste väljaselgitamiseks on muidugi tarvis kõigepealt soolist koostist teada. Minevikus esinenud rahvastikuliste protsesside käsitlemisel ei ole see aga alati võimalik, sest vastavad andmed lihtsalt puuduvad. Suhteliselt rohkem on allikates teateid rahva üldarvu, sageli ka ainult meeste arvu kohta. Needki andmed võivad olla väga väärtuslikud, kuid paratamatult jäävad mitmed tähtsad demograafilised nähtused ainult nende andmetega opereerimisel varjatuks. Ometi tuleb tunnista, et seni ei ole ajaloolis-demograafilises uurimistöös rahvastiku soolisele koostisele alati küllaldaselt tähelepanu pööratud ka siis, kui allikad selle selgitamiseks küllalt avaraid võimalusi pakuvad.

Eesti ajaloo osas pakuvad suurepäraselt materjali rahvastiku soolise koostise uurimiseks 1782.—1858. a. korraldatud hingeloendused (hingederevisjonid). Kõigi loenduste ajal loetleti nii mehed kui naised (välja arvatud vaid VI hingeloendus 1811. a., mil arvestati ainult mehi). Käesolevas püüamegi selle ulatusliku andmestiku najal esile tuua mõningaid põhijooni Eesti talurahva soolise koostise dünaamikas, põhiliselt kasutades Eestimaa kubermangu materjale, võrdlusjooni tömmates aga ka Liivimaa kubermangu Eesti osaga. Vastavad andmed on kogutud loenduste algdokumentidest — hingeloenditest (revisjonilehtedest), mis säilitatakse Eesti NSV Riiklikus Ajaloo Keskarhiivis Tartus (Eestimaa hingeloendid fondis 1864, Liivimaa omad fondis 1865).

Uksikute mõisate hingeloendite järgi elas Eestimaa kubermangus talupoegi järgmiselt:

IV hingeloenduse ajal	(1782. a.)	90 933	meest ja	90 265	naist
V	„ „ „	(1795. a.)	95 131	„ „	95 418 „
VI	„ „ „	(1811. a.)	102 548	„ „	„ „
VII	„ „ „	(1816. a.)	99 229	„ „	104 804 „
VIII	„ „ „	(1834. a.)	121 880	„ „	132 138 „
IX	„ „ „	(1850. a.)	126 957	„ „	139 936 „
X	„ „ „	(1858. a.)	128 523	„ „	143 905 „

Nagu nendest arvudest nähtub, tõusis talurahva üldarv ajavahemikus 1782—1858 50%, naiste arv seejuures 59%, meeste arv aga vaid 41%. IV loenduse ajal oli meeste arv naiste omast natuke suurem, X loenduse ajal aga sellest märgatavalt väiksem. 1782.—1795. a. kasvas meeste arv 5%, naiste arv 6%, 1795.—1816. a. vastavalt 4% ja 10%, 1816.—1834. a. 23% ja 26%, 1834.—1850. a. 4% ja 6%, 1850.—1858. a. 1% ja

3%. Niisiis oli kõigil perioodidel naiste arvu kasv suurem. Kõige väiksem oli erinevus kasvutempos eri sugupoolte vahel IV ja V loenduse vahelisel ajal, kõige suurem V ja VII loenduse vahelisel perioodil. Märkimisväärne on ka see, et VII loenduse ajal osutus meeste arv koguni väiksemaks kui VI ajal.

Seega oli eri sugupoolte arvu kasvutempos märgatavaid erinevusi ja rahvastiku soolises koosseisus toimusid tunduvad muutused. Lähema pildi saamiseks nendest protsessidest jälgime meeste ja naiste arvulist suhet ka kubermangu alaosade — maakondade, kihelkondade ja mõisate kaupa. Toome selle mitte absoluutarvudes (mis on kavatsusel avaldada eraldi), vaid paremat ülevaadet võimaldavate koordinaatsiooni suhtarvudena, võttes meeste arvu iga 100 naise kohta.

Tabelist nähtub, et 1782. a. oli kubermangus talupoegade seas iga 100 naise kohta 101 (täpsemalt 100,7) meest. Protsentides väljendatuna oli mehi 50,2%, naisi 49,8%. Niisiis oli meeste ja naiste arv peaaegu võrdne, eriti kui arvestada, et meeste arvestamine oli selle loenduse ajal tõenäoliselt mõnevõrra täpsem.

Vaadeldes üksikute maakondade näitajaid, ilmneb, et kolmes maakonnas oli meeste ja naiste arvuline suhe täpselt kokkulangev ülekubermangulisega ja ainult Läänemaal oli mehi suhteliselt vähem, seda Hiiumaa tõttu.

Kihelkonniti oli kõikumine mõnevõrra suurem, märgatavaid kõrvalekaldumisi keskmisest esines siiski ka vaid üksikutes kihelkondades. Kõige suurem oli meeste suhtarv Hageris (107), Türil (105), Kadrinas (104), kõige väiksem Reigis (91), edasi Vormsis (92), Vaivaras (94), Harju-Madisel ja Ristil (94), Käinas (95), Mihklis (96). Ülejäänud kihelkondades jäi vastav näitaja 97—103 vahele, kusjuures kubermangu keskmisega (101) oli see kokkulangev 6 kihelkonnas, 100—102 piires 18 kihelkonnas. Mehi oli rohkem 27 kihelkonnas, naised olid arvulises ülekaalus 17 kihelkonnas. Meeste vaesem oli just Loode-Eesti, Vormsi ja Hiiumaa. Vähemuses olid mehed ka enamikus põhjaranniku kihelkondades. Üldiselt ei saa erinevusi kihelkondade vahel pidada eriti suureks, teatud kohalikud iseärasused on aga siiski ilmsed.

Küllaltki ühtlane oli meeste ja naiste arvuline suhe ka üksikutes mõisates ja seda ühtlasem, mida suuremate mõisatega oli tegemist. Väiksemate mõisate puhul muutus pilt kirjumaks ja seal ulatus meeste arv 100 naise kohta 60 ümbrusest 150-ni ja enamgi. Need on aga erandlikud ja seletatavad inimeste vähese arvuga, mille puhul juba paar-kolm inimest võisid suhet tugevasti muuta, ja juhuslikel teguritel oli suur mõju. Enamikus mõisates ei olnud erinevused soolises struktuuris eriti suured. Umbes 75 mõisas tuli 100 naise kohta 100—102 meest. Üldse ületas meeste arv naiste oma u. 320 mõisas, naiste arv meeste oma 240 mõisas, paarikümnel juhul oli see võrdne.

**Meeste ja naiste arvuline suhe Eestimaa kubermangu talurahva seas
(meeste arv 100 naise kohta)**

Territoriaalne üksus	IV loendus 1782. a.	V loendus 1795. a.	VII loendus 1816. a.	VIII loendus 1834. a.	IX loendus 1850. a.	X loendus 1858. a.
1	2	3	4	5	6	7
Eestimaa kubermang	101	100	95	92	91	89
Maakonnad						
Harjumaa	101	100	93	92	91	90
Virumaa	101	99	96	94	92	91
Järvamaa	101	100	94	91	91	90
Läänemaa	100	100	96	92	89	87
Läänemaa ilma						
Hiiumaata	101	100	96	93	89	87
Hiumaa	96	96	94	89	86	85
Kihelkonnad						
Harjumaa						
Jõelähtme	100	102	96	95	91	92
Kuusalu	98	96	89	87	85	85
Harju-Jaani	106	103	92	90	91	89
Jüri	103	100	94	94	97	94
Kose	103	104	93	92	89	92
Rapla	102	102	96	94	92	92
Hageri	107	102	94	90	93	92
Juuru	103	99	97	94	96	93
Keila	99	100	93	92	91	88
Nissi	103	101	92	92	91	90
Harju-Madise ja Risti	94	94	90	88	85	84
Virumaa						
Jõhvi	102	102	98	96	93	93
Vaivara	94	99	97	93	94	91
Lüganuse	101	95	100	98	93	91
Viru-Nigula	98	97	95	90	91	91
Haljala	100	98	93	91	90	90
Rakvere	101	96	92	90	92	91
Kadrina	104	100	93	94	90	87
Viru-Jaagupi	99	103	97	96	93	90
Väike-Maarja	103	102	101	97	96	92
Simuna	103	96	94	93	93	93
Järvamaa						
Järva-Jaani	102	99	96	94	92	90
Järva-Madise	101	102	98	94	93	91
Koeru	101	100	95	90	94	92
Ambla	101	101	94	91	88	89
Petri	97	100	91	92	91	89

1	2	3	4	5	6	7
Paide ja Anna	97	97	89	90	90	89
Türi	105	102	94	89	91	89
L ä ä n e m a a						
Vigala	103	99	90	92	82	80
Märjamaa	101	96	94	90	92	86
Kullamaa	100	98	93	92	90	89
Kirbla ja Lihula	102	107	103	98	90	89
Mihkli	96	102	99	102	96	91
Karuse	99	99	98	92	91	92
Hanila-Varbla	102	102	100	94	91	90
Martna	104	107	96	92	86	87
Ridala	102	102	101	94	89	87
Lääne-Nigula	102	99	94	88	88	87
Noarootsi ja Haapsalu	98	101	108	101	92	89
Vormsi	92	92	85	83	89	82
H i i u m a a						
Pühalepa	100	95	92	90	86	83
Käina	95	98	97	90	87	85
Reigi	91	93	88	85	84	86
Mõisad						
J õ e l ä h t m e						
Maardu	100	111	96	91	89	93
Jägala	104	99	97	89	88	90
Ülgase	=	=	=	102	98	109
Viimsi	97	90	90	94	91	85
Kostivere	103	104	103	109	101	101
Mõigu	100	106	101	93	85	83
Jõelähtme	90	86	89	112	103	102
Saha	103	127	103	103	89	81
Nehatu	91	111	74	88	83	80
K u u s a l u						
Kolga	97	98	85	87	80	83
Kõnnu	93	91	93	89	87	86
Kiiu	106	89	99	85	91	88
Loo	98	91	95	86	77	77
Rummu	105	96	81	87	95	88
Kodasoo	92	113	95	89	94	97
Valkla	104	100	82	86	85	78
Suru	138	137	100	82	89	87
Koitjärve	88	84	78	94	68	60
Kuusalu kirikumõis	83	85	80	56	73	53
H a r j u - J a a n i						
Anija	100	96	88	89	89	83
Kambi, Raasiku	108	111	92	97	97	92
Peningi	108	112	92	89	95	87
Kaunissaare	=	=	86	43	73	92
Perila	103	107	94	80	81	88
Rätla	157	117	102	97	87	83

1	2	3	4	5	6	7
Haljava	110	102	88	95	96	106
Suur- ja Väike-Prangli	=	=	=	73	85	83
Aruküla	103	97	89	83	87	88
Kiviloo	86	92	106	105	100	95
Kehra	114	90	98	88	85	82
H.-Jaani kirikumõis	50	—	—	—	—	—
J ü r i						
Nabala	107	99	83	92	102	98
Rae	98	89	101	99	98	96
Lagedi	107	100	94	94	95	91
Kurna	90	95	105	89	99	98
Väo	109	102	106	100	103	99
Sausti	121	104	104	104	93	91
Kautjala	94	103	83	86	85	77
Lehmja	99	115	86	89	88	92
Vaida	114	103	97	96	102	98
Aruvalla	82	105	78	88	83	93
Jüri kirikumõis	114	103	105	88	103	93
K o s e						
Kose-Uuemõisa	113	106	94	88	86	86
Alavere	96	102	81	88	77	91
Pikva	=	=	=	=	127	83
Ravila	108	109	96	91	89	91
Palvere	109	98	97	92	89	97
Triigi	113	106	108	89	92	88
Paunküla	88	89	92	90	85	103
Pikavere	109	118	95	100	92	87
Ojasoo	97	110	90	96	80	85
Tuhala	96	102	93	86	93	93
Habajä	101	97	85	101	99	99
Saumetsa	=	=	=	90	83	84
Oru	110	131	101	106	91	105
Tammiku	95	107	101	92	96	92
Harmi	92	85	95	101	103	95
Saarnakõrve	106	104	63	77	83	78
Rooküla	100	122	129	121	71	65
Kose kirikumõis	75	29	—	—	—	—
R a p l a						
Raikküla	102	105	111	99	89	83
Valtu	109	110	109	100	102	93
Kehtna	102	108	100	98	90	91
Kuusiku	94	95	90	82	91	101
Alu	104	96	101	94	85	89
Rapla	111	128	81	84	88	93
Kodila	97	92	98	90	91	88
Sikeldi	100	95	81	91	92	96
Kabala	102	117	86	86	93	95
Keava	96	104	86	88	87	86
Järvakandi	116	99	95	110	92	96
Härtu	106	97	87	106	95	95
Ohekatku	96	105	98	100	101	94

1	2	3	4	5	6	7
Vahakõnnu	92	94	88	89	100	97
Lellapere	97	100	100	92	98	88
Ohukotsu	92	92	100	103	83	94
Hagudi	130	141	85	82	93	102
Pühatu	102	88	100	107	102	98
Riidaku	200	80	93	70	89	85
Rapla kirikumõis	67	122	89	78	60	75
H a g e r i						
Ruila	101	93	88	81	96	96
Adila	85	92	95	77	87	93
Maidla	89	99	101	103	107	89
Lohu	120	129	95	93	104	94
Haiba	114	105	103	99	100	92
Rabivere	108	85	82	88	94	101
Tohisoo	100	100	85	86	92	96
Pahkla	103	99	110	81	84	81
Sutlema	112	97	94	93	81	83
Kelba	101	105	104	97	109	105
Ohulepa	=	=	100	81	87	84
Uuemõisa	=	=	77	73	55	68
Kohatu	111	115	87	87	89	110
Kohila	140	101	104	98	95	85
Salutaguse	113	112	100	113	84	78
Kirna	126	107	86	103	97	112
Mäeküla	130	125	96	100	99	98
Angerja	116	115	83	91	91	90
Lümandu	122	93	90	77	92	94
Kurtna	104	108	81	93	92	108
Kirdalu	100	93	110	89	94	77
Hageri kirikumõis	113	150	91	102	81	79
J u u r u						
Kaiu	108	101	103	103	98	94
Kuimetsa	104	98	91	80	90	85
Ingliste	109	112	92	103	96	91
Maidla	102	106	88	86	96	97
Seli	102	106	93	98	92	95
Atla	97	84	93	103	101	96
Purila	106	102	120	103	92	89
Mahtra	95	92	95	84	99	109
Pae	97	88	72	108	99	96
Hõreda	102	93	128	71	97	87
Juuru	121	100	84	87	93	89
Pirgu	107	95	102	93	106	122
Järlepa	84	61	100	92	93	83
Kädva	104	110	83	97	99	99
Härgla	100	111	110	99	98	90
Saaremõisa	81	94				
Juuru kirikumõis	67	111	140	100	—	125
K e i l a						
Vääna	98	89	97	87	89	80
Harku	94	101	85	90	92	93

1	2	3	4	5	6	7
Keila	111	101	104	98	96	95
Saku	86	101	89	85	91	83
Jõgisuu	93	98	99	93	91	87
Aäsmäe	102	105	98	93	94	81
Valingu	104	101	91	84	96	87
Klooga	82	86	83	83	80	85
Lehola	116	107	92	104	95	87
Ohtu	106	96	80	73	94	92
Meremõisa	108	120	95	87	86	85
Haabersti	107	108	84	87	90	90
Keila-Joa	104	91	83	90	86	85
Humala	110	108	113	98	103	90
Rannamõisa	108	102	85	96	88	92
Tiskre	116	97	88	93	75	86
Jälgimäe	86	104	113	92	102	99
Vanamõisa	101	101	104	106	86	84
Käesalu	75	83	83	76	68	76
Üksnurme	118	99	77	82	108	92
Tuula	95	94	85	96	86	88
Rahula	112	99	88	84	113	112
Hüüru	116	95	89	101	102	94
Saue	100	101	101	99	93	83
Muraste	130	155	100	99	95	96
Viti	76	108	95	104	92	102
Koppelmaa	103	94	64	107	76	102
Karjaküla	90	119	89	82	82	82
Uue-Karjaküla	=	=	130	95	152	92
Voore	100	108	133	89	92	93
Kumna	79	83	104	102	86	87
Laulasmaa	82	93	116	104	87	61
Naissaar	73	121	104	83	82	102
Keila kirikumõis	117	133	—	—	—	—
N i s s i						
Laitse	102	98	90	90	93	90
Vana-Riisipere	96	99	97	92	85	91
Uue-Riisipere	102	99	89	97	85	90
Nurme	85	91	79	87	95	95
Pajaka	99	101	100	92	104	96
Munalaskme	129	122	84	87	82	78
Russalu	116	105	95	101	96	96
Vardi	100	103	111	103	101	93
Põlli	123	89	78	93	87	82
Lehetu	130	117	105	95	79	90
Nissi kirikumõis	67	—	—	67	—	—
H a r j u - M a d i s e j a R i s t i						
Kloostri	90	94	85	83	77	80
Suur-Pakri	=	=	92	83	79	80
Väike-Pakri	=	=		83	69	62
Vasalemma	=	=	=	97	84	81
Vihterpalu	104	91	98	93	90	85
Nõva	109	110	90	87	94	91
Risti	91	86	86	79	75	82

1	2	3	4	5	6	7
Ämari	77	78	76	78	90	92
Põllküla	100	90	87	105	96	86
Pallaste	90	115	95	94	80	97
Hatu	89	86	103	99	102	89
Kõmaste	89	109	88	81	95	100
Leetse	100	96	105	120	88	84
H.-Madise kirikumõis	110	103	97	117	61	48
Risti kirikumõis	110	110	188	—	—	—
Jõhvi						
Pagari, Väike-Pungerja	99	100	103	100	98	94
Kiikla	105	106	100	96	90	100
Kauksi	=	91	109	106	92	77
Iisaku	=	=	136	112	98	97
Peeri	=	=	93	88	86	89
Jõhvi	106	108	89	95	97	86
Tammiku	=	=	83	77	79	78
Nurme	=	=	=	=	=	113
Sompa	105	101	92	91	104	106
Tärevere	=	=	101	105	95	100
Mäetaguse	99	116	113	104	106	102
Kohtla	87	94	82	91	91	89
Järve	105	93	101	85	88	83
Ereda	93	100	90	77	79	85
Edise	110	105	87	86	88	88
Päite	115	103	85	105	86	97
Voka	114	99	89	93	98	97
Toila	105	102				
Vaivara	=	=	85	114	91	93
Ontika	99	95	111	105	97	98
Kurtna	117	113	144	94	94	99
Soompea	=	=	137	=	=	=
Illuka	110	125	103	102	91	90
Kalina	113	94	84	88	78	81
Kukruse	89	87	84	97	83	94
Ohakvere	105	114	122	87	85	84
Konju	92	84	82	108	108	101
Pühajõe	95	107	103	112	100	102
Türsamäe	87	106	82	110	103	106
Jõhvi kirikumõis	57	58	225	133	82	74
Vaivara						
Laagna	100	95	96	88	99	97
Vaivara	96	98	100	92	89	88
Hermamäe	84	103	99	79	83	81
Riigi	108	117	111	112	99	91
Mustajõe	65	64	83	90	103	89
Joala	85	85	91	97	105	99
Kudruküla	79	108	84	90	79	80
Arumäe	100	94	103	130	94	90
Väike-Soldina	98	99	94	91	87	90
Suur-Soldina	131	107	88	91	105	99
Vana-Sõtke	100	125	140	88	98	80
Auvere	105	119	115	93	98	97

1	2	3	4	5	6	7
Hiiemetsa	100	119	100	95	92	92
Vaivara kirikumõis	200	108	60	179	141	91
Lüganuse						
Püssi, Purts	100	96	111	102	96	95
Maidla, Rääsa	113	95	91	98	98	94
Aa	87	92	91	100	91	89
Erra	104	98	102	96	97	95
Saka	96	101	122	97	103	90
Vasknarva	103	85	91	83	73	80
Jaama	101	98	86	98	78	78
Lüganuse kirikumõis	20	—	—	—	—	—
Viru-Nigula						
Kunda	97	99	87	93	93	95
Malla	102	86	97	87	93	88
Unukse	=	=	143	101	100	98
Koogu	93	76	77	102	93	104
Kalvi	103	104	105	89	94	96
Pada	90	98	94	83	90	95
Andja	103	106	101	94	86	78
Aseri	97	96	94	90	94	87
Vasta	95	111	96	85	87	88
Samma	99	95	93	82	89	101
Ulvi	110	90	81	93	80	79
Uue-Varudi	95	89	114	88	} 86	88
Vana-Varudi	104	105	78	82		88
Kabala	98	91	97	92	99	109
Haansalu	=	=	66	119	129	108
Ulrichstal	=	=	50	=	=	=
V.-Nigula kirikumõis	40	100	—	—	—	—
Haljala						
Sagadi	94	95	90	88	84	87
Aaspere	93	91	90	97	88	90
Selja	110	93	87	93	94	100
Kavastu	110	101	85	95	90	91
Varangu	87	102	110	99	97	98
Metsiku	116	106	95	71	83	78
Vihula	97	103	108	90	93	98
Kandle	107	66	82	93	83	80
Võle	99	114	117	118	97	90
Loobu	84	94	96	86	93	103
Sauste	102	111	86	94	95	112
Idavere	95	87	82	103	88	80
Karula	114	114	102	85	88	85
Annikvere	115	116	114	92	97	89
Essu	114	117	79	93	105	88
Tammispea	=	=	=	=	=	105
Vanamõisa	79	98	105	100	87	88
Tatruse	123	100	77	85	86	95
Veltsi	82	91	82	100	86	80
Haljala kirikumõis	100	86	—	—	—	—

1	2	3	4	5	6	7
Rakvere						
Rakvere	102	98	99	88	91	89
Karitsa	=	=	96	92	102	102
Piira	=	=	96	90	74	79
Kohala	107	97	90	102	102	100
Uhtna	90	91	85	79	86	95
Kloodi	93	89	93	110	89	86
Sõmeru	99	101	93	77	92	87
Kaarli	109	88	85	81	94	91
Aravuse	=	=	=	=	=	83
Mädapea	115	117	101	103	93	88
Arkna	88	87	72	85	91	87
Korjodi	92	76	95	111	87	79
Rakvere kirikumõis	—	200	—	—	—	—
Kadrina						
Palmse	99	98	93	88	87	84
Jõepere	110	106	88	97	93	92
Hulja	107	104	96	97	91	85
Vatku	120	110	98	104	86	83
Imastu	92	83	100	100	103	97
Saksi	110	103	96	102	100	101
Neeruti	107	102	92	94	74	71
Hõbeda	115	129	94	82	80	83
Vohnja	104	94	99	86	85	87
Udriku	102	107	116	99	89	84
Kihlevere	103	94	89	100	91	87
Undla	126	90	76	89	92	88
Kolu	91	99	84	101	94	89
Tõdva-Kõnnu	95	93	89	87	88	78
Lasila	101	93	90	97	94	91
Polli	84	89	78	85	86	83
Arbavere	112	88	79	92	85	81
Pala	93	104	86	89	101	88
Võduvere	78	98	92	80	82	80
Jõetaguse	108	118	90	87	91	96
Vandu	95	90	106	96	105	122
Kadrina kirikumõis	100	100	—	—	—	—
Viru-Jaagupi						
Roela	116	106	93	96	96	94
Vinni	100	95	91	101	91	90
Põlula	73	91	87	95	91	87
Küti	102	} 91	99	95	95	91
Meriküla	92					
Mõdriku	106	121	100	101	89	89
Tudulinna	104	111	103	94	99	102
Rägavere	110	127	103	87	87	82
Kulina	116	87	81	95	90	76
Vaeküla	97	97	103	85	94	90
Voore	69	85	124	98	75	76
Inju	105	88	99	91	99	101
Inju-Aru	=	=	=	=	76	63

1	2	3	4	5	6	7
Oonurme	94	107	91	83	97	94
Tudur	98	159	109	124	116	107
Viru-Jaagupi kirikumõis	150	171	115	121	97	97
V ä i k e - M a a r j a						
Porkuni	117	109	93	101	96	92
Põdrangu	111	104	111	105	} 90	93
Araski	80	100	100	70		
Triigi	97	91	89	90	94	90
Kärsa	102	107	104	93	87	86
Pandivere	=	120	101	110	103	97
Kiltsi	99	103	99	109	94	93
Vao	94	101	105	101	115	109
Äntu	93	105	107	102	103	99
Kaarma	96	107	91	86	93	87
Koonu	96	84	95	70	95	104
Arina	77	92	112	91	85	77
Raeküla	86	79	95	81	77	67
Uniküla	124	98	108	96	104	83
V.-Maarja kirikumõis	75	—	100	—	—	100
S i m u n a						
Avanduse	104	99	101	98	106	93
Muuga	98	87	89	79	88	87
Salla	108	118	95	91	98	108
Paasvere	111	91	78	97	84	88
Lõusa	107	95	96	87	82	93
Võivere	103	89	98	92	82	92
Koila	102	95	88	97	96	94
Rahkla	85	95	89	96	98	91
Tammiku	93	83	108	105	97	98
Nõmme	=	133	140	86	124	73
Pudivere	108	99	99	113	88	91
Käru	119	98	95	87	83	90
Määri	77	80	107	98	104	97
Lasinurme	103	101	105	90	92	102
Venevere	88	85	93	} 87	93	90
Luusika	95	97	100			
Emumäe	124	123	99	86	91	82
Rohu	108	91	87	90	82	87
Moora	94	92	91	99	105	89
Mõisamaa	119	128	89	103	97	104
Selli	107	115	80	96	90	94
Laevere	118	90	111	90	88	96
Simuna kirikumõis	100	120	80	100	100	300
A m b l a						
Roosna	93	97	95	98	81	88
Jänedä	105	110	101	90	99	98
Tapa	91	101	97	90	92	80
Lehtse	93	80	116	84	89	85
Kurge	89	96	119	91	93	=
Aru	81	84	79	84	100	=
Käravete	110	101	88	100	97	94

1	2	3	4	5	6	7
Pruuna	105	94	90	89	}	72
Põriki	94	117	84	96		
Rägavere	139	111	98	78		79
Koigi	116	111	91	89	101	92
Koigi-Aru	120	=	=	=	=	=
Nõmmküla	135	102	109	84	71	85
Saiakopli	=	100	75	108	76	93
Kalle	120	90	85	132	=	=
Moe	124	121	88	88	93	98
Tamsalu	133	131	95	83	98	133
Kuru	96	92	93	99	96	87
Karkuse	99	91	83	86	91	104
Linnapea	104	94	95	97	90	79
Lehtmetsa	=	=	=	47	77	88
Järvajõe	96	87	78	101	101	100
Trilli	=	117	114	100	0	=
Kukevere	110	101	96	96	83	85
Raka	78	94	97	100	98	88
Prümli	98	99	107	79	87	83
Uudeküla	104	121	79	98	103	110
Räsna	121	130	83	76	87	89
Jootma	87	98	96	86	89	84
Kaarli	105	111	89	106	94	96
Ambla kirikumõis	100	—	140	50	64	75
J ä r v a - J a a n i						
Roosna-Alliku	111	97	106	97	96	93
Karinu	88	87	90	86	96	99
Kuusna	=	=	=	=	85	81
Metstaguse	111	103	85	94	91	86
Võhmuta	91	106	102	95	83	83
Seliküla	=	=	=	=	96	105
Metsamõisa	=	=	=	=	=	120
Kuksema	106	101	101	105	86	96
Einmanni	107	103	102	100	103	85
Orina	114	112	78	97	89	86
Kuie	100	106	91	86	89	88
Pähu	78	76	121	91	88	81
Rava	95	90	88	82	88	90
J.-Jaani kirikumõis	66	67	100	86	100	50
J ä r v a - M a d i s e						
Albu	101	106	98	92	101	100
Kaalepi	109	114	105	103	90	83
Seidla	107	99	114	92	90	85
Ahula	91	94	94	90	83	88
Kurisoo	107	97	106	102	93	92
Ageri	97	101	76	83	90	84
Orgmetsa	101	87	90	107	79	80
J.-Madise kirikumõis	83	118	82	74	91	67
K o e r u						
Preeidi	107	96	96	82	102	94
Ervita	100	99	109	93	95	103

1	2	3	4	5	6	7
Tammiku	=	=	=	=	220	81
Väinjärve	93	85	90	85	90	93
Vahu	=	=	=	=	67	114
Liigvalla	94	110	109	102	102	102
Kapu	103	99	90	105	94	86
Ao	103	101	89	98	95	95
Aruküla	105	102	97	75	84	83
Piibe	109	109	107	100	101	96
Udeva	97	110	93	88	86	85
Aavere	97	92	97	90	101	87
Varangu	110	105	107	100	83	85
Vao	104	87	83	81	95	88
Raigu	97	114	79	80	82	90
Norra	103	115	82	89	114	104
Koeru kirikumõis	—	70	18	—	—	143
Peetri						
Viisu	100	110	94	87	90	91
Koigi	96	88	97	92	95	98
Päinurme	93	107	91	97	97	94
Esna	102	96	83	83	78	75
Huuksi	100	106	93	102	91	87
Müüsleri	95	99	95	87	83	87
Sargvere	90	108	94	97	95	89
Koordi	103	115	88	99	101	103
Põhjaka	=	=	116	63	69	78
Vodja	111	97	94	87	90	91
Aru	=	=	=	=	63	67
Kõisi	102	97	96	90	90	96
Väike-Kareda	103	102	88	89	103	99
Palu	104	95	85	81	76	75
Kodasema	94	100	90	92	85	86
Prandi	86	93	75	85	76	88
Silmsi	100	79	98	94	113	91
Vaali	86	95	81	94	124	101
Suur-Õotla	77	98	} 84	89	97	89
Väike-Õotla	87	76				
Peetri kirikumõis	200	400	—	—	—	—
Paide ja Anna						
Purdi	90	100	} 89	84	90	89
Pikaküla	110	91				
Mäo	100	97	90	96	88	88
Eivere	104	93	89	97	96	93
Mündi	106	108	91	92	96	85
Paide kirikumõis	67	67	55	70	72	81
Anna kirikumõis	100	—	—	—	—	—
Türi						
Laupa	108	99	97	92	87	88
Türi-Alliku	107	105	108	91	90	86
Kirna	107	103	88	92	91	85
Väätsa	110	108	} 109	94	96	104
Prääma	138	40		96	83	67

1	2	3	4	5	6	7
Särevere	105	102	99	93	89	89
Oisu	105	97	80	86	87	80
Kärevere	=	=	93	77	94	94
Piiumetsa	104	121	105	92	89	94
Lokuta	100	99	71	76	92	93
Röa	105	112	96	87	107	96
Vahastu	85	88	92	86	105	101
Tori	98	102	91	92	87	88
Mäeküla	85	103	76	98	85	84
Varmassaare	=	=	117	71	75	300
Kolu	116	97	76	80	83	80
Türi kirikumõis	95	100	122	65	72	75
V i g a l a						
Vana-Vigala	}	103	93	98	}	79
Kivi-Vigala			91	89		
Nõlva	=	=	=	97	92	95
Velise	106	104	89	91	93	90
Päärdu	104	104	83	87	82	80
Konuvere	118	104	95	101	84	84
Jädivere	89	93	78	80	87	76
Vigala kirikumõis	67	145	267	100	100	80
M ä r j a m a a						
Haimre	111	96	91	80	95	84
Kasti	104	94	94	96	88	87
Valgu	91	84	94	87	95	90
Orgita	96	92	91	84	93	81
Päädeva	125	132	98	90	98	104
Sõtke	99	113	93	91	80	83
Nurtu	127	98	91	85	91	90
Märjamaa	94	99	93	89	80	66
Uus-Märjamaa	=	=	=	150	58	50
Paeküla	92	79	96	103	98	82
Vaimõisa	88	109	101	97	99	91
Mõisamaa	99	86	101	93	112	94
Lümandu	100	107	114	106	99	93
Kõrvetaguse	106	89	74	100	95	94
Mõraste	100	125	97	91	81	89
Uuesalu	=	=	=	80	—	—
Männiku	—	—	86	97	75	73
K u l l a m a a						
Koluvere	98	102	97	96	95	92
Kullamaa	117	109	95	98	97	90
Vaikna	107	99	79	97	93	95
Livi	104	98	90	94	88	87
Sooniste	106	101	102	93	97	91
Kütke	104	83	108	77	109	80
Piirsalu	91	91	92	81	87	84
Sipa	99	99	91	87	84	88
Maidla	111	106	100	91	90	86
Loodna	88	88	91	86	82	89
Jõgisoo	135	99	87	86	86	81

1	2	3	4	5	6	7
Tolli	96	101	99	94	87	88
Teenuse	113	103	96	84	85	93
Kuijõe	105	92	86	90	88	91
Suure-Kalju	90	89	94	90	94	86
Leevre	86	110	95	100	97	87
Luiste	88	89	83	104	94	91
Päri	103	92	91	102	} 48	94
Turpla	88	100	94	99		
Kohatu	103	121	85	89	81	80
Ohtla	93	83	94	82	92	86
Soosalu	77	91	21	97	102	112
Käända	93	79	81	114	87	84
Kasnurme	90	61	=	=	=	=
Kullamaa kirikumõis	85	103	114	68	92	102
Mihkli						
Oidrema	106	114	99	107	102	90
Veltsa	80	109	105	100	96	89
Keblaste	106	89	84	97	91	86
Karinõmme	103	90	102	108	105	99
Aru	98	97	102	98	80	89
Kirbla						
Vanamõisa	101	112	107	92	86	89
Lautna	103	109	119	106	93	90
Seira	99	106	109	102	90	88
Kloostri	103	96	95	104	99	97
Kasari	105	110	98	96	78	74
Keskküla	85	95	104	81	101	92
Kirbla kirikumõis	—	—	—	—	—	300
Lihula						
Lihula	98	105	94	100	90	94
Penijõe	121	112	122	73	84	75
Sipa	154	100	113	81	112	100
Lihula kirikumõis	120	123	107	108	88	79
Karuse						
Saastna	97	104	99	90	89	92
Matsalu	102	89	94	99	97	92
Vatla	100	102	98	103	85	88
Nehatu	100	107	105	88	93	92
Tuudi	88	92	98	95	94	101
Illuste	94	112	106	85	84	100
Kiska	102	89	95	67	82	87
Piivarootsi	107	87	97	72	94	78
Karuse kirikumõis	143	115	67	84	94	105
Hanila-Varbla						
Vana-Varbla	} 104	107	94	97	101	90
Uue-Varbla			111	92	93	92
Saulepi			104	98	99	97
Vana-Virtsu	116	111	107	94	68	87

1	2	3	4	5	6	7
Uue-Virtsu	109	113	105	81	88	88
Massu	111	105	91	97	95	92
Mõtsu	93	88	87	86	105	95
Paadrema	104	106	95	101	96	90
Voose	82	86	104	91	80	77
Paatsalu	89	102	107	98	101	88
Vaiste	96	81	89	90	82	76
Mõisaküla	96	78	93	105	87	85
Hanila kirikumõis	65	81	126	89	116	119
M a r t n a						
Suure-Lähtru	104	110	88	86	85	90
Väike-Lähtru	122	91	117	109	90	87
Rannamõisa	88	85	75	83	90	97
Ehmja	99	137	105	97	83	80
Maalse	=	=	=	=	=	82
Väike-Rõude	96	109	102	103	88	92
Suure-Rõude	116	115	91	100	100	97
Haeska	116	94	98	87	81	81
Jõesoo	107	126	134	91	92	90
Keskvere	131	114	82	84	96	89
Putkaste	76	95	94	101	64	63
Laiküla	100	78	92	89	83	77
Enivere	108	139	86	78	87	85
Patsu	91	105	108	113	95	91
Martna kirikumõis	127	102	87	106	86	74
R i d a l a						
Kiideva	97	101	92	91	94	83
Võnnu	108	103	116	93	91	87
Kiltsi	96	102	105	93	92	91
Ungru	95	108	97	90	78	83
Mäemõisa	115	97	97	105	89	90
Sinalepa	104	104	104	94	88	92
Parila	103	110	96	88	89	90
Ahli, Tanska	111	86	109	99	93	81
Asuküla	110	107	96	93	88	107
Lauguta	=	=	180	130	86	67
Käplamõisa	128	114	61	89	87	95
Käplaküla	78	85	111	81	103	92
Ridala kirikumõis	113	86	77	139	75	73
L ä ä n e - N i g u l a						
Uugla	104	95	85	85	79	80
Keediku	=	119	134	118	91	87
Oru	=	=	=	83	95	100
Auaste	=	=	=	=	99	86
Taebla	105	111	102	92	89	88
Kärbla	105	94	88	88	82	79
Räägu	=	=	=	94	89	83
Roosna	106	94	86	78	105	96
Kirimäe		94	89	82	86	90
Konvere	67	106	78	92		
Niivi	90	90	108	107	96	96

1	2	3	4	5	6	7
Tagavere	98	102	81	79	78	85
Palivere	104	92	87	84	86	83
Seljaküla	110	94	99	92	85	78
Salajõe	93	92	88	84	91	92
Saunja	=	=	=	76	84	91
Vidruka	91	105	100	58	81	80
Hardu	92	100	109	89	89	80
L-Nigula kirikumõis	127	139	102	79	79	81

Noarootsi ja Haapsalu

Riguldi	92	91	121	99	95	91
Aulepa	=	121	55	108	92	88
Uuemõisa	101	113	95	97	92	88
Sutlepa	112	107	114	111	101	94
Vööla	145	100	83	76	69	74
Paslepa	99	105	113	114	96	93
Nõmmküla	91	102	108	106	89	86
Saaremõisa	106	93	118	99	72	83
Pürksi	102	114	125	112	85	88
Kulani	119	73	73	106	113	77
Tahu	63	90	125	100	97	87
Noarootsi kirikumõis	96	102	97	83	99	95

Vormsi

Suuremõisa	91	93	87	85	89	81
Vormsi kirikumõis	110	78	66	62	82	89

Pühalepa

Suuremõisa	100	96	94	90	84	83
Hiiesaare	99	=	=	=	=	=
Villivalla ja Loja	=	89	90	95	89	83
Soonlepa	=	95	97	86	92	83
Kassari	97	95	91	92	82	86
Partsi	100	100	86	81	96	100
Kärdla	=	=	82	91	87	83
Pühalepa kirikumõis	102	79	90	67	76	70

Käina

Emmaste	91	100	106	97	89	90
Putkaste	99	97	94	89	85	78
Aadma	=	=	92	77	82	89
Vaemla	94	98	85	84	86	81
Randvere	=	=	98	80	79	79
Orjaku	99	95	91	105	95	87
Käina kirikumõis	97	98	104	99	93	87

Reigi

Kõrgessaare	89	90	89	80	84	87
Lauka	102	104	90	95	84	86
Reigi kirikumõis	84	90	75	101	101	81

1795. aastaks, nagu näitavad V hingeloenduse andmed, oli meeste ja naiste arv veel enam võrdsustunud. 100 naise kohta tuli nüüd 100 meest. Täpsemalt võttes oli naised natuke rohkem — kogu kubermangus 307 võrra. Kuna ka selle loenduse ajal, eriti mitme kontroll-loenduse tõttu, mil peamist tähelepanu pöörati meestele, meeste arv on täpsem kui naiste arv, siis võis naiste ülekaal tegelikult olla mõnevõrra suuremgi. Kahe loenduse vahelisel ajal on siis toimunud mõningane, tõi küll, väga väike liikumine naiste kasuks.

Maakondade näitajad ühtivad seegikord väga täpselt ülekubermangulise keskmisega. Kolmes maakonnas tuli samuti 100 meest 100 naise kohta, Virumaal 99. Harju-, Viru- ja Järvamaal oli tendents sama mis ülekubermanguliselt, s. t. meeste suhtarv natuke langes, Läänemaal oli suhe täpselt sama kui eelmise loenduse ajal.

Kihelkondade vahel olid erinevused veel väiksemad kui IV loenduse ajal. Suurema meeste arvu poolest erinesid teistest märgatavamalt vaid Kirbla-Lihula ja Martna, kus tuli 107 meest 100 naise kohta, järgnes Kose alles 104-ga. Kõige vähem mehi oli suhteliselt nüüd Vormsis (92). Seejuures oli 21 kihelkonnas meeste erikaal vähenenud, 9 kihelkonnas jäänud samaks ja 13 kihelkonnas tõusnud. Ülekaalus olid seega kihelkonnad, kus meeste arv suhteliselt vähenes, mis ka näitab, et see oli üldiseks arengutendentsiks. Mehi oli V loenduse ajal rohkem 20, naised 24 kihelkonnas.

Nagu näitavad IV ja V hingeloenduse andmed, võib taluraha soolist koostist Eestimaa kubermangus XVIII sajandi lõpul lugeda üldiselt kõigiti normaalseks ja rahvastiku taastootmise seisukohalt soodsaks. Meeste ülekaal IV loenduse ajal ja naiste ülekaal V loenduse ajal ei olnud kuigi märkimisväärne, praktiliselt võib nende arvu kubermangus pidada võrdseks.

1816. aastaks oli pilt otsustavalt muutunud. VII hingeloenduse järgi tuli kubermangu talurahvast 100 naise kohta vaid 95 meest. Ka selle loenduse ajal oli arvestus naiste osas vähem täielik, tõenäoliselt rohkemgi kui eelmiste loenduste aegu, nii et tegelikult võis suhe olla veelgi enam meeste kahjuks.

Maakonniti olid nüüd erinevused mõnevõrra suuremad kui varem, meeste arv 100 naise kohta ulatus 93—96-ni, eranditult kõigis maakondades oli aga meeste suhtarv selgelt langenud. Meeste arv oli suhteliselt langenud ka peaaegu kõigis kihelkondades, välja arvatud ainult Lüganuse ja Noarootsi. Kõikjal mujal oli tendents ühesugune.

Kui muutuste suund kihelkondades oli ühetaoline, siis teiselt poolt olid VII loenduse ajal erinevused soolises koostises kihelkondade vahel tunduvalt suuremad kui varem. Kõige vähem mehi — 85 100 naise kohta — oli Vormsis, kõige rohkem —

108 — naaberkihelkonnas Noarootsis. Vähe oli mehi veel Reigis (88), Kuusalus (89), Paide-Annal (89). Meeste arv ületas naiste oma peale Noarootsi veel Kirbla-Lihulas (103, eraldi võetuna Kirblas 106, Lihulas 99), õige napilt ka Väike-Maarjas, Ridalas, Hanila-Varblas (4 võrra) ja Lüganusel (2 võrra). Mõisaid, kus meeste arv oli naiste omast suurem, oli 175 ümber, vähem kui kolmandik.

VII kuni VIII loenduseni (1816.—1834. a.) kasvas rahvaarv tunduvalt kiiremini kui teiste loenduste vahelistel perioodidel. Naiste arv omakorda kasvas meeste arvust kiiremini, kuigi vahe selles osas oli väiksem kui eelmisel perioodil. Nii suurenes VIII loenduse ajaks naiste erikaal veelgi. Kogu kubermangus tuli 1834. a. 92 meest 100 naise kohta, üksikutes maakondades 91—94. Meeste suhtarv oli langenud kõigis maakondades.

Kihelkonniti oli meeste ja naiste suhe VIII loenduse ajal ühtlasem kui eelmisel korral. Kahes kihelkonnas — Mihklis ja Noarootsis — oli mehi rohkem kui naisi, mujal kõikjal vähem, kõige vähem (83 100 naise kohta) seegikord Vormsis.

Mõisaid, kus mehi oli rohkem, oli umbes 125.

1850. aastaks, IX hingeloenduse ajaks, langes meeste suhtarv 100 naise kohta 91-le, maakonniti ulatudes 89—92-ni. Järva-maal püsis suhe endisena, kõigis teistes maakondades oli meeste arv suhteliselt vähenenud.

IX loenduse ajal ületas naiste arv meeste oma juba eranditult kõigis kihelkondades. Olukord oli tunduvalt ühtlasemaks muutunud, meeste arv 100 naise kohta ulatus 84 (Reigi) kuni 97-ni (Jüri), 11 kihelkonnas oli see VIII—IX loenduse vahel tõusnud.

Naised olid arvulises ülekaalus ka valdavas osas mõisates. Mõisaid, kus rohkem oli mehi, oli kokku 85, enamikus olid need väiksemad mõisad.

IX ja X loenduse vaheline periood oli lühike (1850.—1858. a.), siiski jõudis meeste arv suhteliselt selle ajaga veelgi märgatavalt langeda ja X loenduse ajaks oli kubermangu talupoegkonnas 89 meest 100 naise kohta, protsentides võetuna mehi 47,2%, naisi 52,8%. Meeste arvu suhteline langus toimus viimati mainitud perioodil eranditult kõigis maakondades ja ulatus X loenduse ajal 87—91-ni. Erinevused maakondade vahel olid seega natuke suurenenud.

Kihelkondades langes meeste suhtarv IX—X loenduse vahel valdavas osas, tõusis 6 kihelkonnas. 100 naise kohta tuli kõige vähem mehi Vormsis (82), Pühalepas (83), Harju-Madise-Ristil (84), Kuusalus (85), Käinas (85), kõige rohkem Jüri (94), Juuru (93), Jõhvi (93) ja Simuna (93) kihelkonnas. Üldiselt vahed kihelkondade vahel olid veelgi vähenenud, meestevaesemaks jäid aga ikka Loode-Eesti saared ning loode-, osalt ka põhjaranniku kihelkonnad. Silmatorkavalt ühtlane oli sooline

koostis Järvamaa kihelkonnades, kus tervelt 4 (kui Paide ja Anna võtta eraldi, siis 5) kihelkonnas oli 100 naise kohta 89 meest (kubermangu keskmine!), kolmes natuke rohkem.

Mõisaid, kus meeste arv ületas naiste oma, oli X loenduse ajaks jäänud vaid 70. Enamik nendest olid keskmise suurusega ja väikemõisad. Suuremates mõisates oli mehi rohkem väga harva.

Tehes kokkuvõtet eeltoodud andmetest, näeme, et põhiliseks nähtuseks talurahva soolise koosseisu dünaamikas oli meeste arvu suhteline vähenemine. VI ja VII loenduse vahelisel ajal (1811.—1816. a.) vähenes meeste arv ka absoluutselt. Meeste suhtarv langes silmatorkavamalt just perioodil V kuni VII loenduseni, aastail 1795—1816, samuti IX ja X loenduse vahel, aastail 1850—1858.

Meeste erikaalu vähenemine toimus loendusest loenduseni nii kogu kubermangus tervikuna kui ka väga ühtviisi kõigis maakondades eraldi võetuna. Eranditult kõigis kihelkonnades langes meeste suhtarv X loenduse ajaks IV loendusega võrreldes. Tervelt 16 kihelkonnas esines seejuures langus kõigil loendustevahelistel perioodidel. Teistes oli sellest mõningaid kõrvalekalandumisi, üldtendents oli aga kõikjal ühesugune. Ka valdavas osas mõisates meeste suhtarv langes, siiski oli ligi 90 mõisat, kus see tõusis.

Tõmbame nüüd mõningaid võrdlusjooni ka Liivimaa kubermanguga.

B. v. Schrenck on Liivimaa rahvaarvuks IV hingeloenduse järgi saanud 526 882 inimest, nendest 262 853 meest ja 264 029 naist,² niisiis 100 naise kohta 100 meest. Uhe Senatis tehtud kokkuvõtte järgi oli mehi 263 623, naisi 263 225,³ niisiis mehi veidi rohkem, 100 naise kohta teeb aga see samuti 100 meest. Kuigi Liivimaa rahvaarv antud ajal vajab veel täpsustamist, võime siiski arvata, et meeste ja naiste arv oli enam-vähem võrdne nii nagu Eestimaalgi. VII loenduse ajal on saadud Liivimaal 280 703 meest ja 306 618 naist,⁴ seega 91 meest 100 naise kohta. Kubermangu Eesti osas (maal) oli meeste suhtarv 92. Niisiis oli ka Liivimaa kubermangus meeste suhtarv tugevasti langenud. VIII loenduse ajal on loetletud kogu Liivimaal 354 763 meest ja 394 738 naist,⁵ seega 100 naise kohta 90 meest. Eesti osas (maal) püsis meeste suhtarv 92-l. X loenduse ajaks langes ka Liivimaal meeste suhtarv veelgi: mehi oli 403 348, naisi

² B. v. Schrenck. Zur Geschichte der Arealvermessung und der Bevölkerungstatistik Livlands. — «Baltische Monatsschrift», XXXII Bd., Reval, 1890, lk. 200—201.

³ Vanade Aktide Riiklik Keskarhiiv Moskvast (VARKA), f. 248, nim. 58, s.-ü. 4342, l. 1020—1022.

⁴ «Inland» 1836, nr. 5.

⁵ Samas.

461 970⁶ ehk 87 meest 100 naise kohta, kubermangu Eesti osas seejuures 88 meest 100 naise kohta.

Üldine muutuste suund on seega täpselt ühesugune, selle arvulised näitajad võrdlemisi ühtlangedavad. Võime lisada, et üksikute Lõuna-Eesti kihelkondade (Sangaste, Pärnu-Elisabethi, Kursi, Paistu) kohta TRU ajalooosakonna üliõpilaste (U. Kinna, T. Põlendik, K. Nõmm, K. Pihlak) poolt 1964.—1966. a. tehtud uurimustes on jõutud samadele tulemustele. Niisiis oli olukord ühesugune kogu Eestis.

Meeste ja naiste arvulise suhte väga ühtlane muutumine nii kubermangudes kui nende alajaotustes osutab sellele, et seda pidid tingima mingid üldisemad põhjused, mis ühtviisi mõjusid kogu maal. Meeste arvu vähenemise tavalisemaks põhjuseks on olnud eelkõige sõjad. Eestit sõjad meie poolt vaadeldaval perioodil otseselt peaaegu ei puudutanud, ometi tuleneb rahvastiku soolise struktuuri muutumine siiski just sellest valdkonnast. 1797. a. algas Balti kubermangudes nekrutivõtmine, mille tulemusena kogu hingeloenduste perioodil läks sõjateenistusse umbes 30 000 meest,⁷ kellest ainult vähesed tagasi pöördusid. Valdava osa nendest olid talupojad. Eriti intensiivne oli nekrutivõtmine Napoleoni-vastaste sõdade aegu, iseäranis 1812. a. Isamaasõja ajal, samuti võeti arvukalt nekruteid Krimmi sõja (1853—1856) ajal. Just nendel perioodidel nägimegi meeste suhtarvu kõige tunduvamat vähenemist.

Nekrutivõtmisele kui talurahva arvu vähendanud ja soolise koostise tasakaalu tõsiselt rikkunud tegurile oleme tähelepanu juhtinud juba varem.⁸ Peab aga silmas pidama, et kuigi nekrutivõtmine oli selles kahtlemata peamiseks põhjuseks, tuleb soolise koostise muutuste juures arvestada veel mitmesuguseid teisigi võimalikke tegureid. Nägime, et meeste suhtarv langes mõnevõrra ka IV ja V loenduse vahelisel ajal, mil nekruteid veel ei võetud. Sel perioodil ja ka hiljemgi, kuni pärisorjuse kaotamiseni, mõjus selleks kõigepealt talupoegade pagemine, samuti müümine. Nii pagenute kui müüdute hulgas olid ülekaalus mehed.

Ühtlasi peame märkima, et kuigi soolise koostise muutused olid väga ühesugused kogu kubermangus, ei või siiski tähele panemata jätta mitmeid kohalikke erinevusi üksikutes kihelkondades ja mõisates. Siin võis oma osa etendada näiteks abiellumine, mille tõttu just naised olid liikuvamad ja asusid sageli

---

⁶ А. Тройницкий. Крепостное население России по десятой народной переписи. СПб., 1861, lk. 49.

⁷ E. Eila. Nekrutikohustusest Eestis (1796—1874). Diplomitöö. Tartu, 1967 (käsitõlge TRU NSV Liidu ajaloo kateedris), lk. 61—63.

⁸ S. Vahtre. Rahvastikuliikumisest Eestimaa kubermangus XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi esimesel poolel. — Ajaloo järskudel radadel. Tallinn, 1966, lk. 67—69.

väljapoole oma valla ja ka kihelkonna piire, teatud osa talupoegade minek linnadesse, mispuhul ühes või teises kohas võis suurem erikaal olla ühel või teisel sugupoolel jms. Saartel ja rannakihelkondades tuleb meeste arvu vähendava põhjusena arvestada meresõitu ja soodsamaid pagemisvõimalusi. Muidugi on tarvilik jälgida ka eri sugupoole suhet sündimuses ja suremuses, samuti rahvastiku vanuselist struktuuri, millela soolise koostise käsitlemine jääb üldse üheksiks. Lähema vastuse andmine nii tõusetuvatele probleemidele vajab veel mitmeid eriuurimusi. Käesoleva artikliga on püütud tähelepanu juhtida rahvastiku soolise koostise jälgimise vajadusele ja tähendusele Eesti ajaloo uurimisel, iseloomustada selle dünaamikat teatud perioodil ja esile tuua seda mõjutanud tähtsamad tegurid.

ПОЛОВОЙ СОСТАВ КРЕСТЬЯНСТВА В ЭСТОНИИ В КОНЦЕ XVIII И ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА (1782—1858)

С. Х. Вахтре

Резюме

Подушные ревизии, проведенные в Эстонии с 1782 по 1858 г., являются замечательным источником по изучению полового состава населения, так как ревизии учитывали как мужской, так и женский пол (кроме ревизии 1811 г., в которую, были включены только мужчины).

По данным ревизских сказок Эстляндской губернии общая численность крестьян в губернии с 1782 по 1858 г. возросла в 1,5 раза, причём численность женщин увеличилась в 1,59 раза, а число мужчин только в 1,41 раза. На 100 женщин в 1782 г. приходился 101 мужчина, в 1795 г. — 100, в 1816 г. — 95, в 1834 г. — 92, в 1850 г. — 91, в 1858 г. — 89. В общих чертах подобные же изменения в половом составе произошли и в пределах отдельных уездов, приходов и имений. В 1782 г. число мужчин превышало число женщин в 27 приходах, численность женщин была выше в 17 приходах, в 1858 г. во всех приходах, без исключения, численное превосходство было на стороне женщин. В 1782 г. мужчин было больше в 320 имениях, в 1858 г. только в 70 более мелких имениях.

Данные о половом составе крестьянства Лифляндской губернии и её эстонской части почти точно совпадают с показателями Эстляндии.

Таким образом, основным явлением в динамике полового состава крестьянства Эстонии в рассматриваемый период было

заметное снижение удельного веса мужчин. В период с 1811 по 1816 г. снижение оказалось абсолютным. Главной причиной названного явления были рекрутские наборы, введенные в Прибалтийских губерниях с 1797 г. Особенно интенсивными они были во время Отечественной войны 1812 г. и Крымской войны. Половой состав менялся также и вследствие бегства и продажи крепостных крестьян (среди беглых и проданных, как правило, преобладали мужчины) и некоторых других факторов (разумеется, и различия по полу в рождаемости и смертности, изменения в возрастной структуре), которые требуют еще более детального изучения.

AUFBAU DER BÄUERLICHEN BEVÖLKERUNG ESTLANDS DEM GESCHLECHTE NACH AM ENDE DES XVIII. UND IN DER ERSTEN HÄLFTE DES XIX. JH. (1782—1858)

S. Vahre

Zusammenfassung

Die Seelenrevisionen, die in den Jahren 1782—1858 in Estland vorgenommen wurden, sind ein vorzügliches Quellenmaterial zur Ermittlung der Zusammensetzung der Bevölkerung den Geschlechtern nach, da sowohl Männer als auch Frauen gezählt wurden. Eine Ausnahme davon bildet lediglich das Jahr 1811, da in diesem Jahr nur Männer registriert wurden.

Nach den Revisionslisten der Güter im Gouvernement Estland stieg die Zahl der bäuerlichen Bevölkerung in den Jahren 1782—1858 um das 1,5fache an; dabei wuchs die Zahl der Frauen um das 1,59fache, die der Männer nur um das 1,41fache. 1782 kamen auf je 100 Frauen 101 Männer, 1795—100, 1816 — 95, 1834 — 92, 1850 — 91 und 1858 — 89 Männer. Diese Wandlungen vollzogen sich verhältnismäßig gleichmäßig in allen Landkreisen und Kirchspielen und auf den Gütern, obwohl es hier auch einige Ausnahmen gab. 1782 waren die Männer in 27, die Frauen in 17 Kirchspielen zahlenmäßig überlegen. 1858 dagegen gab es ausnahmslos in allen Kirchspielen mehr Frauen als Männer. Was die Güter betrifft, so waren 1782 die Männer auf ungefähr 320, die Frauen auf 240 Gutshöfen der Zahl nach überlegen, in etwa zwanzig Fällen hielten sich die Geschlechter zahlenmäßig die Waage. 1858 dagegen gab es nur auf etwa 70 kleineren Gütern mehr Männer als Frauen.

Dasselbe Geschlechterverhältnis und dieselbe Entwicklungstendenz können wir auch bei der bäuerlichen Bevölkerung im estnischen Teil des Gouvernements Livland feststellen.

Eine wesentliche Erscheinung war somit die bedeutende Verringerung der relativen Zahl der Männer. 1811—1816 verringerte sich die Zahl der Männer auch absolut. Die Hauptursache dieser Verringerung bildeten die Rekrutenaushebungen, die 1797 begannen und 1812 während des Vaterländischen Krieges und später zur Zeit des Krimkrieges besonders intensiv durchgeführt wurden. Außer den Rekrutenaushebungen hatten einen entscheidenden Einfluß auf das Geschlechterverhältnis auch die Flucht und der Verkauf der leibeigenen Bauern (in beiden Fällen waren es in der Mehrzahl Männer) und eine Reihe anderer Faktoren, die noch einer spezielleren Untersuchung bedürfen (Unterschiede der Geschlechter hinsichtlich der Zahl der Geburten und Sterbefälle, Änderungen im Altersaufbau der Bevölkerung u. a. m.).

TALURAHVA SOTSIAALSEST STRUKTUURIST EESTIMAA KUBERMANGUS FEODALISMI LÖPU- PERIOODIL (HINGELOENDUSTE ANDMETEL)

S. Vahtre

NSV Liidu ajaloo kateeder

Feodalismilt kapitalismile ülemineku ajajärgu rohkete probleemide hulgas on üks kesksemaid talurahva sotsiaalne struktuur ja selles toimunud muutused. Käesolevas artiklis püütakse näidata mõningaid teid ja võimalusi, mida võivad selle probleemi uurimiseks pakkuda hingeloenduste andmed, eelkõige loenduste algmaterjal — hingeloendid. Vaatluse alla on võetud Eestimaa kubermangu mõisate hingeloendid aastaist 1782—1858,¹ mille alusel jälgime esmajoones talurahva põhiliste kategooriate arvulist suurust ja omavahelist arvulist suhet.

Esialgusel ja mitte küllalt põhjalikul tutvumisel hingeloenditega võib tunduda, et andmete saamine talurahva sotsiaalsest koostisest on nende abil õige hõlpus ja et hingeloendid annavad vajalikud andmed väga täpselt ja täielikult. Kahjuks see päriselt nii ei ole, sest kuigi hingeloendites on vastavaid andmeid rohkesti, võib ütelda, massiliselt, selgub ometi varsti, et nende esitamisel pole olnud kuigi kindlat ja ühtlast süsteemi ning et eri mõisates ja eri loenduste ajal on seda tehtud üsnagi lahkuminevalt. Loenduseeskirjad ei olnud selles osas eriti nõudlikud, sest maksustamise seisukohalt polnud sellel otsesest tähtsust, ühtlasi olid ka üksikud sotsiaalsed rühmad tihti üldse raskelt piiritletavad, palju oli mitmesuguseid vahekihte ja neid võidi ühes kohas arvestada ühtmoodi, teisal teisiti. Kõik see asetab uurija teele tõkkeid, mida siiski tuleb püüda ületada, sest just hingeloendites on talurahva sotsiaalse koostise kohta niisuguseid ülitähtsaid andmeid, mida me kusagilt mujalt ei leia. Üksikute mõisate talurahva jagunemisest võib paljudel juhtudel saada üksikasjalise pildi, mida vajaliku ettevaatuse korral annab mitmetes osades laiendada ka suurematele piirkondadele.

¹ Säilitatakse Eesti NSV Riiklikus Ajaloo Keskarhiivis (ENSV RAKA), f. 1864.

Kõige paremini ja kõikjal võrdlemisi ühtviisi on hingeloendites vahet tehtud ühelt poolt mõisas ja mõisamaal elavate või sealt elatist saavate talupoegade — mõisarahva (*Hofsleute*) ja talumaal (küldes ning üksiktaludes) elavate talupoegade — valla- e. külahuva (*Bauern*) vahel. Niisugust vahetegemist eeskirjades ka alati nõuti. Enam-vähem korralikult on sellest üldiselt siiski kinni peetud vaid varasemate loenduste ajal, kuid ka siis mitte alati. Nii on V hingeloenduse (1795. a.) ajal Nabala mõisa (Jüri khk.) hingeloendis arvestatud mõisas teenivad talupojad oma päriskodude all külade järgi, mille kohta hingeloendisse on tehtud vastav märkus.² Samuti on toimitud Vormsi Suuremõisas, kusjuures seda põhjendatakse asjaoluga, et neid ei kasutatavat mõisas kogu aeg.³ Hilisemate loenduste ajal oli mõisas teenivate inimeste arvestamine talude all juba võrdlemisi tavaline. Seetõttu on väga raske hingeloendite järgi kindlaks teha mõisarahva arvu dünaamikat, varasemate loenduste, kõige paremini IV loenduse (1782. a.) aegse absoluutarvu võime aga kätte saada õige täpselt. Viimanegi on suure väärtusega, sest muudes allikates on mõisarahvast teateid väga harva, nende arvu kohta peaaegu üldse mitte, mistõttu ka kirjanduses pole seda küsimust õigupoolest puudutatudki.

Mõisas elavate inimeste seisuslik ja ametialane koostis oli väga kirju ja mitmepalgeline: aadlikest kuni pärisorjadeni. Käesolevas vaatleme ainult viimaseid, kes hingeloendites on alati näidatud vabadest (kodukooliõpetajad, valitsejad, sekretärid, raamatupidajad, arstid jt.) eraldi ja arvuliselt moodustasid mõisas valdava enamuse. Nendeks olid mitmesugused mõisametnikud, majateenijad, käsitöölised jm.: opmanid, kupjad, kilt-rid, aidamehed, rehepapid, vahimehed, karjused, virtinad, kokad, köögitüdrukud, toapoisid ja -tüdrukud, lapsehoidjad, pesunaised, sepad, puusepad, püttsepad, rätsepad, kingsepad, kangrud, õlle- ja viinapruulijad, aednikud, kutsarid, tallipoisid, eesratsutajad, muusikandid, juuksurid jt. Kõiki neid võiksime tinglikult nimetada ühise nimetusega mõisateenijateks. Erinevas seisundis olid need mõisa teenistuses olevad pärustalupojad, peamiselt mõldrid, kõrtsmikud, metsavahid, ka koolmeistrid ja mõned teised, kellele mõisa poolt oli eraldatud kasutamiseks ka maa ja kel seal oli oma iseseisev majapidamine. Hingeloendites on viimased näidatud harilikult eraldi, mõnikord ka külade all, sageli on nad arvestatud vabadike hulka.

Juuresolevas tabelis on toodud mõisateenijate arv IV loenduse ajal üksikute mõisate kaupa, mehed ja naised eraldi näidatuna,

² ENSV RAKA, f. 1864, nim. 2, s.-ü. V-29, l. 51.

³ ENSV RAKA, f. 1864, nim. 2, s.-ü. V-65, l. 344 jj-d.

**Mõisateenijate arv ja protsent talurahva üldarvust Eestimaa kubermangus
IV hingeloenduse ajal (1782. a.)**

Maakond, kihelkond, mõis	Mehi	Naisi	Kokku	Protsent talurahva üldarvust
1	2	3	4	5

Harjumaa

Jõelähtme

Maardu	11	8	19	2,3
Jägala	20	16	36	4,8
Viimsi	34	18	52	10,6
Kostivere	10	9	19	4,2
Mõigu	1	2	3	0,9
Jõelähtme	—	—	—	0
Saha	6	3	9	6,0
Nehatu	4	1	5	5,8
Kokku kihelkonnas	86 (60,1%)	57 (39,9%)	143	4,3

Kuusalu

Kolga	31	19	50	2,4
Kõnnu	14	11	25	2,0
Kiiu	7	5	12	1,7
Loo	3	3	6	2,2
Rummu	3	2	5	1,1
Kodasoo	11	11	22	7,9
Valkla	6	5	11	4,9
Koitjärve	3	11	14	29,8
Kuusalu kirikumõis	6	8	14	42,4
Kokku kihelkonnas	84 (52,8%)	75 (47,2%)	159	3,0

Harju-Jaani

Anija	11	10	21	2,6
Kambi	4	3	7	1,4
Raasiku	15	11	26	9,4
Peningi	6	6	12	2,7
Perila ja Rätla	12	12	24	4,5
Haljava	10	5	15	3,6
Aruküla	2	2	4	1,0
Kehra	8	5	13	6,6
H.-Jaani kirikumõis	1	2	3	100,0
Kokku kihelkonnas	69 (55,2%)	56 (44,8%)	125	3,3

Jüri

Nabala	15	22	37	5,6
Rae	10	14	24	4,8

	1	2	3	4	5
Lagedi		8	8	16	3,7
Kurna		12	11	23	6,1
Väo		1	2	3	0,8
Sausti		7	11	18	5,6
Kautjala		14	16	30	10,0
Lehmja		10	6	16	5,8
Vaida		14	8	22	8,1
Aruvalla		9	12	21	14,8
Jüri kirikumõis		4	5	9	20,0
Kokku kihelkonnas		104 (47,5%)	115 (52,5%)	219	5,9
K o s e					
Kose-Uuemõisa		29	20	49	5,5
Alavere		3	1	4	0,7
Ravila		8	14	22	3,9
Palvere		8	9	17	3,2
Triigi		17	17	34	7,6
Paunküla		24	23	47	10,8
Pikavere		14	9	23	5,8
Ojasoo		12	5	17	4,9
Tuhala		16	18	34	10,4
Habaja		5	10	15	5,2
Oru		20	16	36	12,6
Tammiku		8	4	12	4,7
Harmi		4	3	7	3,1
Saarnakõrve		4	5	9	8,1
Rooküla		4	4	8	10,1
Kose kirikumõis		9	12	21	100,0
Kokku kihelkonnas		185 (52,1%)	170 (47,9%)	355	6,1
R a p l a					
Raikküla		13	19	32	3,2
Valtu		35	19	54	8,9
Kehtna		11	8	19	3,6
Kuusiku		20	13	33	7,0
Alu ja Rapla		21	16	37	6,4
Kodila		26	28	54	11,8
Sikeldi		14	8	22	5,3
Kabala		5	5	10	2,8
Keava		17	19	36	10,4
Järvakandi		17	15	32	9,3
Härtu		6	8	14	4,2
Ohekatku		12	12	24	7,3
Vahakõnnu		3	10	13	4,4
Lellapere		4	7	11	3,8
Ohukotsu		4	5	9	4,4
Hagudi		18	12	30	18,9
Pühatu		7	8	15	15,5
Riidaku		—	—	—	0
Rapla kirikumõis		4	5	9	45,0
Kokku kihelkonnas		237 (52,2%)	217 (47,8%)	454	6,6

	1	2	3	4	5
Hageri					
Ruila		18	17	35	6,7
Adila		16	11	27	5,9
Maidla		10	12	22	5,7
Lohu		13	8	21	5,7
Haiba		7	9	16	4,6
Rabivere		5	3	8	2,5
Tohisoo		8	7	15	4,9
Pahkla		10	6	16	5,2
Sutlema		17	14	31	11,3
Kelba		8	6	14	5,1
Kohatu		1	3	4	1,6
Kohila		13	8	21	8,8
Salutaguse		13	11	24	10,9
Kirna		12	10	22	10,0
Mäeküla		5	4	9	5,3
Angerja		12	7	19	13,1
Lümandu		5	3	8	8,0
Kurtna		6	7	13	13,8
Kirdalu		3	2	5	6,6
Hageri kirikumõis		1	3	4	5,9
Kokku kihelkonnas	183	151	334	6,5	
	(54,8%)	(45,2%)			

Juuru					
Kaiu		2	4	6	0,6
Kuimetsa		3	6	9	1,1
Ingliste		30	23	53	9,9
Maidla		19	16	35	9,4
Seli		16	8	24	6,8
Atla		8	7	15	5,4
Purila		15	13	28	12,7
Mahtra		8	7	15	6,9
Pae		2	4	6	2,9
Hõreda		2	2	4	2,0
Juuru		1	1	2	1,1
Pirgu		11	8	19	11,3
Järlepa		5	6	11	7,0
Kädva		4	7	11	6,9
Härgla ja Saaremõisa		11	9	20	8,6
Juuru kirikumõis		4	6	10	100,0
Kokku kihelkonnas	141	127	268	5,2	
	(52,6%)	(47,4%)			

Keila					
Vääna		10	9	19	2,2
Harku		22	19	41	7,3
Keila		13	16	29	5,4
Saku		33	36	69	15,3
Jõgisuu		10	12	22	6,1
Äasmäe		14	12	26	7,2
Valingu		—	—	—	0

	1	2	3	4	5
Klooga		8	6	14	4,5
Lehola		7	6	13	4,7
Ohtu		11	7	18	7,0
Meremõisa		2	2	4	2,0
Haabersti		3	1	4	2,0
Keila-Joa		14	6	20	10,3
Humala		14	16	30	15,7
Rannamõisa		2	5	7	3,8
Tiskre ja Fišmeistri		3	2	5	6,1
Jälgimäe		7	7	14	7,6
Vanamõisa		3	4	7	4,1
Käesalu		6	5	11	6,8
Üksnurme		12	6	18	11,5
Tuula		6	2	8	5,3
Rahula		10	10	20	14,1
Hüüru		3	8	11	8,1
Saue		9	4	13	10,7
Muraste		4	8	12	12,1
Viti		2	2	4	4,4
Koppelmaa		7	5	12	15,2
Karjaküla		7	5	12	20,3
Voore		4	5	9	16,1
Kumna		3	7	10	20,0
Laulasmaa		2	3	5	16,1
Naissaar		—	—	—	0
Keila kirikumõis		7	6	13	100,0
Kokku kihelkonnas	258		242	500	7,0
	(51,6%)		(48,4%)		
Nissi					
Laitse		21	21	42	5,3
Vana-Riisipere		3	4	7	1,4
Uue-Riisipere		13	13	26	7,5
Nurme		11	13	24	6,2
Pajaka		6	3	9	2,4
Munalaskme		10	11	21	6,8
Russalu		2	3	5	2,0
Vardi		7	6	13	5,3
Põlli		21	15	36	20,1
Lehetu		4	2	6	5,9
Nissi kirikumõis		2	3	5	100,0
Kokku kihelkonnas	100		94	194	5,6
	(51,5%)		(48,5%)		
Harju-Madise ja Risti					
Kloostri		13	13	26	1,2
Vihterpalu		17	14	31	3,3
Nõva		4	2	6	1,1
Risti		4	3	7	2,0
Amari		11	7	18	5,4
Põhküla		3	3	6	2,4
Pallaste		1	2	3	1,6
Hatu		5	3	8	5,2
Kõmaste		—	—	—	0

	1	2	3	4	5
Leetse		5	5	10	12,5
H.-Madise kirikumõis		4	7	11	18,0
Risti kirikumõis		—	—	—	0
Kokku kihelkonnas		67 (53,2%)	59 (46,8%)	126	2,4
Kokku Harjumaal		1514 (52,6%)	1363 (47,4%)	2877	5,2

Virumaa

Jõhvi

Pagari ja Väike-Pungerja	18	14	32	3,5
Kiikla	29	16	45	5,1
Jõhvi	31	34	65	7,8
Sompa	16	14	30	3,8
Mäetaguse	11	14	25	4,3
Kohtla	8	7	15	3,3
Järve	17	12	29	8,9
Ereda	2	1	3	1,0
Edise	19	13	32	11,2
Päite	7	9	16	5,9
Voka	11	5	16	9,4
Toila	4	2	6	2,5
Ontika	13	6	19	7,9
Kurtna	3	6	9	4,0
Illuka	—	—	—	0
Kalina	2	4	6	2,9
Kukruse	12	7	19	9,1
Ohakvere	—	—	—	0
Konju	6	8	14	8,6
Pühajõe	10	10	20	13,7
Türsamäe	6	4	10	10,1
Jõhvi kirikumõis	2	4	6	18,2
Kokku kihelkonnas	227 (54,4%)	190 (45,6%)	417	5,4

Vaivara

Laagna	13	13	26	5,9
Vaivara	2	5	7	1,7
Hermamäe	3	2	5	1,6
Riigi	4	5	9	5,2
Mustajõe	—	—	—	0
Joala	5	7	12	3,7
Kudruküla	—	—	—	0
Arumäe	—	—	—	0
Väike-Soldina	5	8	13	8,0
Suur-Soldina	—	—	—	0
Vana-Sõtke	7	10	17	12,0
Auvere	6	7	13	15,5
Hiiemetsa	2	5	7	10,0
Vaivara kirikumõis	—	—	—	0
Kokku kihelkonnas	47 (43,1%)	62 (56,9%)	109	4,4

	1	2	3	4	5
Lüganuse					
Püssi ja Purts		16	15	31	2,1
Maidla ja Rääsa		52	48	100	12,1
Aa		30	36	66	11,7
Erra		11	6	17	5,0
Saka		7	9	16	7,8
Vasknarva ja Jaama		—	—	—	0
Lüganuse kirikumõis		1	5	6	100,0
Kokku kihelkonnas	117	119	236	5,9	
	(49,6%)	(50,4%)			
Viru-Nigula					
Kunda	21	11	32	4,9	
Malla	10	5	15	2,1	
Koogu	4	4	8	2,1	
Kalvi	10	8	18	2,7	
Pada	18	23	41	6,6	
Andja	19	13	32	5,2	
Aseri	3	8	11	2,4	
Vasta	11	12	23	6,2	
Samma	14	10	24	11,0	
Ulvi	15	14	29	13,7	
Uue-Varudi	7	3	10	4,7	
Vana-Varudi	7	6	13	7,9	
Kabala	3	7	10	8,0	
V.-Nigula kirikumõis	2	5	7	100,0	
Kokku kihelkonnas	144	129	273	5,1	
	(52,7%)	(47,3%)			
Haljala					
Sagadi	12	9	21	2,1	
Aaspere	14	6	20	2,8	
Selja	12	8	20	2,9	
Kavastu	2	3	5	1,0	
Varangu	13	10	23	5,0	
Metsiku	17	18	35	7,9	
Vihula	16	15	31	7,5	
Kandle	23	13	36	9,8	
Võle	9	7	16	4,8	
Loobu	17	14	31	9,8	
Sauste	6	4	10	3,8	
Idavere	16	10	26	10,6	
Karula	7	5	12	5,2	
Annikvere	13	14	27	11,2	
Essu	5	9	14	7,1	
Vanamõisa	12	13	25	15,5	
Tatruse	7	6	13	8,4	
Veltsi	8	7	15	37,5	
Haljala kirikumõis	3	3	6	100,0	
Kokku kihelkonnas	212	174	386	5,7	
	(54,9%)	(45,1%)			

	1	2	3	4	5
Rakvere					
Rakvere		14	16	30	2,6
Kohala		1	2	3	0,6
Uhtna		8	9	17	4,0
Kloodi		11	15	26	7,5
Sõmeru		15	16	31	9,8
Kaarli		7	7	14	5,3
Mädapea		10	8	18	7,6
Arkna		—	—	—	0
Korjodi		7	9	16	17,0
Rakvere kirikumõis		2	—	2	100,0
Kokku kihelkonnas		75 (47,8%)	82 (52,2%)	157	4,4

Kadrina

Palmse		32	30	62	6,6
Jõepere		31	27	58	10,3
Hulja		16	16	32	6,4
Vatku		6	4	10	2,2
Imastu		19	19	38	8,7
Saksi		3	1	4	1,0
Neeruti		10	7	17	4,6
Hõbeda		21	14	35	9,9
Vohnja		15	13	28	8,1
Udriku		9	5	14	4,3
Kihlevere		15	12	27	9,1
Undla		16	7	23	8,2
Kolu		3	9	12	4,9
Tõdva-Kõnnu		20	14	34	14,3
Lasila		1	2	3	1,6
Polli		3	5	8	5,4
Arbavere		18	14	32	21,9
Pala		2	6	8	6,8
Võduvere		7	4	11	10,5
Jõetaguse		8	5	13	12,5
Vandu		—	—	—	0
Kadrina kirikumõis		5	5	10	100,0
Kokku kihelkonnas		260 (54,3%)	219 (45,7%)	479	7,3

Viru-Jaagupi

Roela		7	8	15	2,4
Vinni		22	21	43	7,0
Põlula		13	11	24	4,1
Küti		19	9	28	8,2
Meriküla		11	10	21	11,7
Mõdriku		12	5	17	5,1
Tudulinna		—	—	—	0
Rägavere		16	9	25	7,6
Kulina		9	9	18	8,6
Vaeküla		9	5	14	7,0
Voore		11	12	23	16,4

	1	2	3	4	5
Inju		4	5	9	6,7
Oonurme		2	2	4	4,0
Tudu		—	—	—	0
V.-Jaagupi kirikumõis		3	2	5	12,5
Kokku kihelkonnas		138	108	246	5,8
		(56,1%)	(43,9%)		

V ä i k e - M a a r j a

Porkuni		26	18	44	4,8
Põdrangu		5	5	10	1,1
Araski		4	9	13	28,9
Triigi		5	4	9	2,0
Kärtsa		18	11	29	6,8
Kiltsi		16	11	27	7,5
Vao		21	29	50	14,4
Antu		24	20	44	16,5
Kaarma		15	17	32	16,5
Koonu		8	9	17	9,0
Ärina		7	7	14	7,8
Raeküla		8	9	17	14,0
Uniküla		3	3	6	7,2
V.-Maarja kirikumõis		3	4	7	100,0
Kokku kihelkonnas		163	156	319	7,1
		(51,1%)	(48,9%)		

S i m u n a

Avanduse		33	34	67	13,2
Muuga		2	3	5	1,1
Salla		16	12	28	7,0
Paasvere		6	4	10	2,8
Lõusa		8	12	20	5,7
Võivere		10	4	14	4,5
Koila		3	2	5	1,6
Rahkla		3	4	7	2,4
Tammiku		12	11	23	8,2
Pudivere		12	7	19	7,0
Käru		25	15	40	15,7
Määri		6	14	20	8,8
Lasinurme		5	6	11	5,1
Venevere		3	2	5	2,3
Luusika		—	—	—	0
Emumäe		12	11	23	10,8
Rohu		10	8	18	8,7
Moora		8	8	16	7,8
Mõisamaa		6	5	11	5,4
Selli		5	4	9	5,1
Laekvere		6	5	11	14,9
Simuna kirikumõis		2	2	4	100,0
Kokku kihelkonnas		193	173	366	6,6
		(52,7%)	(47,3%)		
Kokku Virumaal		1576	1412	2988	5,9
		(52,7%)	(47,3%)		

	1	2	3	4	5
Järvamaa					
A m b l a					
Roosna		6	11	17	4,0
Jäned		7	8	15	4,4
Tapa		4	10	14	4,1
Lehtse		12	6	18	5,3
Kurge		6	4	10	4,7
Aru		4	3	7	8,2
Käravete		14	9	23	8,2
Pruuna		7	6	13	4,7
Põriki		13	12	25	10,7
Rägavere		1	2	3	2,7
Koigi		2	5	7	2,9
Koigi-Aru		8	4	12	21,8
Nõmmküla		9	5	14	11,0
Kalle		5	6	11	33,0
Moe		6	3	9	3,9
Tamsalu		—	—	—	0
Kuru		8	10	18	8,0
Karkuse		2	1	3	1,5
Linnapea		6	7	13	8,0
Järvajõe		17	11	28	17,2
Kukevere		13	8	21	13,0
Raka		5	6	11	7,6
Prümli		9	7	16	12,8
Uudeküla		7	4	11	10,6
Räsna		3	6	9	9,5
Jootma		11	12	23	31,5
Kaarli		2	3	5	11,6
Ambla kirikumõis		5	5	10	100,0
Kokku kihelkonnas		192 (52,5%)	174 (47,5%)	366	7,5
J ä r v a - J a a n i					
Roosna-Alliku		18	6	24	2,8
Karinu		13	6	19	3,6
Metstaguse		15	14	29	5,9
Võhmuta		7	4	11	2,6
Kuksema		13	15	28	7,0
Einmanni		14	12	26	8,1
Orina		17	9	26	8,3
Kuie		2121	19	40	15,7
Pähu		7	8	15	15,3
Rava		3	3	6	7,1
J.-Jaani kirikumõis		1	2	3	60,0
Kokku kihelkonnas		129 (56,8%)	98 (43,2%)	227	6,0
J ä r v a - M a d i s e					
Albu		20	23	43	5,2
Julianenberg		6	8	14	10,6
Kaalepi		5	5	10	2,9

1	2	3	4	5
Seidla	12	11	23	6,8
Ahula	6	7	13	4,3
Kurisoo	26	20	46	17,6
Ageri	10	14	24	12,1
Orgmetsa	2	2	4	2,2
J.-Madise kirikumõis	5	4	9	21,4
Kokku kihelkonnas	92 (49,5%)	94 (50,5%)	186	7,1
Koeru				
Preedi	17	15	32	5,6
Ervita	17	19	36	6,8
Väinjärve	12	9	21	4,7
Liigvalla	25	24	49	12,3
Kapu	14	15	29	7,3
Ao	15	14	29	8,0
Aruküla	36	36	72	22,7
Piibe	15	12	27	8,9
Udeva	2	3	5	1,8
Aavere	4	3	7	2,6
Varangu	10	9	19	8,5
Vao	10	7	17	8,6
Raigu	16	9	25	13,4
Norra	6	10	16	11,3
Koeru kirikumõis	—	2	2	100,0
Kokku kihelkonnas	199 (51,6%)	187 (48,4%)	386	8,3
Peetri				
Viisu	16	11	27	4,9
Koigi	10	7	17	3,7
Päinurme	15	13	28	6,1
Esna	10	4	14	3,3
Huuksi	19	13	32	7,7
Müüsleri	5	4	9	2,2
Sargvere	2	2	4	1,4
Koordi	7	6	13	4,9
Vodja	18	17	35	13,7
Köisi	11	11	22	9,5
Väike-Kareda	2	3	5	2,2
Palu	3	3	6	2,7
Kodasema	9	9	18	8,2
Prandi	4	2	6	3,5
Silmsi	5	4	9	6,5
Vaali	—	—	—	0
Õõtla	9	6	15	8,0
Peetri kirikumõis	2	1	3	100,0
Kokku kihelkonnas	147 (55,9%)	116 (44,1%)	263	5,2

1	2	3	4	5
Paide ja Anna				
Purdi	19	16	35	5,5
Pikaküla	4	3	7	11,5
Mäo	14	14	28	4,9
Eivere	11	10	21	8,1
Mündi	7	3	10	7,1
Paide kirikumõis	3	3	6	12,0
Anna kirikumõis	1	1	2	100,0
Kokku kihelkonnas	59	50	109	6,3
	(54,1%)	(45,9%)		
Türi				
Laupa	24	10	34	4,5
Türi-Alliku	26	21	47	6,8
Kirna	26	16	42	6,3
Väätsa	20	16	36	6,1
Prääma	2	—	2	10,5
Särevere	19	8	27	6,0
Oisu	5	5	10	3,0
Piiumetsa	12	14	26	11,4
Lokuta	—	—	—	0
Rõa	7	8	15	7,6
Vahastu	4	5	9	5,2
Tori	3	4	7	4,4
Mäeküla	11	18	29	19,3
Kolu	5	6	11	15,9
Türi kirikumõis	3	6	9	22,0
Kokku kihelkonnas	167	137	304	6,4
	(54,9%)	(45,1%)		
Kokku Järvamaal	985	856	1841	6,7
	(53,5%)	(46,5%)		
Läänemaa				
Vigala				
Vana- ja Kivi-Vigala	29	22	51	2,5
Velise	11	6	17	4,7
Päärdu	13	12	25	6,9
Konuvere	1	2	3	2,1
Jädivere	10	8	18	6,0
Vigala kirikumõis	4	6	10	40,0
Kokku kihelkonnas	68	56	124	3,8
	(54,8%)	(45,2%)		
Märjamaa				
Haimre	19	7	26	5,9
Kasti	11	9	20	5,3
Valgu	13	14	27	8,3
Orgita	18	30	48	16,2
Päädeva	1	2	3	4,8
Sõtke	26	15	41	15,4

1	2	3	4	5
Nurtu	5	4	9	4,1
Märjamaa	12	11	23	10,6
Paeküla	10	7	17	9,5
Vaimõisa	7	4	11	6,3
Mõisamaa	3	3	6	3,7
Lümandu	—	1	1	0,8
Kõrvetaguse	3	4	7	6,9
Mõraste	1	1	2	20,0
Märjamaa kirikumõis	—	2	2	100,0
Kokku kihelkonnas	129 (53,1%)	114 (46,9%)	243	8,2

Kullamaa

Koluvere	15	7	22	3,1
Kullamaa	5	1	6	1,3
Vaikna	2	—	2	0,7
Liivi	14	8	22	3,9
Sooniste	5	5	10	2,3
Kütke	4	5	9	15,8
Piirsalu	7	7	14	3,4
Sipa	9	8	17	5,1
Maidla	14	13	27	8,7
Loodna	7	11	18	5,8
Jõgisoo	5	4	9	3,3
Tolli	—	—	—	0
Teenuse	13	5	18	7,5
Kuijõe	—	—	—	0
Suure-Kalju	15	13	28	14,6
Leevre	3	2	5	2,7
Luiste	6	14	20	11,4
Päri	13	9	22	14,9
Turpla	1	1	2	2,7
Kohatu	5	7	12	8,6
Ohtla	5	6	11	10,4
Soosalu	—	—	—	0
Käända	9	5	14	16,5
Kasnurme	7	5	12	31,6
Kullamaa kirikumõis	2	2	4	6,3
Kokku kihelkonnas	166 (54,6%)	138 (45,4%)	304	4,9

Mihkli

Veltsa	4	8	12	4,3
Oidrema	9	5	14	5,1
Keblaste	14	11	25	15,3
Karinõmme	9	6	15	9,5
Aru	3	1	4	3,3
Mihkli kirikumõis	—	—	—	0
Kokku kihelkonnas	39 (55,7%)	31 (44,3%)	70	7,0

	1	2	3	4	5
Kirbla ja Lihula					
Vanamõisa		18	16	34	7,5
Lautna		13	6	19	5,1
Seira		8	6	14	3,8
Kloostri		14	4	18	5,8
Kasari		4	4	8	4,6
Keskküla		3	5	8	6,3
Kirbla kirikumõis		—	—	—	0
Lihula		4	8	12	1,5
Penijõe		6	5	11	10,4
Sipa		—	1	1	3,0
Lihula kirikumõis		4	7	11	8,3
Kokku kihelkonnas		74 (54,4%)	62 (45,6%)	136	4,7
Karuse					
Saastna		15	14	29	4,4
Matsalu		20	14	34	5,2
Vatla		6	8	14	3,6
Nehatu		9	10	19	6,0
Tuudi		8	5	13	6,6
Illuste		—	—	—	0
Kiska		5	6	11	8,8
Piivarootsi		3	4	7	6,3
Karuse kirikumõis		2	—	2	3,9
Kokku kihelkonnas		68 (52,7%)	61 (47,3%)	129	4,9
Hanila-Varbla					
Varbla		35	31	66	6,1
Vana-Virtsu		13	7	20	4,3
Uue-Virtsu		3	4	7	2,0
Massu		12	11	23	6,5
Mõtsu		8	5	13	4,6
Paadremaa		1	3	4	1,5
Voose		13	8	21	8,5
Paatsalu		9	10	19	8,4
Vaiste		11	10	21	15,1
Mõisaküla		10	6	16	14,8
Hanila kirikumõis		1	1	2	4,7
Kokku kihelkonnas		116 (54,7%)	96 (45,3%)	212	5,9
Martna					
Suure-Lähtru		11	13	24	5,4
Väike-Lähtru		9	6	15	6,2
Rannamõisa		15	17	32	8,6
Ehmja		4	6	10	3,0
Väike-Rõude		9	6	15	5,3
Suure-Rõude		13	6	19	7,4
Haeska		18	11	29	10,5

1	2	3	4	5
Jõesoo	13	9	22	9,0
Keskvere	15	8	23	13,9
Putkaste	6	8	14	11,4
Laiküla	10	6	16	13,3
Enivere	—	—	—	0
Patsu	—	—	—	0
Martna kirikumõis	4	8	12	16,0
Kokku kihelkonnas	127	104	231	7,6
	(55,0%)	(45,0%)		

Ridala

Kiideva	19	14	33	3,9
Võnnu	21	19	40	5,3
Kiltsi	8	7	15	2,7
Ungru	19	10	29	6,8
Mäemõisa	8	6	14	3,7
Sinalepa	7	7	14	4,7
Parila	3	2	5	2,5
Ahli ja Tanska	—	—	—	0
Asuküla	7	10	17	20,7
Käplamõisa	2	2	4	4,5
Käplaküla	—	—	—	0
Ridala kirikumõis	2	3	5	9,8
Kokku kihelkonnas	96	80	176	4,5
	(54,5%)	(45,5%)		

Lääne-Nigula

Uugla	31	23	54	4,7
Taebla	2	2	4	0,6
Kärbla	9	7	16	4,4
Roosna ja Kirimäe	11	8	19	6,2
Konvere	2	3	5	14,3
Niivi	7	7	14	4,8
Tagavere	18	19	37	13,2
Palivere	12	13	25	9,2
Seljaküla	7	2	9	4,0
Salajõe	10	5	15	7,3
Vidruka	11	7	18	14,3
Hardu	6	3	9	36,0
L.-Nigula kirikumõis	5	3	8	10,7
Kokku kihelkonnas	131	102	233	6,1
	(56,2%)	(43,8%)		

Noarootsi ja Haapsalu

Riguldi ja Aulepa	26	21	47	5,6
Uuemõisa	8	7	15	2,2
Sutlepa	3	2	5	2,0
Vööla	3	1	4	5,3
Paslepa	6	7	13	2,3
Nõmmküla	8	6	14	5,2
Pürksi ja Kulani	19	15	34	19,0

	1	2	3	4	5
Tahu		5	5	10	11,0
Noarootsi kirikumõis		2	4	6	5,4
Kokku kihelkonnas		80 (54,1%)	68 (45,9%)	148	4,5
V o r m s i					
Suuremõisa ja Lõuna		12	21	33	2,0
Vormsi kirikumõis		2	5	7	6,8
Kokku kihelkonnas		14 (35,0%)	26 (65,5%)	40	2,3
P ü h a l e p a					
Suuremõisa (koos Emmastega)		39	23	62	1,8
Hiiessaare		2	3	5	1,7
Kassari		11	6	17	2,9
Partsi		2	4	6	1,4
Pühalepa kirikumõis		9	10	19	21,3
Kokku kihelkonnas		63 (57,8%)	46 (42,2%)	109	2,2
K ä i n a					
Putkaste		6	4	10	0,7
Vaemla		10	6	16	1,6
Orjaku		3	3	6	2,2
Käina kirikumõis		3	4	7	2,1
Kokku kihelkonnas		22 (56,4%)	17 (43,6%)	39	1,3
R e i g i					
Kõrgessaare		8	5	13	1,0
Lauka		2	5	7	2,5
Reigi kirikumõis		1	2	3	3,2
Kokku kihelkonnas		11 (47,8%)	12 (52,2%)	23	1,4
Kokku Hiiumaal		96 (56,1%)	75 (43,9%)	171	1,8
Kokku Läänemaal		1204 (54,3%)	1013 (45,7%)	2217	4,6
Kokku kubermangus		5279 (53,2%)	4644 (46,8%)	9923	5,5

ja nende protsent talurahva üldarvust.⁴ Arvesse on võetud mõisateenijad eelnevalt näidatud tähenduses, need, kes hinge- loendites on näidatud otseselt mõisa all. Nii tuleb siis tabeli

⁴ Talupoegade üldarv üksikutes mõisates kõigi loenduste ajal on kavatsetud avaldada eraldi.

arvude kasutamisel silmas pidada, et tegelikult oli mõisa teenistuses olevate inimeste ring mõnevõrra suurem ja seda kõigepealt maad valdavate ja iseseisvalt majandavate mõldrite jne. arvel, keda laiemas mõttes võiks lugeda ka mõisateenijate hulka. Samuti tuleb veel kord meenutada, et siinkohal vaadeldakse vaid pärustalupoegi. Peale nende oli mõisa teenistuses veel vabu ja viimaste seas ka talurahva hulgast pärinevaid inimesi, näiteks mõisniku poolt vabaks lastud pärisorje. Viimaseid oli vabade mõisainimeste, veel rohkem nn. vabade ja võõraste kategooria seas, kes ka kuulusid rohkem mõisa kui valla juurde.

Pärustalupoegadest mõisateenijate arv ulatus 1782. a. Eestimaa kubermangus niisiis ligikaudu 10 000-le ja moodustas 5,5% talurahva üldarvust. Maakonniti oli mõisateenijate protsent kurnis ühtlane — Virumaal 5,9, Harjumaal 5,2, Läänemaal 4,6, ilma Hiiumaata aga 5,3. Suurem oli mõisateenijate osatähtsus Järvamaa mõisates — keskmiselt 6,7% talurahvast, seejuures silmatorkavalt ühtlane kõigis kihelkondades (vaid Peetri jäi märgatavamalt maha). Kogu kubermangu kihelkondadest oli mõisateenijate protsent kõige suurem Koerus (8,3), edasi Märjamaal (8,2), Martnas (7,6), Amblas (7,5), Kadriinas (7,3). Kõige vähem oli mõisateenijaid Hiiumaa kihelkondades — Käinas 1,3%, Reigis 1,4%, Pühalepas 2,2%, üldse kogu Hiiumaal 1,8%. Vormsis oli mõisateenijate protsent 2,3, Harju-Madise-Ristil 2,4, Kuusalus 3,0, Harju-Jaanis 3,3.

Mõisate vahel olid erinevused juba suured. Oli mõisaid, kus polnud ühtki mõisateenijat, mõnes kirikumõisas jällegi polnud peale mõisateenijate rohkem pärustalupoegi. Kirikumõisaid arvestamata oli kõige rohkem mõisateenijaid Veltsi mõisas (Haljala khk.) — 37,5% talurahvast, Hardus (Lääne-Nigula khk.) 36,0, Kalles (Ambla khk.) 33,3, Kasenurmel (Kullamaa khk.) 31,6, Jootmal (Ambla khk.) 31,5, Koitjärvel (Kuusalu khk.) 29,8, Araskis (Väike-Maarja khk.) 28,9. Kõik need olid väike-, õigemini pisimõisad, ja seetõttu erandlikud. Üldiselt oli mõisateenijate arv tunduvalt ühtlasem, kusjuures väiksemates mõisates oli neid siiski suhteliselt rohkem.

Absoluutselt oli kõige enam mõisateenijaid Aruküla mõisas (Koeru khk.) — 72, Avandusel (Simuna khk.) 67, Aa mõisas (Lüganuse khk.) 66, Varblas samuti 66, Jõhvis 65, Palmises (Kadriina khk.) 62, niisama palju Hiiu Suuremõisas. Maidla-Aidu-Rääsa mõisatekompleksis (Lüganuse khk.) oli kokku 100 mõisateenijat. Üldiselt oli suurem teenijaskond just paljusid mõisaid omavate perekondade peamõisates, mida ka väliselt püüti hästi esinduslikuks muuta. Suurem teenijaskond märgitses tavaliselt ka mõisniku suuremat jõukust.

Hingeloendite üheks väga väärtuslikuks omaduseks on see, et nad annavad ka rahvastiku soolise koostise. Mõisateenijatest

oli 1782. a. mehi 53,2% ja naised 46,8%, seega iga 100 naise kohta tuli 114 meest. Niisiis olid mõisas mehed tunduvas ülekaalus. Ka valdavas enamikus kihelkondadest oli mõisateenijate hulgas mehi rohkem, vastupidi oli see seitsmes kihelkonnas.

Perekonnaseisult olid rohkem eelistatud vallalised, seejuures nooremad tööjõulised inimesed. Nii näiteks oli Haljala kihelkonnas 25% mõisateenijatest 21—30 aasta vanused, ühtlasi oli just selles vanuserühmas meeste ülekaal eriti suur (mehi 63, naised 40).⁵ Siin-seal oli mõisates küll ka vanu, sante ja vigaseid, kelle eest hoolitsemise oli võtnud enda peale mõni mõisaproua. Üldiselt püüdis aga mõis niisugustest vabaneda ja mõisas pidada vaid tööjõulisi inimesi.

Kuni VII loenduseni (1816. a.) on mõisateenijate arv püsinud enam-vähem ühesugusel tasemel. Virumaal näiteks oli nende absoluutarv V loenduse ajaks mõnevõrra kasvanud ja moodustas 6,2% talurahvast, VII loenduse ajal oli vastav protsent 6,1.

Märgatavaid muutusi on aga toimunud VIII loenduse ajaks (1834. a.). Kroonupalatis tehtud kokkuvõtte kohaselt oli nüüd kubermangus 10 524 mõisateenijat (neist 5354 meest ja 5170 naised),⁶ mis talupoegade üldarvust (nii nagu selle annab sama allikas) moodustas 4,5%. Nende andmete järgi on mõisateenijate absoluutarv mõnevõrra kasvanud, suhteliselt on nende osatähtsus aga vähenenud. Ka on vähemaks jäänud meeste ülekaal, 100 naise kohta tuli nüüd vaid 103 meest. Loetlenud üksikute hingeloendite järgi mõisateenijad Virumaal, saime nende arvaks VIII loenduse ajal 3309 (1692 meest ja 1617 naised), seega ka absoluutselt rohkem kui kunagi varem, protsentides talurahva üldarvust aga vähem — 4,8, seejuures 100 naise kohta 105 meest.

Eeltoodu puhul tuleb küll arvestada ka võimalust, et VIII loenduse ajal on rohkemal määral kui varem arvestatud tegelikult mõisas teeninud inimesi taluinimeste hulka, mida mõnedest hingeloenditest võib järeldada. Mõisateenijate suhtarv näib siiski olevat ka faktiliselt vähenenud. Antud seoses on huvipakkuv meenutada mõningaid Fr. R. Kreutzwaldi tähelepanekuid. Talurahva pärisorjusest vabastamise tagajärgede üle arutledes märgib ta, et pärast pärisorjuse kaotamist algas kõigepealt mõisateenijate suurem liikumine ühest kohast teise. Kreutzwaldi sõnade järgi pole varem, nn. pärisorjuse ajal, mõisateenijatest «... meie maal kuskil puudust leitud. Pääris poisikesed ja noored mehed läkitati Tallinna ja Peterburi meistrite juurde mitmesuguseid antvärgitoidid õppima, kes sealt tagasi tulles toidu ja riiete eest niikaua

⁵ M. Leemets. Talurahva vanuseline koosseis Haljala kihelkonnas. Diplomitöö. Tartu, 1965 (käsikiri TRÜ NSV Liidu ajaloo kateedris), lk. 22, tabel 1, lk. 74, tabel 8 ja lk. 73.

⁶ ENSV RAKA, f. 1864, nim. 2, s.-ü. VIII-203, l. 330—311.

mõisnikku pidid teenima, kuni nõtrus või surm neid viimaks vabastas. Mõisapere kasvas seeläbi küll suureks, nõnda et mõnes kuue riia adramaa suuruses mõisas kaks-kolmkümmend inimest perelauas iga päev söid. Mõisnikud ei rehkendanud siis veel riidet ja toitu, sest et vald neile mõlemaid pidi muretsema; kulu- nud aega ja inimeste rammu, — kes nende tühjade asjade peale võis mõtelda!»⁷ Pärast pärisorjuse kaotamist mõisate majanda- mist ümber korraldades ei võinud mõisnikud enam niisugust töö- jõu pillamist endale lubada. Algava üleminekuga kapitalistlikule mõisamajandusele hakati vähendama ka arvukat, seejuures aga vähetootlikku teenijaskonda ja püüti mõisateenijate tööjõudu efektiivsemalt ära kasutada. Teiselt poolt lahkusid paljud ise, minnes otsima paremat teenistust mujalt, ka linnadest.

Nii tundub kõigiti loogilisena mõisateenijate arvu vähenemine, nagu seda ka eriti IX (1850. a.) ja X loenduse (1858. a.) andmed tõepoolest näitavadki, kusjuures vähenemine on mitte ainult suhteline, vaid ka absoluutne. Virumaal näiteks oli X hingeloenduse andmetel vaid 2001 mõisateenijat, kes talurahva üldarvust moodustasid 2,6%. Siiski tuleb seda arvu pidada tegelikust tunduvalt väiksemaks, sest mitmete mõisate puhul on mõisateenijad täiesti ilmselt jäetud lihtsalt eraldamata. Seetõttu jäävadki viimaste hingeloenduste andmed mõisateenijate kohta väga ebakindlaks.

Kaugelt suuremaks kui hingeloenduste andmeil on mõisatee- nijate arvu XIX sajandi keskpaigas hinnanud R. v. Uexküll. Tema arvates elas mõisamaal ja leidis mõisas teenistust vähe- malt 10% talurahvast. IX loenduse ajal, mil kubermangus oli üle 260 000 talupoja, olevat mõisarahva arv seega olnud üle 26 000.⁸ Uexküll on silmas pidanud küll mõisarahvast laiemas tähendu- ses, arvestades üldse kõiki mõisamaal elanud ja mõisa teenistu- ses olnud talupoegi, niisiis ka möldreid, kõrtsmikke, metsa- vahte jt. Nendegagi koos osutub tema poolt oletatud arv siiski tunduvalt suuremaks nendest arvudest, millega varem opereeri- sime, sest viimased võisid meie arvates tõsta mõisateenijate arvu vahest paari-kolme protsendi võrra, vaevalt rohkem. 1782. a. võis vast neid lisades kõigi mõisa teenistuses olevate talupoegade arv seega ulatuda 7—8 protsendile talurahva üldarvust. Kui Uexkülli arvestust õigeaks pidada, tähendab see, et mõisateeni- jate arv oli kasvanud, seejuures mitte ainult absoluutselt (umbes kahekordseks), vaid isegi suhteliselt, mis meie eelnevale arutlu- sele vastu räägib.

Uexkülli seisukohta ei saa siiski täiesti usaldusväärseks pidada, sest see rajaneb mitte arvulistel materjalidel, vaid liht- salt umbkaudsetel tähelepanekutel, mille puhul võisid silma ees

⁷ Fr. R. Kreutzwald. Maailm ja mõnda. Tallinn, 1953, lk. 413—414.

⁸ R. v. Uexkülli. Verzeichniss der Rittergüter in Ehstland. Reval, 1853, lk. 86.

olla ka keskmisest suurema teenijaskonnaga mõisad. Tundub, et ta mõisateenijate arvu on tegelikult suuremaks hinnanud, kuid kindlamat vastust sellele ei anna ka hingeloendid. XVIII sajandi lõpu seisund peaks küll eelnevalt toodud arvudes võrdlemisi täpselt kajastuma.

Suutmata päris rahuldavalt välja selgitada mõisateenijate arvu dünaamikat, võime aga tähelepanu juhtida väga olulistele muudatustele nende koosseisus, mis hingeloendites küllalt selgelt kajastuvad. Vana, feodaalse ilmega, mõisniku igapäevaseid vajadusi ja elumõnused rahuldav teenijaskond vähenes, selle asemele tekkis ja kasvas vaadeldava perioodi lõpul kiiresti uus kiht — mõisasulased, mõisa poolt palgatud põllutöölised, nii mehed kui naised, keda kasutama sundis eriti algav üleminek raharendile. IX ja X loenduse ajal esineb neid mitmes mõisas juba küllalt arvukalt. See kiht andis mõisarahvale oluliselt uue näo, tähistas üleminekut feodaalselt ekspluateerimiselt kapitalistlikele meetoditele. Mõisateenijate kihi iseloomu ja funktsioonide muutumise tulemuseks olid ka muutused nende perekondlikus ja soolises koosseisus. Suurenes abielurahva osa ja meeste ning naiste arv ühtlustus. Virumaa X loenduse aegsetes hingeloendites märgitud mõisateenijatest oli naisi isegi rohkem — 100 naise kohta 95 meest, mida varem kunagi ei olnud. Meeste tunduva arvulise ülekaalu kadumine oli ülekubermanguline nähtus.

Uhe arvukama erikategooria moodustasid talupoegade hulgas v a b a d i k u d, iseenesest väga kirju ja raskelt piiritletav talurahvakiht. Osa vabadikke (maaga vabadikud) ei erinenud palju väikeste talude pidajatest ja neid võidi lugeda nii talunikeks kui vabadikeks, osalt olid vabadikud väga lähedased mõisateenijatele, osalt talude sulasrahvale. Seetõttu on ka vabadike eraldamisel hingeloendites mõndagi olenenud loendi koostaja suvast. Paljudes hingeloendites polegi vabadikke eraldi näidatud. Umbkaudseks ja ebatäielikuks osutuvad ka mõnel muul teel (näit. pastorite poolt) kogutud andmed vabadike arvu kohta. Nii on ka kirjanduses käibelolevad vastavad arvud küllalt küsitavad. «Eesti NSV ajaloo» on refereeritud Hupeli arvamust, mille järgi 1770. aastail Eestimaal kuulus keskmiselt igast 100 talupojaperekonnast 30—60 vabadike hulka.⁹ Nagu näeme, on siin piirid õige laiad, ühtlasi ei saa sellist perekondade kaupa arvestamist pidada eriti otstarbekaks, sest vabadike hulgas oli palju üksikuid. 1850. aastail on samas teoses Uexkülli järgi arvatud kubermangu taludes olevat 114 649 inimest, nendest umbes 30 000 sulased ja tüdrukud, vabadikke aga nendest rohkem — 122 490.¹⁰

⁹ Eesti NSV ajalugu kolmes köites, I kd., Tallinn, 1955, lk. 500.

¹⁰ Samas, lk. 614.

Nagu öeldud, ei ole ka hingeloendite andmed vabadike arvu kohta mitte kõige kiiduväärsemad. Mõnedes hingeloendites on vabadikud siiski päris hoolikalt eraldatud ja nende abil peaksime vabadike arvule ja erikaalule talurahva teiste kategooriate hulgas jõudma lähemale. Üks selgub juba põgusaltgi loenditega tutvumisel ja nimelt see, et vabadike arv taluinimeste arvust üldiselt suurem küll ei olnud.

IV hingeloenduse ajal on vabadikud selgelt eraldatud 215 mõisa hingeloendites (mõisate üldarvuks kubermangus oleme saanud sel ajal 579). Nendes mõisates elas kokku 83 563 talupoega, kellest vabadikke oli 10 893, niisiis 13%. Nüüd tekib muidugi kohe küsimus, milline oli olukord ülejäänud mõisates, mille hingeloendites vabadikke pole täpsemalt eraldatud. Võisid ju nendes vabadikud kas hoopis puududa (mõnel üksikul juhul paistab seda olevat esinenud, siiski harva) või oli neid hoopis rohkem. Hingeloendite läbivaatamisel võib siiski märgata, et kõne all olevates mõisates oli olukord enam-vähem samasugune nagu nendes, mille kohta meil täpsemad andmed olemas. Selle kasuks räägib ka asjaolu, et vabadike eraldi märkimine või mittemärkimine ei olenenud nende arvust mõisas (välja arvatud need vähesed juhud, mil vabadikke tööpooldest polnud), vaid lihtsalt sellest, et mõned hingeloendi koostajad pidasid seda vajalikuks, teised mitte. Oluline on ka märkida, et vaadeldud 215 mõisast oli umbes 40% (84) selliseid, kus vabadike protsent jäi 10—20 piiresse. Suurimaks äärmuseks olid 5 mõisat, kus vabadike protsent talurahva üldarvust tõusis üle 30 (Põdrangu 35,8, Jäneda 34,6, Loobu 32,2, Kudruküla 30,7, Salla 30,3). Kõikumised olid seega suhteliselt mõõdukad ja lisaks kõigele eeltoodule julgustab seegi saadud vabadikeprotsenti pidama kehtivaks kogu kubermangu kohta.

Samal viisil kogusime järgnevalt andmeid vabadike arvu kohta VII loenduse hingeloenditest. Sel korral olid vabadikud selgelt eraldatud 298 mõisas, kus elas kokku 122 392 talupoega. Nendest oli vabadikke 16 742 ehk 13,7%. Seekord olid küll ka mõned suuremad erandid, Rapla mõisas ulatus vabadike protsent isegi 73,4-le, üldiselt oli aga pilt ühtlasemgi kui IV loenduse ajal — 134 mõisas (45%) jäi vabadike protsent 10—20 piiresse. Saadud tulemust võime veelgi kindlamalt lugeda kehtivaks kogu kubermangu kohta, sest andmeid on nüüd tunduvalt rohkem, üle pooltest mõisatest. Eelnevast nähtub, et vabadike arv 1782.—1816. a. oluliselt ei muutunud.

Täpsustuseks olgu mainitud, et mõnevõrra oli vabadike tegelik arv suurem nende vabadike võrra, kes elasid taluperede juures ja keda osas hingeloendites, kus muidu vabadikud on küll eraldi, on siiski arvestatud talude all. Seda silmas pidades võiksime vabadike arvu Eestimaal XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi algul hinnata ligikaudu 15%-le kogu talurahvast.

Viimase, X hingeloenduse ajast saime küllalt rahuldavad andmed juba tunduvalt vähemast arvust mõisatest, nimelt 157-st (üldse oli mõisaid tollal 607). Nendes mõisates elas 85 511 talupoega, kellest vabadikke oli 17 113 ehk 20%. Niisiis on tulemus tunduvalt erinev IV ja VII loenduse aegsetest. Pealegi on ka sel korral osa vabadikke ilmselt märgitud talude all ja seda rohkemal määral kui varasemate loenduste ajal. Rohkem mõju võib olla avaldanud ka see, et andmeid on vähem. Järvamaal näiteks pole vabadikke eraldatud Türi kihelkonna hingeloendites, see kihelkond aga oli varasemate loenduste järgi kõige vabadikerohkem. Seetõttu peame vabadike tegelikku arvu X hingeloenduse ajal pidama küll suuremaks ja võiksime seda hinnata ligikaudu 25%-le kogu talurahvast, vahest isegi üle selle.

Uldises tendentsis igatahes pole kahtlust: vabadike arv meie poolt vaadeldava perioodi teisel poolel, põhiliselt XIX sajandi teisel veerandil, kasvas väga tugevasti, seda kõigepealt absoluutselt, aga ka suhteliselt. X loenduse ajal vaadeldud 157 mõisast oli 6 niisugust, kus vabadikud olid absoluutses ülekaalus: Peeri (Jõhvi khk.), kus vabadikke oli 76,1%, Kehra (Harju-Jaani khk.) — 58,9%, Karjaküla (Keila khk.) — 51,4%, Kiiu — 53,6%, Loo — 52,1%, Valkla — 52% (viimased kolm Kuusalu khk.). Kuusalu kihelkond ongi heaks näiteks vabadike arvu kasvu kohta. IV kuni X loendusi suurenes seal vabadike absoluutarv 4,27 korda, protsentides oli vabadikke IV loenduse ajal 12% talurahvast, V loenduse ajal 18%, VII — 17%, VIII — 32%, IX — 33%, X — 42%.¹¹

Väärtuslikke andmeid pakuvad hingeloendid vabadike soolise koostise kohta. Tugevas ülekaalus olid vabadike seas naised. IV loenduse ajal oli nendest vabadikest, keda eelnevalt arvestasime, mehi 44,5% ja naisi 55,5% ehk 80 meest 100 naise kohta, VII loenduse ajal mehi 43,6% ja naisi 56,4% ehk 77 meest 100 naise kohta, X loenduse ajal mehi 45,1% ja naisi 54,9% ehk 82 meest 100 naise kohta. Nendest arvudest nähtub naiste kindel ülekaal, erilisi muutusi nagu ei paista esimesel pilgul olevat toimunud. Ei või aga unustada, et sel perioodil, nagu nähtub samas kogumikus avaldatud artiklist talurahva soolise koostise kohta, langes meeste arv talupoegade seas, võrreldes naiste arvuga. See annab aga teise ilme ka vastavatele näitajatele vabadike osas.

Eeltoodud andmetel vähenes VII loenduse ajaks meeste erikaal vabadike hulgas IV loenduse andmetega võrreldes. Mõnede üksikute kihelkondade kohta tehtud spetsiaalsemad uurimused, kus arvestatud ka talude all sisse kantud vabadikud, kinnitavad sama. Nii tuli Kuusalu kihelkonnas IV ja V loenduse ajal 100 naisvabadiku kohta 85 meest, VII ajal aga 74, Raplas aga

¹¹ Üliõpil. T. Saki eriseminaritöö (1964. a.) järgi.

olid samad näitajad vastavalt 80 ja 67.¹² Täpselt sama on täheldatud muide ka Liivimaal Sangaste kihelkonnas.¹³

Muutused sel perioodil vabadike soolises koostises on sama- laadsed kogu talurahva soolise koostise muutumisega. Meeste suhtarv vähenes, peamiselt nekrutivõtmise tõttu. Viimane puudutas muidugi ka vabadikke. Vabadike seas oli nekrutiaalsete meeste arv suhteliselt küll väiksem kui talurahval tervikuna, niivõrd kui neid aga oli, püüti just vabadikke rohkem nekrutiks anda. Nii väheneski meeste suhtarv vabadike hulgas XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi algul veelgi. X loenduse ajaks on aga olukord muutunud: kogu talurahva osas meeste suhtarv jätkuvalt langes, vabadike seas aga tõusis. Vastust sellele tuleb otsida vabadike kihi koostise ja sotsiaalse tähenduse muutumises.

XVIII ja XIX sajandi vahetusel andsid vabadikele veel suu- resti ilme vanad, eriti lesknaised, sandid ja vigased. Paljudes hingeloendites on vabadikut võrdsustatud vanade ja vigastega ning seda kõigiti põhjendatult. Võtkem näiteks Vao mõis (Väike- Maarja khk.). 1782. a. oli seal 47 vabadikku (13,5% talurahva üldarvust), nendest 19 meest ja 28 naist. 15 vabadiku ehk umbes kolmandiku vanus oli üle 60 aasta, 12 vabadikul on aga märgi- tud mingisugune füüsiline viga — haiglane, pime, halvatud, vigane, nõrgamõistuslik, haigete jalgadega jms. 15—60 aasta vanuseid mehi oli vaid 4, kõik mingi tõsisema füüsilise veaga, ning 17 naist, kellest 5 olid vigased. Niisiis ei olnud Vao mõisa vabadike hulgas õieti ühtki tööjõulist meest ja naistest oli selliseid mitte rohkem kui 12. Lapsi (kuni 15 aasta vanuseni) oli 11 ehk veidi alla neljandiku.¹⁴

Vabadike arvu üldine kasv XIX sajandi teisel veerandil tähendas ühtlasi nende vanuselise ja soolise struktuuri muutumist. Tööjõuliste inimeste arv vabadike seas kasvas. Kui näiteks Põd- rangu mõisas (Väike-Maarja khk.) oli 1858. a. 173 vabadikku (35,4% talurahvast), nendest 80 meest ja 90 naist, siis lapsi oli nendest 34%, täiskasvanuid 56% ja vanu (üle 60 aasta) 10%. N.-ö. normaalseid perekondi (tööjõulises eas vanemad koos lastega) oli 23, kokku 107 inimest, keskmiselt nendes pere- kondades niisiis 5 liiget (vanemad ja 3 last).¹⁵

Seega kasvas vabadike kiht mitte ainult arvuliselt, vaid muu- tus tunduvalt ka oma sisemiselt koostiselt. XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi algul andis vabadikele ilme töövõimetu element. See oli nagu ühiskonna jääk, mis ei leidnud ühiskondlikus tootmis-

¹² A. Korm. Talurahva sotsiaalsest struktuurist Rapla kihelkonnas. Dip- lomitöö. Tartu, 1965 (käskikiri TRÜ NSV Liidu ajaloo kateedris), tabel 16.

¹³ Üliõpil. U. Kinna eriseminaritöö (1964. a.) järgi.

¹⁴ ENSV RAKA, f. 1864, nim. 2, s.-ü. IV-5, l. 172—180.

¹⁵ ENSV RAKA, f. 1864, nim. 2, s.-ü. X-212, l. 122—145.

protsessis normaalset rakendamist enamasti lihtsalt seetõttu, et ta polnud selleks võimeline. Tööjõulisse ikka jõudnud vabadikulapsed leidsid kasutamist sulaste ja tüdrukutena taludes või mõisateenijatena. Rahvaarvu märgatav suurenemine vaadeldava perioodi teisel poolel tähendas just vabadike arvu kasvu, kuna kehtivate tootmissuhete juures ei leitud pealekasvavale rahvastikule küllaldast rakendust ei mõisates ega taludes. Vabadike kihi sooline ja vanuseline koostis hakkas lähenema ülejäänud talurahva omale, tööjõuliste inimeste ja meeste arv vabadike seas kasvas, kuid see jäi nagu reserviks, mida olemasoleva tootmisorganisatsiooni raames ei saadud täie efektiivsusega kasutada. Nii tekkis nähtus, mida võime nimetada suhteliseks ülerahvastuseks.

Kõige arvukama ja kesksema osa talurahvaklassist moodustasid talu inimesed. 1782. a. oli neid umbes 75% talurahvast, 1858. a. 65% ringis.

Taludes elavad inimesed jagunesid kaheks peamiseks, just vaadeldaval ajajärgul teineteisest üha teravamalt eralduvaks rühmaks: pererahvaks ja sulasrahvaks. Nende täpne piiritlemine on jällegi üsna raske, sest osa nendest oli nagu vahepealsel positsioonil, näit. peremehe-perenaise sugulased, kasulapsed jt., osa jällegi oli väga lähedal vabadikele. Hingeloendite andmed, eriti viimaste loenduste ajal, jäävad ühe või teise talupere liikme seisundi üle otsustamiseks pahatihti eba piisavaks ja seetõttu on pere- ning sulasrahva vahelise arvulise suhte ligikaudnegi määramine õige keerukas. Osa hingeloenditest on selles osas siiski õigegi täpsed ja lubavad üsna usaldusväärseid järeldusi teha.

Täpsemad andmed pere- ja sulasrahva arvust on meie käsutuses Harju-Jaani kihelkonna kohta IV kuni VI loenduseni.¹⁶ Seejuures on pererahva poolele arvatud peale peremeeste-perenaiste ja laste ka peremehe-perenaise lähissugulased: isad-emad, vennad-õed ja viimaste lapsed, kes suguluse tõttu olid lähemal pererahvale kui võõrastele sulastele ja teenijatele. Sulasrahvaks on loetud sulased perekondadega, teenijatüdrukud kui ka need üksikud vabadikeks nimetatud, kes loendite järgi otsustades olid tihedasti seotud taluperega ja kuulusid nagu selle juurde.

Sellisel eraldatuna oli 1782. a. Harju-Jaanis pererahvast 67,1%, sulasrahvast 32,9%, 1795. a. vastavalt 61,7% ja 38,3%, 1811. a. (VI loenduse ajal, mil loenduse alla kuulusid vaid mehed) 70,7% ja 29,3%. Ligikaudu sama suhte anavad ka teiste kihelkondade mitmed mõisad, kus pere- ja sulasrahvas oli täpselt eraldatud. Märkimist väärib ka see, et Pärnu-Elisabethi

¹⁶ Üliõpil. M. Ernesaksa eriseminaritöö (1966. a.) järgi.

koguduses osutus IV loenduse andmetel pere- ja sulasrahva arvuline suhe täpselt samaks kui Harju-Jaanis.¹⁷

Nii võime arvestada XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi algul kubermangu taluperede liikmetest pererahva hulka kuuluvaks umbes kaks kolmandikku, sulasrahvaks ühe kolmandiku. Seejuures tuleb aga tähendada, et samasugune ei olnud suhe tööjõu seisukohalt. Pererahva hulgas oli muidugi laste ja üldse tööjõuetute protsent suurem. Harju-Jaanis näiteks oli IV loenduse ajal pererahva hulgas tööjõulisi inimesi 47,3%, sulasrahva hulgas aga 62,8%, V loenduse ajal vastavalt 51,3% ja 61,3% ning VI loenduse ajal meeste osas vastavalt 51% ja 68%.

Vaadeldava perioodi teisel poolel on sulasrahva erikaal ilmselt kasvanud, kuid täpsemaid andmeid selle kohta pakuvad hingeloendid kahjuks harva. X loenduse ajal tuleb ette mõisaid, kus sulasrahvas oli isegi arvulises ülekaalus (Hiimetsa Vaivara khk-s), üldiselt jääb ta siiski pererahva arvust maha, kuid vahe on vähenenud. J. Vasar on osutanud sellele, et pärast pärisorjuse kaotamist hakati taludes sulastena kasutama rohkem abielurahvast ja et sulasrahva abiellumine märgatavalt suurenes.¹⁸ Taluinimeste arvu kasv tähendas seega esmajoones sulasrahva arvu kasvu. Ilmselt see nii tõepoolest oli, sest kuna talude arvus suuremaid muutusi ei toimunud, siis ei saanud ka pererahva arv oluliselt kasvada. Vaid talude poolitamine võis seda nimetamisväärselt võimaldada.

Küllalt ilmekalt kajastub hingeloendites süvenev sotsiaalne diferentseerumine, pere- ja sulasrahva eraldumine. Nimelt on hingeloendite kokkuvõtetes viimaste loenduste ajal hakatud näitama sulaseid eraldi, mida varem ei tehtud. Teiselt poolt ilmneb jällegi sulaste ja vabadike lähenemine, nende arv antakse mõnikord koos, mida ka varem ei esinenud.

Eelnevast kokkuvõtet tehes võime talurahva põhikategooriate arvulise suhte vaadeldud perioodi algul (1782. a.) määratleda järgmiselt:

pererahvast 50%,
sulasrahvast 25%,
vabadikke 15%,
mõisateenijaid kuni 10%.

1858. a. võisid vahekorrad olla ligikaudu järgmised:

pererahvast 35—40%,
sulasrahvast 25—30%,
vabadikke 25%,
mõisateenijaid kuni 10%.

¹⁷ Üliõpil. T. Põlendiku eriseminaritöö (1964. a.) järgi.

¹⁸ J. Vasar. Teo-orjuse aja põhiprobleemidest. — «Ajalooline Ajakiri» 1935, nr. 3, lk. 131—132.

Uhtlasi arvestagem, et talurahva arv kubermangus oli 1782. a. üle 180 000, 1858. a. umbes 275 000 inimest, mis tähendab, et absoluutselt kasvasid kõik elanike kategooriad (ainult mõisateenijate osas pole selles suhtes küllaldast selgust), siiski väga erinevas tempos. Kõige jõudsamalt kasvas vabadike, seejärel sularahva arv, pererahva arvuline kasv oli juba üsna napp.

Siinkohal saadud arve tuleb muidugi võtta veel vaid ligilähedastena, mis nõuavad edaspidi täpsustamist, nii nagu üldse kogu antud ajajärgu talurahva sotsiaalse struktuuri keerukas ja paljutahuline probleem vajab veel süvendatumat ja põhjalikumat analüüsi.

О СОЦИАЛЬНОЙ СТРУКТУРЕ КРЕСТЬЯНСТВА ЭСТЛЯНДСКОЙ ГУБЕРНИИ В КОНЦЕ ФЕОДАЛЬНОГО ПЕРИОДА (ПО ДАННЫМ РЕВИЗСКИХ СКАЗОК)

С. Х. Вахтре

Резюме

По данным ревизских сказок прослеживается социальная структура крестьянства и её динамика в Эстляндской губернии.

В 1782 г. в губернии было более 180 000 крестьян, из них дворохозяев (вместе с семьями и ближайшими родственниками) 50%, батраков 25%, бобылей 15% и мызных дворовых людей около 10%. Такое соотношение между отдельными категориями крестьян сохранилось вплоть до ревизии 1816 года. По данным следующих ревизий картина заметно изменилась и в 1858 г., когда в губернии насчитывалось около 275 000 крестьян, из них было дворохозяев 35—40%, батраков 25—30%, бобылей не менее 25%, дворовых людей около 10%. Следовательно, результатом значительного роста крестьянского населения явился заметный рост удельного веса безземельных и малоземельных крестьян, которые (бобыли) в существовавших производственных отношениях не находили для себя в общественном производстве достаточного применения. Образовалось явное относительное перенаселение.

Существенно изменились половой состав и возрастная структура, а также и социальный облик батраков, бобылей и дворовых людей. Батраки все больше обособлялись от дворохозяев и приближались к бобылям. Если в начале рассматриваемого периода категорию бобылей составляли еще, главным образом, старые и нетрудоспособные люди, при этом преимущественно женщины, то в середине XIX в. характерными стали, так сказать, нормальные семьи (трудоспособные родители с детьми). Среди батраков увеличивалось количество семейных. Возникла категория мызных полевых рабочих, т. н. мызных батраков.

В литературе до сих пор положение дворовых людей почти не освещалось. В таблице показана их численность по отдельным имениям в 1782 г., причем без учета тех крестьян, которые, находясь на службе в мызе, вели самостоятельное хозяйство (корчмари, мельники, лесники).

ÜBER DIE SOZIALE STRUKTUR DER BÄUERLICHEN BEVÖLKERUNG DES GOUVERNEMENTS ESTLAND ZUR ZEIT DES VERFALLS DER FEUDALORDNUNG (NACH ANGABEN DER SEELENREVISIONEN)

S. Vahre

Zusammenfassung

Im vorliegenden Artikel unternimmt der Verfasser den Versuch, auf Grund der aus den Jahren 1782—1858 stammenden Revisionslisten einige Fragen der sozialen Struktur der bäuerlichen Bevölkerung des Gouvernements Estland und die in dieser Zeit in ihr sich vollzogenen Wandlungen zu klären.

1782 gab es im Gouvernement mehr als 180 000 Bauern, davon waren rund 50% Bauernwirte, 25% Knechte, 15% Lostreiber und 10% Hofleute. Dieses Verhältnis zwischen den einzelnen Gruppen bestand bis zur Revision des Jahres 1816. Nach den Angaben der folgenden Seelenrevisionen veränderte sich das Gesamtbild beträchtlich, und im Jahre 1858, als die Zahl der Bauern im Gouvernement auf rund 275 000 angestiegen war, betrug der Prozentsatz der Bauernwirte 35—40, derjenige der Knechte 25—30, der Lostreiber mindestens 25 und derjenige der Hofleute bis zu 10. Durch diesen beträchtlichen Anstieg der Bevölkerung vergrößerte sich bedeutend der Anteil der landlosen und landarmen Bauern, die bei den damaligen Produktionsverhältnissen keine genügende Verwendung im gesellschaftlichen Produktionsprozeß fanden. Es entstand ein unverkennbarer relativer Bevölkerungsüberschuß.

Wesentlich veränderte sich auch das soziale Gepräge der Knechte, Lostreiber und Hofleute und zugleich auch ihre Struktur dem Geschlechte und dem Alter nach. Die Knechte rückten mehr von den Bauernwirten ab und näherten sich den Lostreibern. Die Schicht der Lostreiber bestand am Anfang der untersuchten Periode noch hauptsächlich aus alten und arbeitsunfähigen Leuten, die Frauen waren zahlenmäßig bei weitem überlegen, in der Mitte des 19. Jh. dagegen überwogen schon sozusagen die normalen Familien (arbeitsfähige Eltern mit ihren Kindern). Auch unter den Knechten vergrößerte sich der Pro-

zentsatz der Verheirateten. Unter den Hofslenten entstand die Kategorie der Landarbeiter, der sog. Hofsknechte.

Da in der vorhandenen Fachliteratur die Hofslente bisher am wenigsten berücksichtigt worden sind, bringt der Verfasser die Zahl der Hofslente auf den einzelnen Gütern im Jahre 1782. Bei der Benutzung der entsprechenden Tabelle muß man jedoch im Auge behalten, daß in diese die im Dienste des Hofes stehenden Bauern, die ihren eigenen Haushalt besaßen (wie z. B. Krüger, Müller, Buschwächter u. a. m.) nicht einbezogen sind.

О ЖУРНАЛЕ Б. ГЕЙДЕКЕ «RUSSISCHER MERKUR»

С. Г. Исаков

Кафедра русской литературы

Наши современные представления о немецкой общественности в Российской империи конца XVIII — начала XIX в. поразительно неполны и неопределенны. Мы более или менее знакомы с культурной и общественной жизнью остзейцев — прибалтийских немцев, хотя и в их прошлом для нас много неясного: немало белых пятен, например, в истории прибалтийской журналистики и общественной мысли, до сих пор в полной мере не выявлены, в частности, связи местных просветителей с носителями передовой идеологии Германии и России и т. д., и т. д.

Но особенно плохо мы знаем все же так называемых «русских немцев». В сущности, нам не ясна даже внутренняя дифференциация немецкой общественности России, мы имеем крайне слабое представление о прогрессивном лагере в среде «русских немцев» конца XVIII — начала XIX в., о взглядах и деятельности его представителей, о взаимоотношениях последних с передовой русской интеллигенцией той поры.

Между тем, прогрессивное крыло немецкой общественности в России играло существенную роль в развитии, укреплении русско-немецких (в какой-то степени и шире — русско-западно-европейских) культурных, литературных и общественно-политических связей, выполняя функцию посредника («transmetteur» — «передающий», по терминологии французской компаративистики¹).

---

¹ Нельзя не отметить, что если в западноевропейском, в особенности французском, сравнительном литературоведении чрезвычайно много места уделяется изучению роли «посредника» в истории связей, разработана стройная классификация «transmetteur» и методика разысканий в этой области, то в нашей науке исследованию данной проблемы уделяется все же мало внимания. И это огорчительно, поскольку «посредники» имели исключительно важное значение в истории русско-западноевропейских культурных, научных и идеологических связей.

Изучение деятельности и воззрений передовой немецкой интеллигенции в России, кстати, важно и для понимания истории прибалтийско-немецкой культуры и идеологии, поскольку между представителями первой и остзейцами постоянно имели место тесные контакты, здесь существовал процесс взаимовлияния.

В этой связи особый интерес представляет журнал Б. Гейдеке «Russischer Merkur» (1805). Этот журнал, целью которого было ознакомление немецких читателей с жизнью России, русской культурой, литературой и наукой, — своего рода загадка. Он давно стал библиографической редкостью². Не совсем ясна общественно-политическая программа этого издания. За малым исключением, неизвестен круг авторов, сотрудничавших в «Russischer Merkur». Мы даже с достоверностью не знаем места издания журнала: на титульном листе местом издания значится Рига, но в литературе встречаются противоречивые указания и на другие города — Митаву (Елгаву)³, Москву⁴, Лейпциг⁵. В печать давно проникли сведения, что «Russischer Merkur» был запрещен властями и даже сожжен, а издатель его, московский прбст Б. Гейдеке, лишь благодаря заступничеству лютеранского духовенства, с большим трудом избежал тяжкого наказания⁶. Но на чем основаны эти сведения, соответствуют ли они действительности, до сих пор неизвестно, как не совсем ясно и то, за что журнал мог подвергнуться такому суровому наказанию — едва ли не единственному в своем роде в эпоху царствования Александра I.

Между тем, «Russischer Merkur», без всякого сомнения, — одно из интереснейших периодических изданий в России в самом начале XIX в. Оно стояло на крайне левом фланге немецкой журналистики на территории Российской империи.

Не случайно, эпитафю к журналу Б. Гейдеке взял выражение Тацита: «...*raga temporum felicitas, ubi sentire quae velis et quae sentias dicere licet*» («редки счастливые времена, когда позволено чувствовать и говорить, что чувствуешь»). На страницах «Russischer Merkur» печатались смелые статьи и переводы

² Исследователь немецкой прибалтийской журналистики А. Кейсслер, например, признавался, что ему не посчастливилось достать «Russischer Merkur» и поэтому он не берется его подробно характеризовать («Baltische Monatsschrift», В. LXIII, 1907, стр. 274).

³ Pilgerschaft durch Land und Leben. Eine biographische Skizze von Christian Carl Ludwig Klee, Riga u. Leipzig, <1821>, стр. 194. В хранящемся в собрании Эстонского Ученого Общества в Литературном музее им. Фр. Р. Крейцвальда АН ЭССР комплекте «Russischer Merkur» отсутствуют титульные листы, но во втором томе журнала есть надпись от руки о том, что журнал выходил в Митаве.

⁴ J. W. Pfaff, Rußland. Bemerkungen eines Deutschen, der fünf Jahre dort lebte. Nürnberg, 1813, стр. 117.

⁵ Описание дел архива Министерства народного просвещения. Том II. Под редакцией А. С. Николаева и С. А. Переселенкова, П., 1921, стр. 308.

⁶ J. W. Pfaff, Op. cit., стр. 119, С. С. L. Klee. Op. cit., стр. 196—197.

с примечаниями издателя, в которых критиковалась русская цензура, говорилось о злоупотреблениях московской полиции, об ужасах сибирской ссылки и трагической доле осужденных, указывалось на отрицательные черты русского духовенства, на несовершенство домашнего воспитания у российского дворянства, книжного дела в России и т. д. В отдельных замечаниях издателя и авторов статей явно чувствуется их отрицательное отношение к крепостному рабству. Б. Гейдеке с горечью замечает, что

    Noch würgt das Schwert der Zwietracht Nationen,
    Die ew'ger Friede einst zu Brüdern weiht.
    Noch klirren Ketten, Willkühr herrscht auf Thronen⁷.

Особенно примечательно на страницах «Russischer Merkur» выступление в защиту угнетенных эстонцев и латышей, язвительная критика известной брошюры В. Унгерн-Штернберга, в которой последний резко осуждал всякие попытки уничтожения крепостного права и призывал «вздернуть на виселице» философов-врагов крепостничества. «Man kann nicht genug über deren Inhalt erstaunen, — писал Лёхнер⁸ о брошюре В. Унгерн-Штернберга. — Auf die Gelehrten schimpft er aus vollem Halse. Eine ernsthafte Widerlegung verdient so eine Schrift nicht. Es heißt da unter andern: Jeder Lette sey eine Bestie; widerspenstig, faul, tückisch, rebellisch. Sehr philanthropisch-logisch führt er aus Racine's «Athalie» den Vers an: S'ils ne sont opprimés tôt ou tard, ils oppriment. Das hätte aber ein gelehrter Tschude oder Lette auf Aristocraten anwenden und sagen können: S'ils ne sont lanternés mitraillés tôt ou tard, ils lanternent mitraillent.»⁹

Можно отметить также последовательную пропаганду веротерпимости на страницах журнала.

Велики заслуги «Russischer Merkur» и в ознакомлении немцев с Россией и русской культурой: значительную часть публикуемых на страницах журнала материалов составляли переводы с русского¹⁰.

Журнал пользовался в свое время известностью у читателей, причем как у немецких, так и у русских. Нюрнбергский профессор Й. В. Пфафф, например, называл «Russischer Merkur»

⁷ «Russischer Merkur» 1805, St. 2, стр. 119.

⁸ На то, что автором статьи был Лёхнер, Б. Гейдеке указал на следствии, см. ЦГИА СССР в Ленинграде, ф. 1329, оп. 1, ед. хр. 305, л. 224 об. Впрочем, возможно, что подстрочные примечания к статье принадлежат перу самого издателя Б. Гейдеке. Цитируемый отрывок как раз и представляет собой подстрочное примечание.

⁹ «Russischer Merkur» 1805, St. 2, стр. 36.

¹⁰ См. об этом: С. Г. Исаков. Материалы по русской литературе и культуре на страницах немецкой прибалтийской печати начала XIX века (Обзор). — «Ученые записки ТГУ», вып. 184, 1966, стр. 178—185.

«feuerfunkensprühende»¹¹. Многочисленные свидетельства чтения журнала мы находим в дневниках небезызвестного русского литератора С. П. Жихарева¹², кстати, лично знакомого с Б. Гейдеке. С. П. Жихарев сообщает, что многие статьи в «*Russischer Merkur*» вызвали шум в Москве¹³.

Сам издатель журнала Беньямин Гейдеке (*Benjamin Christoph Gotthilf Heideke*, urspr. *Hedicke*; 1765—1811) был незаурядной личностью¹⁴. Современники характеризуют его как человека выдающегося таланта и широкой эрудиции, блестящего оратора, опытнейшего педагога и писателя¹⁵. С. П. Жихарев пишет об остром уме «трансцендентального пастора Гейдеке»¹⁶. Руководимая им школа для бедных при церкви св. Петра и Павла в Москве, существовавшая на небольшие пожертвования, именно благодаря его усилиям стала образцовым учебным заведением, в котором преподавался широкий комплекс дисциплин, в числе прочего особое внимание уделялось математике — предмету, считавшемуся в ту пору в России еще второстепенным¹⁷. Б. Гейдеке написал ряд учебников для своей школы.

Дом Б. Гейдеке в Москве был средоточием местного немецкого общества. Как вспоминает один мемуарист, квартира Б. Гейдеке всегда была полна народу: сюда приходили бедные и страждущие в надежде получить помощь и совет, сюда заглядывали и состоятельные люди, находившие удовольствие в беседах с высокообразованным и остроумным хозяином, душой общества¹⁸. Вообще современники рисуют нам очень привлекательный образ молодого интеллигента, филантропа и просветителя, в котором было мало типично пасторского: судя по всему, Б. Гейдеке был вполне светским человеком, большим любителем театра, не чуждым мирских удовольствий — не случайно уже цитировавшийся выше мемуарист с легкой иронией замечает,

¹¹ J. W. Pfaff. *Op. cit.*, стр. 117.

¹² С. П. Жихарев. Записки современника. М.—Л., Изд. АН СССР, 1955, стр. 159 и след. См. также примечания, стр. 719—730.

¹³ В частности, статья о Карамзине, см.: С. П. Жихарев. *Цит. соч.*, стр. 172—173.

¹⁴ Биографические сведения о Б. Гейдеке см.: Русский биографический словарь, т. «Гааг-Гербель», М., 1914, стр. 337—339; Х. Грасгоф. Первый немецкий перевод «Бедной Лизы» и его автор. В сб. «Русско-европейские литературные связи», М.—Л., Изд. «Наука», 1966, стр. 183—187.

¹⁵ Moskwa. *Eine Skizze von Johann Richter*. Leipzig, 1799, стр. 32; С. С. Л. Клее. *Op. cit.*, стр. 191—193.

¹⁶ С. П. Жихарев. *Цит. соч.*, стр. 147.

¹⁷ Об этой школе см.: С. С. Л. Клее. *Op. cit.*, стр. 191—192; A. W. F e c h - n e r. *Chronik der Evangelischen Gemeinde in Moskau*, В. II. Moskau, 1876, стр. 40—41, 48, 51—54, 61, 368—369 (здесь же разнообразные сведения о Б. Гейдеке); Hermann P a s c k. *Die Petri-Pauli-Knabenschule zu Moskau in XIX. Jahrhundert. Eine Skizze ihres Entwicklungsganges*. В кн.: *Beigabe zu dem Bericht über die Petri-Pauli Kirchenschulen für das Jahr 1900*, Moskau, 1901, стр. 8—10.

¹⁸ С. С. Л. Клее, *Op. cit.*, стр. 192—193.

что нередко пастор черпал вдохновение для своих блестящих проповедей во фляжке¹⁹.

Б. Гейдеке много писал²⁰, его поэтические произведения исполнялись и на сцене²¹. Он выступал и как популяризатор русской литературы: в частности, перу Б. Гейдеке принадлежит первый перевод «Бедной Лизы» Н. М. Карамзина на немецкий язык²². Но особенно велики его заслуги на журналистском поприще: он был издателем ряда журналов на немецком языке.

Б. Гейдеке превосходно владел русским языком и даже выступал с русскими проповедями²³. Он был вхож в московское русское общество, в числе его знакомых мы видим историографов Н. Н. Бантыш-Каменского и А. Ф. Малиновского, некоторых московских писателей. С. П. Жихарев отмечал, что Б. Гейдеке «уважается многими известными в Москве людьми, известными литераторами и университетскими профессорами и почитается человеком вовсе необыкновенным»²⁴. «Он знает Россию, знает русский язык лучше многих русских и в душе русский.»²⁵

Впрочем, как это нередко случается с выдающимися людьми, у Б. Гейдеке было в Москве и много врагов, всячески старавшихся ему вредить²⁶. Впоследствии это обстоятельство сыграло крайне печальную роль в его судьбе.

В данной статье мы не ставим себе целью дать монографический анализ журнала «Russischer Merkur» и, тем более, творческой деятельности и мировоззрения его издателя Б. Гейдеке. Наша задача более скромна: на основе еще не введенных в научный оборот и неизвестных исследователям архивных материалов воссоздать историю запрещения журнала.

* *
*

В 1804 г. Б. Гейдеке обратился к рижскому книгопродавцу Х. В. Мюллеру (Christian Wilhelm Andreas Müller; в официальных документах — Миллер) с предложением издавать журнал «Russischer Merkur». Не заключая официального контракта, они договорились, что Мюллер будет печатать журнал за свой счет, выплачивая Б. Гейдеке, как издателю и редактору его, по 20 р. серебром за печатный лист. При этом Б. Гейдеке согла-

¹⁹ Там же, стр. 194.

²⁰ О его литературной деятельности см.: Х. Грасгоф. Цит. соч., стр. 184—185.

²¹ С. П. Жихарев упоминает о его «Elegisch-dramatische Vorstellung» (С. П. Жихарев. Цит. соч., стр. 198).

²² Об этом переводе см.: Х. Грасгоф. Цит. соч., стр. 182—183.

²³ А. В. Фешнер. Op. cit., стр. 368—369.

²⁴ С. П. Жихарев. Цит. соч., стр. 386.

²⁵ Там же, стр. 173.

²⁶ Там же, стр. 386.

сился, что вместо денег он будет получать от Мюллера книги на ту же сумму для своего училища.²⁷

Мюллер, «для сбережения издержек на бумагу и тиснение», стал печатать журнал в Германии²⁸, по-видимому, в Лейпциге. Но когда в мае 1805 г. две первые книжки «Russischer Merkur» прибыли из Германии в Ригу, они были задержаны в рижской портовой таможне. Мюллер обратился с жалобой на действия рижских властей в Главное правление училищ, руководившее в ту пору цензурой,²⁹ и чуть позже, в июне, в Дерптский цензурный комитет, которому он выслал для просмотра и экземпляры журнала.³⁰ Между тем Рижская губернская почтовая контора, ответственная за задержку 200 экземпляров двух первых книжек журнала (она действовала в соответствии с полученным 14 ноября 1804 г. от Коммерц-коллегии предписанием о цензуровании заграничных периодических изданий, поступающих в таможню), обратилась за разъяснением в Петербург и получила оттуда указание переслать журнал для просмотра в Дерптский цензурный комитет и действовать в соответствии с его решением.³¹

Дерптский же цензурный комитет, состоявший из профессоров университета, поступил, на первый взгляд, весьма странно: не рассматривая журнала по существу, он, тем не менее, разрешил рижской таможне выдать все экземпляры его Мюллеру. Впоследствии, оправдывая это свое решение перед начальством, Дерптский цензурный комитет ссылался на § 27 «Устава о цензуре» 1804 г., по которому иностранные книги не должны рассматриваться цензурой, книгопродавцы же обязаны сами решать, не содержит ли то или иное издание чего-либо противного цензурным предписаниям и в зависимости от этого пускать или не пускать его в продажу.³² Хотя на титульном листе «Russischer Merkur» местом выпуска и значится Рига, но это издание можно считать и за иностранное, поскольку оно печаталось в Германии и прибыло из-за границы.³³

Чтобы понять это несколько странное решение Цензурного комитета, надо учесть следующее. Рижская почтовая контора,

---

²⁷ ЦГИА СССР, ф. 1329, оп. 1, ед. хр. 305, лл. 230 об., 236 об. — 237; ЦГАДА, ф. 284, оп. 1, ед. хр. 6767, л. 153 об.

²⁸ ЦГИА СССР, ф. 1329, оп. 1, ед. хр. 305, л. 237.

²⁹ К сожалению, архивное дело «По письму рижского книгопродавца Миллера об отобрании от него таможнею напечатанного в Лейпциге сочинения московского пробста Гейдеке под названием «Российский Меркурий» не сохранилось, см. об этом: Описание дел архива Министерства народного просвещения, т. II, стр. 308.

³⁰ ЦГИА ЭССР, ф. 384, оп. 1, ед. хр. 62, лл. 86, 102.

³¹ ЦГИА СССР, ф. 1329, оп. 1, ед. хр. 305, л. 235 об.

³² См. Полное собрание законов Российской империи, т. XXVIII, СПб., 1830, стр. 442.

³³ ЦГИА ЭССР, ф. 384, оп. 1, ед. хр. 62, лл. 100—101.

действовавшая в соответствии с указанным выше предписанием Коммерц-коллегии о цензуровании иностранных газет и журналов, стала в 1805 г. задерживать и выписывавшиеся университетом из заграницы издания, в частности удержала 10 номеров «Freimüthige» и 20 номеров «Allgemeine Zeitung». Эти акты, противоречившие к тому же правам университета, который согласно § 5 своего Устава мог беспрепятственно выписывать из заграницы необходимые ему для учебных целей издания, возмутили университетских профессоров. 27 сентября 1805 г. ректор Г. Ф. Паррот обратился к попечителю Дерптского учебного округа Ф. Клингеру с официальной жалобой на действия Рижской почтовой конторы и таможни. В этой жалобе было выдвинуто требование отменить распоряжение Коммерц-коллегии и доставлять без какой-либо задержки и проверки университету всё то, что он считает необходимым выписывать из заграницы. Более того, либеральный Совет университета вообще выражал возмущение тем, что частные лица вынуждены выписывать иностранные издания через почтовые конторы, а не могут получать их прямо из-за рубежа. Это не только задерживает их получение, но и удорожает издания и «следственно во всем противно цели народного просвещения». ³⁴ Ф. Клингер поддержал жалобу университета и переслал ее со своим сопроводительным письмом 5 октября 1805 г. в Главное правление училищ. ³⁵

Между прочим, в своей жалобе университет ссылался и на задержку рижской почтовой цензурой «Russischer Merkur», считая этот акт также незаконным в соответствии с § 27 «Устава о цензуре». ³⁶ Это объясняет решение Дерптского цензурного комитета, состоявшего при университете, о «Russischer Merkur».

³⁴ Там же, лл. 86—87.

³⁵ ЦГИА СССР, ф. 733, оп. 118, ед. хр. 63, лл. 99—101 об. Эта жалоба имела свое продолжение. Явно не без влияния Г. Ф. Паррота и Ф. Клингера 28 октября 1805 г. ливляндский гражданский губернатор Рихтер обратился с «всеподданнейшим рапортом» к императору. В нем указывалось на большие неудобства, вызванные не так давно вышедшим распоряжением, по которому Рижская почтовая контора не имела права выдавать никаких заграничных газет и журналов до того, как они будут просмотрены цензурой при Петербургском почтамте. Из-за этого журналы и газеты с большим запозданием доходили до читателей. Губернатор предлагал организовать в Риге специальную цензуру для рассмотрения заграничных изданий. Александр I передал рапорт Рихтера на заключение Главного правления училищ. Последнее 14 декабря 1805 г. не только поддержало ливляндского губернатора, но и пошло еще дальше: Правление училищ предложило разрешить книгопродавцам и частным лицам выписывать иностранные книги и журналы вообще без рассмотрения их цензурой, под личную ответственность заказчиков (как это, кстати, и было предусмотрено «Уставом о цензуре»), и лишь для просмотра газет учредить специальные цензурные учреждения в портах и пограничных городах. Но Александр I 16 декабря 1805 г. отказался утвердить предложение Главного правления училищ (ЦГИА СССР, ф. 733, оп. 118, ед. хр. 64, лл. 1—6).

³⁶ ЦГИА ЭССР, ф. 384, оп. 1, ед. хр. 62, л. 86.

Однако это решение впоследствии вызвало массу неприятностей для Цензурного комитета и Совета университета.

Вслед за тем третья и четвертая книжки журнала также без рассмотрения их Цензурным комитетом, хотя они, по-видимому, и представлялись ему для просмотра, были выданы Мюллеру и беспрепятственно продавались в России. Они вызвали оживленные толки и задели многих в Москве. Особенно оскорбленной чувствовала себя московская полиция и цензура при московском почтамте, на неблагоприятные поступки которых Б. Гейдеке указал в своих примечаниях к переводу «Россиянина в Лондоне, или писем к друзьям моим» П. И. Макарова.³⁷

И вот 30 октября 1805 г. московский военный губернатор А. А. Беклешов обратился с письмом к министру народного просвещения П. В. Завадовскому. «В Москве появился журнал на немецком языке, издаваемый настоятелем здешней лютеранской церкви Гейдеке и печатаемый в Риге, под названием «Российский Меркурий». Сие периодическое издание по содержащимся в нем некоторым статьям и смелым и неосторожным суждениям, даже изъяснениям насчет лиц, возбудило здесь в публике особенные толки и обратило на себя многих неудовольствие... — писал губернатор. — По таковой причине должен бы я был остановить выпуск его; но как сочинение сие к напечатанию и изданию одобрено Дерптскою университетскою цензурою, то, не могши препятствовать обращению его, я почел только нужным доставить его к вашему сиятельству.»³⁸

Но еще ранее, 12 октября 1805 г., московский почт-директор Ф. Ключарев также обратился с письмом к своему начальнику главному директору почт Д. П. Трошинскому, который в свою очередь переслал его в Министерство народного просвещения. «Едва появился он («Russischer Merkur» — С. И.) в публике, как вдруг соделался предметом всеобщей молвы и удивления... — возмущался Ф. Ключарев. — Нельзя никак поверить, чтоб такое сочинение было напечатано в российском городе или дозволено какою-либо из учрежденных книжных цензур, яко противное во всех отношениях правилам, коими они должны руководствоваться.»³⁹

Ф. Ключарев приложил к своему письму и «извлечения некоторых мест из журнала», показавшихся ему наиболее предосудительными.⁴⁰ Многие из них впоследствии вошли в сенатское постановление по делу Б. Гейдеке (о них ниже). В числе прочего Б. Гейдеке инкриминировалось, что в статье «Карамзин» он писал: «Добрый гений... šťastливо провел его (Ка-

³⁷ О них см.: С. Г. Исаков. Цит. соч., стр. 180—181.

³⁸ ЦГИА СССР, ф. 733, оп. 118, ед. хр. 63, лл. 1—1 об.

³⁹ Там же, лл. 3—3 об.

⁴⁰ Там же, лл. 5—15 об.

рамзина — С. И.) сквозь железные времена, когда цензура охотно питалась инквизициею (не совсем точный перевод, должно бы быть — «охотно любовалась аутодафе»; имеются в виду цензурные преследования эпохи Павла I — С. И.). Карамзин, как свободный человек и патриот, не переставал в истинном духе римлянина древних времен говорить таким языком, которого робкий невольник никогда такую приятностию не слушает, с какою звук своих цепей». ⁴¹

Ф. Ключарев также отметил критику в адрес цензуры при московской Газетной экспедиции, которая по своему усмотрению запрещает или разрешает то или иное иностранное издание или даже немецкую «Санктпетербургскую газету», не считаясь с элементарными соображениями разумности и «духа времени». Подчеркнута, в частности, фраза: «Надобно быть совершенно рабским душам тем, которые везде и при всяком откровенном слове бояться бича деспотизма, даже там, где совсем его нет.» ⁴²

Ф. Ключарева возмутило и примечание Б. Гейдеке о необразованности русских попов, которую автор считал естественной, поскольку перед ними ничего не открывается, кроме звона колоколов и чтения псалмов. Получив приход, они обычно оказываются оторванными от литературы, от лучшего общества, и должны остерегаться как народных предрассудков, так и того, что благочинный заподозрит их в просвещенности. ⁴³

Замечания Ф. Ключарева вызвали также цитированный (правда, неполностью) нами на стр. 216 отрывок из стихотворения «*Paraclysis*», где говорилось, что «еще звучат цепи, прихоть (точнее было бы перевести «произвол» — С. И.) господствует на престолах; но свободный дух времени некогда оную низвергнет» ⁴⁴; критические высказывания об организации книжной торговли в России, которую автор заметки в «*Russischer Merkur*» сравнивал с ослом, играющим на лютне ⁴⁵; наконец, иронический отзыв о книге ректора Московского университета Чеботарева «Изъяснение Евангелия», обусловленный тем, что автор совершенно не разбирался в тонкостях теологии (но ... «у бога нет ничего невозможного») ⁴⁶.

Министр народного просвещения П. В. Завадовский, получив эти два доноса, приказал чиновнику Департамента народного просвещения Д. Языкову (небезызвестному переводчику) рассмотреть журнал «*Russischer Merkur*» и проверить правильность

---

⁴¹ Там же, лл. 6—6 об. (оригинал — «*Russischer Merkur*» 1805, St. 2, стр. 49—50).

⁴² Там же, лл. 7—8 об. («*Russischer Merkur*» 1805, St. 2, стр. 78—79).

⁴³ Там же, лл. 10—10 об. («*Russischer Merkur*» 1805, St. 2, стр. 87).

⁴⁴ Там же, л. 12 об. («*Russischer Merkur*» 1805, St. 2, стр. 119).

⁴⁵ Там же, лл. 12 об. — 13 («*Russischer Merkur*» 1805, St. 2, стр. 163).

⁴⁶ Там же, лл. 13—14 («*Russischer Merkur*» 1805, St. 3, стр. 165—166).

инкриминируемых Б. Гейдеке обвинений. Д. Языков нашел в журнале помимо того, что было отмечено Ф. Ключаревым, еще ряд предвзятых с цензурной точки зрения мест⁴⁷. По всей вероятности, он же составил сводное «Извлечение некоторых мест из журнала под названием «Российский Меркурий»,⁴⁸ которое затем явилось основой обвинительного акта против Б. Гейдеке. Впрочем, имеется указание и на то, что этот свод извлечений был составлен в Главном правлении училищ.

Сразу же после получения доноса Ф. Ключарева (а может быть, и до этого — всех источников информации министра народного просвещения мы не знаем) П. В. Завадовский 20 октября 1805 г. запросил Ф. Клингера, проходил ли журнал «*Russischer Merkur*», содержащий «в себе много мест весьма соблазнительных и развратных», через Цензурный комитет Дерптского университета⁴⁹. Ф. Клингер в свою очередь запросил сведения у последнего и получил ответ, что Цензурный комитет не рассматривал журнала в соответствии с § 27 «Устава о цензуре». Чувствуя шаткость своих оправданий, дерптские профессора добавляли: «Впрочем, уважая, что журнал сей издается на имя московского ученого и печатается на иждивение особы, пребывающей в Округе сего университета, можно бы было почесть оный и за внутреннее сочинение; но как оное не было предъявлено Цензурному Комитету ни тем, ни другим, то и не мог Комитет обратить особенного на оное внимание»⁵⁰. В своем донесении П. В. Завадовскому 8 ноября 1805 г. Ф. Клингер просто повторил ответ Цензурного комитета⁵¹.

Ответ этот совершенно не удовлетворил министра, которому к тому же стало известно «из посторонних сведений», что «*Russischer Merkur*» «по установлению, существующему для почтамтов, из Санктпетербургского почтамта препровождена была на рассмотрение в цензуру сего университета». 20 ноября 1805 г. П. В. Завадовский приказывает Ф. Клингеру потребовать от университета объяснений по этому поводу и одновременно указать на несостоятельность его оправданий, по той простой причине, что на журнале местом издания указана Рига⁵².

Положение университетских цензоров затруднялось еще и тем, что Мюллер показал: он представил в Цензурный комитет все четыре тома «*Russischer Merkur*» и, не получая в течение месяца ответа, счел журнал разрешенным к продаже.

⁴⁷ Там же, л. 16.

⁴⁸ Там же, лл. 17—19.

⁴⁹ ЦГИА ЭССР, ф. 384, оп. 1, ед. хр. 62, л. 98.

⁵⁰ Там же, лл. 100—100 об.; ЦГИА СССР, ф. 733, оп. 118, ед. хр. 63, л. 21 об.

⁵¹ ЦГИА СССР, ф. 733, оп. 118, ед. хр. 63, лл. 21—21 об.

⁵² ЦГИА ЭССР, ф. 384, оп. 1, ед. хр. 62, лл. 111—111 об.

Дерптскому Цензурному комитету в своем оправдании пришлось всячески изворачиваться. Он вынужден признать, что действительно получил экземпляр «*Russischer Merkur*» и от Рижской почтовой конторы по приказанию Петербургского почтамта, и «в частном порядке» от книгопродавца Мюллера, но, вновь ссылаясь на § 27, утверждает, что не счел возможным рассматривать сочинений, каковых он по «Уставу о цензуре» рассматривать не обязан. В свое извинение Комитет указывает, что случай с «*Russischer Merkur*» — сложный и необычный, не укладывающийся в рамки статей цензурного устава. Если бы Мюллер официально, а не в частном порядке представил бы Комитету книжки «*Russischer Merkur*», то Комитет, конечно, их рассмотрел бы, и т. д. В заключении Цензурный Комитет сообщал, что к нему на рассмотрение поступила пятая книжка журнала и она препровождена к проф. Гаспари⁵³. Последний, кстати, 2 декабря 1805 г. одобрил её к выпуску в свет без каких-либо исключений или исправлений⁵⁴.

Объяснения университета, пересланные 8 декабря 1805 г. Ф. Клингером министру, само собой разумеется, опять же ни в коей мере не удовлетворили П. В. Завадовского, и он в письме к Ф. Клингеру от 14 декабря 1805 г. прямо указывает, что извинения Комитета неосновательны и вся эта история «есть упущение его обязанности». Поэтому министр требует от Цензурного комитета «наблюдать впредь возможную осторожность по сему предмету» и тут же сообщает, что дальнейшее рассмотрение «сего журнала ныне места уже иметь не может, потому что продажа оного запрещена»⁵⁵.

Продажа журнала была запрещена еще ранее. 17 ноября 1805 г. П. В. Завадовский писал в своем ответе А. А. Беклешову о «*Russischer Merkur*»: «Поелику издание сие преисполнено мест противных законам цензуры, то я прошу Ваше высокопревосходительство прикажите продажу его запретить. Об издателе же оного Гейдеке, как он за дерзости свои подлежит гражданскому суду, я учинил мое отношение к министру юстиции»⁵⁶.

20 ноября 1805 г. П. В. Завадовский официально передал дело об издании Гейдеке и Мюллером журнала «*Russischer Merkur*», «в который внесены изращения соблазнительные, развратные и оскорбительные для частных лиц», министру юстиции П. В. Лопухину для дальнейшего расследования и решения. В сопроводительном письме П. В. Завадовский, указывая, что журнал печатался «в чужих краях», отмечал: «В сем случае издатель г. Гейдеке нарушил обязанность, предписанную к воздер-

⁵³ Там же, лл. 101—102.

⁵⁴ Там же, лл. 116—117. ЦГИА СССР, ф. 733, оп. 118, ед. хр. 402, лл. 128 об. — 129.

⁵⁵ ЦГИА ЭССР, ф. 384, оп. 1, ед. хр. 62, л. 113.

⁵⁶ ЦГИА СССР, ф. 733, оп. 118, ед. хр. 63, лл. 22—22 об.

жанию авторов, ничего не вмещать в свои сочинения соблазнительного веры, благонравию и оскорбительного для частных лиц. То о предании его гражданскому суду и предоставляю в рассмотрении Вашей светлости, прилагая 4 экземпляра его сочинений и замечания на статьи, в оном неблагопристойные»⁵⁷.

27 ноября 1805 г. П. В. Лопухин передал дело об издании Б. Гейдеке журнала «Russischer Merkur» на рассмотрение Юстиц-коллегии лифляндских, эстлянских и финляндских дел, которая и должна была поступить «с означенным сочинителем по законам»⁵⁸.

Юстиц-коллегия начала с того, что затребовала от Б. Гейдеке объяснений по всем 11 пунктам обвинений, сформулированным еще в Министерстве народного просвещения. Объяснения Б. Гейдеке были получены 19 декабря 1805 г. Поскольку эти 11 пунктов явились основанием для приговора над Б. Гейдеке, то на них следует остановиться поподробнее.

Обвинения против Б. Гейдеке, в общем, сводились к тому, что в публикуемых на страницах журнала «Russischer Merkur» статья он осмеивал «закон, государственное постановление и чиновников Российской империи, а одна статья даже «противна вере и благонравию». В подтверждение этого приводилось 11 «извлечений» из статей («пунктов» обвинений).

1. В переводе «Путешествия флота капитана Сарычева по северо-восточной части Сибири, Ледовитому морю и Восточному океану» содержатся кощунственные выражения, касающиеся одного из основных догматов православия — культа святых. «Издатель, говоря о стуже, всегда там (в Северо-восточной Сибири — С. И.) господствующей, прибавляет, что похороненные там тела остаются вечно нетленными, даже без потерянного великого таинства египетского бальзамирования и без большего еще искусства, посредством которого сохраняются святые». С иронией замечено, что даже одежда захороненных здесь может сохраниться до воскрешения и послужить им после этого. В свое оправдание Б. Гейдеке заметил, что это не его перевод⁵⁹.

2. В перевод рецензии из «Вестника Европы» на «Сокращение Российской Истории» француза Переня (Perin) вставлены выражения, затрагивающие действия московской полиции и оскорбительные для русской нации. Б. Гейдеке «говорит, что

⁵⁷ Там же, л. 24 об.

⁵⁸ ЦГИА СССР, ф. 1329, оп. 1, ед. хр. 305, л. 219.

⁵⁹ Там же, лл. 219 об. — 220 (здесь и далее в скобках указываем соответствующее место в журнале, которое послужило основой для обвинения. — «Russischer Merkur» 1805, St. 1, стр. 50). Отметим, кстати, что ироническое замечание о «нетленных» мощах святых полностью принадлежит переводчику: какое-либо упоминание о святых в оригинале отсутствует (см. Путешествие флота капитана Сарычева по северо-восточной части Сибири, Ледовитому морю и Восточному океану, ч. I, СПб., 1802, стр. 91).

книгопродавцы, с которыми полиция худо поступила за «Кума Матвея»⁶⁰, разумно сделали, что отреклись продавать такое сочинение, которое не только утверждало, будто русские женщины имеют толстые брюха, но еще отважилось говорить о соглашении догматов нашей религии с римско-католическою (речь идет о книге Переня — С. И.); что русский рецензент несправедливо укоряет Переня неблагодарностью за гостеприимство в России», ибо последний и не обязан проявлять какую-то особую благодарность, поскольку он честно зарабатывал себе на хлеб и, занимаясь воспитанием юношества, принес пользу народу. Б. Гейдеке в ответ на этот обвинительный пункт заметил, что история с запрещением полицией «Кума Матвея» — сущая правда; оскорблять же русский народ он не собирался, тем более, что никогда не сомневался в гостеприимстве русских⁶¹.

3. В примечании к одному переводу из «Северного Вестника» Б. Гейдеке заметил: «Было время, в которое сочинение сие едва ли бы пропустила цензура (надобно вспомнить о злодействах Туманского⁶²)».⁶³

Этот пункт обвинения впоследствии особенно подчеркивался на следствии. Вице-президент Юстиц-коллегии П. Фрикциус, находя, что Б. Гейдеке «учинил» «публичную и жестокою обиду» рижскому цензору Туманскому, писал по этому поводу: «Туманский исполнял возложенную на него должность, кто же оную исполняет, тот не заслуживает никакого нарекания, а тем менее не заслуживает он, чтобы незванный хулителем публично пред всею Европою выставлял его на позорище. Каковой поступок Гейдеке . . . тем более непροстителен и достоин наказания, что для всякого чиновника долженствует быть весьма оскорбительно, буде всякой насмешливой сочинитель будет огорчать его за

---

⁶⁰ Московский военный губернатор, граф И. П. Салтыков конфисковал это сочинение, переведенное с французского, хотя оно было одобрено к продаже московским гражданским губернатором. Владелец книжных магазинов, у которых оно продавалось, арестовали. На этот раз правительство не одобрило действий Салтыкова: Александр I приказал освободить арестованных, и их убытки были вознаграждены из сумм кабинета.

⁶¹ ЦГИА СССР, ф. 1329, оп. 1, ед. хр. 305, лл. 220—221 об. («Russischer Merkur» 1805, St. 1, стр. 72—77).

⁶² Своего рода беспримерной деятельности рижского цензора Ф. О. Туманского, который запрещал самые незинные издания, находя в них следы «крамолы» и «вольномыслия», писал доносы на жителей города Риги и т. д., посвящена обширная литература, см.: История русской литературы XVIII века. Библиографический указатель, Л., изд. «Наука», 1968, стр. 101—102. Свод данных о цензорской деятельности Ф. О. Туманского в кн.: А. М. Скаби-чевский. Очерки истории русской цензуры (1700—1863 г.). СПб., 1892, стр. 71—80.

⁶³ «Russischer Merkur» 1805, St. 1, стр. 92.

исполнение должности своей колкими нареканиями и поносящими честь и доброе имя его обидами»⁶⁴.

Б. Гейдеке в своем оправдании указал на действительно имевшие место «подвиги» Ф. О. Туманского, в частности на судьбу пастора Зейдера, по доносу Туманского безвинно наказанного кнутом и сосланного в Сибирь. Александр I позже возвратил Зейдера на родину и вознаградил его за понесенные жертвы⁶⁵. «Нельзя ли таковых причиненных невинному неизреченных страданий назвать по праву злодеянием?» — заметил Б. Гейдеке. Далее он ссылается на разрешенную цензурой книгу А. Коцебу «Достопримечательный год моей жизни», в которой рассказывалось о конце Туманского: тот, «будучи несколько лет бичом Риги», написал донос, в котором утверждал, что все жители города — якобинцы, за что и был отрешен от должности⁶⁶. «А цензура до Александра I-го не была ли действительно менее щедра, нежели какова она ныне есть?» — завершал свое объяснение Б. Гейдеке⁶⁷.

4. Б. Гейдеке, «говоря о городе Баргузинске, прибавляет, что с ним случилось тоже, что и со многими деревнями и селениями, коим всемогущее «Быть по сему» доставило знатность, чин и славу.» В этом следствие увидело «непристойное» замечание касательно монаршего волеизъявления. В свое оправдание Б. Гейдеке заметил, что перевод немецкого выражения не точен, должно бы быть «Да будет!», и он имел в данном случае в виду не слова монарха, а бога, созидającego всё сущее⁶⁸.

5. В известии о бурятском тайше следствие нашло насмешку над чинами и государственными наградами [«не даст он (тайша — С. И.) клочка земли за два вершка ленты; ему пожалована медаль; думали, что за это он уступит несколько земли под колонистов. Он взял медаль, а земли не отдал»]. Иронический ответ Б. Гейдеке на это замечание свидетельствует о том, что он на следствии не потерял присутствия духа: «Сведений сих дать он (Гейдеке — С. И.) сам не мог, ибо он в Баргузинске

---

⁶⁴ ЦГАДА, ф. 284, оп. 1, ед. хр. 8104, л. 33а; ЦГИА СССР, ф. 1329, оп. 1, ед. хр. 305, лл. 239 об. — 240.

⁶⁵ Делу пастора Ф. Зейдера также посвящена обширная литература, см. цит. выше библиографический указатель «История русской литературы XVIII века», стр. 101—102. Кстати, пастор Ф. Зейдер был во многом сродни Б. Гейдеке, не случайно один остзейский барон (возможно, Унгерн-Штернберг) называл его «якобинцем и революционным проповедником, негодяем, заслуживающим еще раз быть наказанным кнутом» (А. И. Штукенберг. Пастор Зейдер после и до его ссылки в Сибирь. — «Русская старина» 1887, № 1, стр. 260).

⁶⁶ См. Une année mémorable de la vie d'Auguste de Kotzebue, t. II, Berlin, 1802, стр. 233—234.

⁶⁷ ЦГИА СССР, ф. 1329, оп. 1, ед. хр. 305, лл. 222—223.

⁶⁸ Там же, лл. 223—223 об. («Russischer Merkur» 1805, St. 1, стр. 131).

не был, ему до того великой нужды не имеется, это здесь значит, что он (тайша — С. И.) сего ценить не умеет». ⁶⁹

6. Само собой разумеется, что Б. Гейдеке инкриминировалось и приведенное нами выше замечание в связи с брошюрой В. Унгерн-Штернберга. В свое оправдание Б. Гейдеке заметил: «Сказанное тут долженствует единственно защищать доброй народ финнов, курляндцев, эстляндцев и лифляндцев от чинимых им нареканий.» Далее следует несколько подобающих случаю фраз о «благодеяниях» монарха и правительства в отношении прибалтийских народов ⁷⁰.

7. Б. Гейдеке инкриминировался ряд его подстрочных примечаний к переводу «Россиянина в Лондоне» П. И. Макарова, в частности заметка, что Кремлевский дворец в Москве не лучше лондонского Королевского дворца, который П. И. Макаров сравнил с конюшней ⁷¹.

8. К обвинению Б. Гейдеке послужило и следующее его примечание: «Русский ни в чем так не равнодушен, как в рассуждении сего предмета (политики — С. И.): при рекрутском наборе он войну проклинает, а при суворовских победах питается славой своего народа, о прочем же он не помышляет. Падение министра, сенатора или какого-нибудь властелина не занимает его внимания по части государственного правления, при которой он находился; а разве только когда он лишается в нем покровителя или недоброхота. Иметь покровительство составляет верх его желания. Важные только происшествия, какова кончина императора или императрицы, подают ему повод к политическим рассуждениям; но я не хотел бы опять до того дожить, ибо никогда не видывал в один день столь много неблагодарных мошенников, как в тот, когда умерла Екатерина и когда Павел перестал существовать». В своем ответе Б. Гейдеке указал, что его возмутило равнодушие народа к кончине монарха, но всё это касается лишь «неблагодарных плутов» ⁷².

9. В вину Б. Гейдеке, конечно, были поставлены его замечания о злоупотреблениях и нерадивости московской полиции, а также о бесчинствах, творимых в первопрестольной столице: «здесь (в Москве) недавно ночью напал на английского банкира Говаса один подполковник с товарищами и прибил его. Полицейские офицеры обличены в делании фальшивых ассигнаций, и при случившемся 26-го июля 1804-го года пожаре в тихую погоду сгорело 50 домов, что прежде при хорошем пожарном распорядке почиталось за невозможное» ⁷³.

⁶⁹ Там же, лл. 223 об. — 224 («Russischer Merkur» 1805, St. 1, стр. 134—135).

⁷⁰ Там же, лл. 224—225 («Russischer Merkur» 1805, St. 2, стр. 36).

⁷¹ Там же, лл. 225—226 («Russischer Merkur» 1805, St. 2, стр. 81).

⁷² Там же, лл. 226—227 об. («Russischer Merkur» 1805, St. 2, стр. 90—91).

⁷³ «Russischer Merkur» 1805, St. 2, стр. 93.

Логика обвинителей, весьма любопытная, в данном случае сводилась к следующему: «Сочинитель хулит полицию, яко правительством учрежденную власть, хотя ничто его к тому не обязывало, ибо ежели бы и действительно некоторые принадлежащие к учреждению сему особы и поступили непристойно, однако же сего ни начальникам, ни самому даже учреждению поставить в нареkanie не можно».⁷⁴

Б. Гейдеке в ответ на обвинение лишь заметил: «деяния сии известны и достоверны во всей Москве»⁷⁵.

10. Но, пожалуй, ни одно другое место в журнале не вызвало таких нареканий, как подстрочное примечание к переводу «Lettres sur l'Italie» на странице 50 четвертой книжки «Russischer Merkur». Именно оно явилось основанием для обвинения Б. Гейдеке в «насмешке над религией», в помещении статьи, «противной вере и благонравию».

В переводе, сделанном для следственного акта, это место звучит так: «В письме из Рима между прочим сказано: езуиты внушили народу, что будто прошения, подаваемые богу чрез их святого, редко бывают неудачны. А в примечании прибавлено: так угодно было скромному Тецелю перед самою реформою уверять, что отпущение грехов, им делаемое, может и того совершенно спасти, кто б изнасильничал святую деву Марию... Таким же образом один знатной проповедник говорил, «что некоторый грешник был согнан с неба богом отцом, богом сыном и богом духом святым, но богородица сказала: нет! Так верно, как я богоматерь, ты останешься чадом спасения, хотя бы святая троица имела перед ж... доску»⁷⁶.

Б. Гейдеке в своем объяснении отметил, что это не его слова: в частности, первое примечание взято из не конфискованной в России книги Г. Меркеля «О прежнем времени Лифляндии»⁷⁷. Он «пишет сии слова единственно для того, чтоб всякой беспристрастной читатель чувствовал, сколь глубоко служители церкви унижали иногда религию и сколь много они издевались над всевышним»; у нас «таковые нелепости несовместны»⁷⁸.

Современники, конечно, не знали всех подробностей дела Б. Гейдеке, как не знали конкретно и что ему инкриминируется. В слухах, циркулировавших в обществе, высказывались различные предположения на этот счет, частью основанные на сведениях, исходивших из правительственных кругов. Но, само собой разумеется, эти сведения обрастали всевозможными, чаще всего придуманными подробностями и порою приобретали полуфанта-

---

⁷⁴ ЦГАДА, ф. 284, оп. 1, ед. хр. 8104, л. 33а; ЦГИА СССР, ф. 1329, оп. 1, ед. хр. 305, л. 239 об.

⁷⁵ ЦГИА СССР, ф. 1329, оп. 1, ед. хр. 305, л. 228.

⁷⁶ «Russischer Merkur» 1805, St. 4, стр. 50.

⁷⁷ G. Merkel. Die Vorzeit Lieflands. B. 2, Berlin, 1799, стр. 354.

⁷⁸ ЦГИА СССР, ф. 1329, оп. 1, ед. хр. 305, лл. 228 об. — 229 об.

стическую форму. Именно десятый пункт обвинения и послужил источником для слухов, впоследствии проникших в мемуарную литературу, что Б. Гейдеке в первую очередь инкриминировало кощунственное высказывание о богородице⁷⁹.

11. Наконец, следствие нашло непристойность в одном примечании издателя к переводу стихотворения «Чудеса» из «Вестника Европы»⁸⁰ (стихотворение принадлежало Панкратию Сумарокову).

Б. Гейдеке заметил еще в свое оправдание, что он был уверен: Мюллер в соответствии с законами будет отдавать все книжки журнала на просмотр Дерптской университетской цензуре. В силу этого он и не считал необходимым вычеркивать в присланных ему рукописях «откровенные и двусмысленные выражения», полагая, что цензура «не дозволит тиснения соблазнительного или противозаконного места» и сама определит, что можно печатать, а чего нельзя. Когда в сентябре 1805 г. Б. Гейдеке был в Риге, «то Миллер его уверил словесно, что журнал его прошел цензуру». К тому же лишь «меньшая часть приписанных ему в вину мест происходит от него», большая же принадлежит перу других лиц. В заключении Б. Гейдеке указал, что журнал печатался за границей и был предназначен для Германии⁸¹.

Получив объяснения Б. Гейдеке, Юстиц-коллегия запросила через Рижский магистрат дополнительных сведений о деле у Мюллера. Запрос был послан и в Совет Дерптского университета. Юстиц-коллегия потребовала также у Б. Гейдеке, дабы он представил все имеющиеся у него документы об издании «Russischer Merkur», могущие послужить ему оправданием⁸².

Полученные ответы, собственно, ничего нового не дали: Мюллер опять повторил, что он регулярно посылал в Дерптский цензурный комитет на просмотр каждую новую книжку «Russischer Merkur»⁸³; Совет же университета, наоборот, утверждал, что он официально таких не получал (если не считать двух первых номеров, присланных Рижской портовой таможней, которые Цензурный комитет, однако, не счел возможным рассматривать) и дал разрешение на выпуск только пятого номера «Russischer

---

⁷⁹ См. С. С. Л. Кее. *Op. cit.*, стр. 195. Некоторые исследователи считают, что эти утверждения современников относятся не к «Russischer Merkur», а к следующему журналу Б. Гейдеке — «Janus oder Russische Papiere» (см. Русский биографический словарь, том «Гааг-Гербель», М., 1914, стр. 339, X. Грасгоф. *Цит. соч.*, стр. 187), однако вряд ли это верно.

⁸⁰ ЦГИА СССР, ф. 1329, оп. 1, ед. хр. 305, лл. 230—230 об. («Russischer Merkur» 1805, St. 4, стр. 111).

⁸¹ Там же, лл. 231—234.

⁸² ЦГАДА, ф. 284, оп. 1, ед. хр. 6764, лл. 33, 35, 39; ед. хр. 6767, лл. 18 об. — 19 об.

⁸³ Там же, ед. хр. 6767, л. 153 об.

Merkur»⁸⁴. Б. Гейдеке смог представить Юстиц-коллегии лишь два письма Мюллера⁸⁵.

1 марта 1806 г. последовало «именное повеление» Александра I Юстиц-коллегии, переданное через министра юстиции П. В. Лопухина, о том, «чтобы Коллегия, воследовавшего в оной по делу пастора Гейдеке определения не приводя в исполнение, представила бы на благорассмотрение его величеству»⁸⁶.

Между тем, при рассмотрении дела Б. Гейдеке в Юстиц-коллегии мнения членов ее разделились.

Вице-президент Коллегии П. Фрикциус (P. Friccus) и член её А. Лефебер (A. le Febure) нашли, что оправдания Б. Гейдеке совершенно неосновательны, «поелику: 1) всякий издатель журнала за все, в нем помещенное, должен ответствовать, как за сочиненное самим им, так и товарищами его без различия; 2) когда книгопродавец преступил что-либо, предписываемое ему должностью его при издавании журнала, тогда и сей участвует в учиненном им противозаконном поступке; но Гейдеке чрез то от ответствения и наказания не освобождается. 3) Утверждение Гейдеке, что якобы журнал его был определен для Германии, а не для России, служит более ко вреду, нежели к пользе сочинителя, ибо не имел он права осмеивать и соделать ненавистным в Германии закон, государственное постановление и чиновников такой земли, которая дарует ему покровительство и пропитание»⁸⁷.

П. Фрикциус и А. Лефебер нашли, что указанные в обвинительном акте места из журнала, действительно, или «в высочайшей степени непристойны», или же «по крайней мере предубедительны и необдуманно». Особенно же «неизвинительны» замечания в адрес московской полиции и цензора Гуманского, которые прямо оскорбляют государственную власть и ее носителей. Инкриминировались Б. Гейдеке и нападки на религию, «особенно на господствующую веру».

Б. Гейдеке «восстал явно и неблагодарно против Закона Земли и непристойными выражениями произвел публичный соблазн, а потому за сие на основании Церковного Устава 2-й главы, 2-го пункта хотя подлежит он, Гейдеке, к отрешению от должности и прошению в суде публичного прощения; но, не отрешая его от должности, велеть ему, чтоб он за учиненный им публичный соблазн испросил себе в Губернском правлении в Москве публично при открытых дверях прощения и потом посадить его на месяц в тюрьму, либо вместо того отрешить его на полгода от должности, причем тем особам, коих он оскорбил

⁸⁴ Там же, л. 434 об.

⁸⁵ Там же, л. 126 об.

⁸⁶ Там же, ед. хр. 6764, л. 442; ед. хр. 6767, лл. 308—308 об.

⁸⁷ ЦГАДА, ф. 284, оп. 1, ед. хр. 8104, лл. 32 об. — 33; ЦГИА СССР, ф. 1329, оп. 1, ед. хр. 305, лл. 238—238 об.

честь, позволить искать на него частного удовлетворения своего, где следует, по законам»⁸⁸. Таково было предложение П. Фриксиуса и А. Лефевра.

Однако оно не встретило поддержки у большинства членов Юстиц-коллегии⁸⁹. Президент ее барон Корф и члены Вильке и Гершельман (Hoerschelmann), наоборот, нашли, что 1) Б. Гейдеке не несет ответственности за книгопродавца Мюллера, который рóздal журнал публике «без апробации цензуры». «2) Из всех приписываемых в вину настоятелю Гейдеке в журнале его мест ни одного из них не находится, которое бы являло его, яко издателя, касательно публичного удвлетворения, ответственным и достойным наказания». В соответствии с § 19 «Устава о цензуре» издатель должен быть привлечен к ответственности, если он «отвергает явно бытие божие, вооружается против веры и законов отечества, оскорбляет верховную власть или противится духу общественного устройства и тишины, но в замеченных местах сказанного журнала не видно вовсе» следов этого.

Что же касается до замечаний Б. Гейдеке о злоупотреблениях и беспорядке в московской полиции, то «он чрез сие преступил столь мало, что ему даже, как и всякому сочинителю, § 22-ой Устава о цензуре позволяет именно скромное и благоразумное исследование всякой истины, касающейся до веры, гражданского состояния, законоположения, управления государственного или какой бы то ни было отрасли оногo. Цензура таковых откровенных исследований и рассуждений запрещать не должна, но оные должны пользоваться совершенною типографическою свободою, споспешествующею успехам образования, чрез что на всякой случай распространяются справедливость и истина». В этих строках явно заметен либеральный дух «дней Александровых прекрасного начала», который в верхах однако уже сменился иным.

Если же чины полиции считают, что Б. Гейдеке осудил их несправедливо, — продолжают далее Корф, Вильке и Гершельман, — то пусть подадут жалобу «в надлежащее присутственное

---

⁸⁸ ЦГАДА, ф. 284, оп. 1, ед. хр. 8104, лл. 34 об. — 35; ЦГИА СССР, ф. 1329, оп. 1, ед. хр. 305, лл. 241—241 об.

⁸⁹ Нужно учесть, что у Б. Гейдеке нашлись и влиятельные покровители, которые заступились за него и, по-видимому, оказывали известное давление на членов Юстиц-коллегии. Так, еще в декабре 1805 г. Б. Гейдеке обратился с просьбой о заступничестве к графу Я. Сиверсу, на средства которого в значительной мере существовало руководимое издателем «Russischer Merkur» училище в Москве. Можно предполагать, что эта просьба не осталась без внимания (см. K. L. Blum, Ein Russischer Staatsmann, Des Grafen Jakob Johann Sievers Denkwürdigkeiten zur Geschichte Rußlands. B. IV, Leipzig und Heidelberg, 1858, стр. 643). А. И. Тургенев писал А. С. Кайсарову 7 декабря 1805 г.: «Гейдиков журнал здесь запрещен, и если б не одна прекрасная действит<ельная> тайн. советница за него вступилась, то бы обер-полицм. не удовольствовался одним строгим выговором...» (Архив братьев Тургеневых, вып. 2, СПб., 1911, стр. 348—349).

место». Точно также, если родственники Туманского чувствуют себя оскорбленными, то пусть обращаются в суд.

Б. Гейдеке был вправе надеяться, что цензура при просмотре вычеркнет сомнительные места. Да и вообще инкриминируемые ему извлечения из статей чаще всего таковы, что не могут послужить к наказанию издателя, а в худшем случае свидетельствуют лишь о недостаточной «благопристойности».

«По всему выше означенному, — делали вывод названные члены Юстиц-коллегии, — оправдательные истолкования, чинимые подсудимым настоятелем Гейдеке в объяснении его, о сумнительных в журнале местах надлежит принять за действительные и, признав его невинным, освободить от всякого ответствения за публичность упомянутого журнала и показанные во оном разные места, предоставляя однако же обиженным особам, буде приведенные деяния несправедливы, в отношении публичного удовлетворения принадлежащее им право к исканию частного удовлетворения, а притом сделать ему, Гейдеке, строжайший выговор и замечание с тем, чтоб он, помня соотношение свое яко учитель религии, впредь в сочинения свои для предупреждения какого-либо соблазна не вмещал ничего непристойного и неблагонравного и вообще соблазнительного, равно как и всего того, что противно благонамеренному долгу издателя»⁹⁰.

16 июля 1806 г. Юстиц-коллегия, из-за разногласий затянувшая окончательное решение дела, и приняла большинством голосов предложение Корфа, Вильке и Гершельмана, которое не только не запрещало журнала «Russischer Merkur», но и фактически оправдывало Б. Гейдеке, ограничившись в отношении его выговором.

Однако еще до вынесения приговора, 25 июня 1806 г., последовало новое «повеление» Александра I на имя министра юстиции П. В. Лопухина: «Производившееся в Юстиц-коллегии дело о настоятеле Московской лютеранской церкви Гейдеке, сужденном за помещенные в издаваемом им на немецком языке журнале изречения непристойных, истребовав, рассмотреть в Правительствующем Сенате».⁹¹

Сенат, как известно, всегда отличался медлительностью в рассмотрении дел. Вначале дело об издании «Russischer Merkur» было передано в третий департамент⁹² и лишь позже перешло в пятый. Только в сентябре 1807 г. последний приступил к слушанию следственного дела Б. Гейдеке. Оно заняло три заседания первого отделения пятого департамента — 10 и 24 сентября

---

⁹⁰ ЦГИА СССР, ф. 1329, оп. 1, ед. хр. 305, лл. 241 об. — 245 об. Ср.: ЦГАДА, ф. 284, оп. 1, ед. хр. 6767, лл. 435—435 об.

⁹¹ ЦГИА СССР, ф. 1329, оп. 1, ед. хр. 305, л. 218. Ср. ед. хр. 291, л. 266.

⁹² ЦГАДА, ф. 284, оп. 1, ед. хр. 6768, л. 20.

и 18 ноября⁹³. На последнем заседании и было принято окончательное решение, утвержденное Сенатом 3 декабря 1807 г.

Приговор Сената гласил: «1) Настоятеля Гейдеке за сообщение им Миллеру для помещения в журнале изображений соблазнительных, развратных и оскорбительных для частных лиц, как вопреки должности настоятеля церкви на него возложенной, так и в нарушении обязанности авторов, запрещающей вмещать что-либо соблазнительное вере и благонравию и оскорбительное для частных людей, лишить духовного звания и выслать за границу, обязав его при том подпискою, чтоб он в Россию никогда не возвращался под опасением суда и наказания.

2) Книгопродавца Миллера за самовольное напечатание означенного журнала и за раздачу оного публике без апробации цензуры, также за неправильное им уверение ее, будто в первых двух книжках ничего противного не содержалось, предать суду по законам.

3) О немаловажном упущении членом цензуры, учиненном выдачею показанному книгопродавцу Миллеру помянутых первых двух книжек без освидетельствования оных, предоставить рассмотрению министра народного просвещения.

4) Экземпляры, которые еще находятся у книгопродавца Миллера, равно и те, кому им розданы, отобрав сжечь публично.

5) Президенту Юстиц Коллегии и членам оной, подписавшим приговор по сему о Гейдеке делу, за слабое его осуждение сделать от Правительствующего Сената строгий выговор с подтверждением таким, чтоб впредь в решении дел поступали по точным словам закона под опасением за противное сему надлежащего оштрафования»⁹⁴.

24 декабря 1807 г. Александр I утвердил приговор Сената с небольшим изменением: «Гейдеке, не лишая духовного звания, выслать за границу, а в прочем исполнить все по определению Правительствующего Сената»⁹⁵.

Прихожане Нового лютеранского прихода в Москве, где служил Б. Гейдеке, учителя и родители учеников руководимой им школы срочно послали двух депутатов в Петербург (одним из них был ректор училища Шпальте), чтобы постараться смягчить участь пастора. Последний каждую минуту ожидал кибитки, которая увезет его за границу, и даже успел прочитать прощальную проповедь⁹⁶. Депутатам, возможно, не без участия графа Я. Сиверса⁹⁷, удалось добиться смягчения приговора.

⁹³ ЦГИА СССР, ф. 1345, оп. 349, ед. хр. 72, л. 147.

⁹⁴ ЦГИА СССР, ф. 1329, оп. 1, ед. хр. 305, лл. 248—249 об.

⁹⁵ Там же, л. 218.

⁹⁶ С. С. L. Kleе. Op. cit., стр. 196.

⁹⁷ См. К. L. Blum. Op. cit., стр. 644.

27 января последовал именной указ Александра I Сенату через министра юстиции П. В. Лопухина: император, «снисходя на прошение прихожан Московской лютеранской церкви, все-милостивейше повелеть изволил: пастора той церкви Гейдеке, сужденного за помещение в издаваемом им журнале непристойных выражений, не отсылая по приговору Правительствующего Сената 5-го Департамента за границу, оставить при прежнем его месте»⁹⁸. Однако, как замечает мемуарист, недостатка в выговорах и увещаниях не было⁹⁹.

Препровождая 6 февраля 1808 г. копию сенатского указа по делу Гейдеке Ф. Клиггеру, министр народного просвещения П. В. Завадовский приказал «членам Цензурного Комитета Дерптского университета, которые выдали книгопродавцу Миллеру первые две книжки сего журнала без освидетельствования оных, сделать строжайший выговор за таковое упущение ими обязанности своей»¹⁰⁰.

Дело о «Russischer Merkur» неожиданно имело и свое продолжение. Во исполнение сенатского указа Лифляндское губернское правление приказало дерптскому полицмейстеру изъять у цензора проф. Гаспари, а также из университетской библиотеки, у синдика университета Унгерн-Штернберга, его брата и у бывшего студента университета Грубе находящиеся у них экземпляры «Russischer Merkur», дабы предать их сожжению. Хотя дерптский полицмейстер обратился по этому вопросу к ректору университета, все же университетское начальство сочло это за нарушение законной субординации: университет подчинен лишь куратору и Главному правлению училищ и независим от Губернского правления, поэтому последнее не имело права обращаться к отдельным лицам университетской корпорации через своих подчиненных, в данном случае через дерптского полицмейстера; законный путь тут — официальное отношение Губернского правления в Совет университета. Исполняющий должность ректора университета К. Ф. Мейер в этой связи обратился даже 19 марта 1808 г. к попечителю Ф. Клиггеру с жалобой на действия губернского начальства¹⁰¹. В этом же письме К. Ф. Мейер сооб-

---

⁹⁸ ЦГИА СССР, ф. 1329, оп. 1, ед. хр. 306, л. 314.

⁹⁹ С. С. Л. Кlee. *Op. cit.*, стр. 197.

¹⁰⁰ ЦГИА ЭССР, ф. 384, оп. 1, ед. хр. 130, л. 4.

¹⁰¹ Там же, лл. 6—8. Нужно учесть, что к этому времени отношения между университетом и губернским начальством вообще стали крайне напряженными. Губернские власти да и генерал-губернатор давно уже выражали недовольство автономией университета. К тому же участились «буйства» студентов в Дерпте, от которых страдали горожане, естественно искавшие защиты у губернских властей (напомним, что местная полиция не имела права вмешиваться в дела с участием студентов). Это вызвало ряд жалоб губернатора на университет. Руководство университета, как видим, отвечало губернскому начальству тем же.

шал, что ему не удалось получить у частных лиц экземпляры «Russischer Merkur», а комплект журнала, хранящийся в Университетской библиотеке, он, на основании § 223 Университетского устава¹⁰², категорически отказывался выдать полиции. Позже, 30 марта 1808 г., К. Ф. Мейер, правда, сообщил, что получил от проф. Гаспари экземпляры «Russischer Merkur», но опять же решил не передавать их властям до разрешения жалобы и до получения приказания от своего начальства¹⁰³.

Ф. Клиnger 27 марта 1808 г. переслал жалобу университета министру народного просвещения. Ответ П. В. Завадовского был не слишком утешителен: «... изъясняюсь, что § 223-й Устава Дерптского университета не простирается на сочинения, кои правительством назначены к истреблению; и потому предпишите Дерптскому университету имеющиеся в библиотеке оного, равно и у профессора Гаспари, экземпляры журнала «Российский Меркурий» доставить по надлежащему в Лифляндское губернское правление, которое имеет повеление сжечь оные». Что касается до жалобы на нарушение губернским правлением правил сношения с университетом, то П. В. Завадовский сообщил, что он переслал её министру внутренних дел, дабы тот сделал внушение правлению¹⁰⁴.

Ректор университета вынужден был передать экземпляры «Russischer Merkur» губернскому правлению, но все же считал необходимым в письме Ф. Клингеру от 23 апреля 1808 г. указать на незаконность подобных действий, поскольку университет и его профессора в соответствии с уставом имеют право получать из-за границы книги для учебных целей без рассмотрения их цензурой, и, следовательно, цензурный запрет не должен их касаться¹⁰⁵.

12 июня 1808 г., когда вопрос был уже решен, наконец последовал ответ министра внутренних дел А. Б. Куракина П. В. Завадовскому: «Ныне тайный советник Рихтер (лифляндский губернатор — С. И.) представил мне, что о истребовании от профессора Гаспари запрещенного журнала под названием

---

¹⁰² Параграф 223 «Устава Императорского Дерптского университета» гласил: «В Университетской библиотеке могут находиться все печатные и рукописные сочинения, кои по мнению факультетов и библиотекаря иметь можно ... неограниченное позволение пользоваться оною предоставляется одним только ординарным и экстраординарным профессорам; а для других должен Цензурный Комитет те книги, кои считает соблазнительными, отметить в каталоге и на заглавном листе, строго подтверждая зрителям, дабы они таковых отмеченных книг никому кроме ординарных и экстраординарных профессоров читать не позволяли» («Сборник постановлений по Министерству Народного просвещения», т. 1, СПб., 1864, стр. 170—171).

¹⁰³ ЦГИА ЭССР, ф. 384, оп. 1, ед. хр. 130, л. 11.

¹⁰⁴ Там же, лл. 12—12 об.

¹⁰⁵ Там же, лл. 16—19.

«Российского Меркурия», бывшего поводом к означенному предписанию, дерптский полицмейстер относился к ректору университета самым вежливым образом и именно просил его, дабы он себя благоволил, истребовав оный, доставить в полицию...

По содержанию представления сего я имел обязанность доносить об оных обстоятельствах государю императору.

Его величество высочайше соизволил дать по сему следующие решения: 1) Книгу, которую предписано от Правительствующего Сената отобрать и сжечь, непременно от профессора Гаспари и от других, буде она у кого есть, вытребовать»¹⁰⁶.

В истории «*Russischer Merkur*» все равно остается много неясного. В частности, в архивных документах нет никаких следов шестой книжки журнала, между тем она есть в ряде сохранившихся комплектов его. В № 6 «*Russischer Merkur*» опять имеется ряд мест, которые вызвали бы немалые цензурные неприятности для издателя. В конце номера Б. Гейдеке сообщает, что он не знает, будет ли продолжаться журнал, но все же надеется в этом (т. е. 1805) году выпустить две книжки журнала¹⁰⁷. Остается предположить, что шестая книжка «*Russischer Merkur*», вышедшая в свет в то время, когда уже шло следствие по делу Гейдеке (напомним, что пятый номер журнала Дерптский цензурный комитет рассматривал в конце ноября — начале декабря 1805 г.), миновала цензуру и осталась неизвестной властям. Повидимому, Б. Гейдеке и Мюллер сочли за лучшее её вообще не представлять в Цензурный комитет.

Между тем, когда следствие об издании «*Russischer Merkur*» было близко к завершению, возникло новое «дело» — о журнале Б. Гейдеке «*Janus oder Russische Papiere*».

Злоключения с «*Russischer Merkur*» не заставили Б. Гейдеке отказаться от журнальной деятельности. 19 июня 1807 г. он представил в Дерптский цензурный комитет рукопись объемом в 108 страниц первой книжки нового журнала «*Janus, oder Russische Papiere. Ein Zeitschrift für das Jahr 1807 u. 1808*». Рассматривавший рукопись проф. Гаспари не одобрил к напечатанию три работы из неё: «*Paragraph aus des Patriarchen Joakims Testament*», «*Bekanntmachung des h. d. Synods bei Errichtung der Landmiliz*» и «*Wer Ohren hat zu hören der höre*»¹⁰⁸. О причинах запрещения этих сочинений можно только догадываться.

Однако, даже исключив из журнала эти работы, Дерптский цензурный комитет, напуганный историей с «*Russischer Merkur*» и еще более свежими неприятностями за пропуск книги Г. Эвер-

¹⁰⁶ Там же, лл. 33—33 об.

¹⁰⁷ «*Russischer Merkur*» 1805, St. 6, стр. 502. Правда, нужно учесть, что это «предупреждение» было написано еще летом: оно помечено «20 июня 1805 г. Карлобад».

¹⁰⁸ ЦГИА СССР, ф. 733, оп. 118, ед. хр. 402, лл. 393 об. — 394.

са «О состоянии крестьян в Лифляндии и Эстляндии»¹⁰⁹, не осмелился разрешить журнал к печати и решил предварительно послать его на просмотр министру народного просвещения.

14 декабря 1807 г. Ф. Клингер переслал рукопись журнала «Janus oder Russische Pariege» П. В. Завадовскому. В сопроводительном письме он указывал: «По случаю полученного мною 30-го июня сего года Вашего сиятельства предписания относительно пропущенного Дерптским Цензурным Комитетом сочинения «Von dem Zustande der Bauern in Lief- und Ehstland» и дабы предохранить сей Комитет от всяких впредь нареканий, предложил я ему июля 2-го дня следующее: «Чтоб не выпускать в печать никакого сочинения, в котором находятся суждения о политических, гражданских и церковных отношениях сего государства».

Ныне сей Цензурный Комитет, прислав ко мне поступившую к нему на рассмотрение рукопись под названием «Janus, oder Russische Pariege», сочинение пробста Гейдеке в Москве, изъясняет, что профессор Гаспари, которому было поручено рассмотрение сея рукописи, хотя и не находил в ней (кроме некоторых им замеченных мест) ничего противного Цензурному Уставу, ибо большая часть помещенных в оной пьес переведены или извлечены из напечатанных уже российских сочинений, однако со всем тем пропустить ее затрудняется, основываясь на вышепомянутом предписании моем сему Комитету.

Поелику Цензурный Комитет сомневается помянутую рукопись сам собою одобрить к напечатанию, почитая ее подлежащею сочинениям, о каковых объяснено в § 14-м предписанного ему Устава¹¹⁰, то, утверждаясь на помянутом параграфе, честь имею оную у сего препроводить к Вашему сиятельству, ожидая Вашего по оной разрешения»¹¹¹.

В рукописи журнала петербургским чиновникам особенно сомнительными показались места, связанные с религиозными и церковными вопросами. Так, на стр. 48 «говорит сочинитель о злоупотреблениях священников во время царя Ивана Васильевича, который, будучи занят военными действиями, не мог обратить достаточное внимание на внутреннее управление государства». На стр. 50—52 сомнения вызвали размышления автора статьи о причинах раскола, среди которых он упоминает и об

---

¹⁰⁹ См. об этом: Ю. М. Лотман. Андрей Сергеевич Кайсаров и литературно-общественная борьба его времени. Тарту, 1958 [Ученые записки ТГУ, вып. 63], стр. 131—134.

¹¹⁰ Параграф 14 «Устава о цензуре» гласил: «Равным образом и весь Цензурный Комитет, в случае своих сомнений о рассматриваемых им книгах и сочинениях, испрашивает чрез Попечителя разрешения от Главного училищ Правления» (Полное собрание законов, т. XXVIII, стр. 441).

¹¹¹ ЦГИА СССР, ф. 733, оп. 118, ед. хр. 102, лл. 1—2.

«известных ужасах опустошения во время царя Ивана Васильевича», когда «виновные жители Новагорода вместе с безвинными убиваемы были без пощады». «В предисловии к «Регламенту Российского Духовенства» сочинитель употребляет слишком вольные выражения, говоря о злоупотреблениях духовенства вообще» (в деле приводится полный текст предисловия)¹¹².

14 января 1808 г. П. В. Завадовский писал Ф. Клингера: «В доставленный ко мне от Вашего превосходительства рукописи немецкой под заглавием «Janus oder Russische Papiere» помещены неприличные отзывы о духовенстве, и потому полагаю я, чтоб оные из сочинения исключить»¹¹³.

Журнал в конце концов вышел в свет.

В литературе можно встретить указания на то, что и журнал «Janus oder Russische Papiere» был запрещен властями¹¹⁴. Прямого подтверждения этому в архивных документах мы не нашли. Однако нельзя не обратить внимания на то, что судьба этого журнала не менее загадочна, чем судьба «Russischer Merkur». «Janus» представляет собой еще большую библиографическую редкость, чем даже «Russischer Merkur»: хотя журнал издавался в Риге, в библиотеках Прибалтики не сохранилось ни одного его экземпляра. Он оказался вскоре после появления на свет недоступным даже заядлым библиофилам, интересовавшимся всем, что пишут иностранцы о России¹¹⁵. Судьба журнала «Janus oder Russische Papiere» заслуживает специального изучения.

B. HEIDEKE AJAKIRJAST «RUSSISCHER MERKUR»

S. Issakov

Resümee

B. Heideke ajakiri «Russischer Merkur (1805) on üks huvitavamaid Venemaal XIX saj. algul ilmunud saksakeelseid perioodilisi väljaandeid. Selle lehekülgedel kritiseeriti Vene tsensuuri, politsei tegevust ja õigeusu vaimulikkonda, võeti sõna pärisorjuse vastu ja rõhutatud rahvaste kaitseks Baltimail. Kuid sellele

¹¹² Там же, лл. 3—5 об.

¹¹³ ЦГИА ЭССР, ф. 384, оп. 1, ед. хр. 130, л. 1.

¹¹⁴ См. Русский биографический словарь, том «Гааг-Гербель», М., 1914, стр. 339; X. Грасгоф, цит. соч., стр. 187.

¹¹⁵ А. И. Тургенев писал 31 мая 1809 г. в Гёттинген Н. И. Тургеневу: «Не случилось ли тебе видеть книги: Janus oder Russische Papiere von Probst Heideke <так!>? Если можешь достать ее для прочтения, то посмотри, какие пиесы в ней помещены и нет ли переводов с русского и какие?» (Архив братьев Тургеневых, вып. 2, стр. 391).

vaatamata on ajakirja saatus paljuski mõistatuslik, eriti aga selles osas, mis puudutab tema sulgemist.

Seni avaldamata arhiivimaterjalide varal on artiklis rekonstrueeritud «Russischer Merkur» keelamislugu. Nagu selgus, trükiti ajakirja Leipzigi Riia raamatumüüja C. W. A. Mülleri kulu ja kirjadega ja tsensuuri ta ei läinudki. Ajakirja ilmumine Moskvas kutsus esile suure pahameeletormi (nende seas Moskva kuberner Beklešov) kohalike võimude hulgas, kes esitasid kaebuse rahvahariduse ministri P. V. Zavadovskile.

Alustati uurimist Moskva probsti B. Heideke ajakirja «Russischer Merkur» väljaandmise kohta. Protsessi käigus selgitati, et ajakirja lehekülgedel oli ilmunud töid, milles «naeruvääristati seadusi, riiklikke korraldusi ja Vene impeeriumi tsinovnikuid», aga ühes publikatsioonis oli isegi usu üle nalja heidetud, nagu leidsid võimuorganid. Tõsi, Liivi-, Eesti- ja Saaremaa asjade Justiitskolleegiumil, kes esialgu asja arutas, oli kavatsus piirduda range noomituse andmisega väljaandjale, kui poleks tulnud Aleksander I isiklikku korraldust 25. juunist 1806 selle kohta, et Heideke asi on üle antud senatile.

1807. a. lõpul tegi Senat otsuse: vaimuliku kutse pastor Heidekelt ära võtta ja Heideke välismaale välja saata, raamatumüüja Müller anda kohtu alla, ajakirja kõik numbrid kokku korjata ja põletada. Dorpati ülikooli tsensuurile tehti range märkus selle eest, et too ajakirjale ei olnud tähelepanu pööranud, aga Justiitskolleegiumile — range noomitus selle eest, et too B. Heideket nii «leebelt hukka oli mõistnud». Aleksander I kinnitas Senati otsuse ainult õige väikese omapoolse parandusega, kuid luteriusu vaimulikkonna palvel pehmendati 1808. a. jaanuari Senati otsust B. Heideke suhtes: impeeriaator oli otsustanud teda välismaale mitte saata.

1807. a. lõpul ja 1808. a. algul tekkisid raskused tsensuuriga seoses B. Heideke järgmise ajakirja «Janus oder Russische Papiere» ilmuma hakkamisega.

DIE ZEITSCHRIFT B. HEIDEKES «RUSSISCHER MERKUR»

S. Issakow

Zusammenfassung

Der von B. Heideke herausgegebene «Russischer Merkur» gehört zu den interessantesten deutschsprachigen Zeitschriften, die in Rußland am Anfang des XIX. Jh. erschienen. Darin werden die Zensur in Rußland, die Tätigkeit der Polizei und die russisch-orthodoxe Geistlichkeit einer scharfen Kritik unterzogen. Die Zeitschrift tritt auch gegen die Leibeigenschaft auf und setzt

sich für die unterdrückten Völker des Baltikums ein. Indessen gibt uns das Schicksal der Zeitschrift noch manche Rätsel auf, und vor allem sind wir uns über die Ursachen, die zur Einstellung ihres Erscheinens führten, noch völlig im unklaren.

Der vorliegende Artikel, dem unveröffentlichtes Material aus Moskauer, Leningrader und Tartuer Archiven zugrunde liegt, möchte den geschichtlichen Tatsachen bei der Unterdrückung der Zeitschrift «Russischer Merkur» nachgehen. Wie es sich herausstellt, wurde die Zeitschrift in Leipzig vom Rigaer Buchhändler C. W. A. Müller gedruckt und passierte die Zensur nicht. Bei ihrem Erscheinen in Moskau errgte sie den Unwillen der örtlichen Machthaber (darunter des Moskauer Gouverneurs A. A. Bekleschow), der sich deswegen im Oktober des Jahres 1805 mit einer Beschwerde an den Minister der Volksbildung, Sawadowski, wandte. Darauf wurde eine gerichtliche Untersuchung in Sachen der Herausgabe der Zeitschrift durch den Moskauer Probst B. Heideke eingeleitet, die ergab, daß die Zeitschrift Arbeiten abgedruckt hatte, in denen «die Gesetze, die staatlichen Verordnungen sowie die Beamtschaft des Russischen Reiches verlacht wurden». In einer Nummer wollte die Obrigkeit sogar eine Verhöhnung der Religion entdeckt haben. Zwar neigte das Reichs-Justiz-Kollegium der Liv-, Ehst- und Finnländischen Sachen, das zuerst mit der Untersuchung betraut worden war, dazu, es bei einem strengen Verweis an den Herausgeber der Zeitschrift bewenden zu lassen, doch laut der persönlichen Verfügung Alexanders I. vom 25. Juni 1806 wurde die Sache dem Senat übergeben.

Laut dem Urteil des Senats vom Ende des Jahres 1807 war der Pastor B. Heideke aus dem geistlichen Stand auszuschließen und des Landes zu verweisen, der Buchhändler Müller aber gerichtlich zu belangen; alle Exemplare der Zeitschrift sollten eingesammelt und verbrannt werden. Die Zensur der Dorpater Universität erhielt einen strengen Verweis dafür, daß sie die Zeitschrift nicht geprüft hatte und das Justiz-Kollegium für den zu milden Urteilsspruch. Das Urteil wurde von Alexander I. mit einer einzigen geringen Abänderung bestätigt. Doch da verlegte sich die lutherische Geistlichkeit aufs Bitten, und im Januar 1808 erfuhr das Urteil in bezug auf Heideke eine Milderung: es wurde ihm gestattet, in Moskau zu bleiben.

Um die Wende von 1807 zu 1808 gab es Zensurschwierigkeiten auch in Verbindung mit Heidekes nächster Zeitschrift «Janus oder Russische Papiere».

JOONI EESTI JA SOOME RAHVUSLIKU LIIKUMISE TEGELASTE POLIITILISEST SUHTLEMISEST 1870. AASTATE LÖPUL JA 1880. AASTATE ALGUL

L. Loone

NSV Liidu ajaloo kateeder

1860. aastail tekkisid poliitilise iseloomuga kokkupuuted eesti ja soome rahvusliku liikumise juhtide vahel.¹ Soome poliitikud olid tollal Eestis kontakte otsinud eesmärgiga leida mõttekaaslasti ja liitlasti riigi keskvoimust lähtuvate tsentraliseerimistendentside tõrjumiseks ja võitluseks ähvardava venestusega. Eesti oludega mõningal määral tutvudes kujundasid soome fennomaanid 1860. aastail seisukoha, mille järgi eestlased pidanuksid kokku leppima balti-saksa liberaalsete ringkondadega, et siis ühiselt kaitsta provintsi eriseisundit tsarismi vastu. Eestis oleks selline poliitika tähendanud loobumist võitlusest reaktioonilise Balti erikorra ja privilegeeritud saksa aadli vastu. Sellise poliitikaga olid mingil määral nõus olnud «Eesti Postimehe» ringkonnad, kellega soome kodanluse konservatiivsed ringid ka muudes küsimustes ühise keele leidsid, kuna Eesti rahvusliku liikumise demokraatlikule suunale oli soomlaste programm absoluutselt vastuvõtmatu. J. Köler, C. R. Jakobson jt. nägid oma peavastast balti aadlis, otsisid aadlivastaseks võitluseks liitlasti Vene ühiskonnas ja lootsid sedagi, et tsaarivalitsus viiks läbi reformid, mis piiraksid balti aadli võimu ja soodustaksid talurahva arengut. Et soome kodanluse konservatiivse juhtkonna programm oli vastuvõtmatu ka eesti rahva valdavale enamikule, siis selle alusel ei saanud kujuneda tingimusi ühiseks poliitiliseks tegutsemiseks eestlaste ja soomlaste vahel. Aktiivset ühiserinnet ei tekkinud soome kodanlusel ka mõttekaaslastega Eestist, sest soomlaste programm oli eesti oludes ebareaalne ja J. V. Jannsen võimaliku partnerina liiga mannetu. Kuigi fennomaanid (nagu

¹ Seda etappi Soome-Eesti suhtlemises on käsitletud artiklis: L. Loone. Soome ja eesti ühiskonnategelaste poliitilisest suhtlemisest eesti rahvusliku liikumise päevil. — Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateaduste seeria, 1959, nr. 1, 3.

nimetati soome konservatiivse kodanluse rühmitust) ei leidnud Eestis kaasvõitlejaid, olid nad rahul eesti rahvuslikus liikumises 1870. aastate algul valitseva olukorraga. Tasapisi toimus «eesti rahva edenemine», millesse soomlased suhtusid täie poolehoiuga. Juhtivad positsioonid eesti ühiskondlik-rahvuslikes üritustes olid samal ajal kindlalt klerikaal-konservatiivse suuna esindajate käes, kellega soome rahvusliku liikumise juhtkond oli leidnud hea kontakti.

Uus poliitiline situatsioon tekkis 1870. aastate lõpul, s. o. siis, kui eesti rahvuslikus liikumises tõusis juhtivale kohale radikaalne kodanlik demokraatia. Soome järjest konservatiivsemaks muutuv kodanlus tegi sellises olukorras mõningaid katseid aktiivselt sekkuda poliitilistesse võitlustesse Eestis, samuti osutada reaalselt toetust oma siinsetele mõttekaaslastele. Vaatlemegi seda etappi soomlaste ja eestlaste poliitilises suhtlemises.

Soomele olid 1870. aastad kiire kapitalistliku edenemise perioodiks, mille kestel kodanlus oli saavutanud silmapaistvat majanduslikku edu. Seepärast soome kodanlus rahuldus põhijoontes kuuekümnendate ja seitsmekümnendate aastate reformidega ega esitanud enam kaugemaleulatuvaid poliitilisi nõudmisi. Seoses pidevalt areneva klassivastuolude teravnemisega muutusid suurkodanlikud ringkonnad järjekindlalt reaktsioonilisemaks. Kuigi soome töölisklass tol ajal oli veel üsna tugevasti kodanluse mõju all, hakkas ometi juba 1874. a. ilmuma ajaleht «Työmiehen Ystävä». Töölisküsimuse tungiv päevakorraks kerkimine ei võimaldanud soome kodanlusel enam sellest vaikides mööda minna.

1870. aastail saginevad soome kodanluse juhtide töölisvaenulikud sõnavõttud. Proletariaadile aktiivselt vaenulikuks muutub soome rahvusliku liikumise patriarh J. V. Snellmann.² Ei ole juhus, et Yrjö-Koskinen just 1874., s. o. töölistele määratud ajalehe ilmuma hakkamise aastal võtab sõna töölisküsimuses. Pike-mas artiklite sarjas esitab Yrjö-Koskinen mõtte, et tööliste klassivõitlus olevat ühiskonna haiglane nähtus. Soomes seda haigust veel polevat, sest siin olevat kõik alles ühte viisi kehvad. Taluperemees-maaomanik polevat teiste rõhuja, vaid töötaja, kes tegevat tööd koos sulastega. Riigi seadused hoolitsegu edaspidi selle eest, et Soomes «haiglast» töölisküsimust ei tekiks. Yrjö-Koskineni arutlusi läbib mõte, et seadus peab peremeest kaitsma proletariaadi vastu.³ Säärased seisukohad põhjustasid, et osa soome konservatiivsest kodanlusest liitus sajandi lõpul tsarismiga ja reetis rahvuslikud huvid.

² Vt. Э. Карху. Об эстетических и историко-литературных взглядах И. В. Снельмана в 40-е годы XIX века. — Скандинавский сборник II. Таллин, 1957, lk. 195.

³ Y. K. (Koskinen) Työväen seikka. — «Kirjallinen Kuukauslehti» 1874, lk. 1 jj., 91 jj., 195 jj., 219 jj.

Tsarism jätkas 1870. aastail senist poliitikat Soome suhtes, kasutades soome rahvusliku liikumise mõningat toetamist kui relva oma poliitilise vastase Rootsi vastu. Mida enam vähenes Rootsi rahvusvaheline tähtsus ja mida iseseisvamaks poliitiliseks jõuks muutus soome rahvuslik liikumine, seda avalikumalt asuti Peterburist viimast piirama.

Soome kodanluse poolt juhitud liikumises endas toimus 1870. aastail olulisi muutusi. Progressiivsele, rahvusliku ebavõrdsuse ja rõhumise vastu suunatud võitlusele lisandus jooni, mis taotlesid eesõigusi oma rahvusele. Soome seim võttis näiteks Soomes elavailt venelastelt kodanikuõigused, venelastel keelati tegelemine raudtee ehitamisega ning arstipraktikaga jne.⁴ Need sammud on ainult osalt põhjendatud tollal veel mitte väljakujunenud venestuspoliitika-kartusega. Neis avaldus kahtlemata ka klassiühiskondades tavaline rahvastevahelist vaenu tõhutav tendents. Vaenulik oli soome kodanlus ka Venemaalt tulevate progressiivsete mõjude vastu. Vene revolutsioonilise mõtte sissetungi Soome püüti igati tõkestada ja pidurdati sel eesmärgil ka vene keele oskuse levimist.

Samal ajal hakkasid vaibuma soome kodanluse vastuolud rootslastega. Soomlaste rootsistumise hädadoht oli 1870. aastail tunduvalt vähenenud. Rootsi kodanlusele lähendasid aga soome kodanlust ühised klassihuvivid, mis proletariaadi klassivõitluse aktiveerumisega rahvuslike nõudmiste ees domineerima pääsesid.

Fennomaanide rühmituse parempoolne tiib omandas 1870. aastate lõpul selgeilmeliselt klerikaal-konservatiivse iseloomu ja kujunes vanasoome parteiks, milles juhtivat osa etendas endiselt Y. S. Yrjö-Koskinen. Selle suuna häälekandjaks oli «Uusi Suometar» ja rootsikeelne ajaleht «Morgonbladet». Mõnevõrra liberaalsem oli 1881. a. ilmuma hakanud ajakirja «Valvoja» ümber koondunud rühmitus, mille asutajaiks ja kaastöölisteks oli rida Yrjö-Koskineni mõtte- ja võitluskaaslaste eesotsas J. Krohniaga.⁵ «Valvoja» kaastöölisteks olid mitmed soome «estomaanid» — A. Granfelt, A. Genetz, B. F. Godenhjelm, A. A. Borenius —, kes pidevalt huviga jälgisid sündmusi ja poliitilist võitlust Eestis ning Eesti olude kohta sageli sõna võtsid. Iseloomustav on «Valvoja» vaenulik suhtumine vene revolutsioonilisse liikumisse. Toimetus pidas vajalikuks avaldada vaenulikke artikleid A. Herzeni, N. Tšernõševski ja üldse vene revolutsioonilise liikumise vastu.

---

⁴ Vrd. Амбарцумов Е. А. Рецензия на книгу «А. Г. Мазур, Finland between East and West». — «История СССР», 1958, nr. 6, lk. 213.

⁵ Vt. M. Juvva. Valvojan ryhman syntyhistoria. — Turun Historiallinen Arkisto XI. Turku, 1951.

1880. aastate algul hakkas Soomes formeeruma radikaalne, kodanlik-demokraatlik poliitiline suund, mille esindajad hiljem moodustasid noorsoomlaste partei. Selle tuumikuks oli demokraatlik intelligents, kes toetus osale talurahvast ja linna väikekodanlusele. See partei tõstis esile radikaalse kodanlik-demokraatlike reformide programmi. Tema ajaleht «Päivälehti» oli üsna teravas vastuolus «Uusi Suometariga».

Eesti rahvuslikku liikumist iseloomustab 1870. aastatel kahe poliitilise suuna võitlus. J. V. Jannsen ja rahvuslikes üritustes juhtivale positsioonile tõusnud J. Hurt püüdsid 1870. aastail hoida rahvuslikku liikumist kodanlik-klerikaalseil positsioonidel, mis objektiivselt vastas selle osa maakodanluse huvidele, kes kapitalismi arenemise preisi teega võis leppida. Kujundades oma rahvuspoliitilist kultuuriprogrammi, taotles J. Hurt kahtlemata siiralt eesti rahvale emakeelset kooli ja soodsamaid võimalusi kultuuriliseks arenguks, kuid tema kultuuriprogrammi sisu jäi konservatiivseks. Talurahvamasside radikaalse antifeodaalse võitluse etteotsa J. Hurt ei astunud.

Võitlust kapitalismi arengu preisi tee vastu ja demokraatliku rahvusliku kultuuri eest asus Eestis aktiivselt juhtima radikaalne kodanlik demokraatia. Selle poliitilise suuna esindajate tegutsemisvõimalused olid aga 1878. aastani piiratud.

Niisugusel tagapõhjal arenes eestlaste ja soomlaste suhtlemine 1870. aastate kestel. Sellel oli valdavalt kultuurilis-poliitilise suhtlemise iseloom.

Vastastikused kokkupuuted, külastused ja kirjavahetused mitmekesisustid ja hargnesid huvialade järgi. 1870. aastate sellekohast rikkalikku andmestikku ei ole käesolevas enam võimalik registreerida. Märgime ära ainult need kokkupuuted, mis järgnevas poliitilises võitluses oluliseks kujunesid.

Soojalt tervitati Soomes Eesti Kirjameeste Seltsi asutamist. Sündmusest läkitas Soome Kirjanduse Seltsile sõnumi Jakob Hurt, avaldades oma kirjas lootust, et «vanem vend Helsingis võtab osa noorema venna elust Tartus»⁶. Järgnevas teatas ta, et selts valis mitmed soome teadlased oma auliikmeteks. Eesti Kirjameeste Seltsi tegevusest informeeris Jakob Hurt soomlasi ka edaspidi⁷ ning soome ajakirjanduses valgustati seltsi tegevust pidevalt.⁸

⁶ SKSA (Soome Kirjanduse Seltsi Arhiiv), J. Hurt Soome Kirjanduse Seltsile 28. VIII 1872.

⁷ SKSA, J. Hurt A. Ahlquistile 12. I 1876; Fr. Tuulas. Eesti Kirjameeste Selts. Tartu, 1932, lk. 65.

⁸ «Kirjallinen Kuukauslehti» 1872, lk. 152; Viron Kirjallisuuden Seura. «Uusi Suometar» 1875, 19. II, nr. 21; Seuralliset Kansansivistys-laitokset Virol. «Suomen Kuvalehti» 1875. I. VI, nr. 59, I. IX, nr. 65; Eran Osternsjö-provinserna. — «Morgonbladet» 1877, 13. III, nr. 61, 17. III, nr. 64.

1870. aastatel ilmus üsna arvukalt Eestit külastanud soomlaste reisikirjeldusi,⁹ millest olgu esile tõstetud nende autorite kirjutised, kes hilisemates poliitilistes sündmustes tähtsat osa etendasid.

1874. a. kevadtalvel viibis Eestis arstiteaduse üliõpilane A. A. Granfelt, silmapaistev soome karskusliikumise tegelane, kes seisis lähedal Yrjö-Koskineni rühmitusele. Tartus töötas Granfelt peaaesjalikult tuntud teadlase professor L. Stieda juhtimisel anatoomia, füsioloogia ja patoloogia alal. Stieda tutvustas Granfelti Tartu selleaegse üliõpilaseluga, milles tooni andsid saksa korporatsioonid. Ühegagi nendest Granfelt ei liitunud. Ilmselt ei olnud talle vastuvõetav balti-saksa üliõpilasnoorsoo ülbus ja upsakus ning halvustav suhtumine eestlastesse. Loomulikult huvitas Granfelti eesti rahvusliku liikumise olukord. Granfelt sõlmis lähedased sidemed Jannsenite perekonnaga, käis korduvalt «Vanemuise» Seltsis, jälgis eesti ajakirjandust. Granfelti kirjutised sisaldavad ainulaadset kultuuriloolist materjali ja annavad rohkeid lis detaile «Vanemuise» Seltsi tegevuse kohta neil aastail.¹⁰ Nii sai Granfelt üsna hea pildi Eesti oludest ja kogus rohkesti detailset materjali siinse poliitilise elu kohta. Keda Granfelt 1874. a. eesti tegelastest kohtas peale Jannsenite, M. Veske ja tõenäoliselt ka J. Hurda, ei ole selge. Veske oli tol korral veel tugevasti parema tiiva mees. Kindlaks Jakobsoni pooldajaks kujunes ta alles hiljem. Kas Granfelt 1874. a. ja veelkordsel Eestis külastamisel 1875. a. ka Jakobsoniga isiklikult tutvus, ei ole teada. Jakobsoni leeri taotlustest on ta aga hästi informeeritud. Kuigi Granfelt eesti kodanlike demokraatide poliitilist orientatsiooni ei pooldanud, suhtus ta vaadete erinevusele vaatamata Jakobsonisse ometi suure lugupidamisega. Tema hilisemadki kirjutised Jakobsoni kohta on sõbralikumad kui Yrjö-Koskineni rühmituse teiste tegelaste omad.¹¹ Võiks oletada, et nende kujunemisele aitas kaasa siiski asetleidnud isiklik tutvus Jakobsoniga. Seda näib kinnitavat ka tema artikkel Torma pasunakoori Soomes-käigu kohta. Teatavasti oli kooriga Soomes kaasas C. R. Jakobson.¹²

⁹ Minnen från Esthernas land. — «Morgonbladet» 1873, 20. V, nr. 115, 28. V, nr. 116, 27. V, nr. 120, 29. V, nr. 122, 30. V, nr. 123, 19. VII, nr. 164, 21. VII, nr. 165; Ut ett bref fran Livland. — «Borgabladet» 1872, 13. IV, nr. 15.

¹⁰ «Kirjallinen Kuukauslehti» 1874, lk. 301; A. Granfelti kirjutist on oma uurimustes «Vanemuise» ajaloo kohta produktiivselt ära kasutanud R. Pöldmäe.

¹¹ Vt. I. H. Harmas, Suomalaiset estofiilit ennen Eestin itsenäistymistä. 1935. Käsikiri, lk. 140—145; 1875. a. reisi kohta ilmus Granfelti artikkel ajakirjas «Suomen Kuvalehti» 1875, nr. 56, 60, mida ei ole olnud võimalik kasutada.

¹² Vt. E. Vesterinen. C. R. Jakobson. Eestin kansallisuusliikkeen johtomiehiä. Porvoo, 1926, lk. 67.

Pikas artiklite sarjas Eesti kohta andis Granfelt ülevaate Eesti ajaloost, iseloomustades sakslasi kui röövvalutajaid ja rõhujaid. Nagu enamik soome kodanlikke poliitikuid pidas Granfelt talurahva ja mõisnike vahelistest suhetest tähtsamaks «kogu provintsi» suhteid Vene keskvõimuga.¹³

Granfelt kirjutas suure lugupidamisega J. V. Jannsenist, keda ta iseloomustas kui eesti rahvusliku liikumise algatajat ja kesket kaju. Ometi võib juba Granfelti käsitlusest 1874. a. välja lugeda ridadevahelist kriitilist suhtumist Jannsenisse. Granfelt rõhutas, et Eestis on tekkinud vajadus «Eesti Postimehe» kõrval hakata välja andma uut ajakirja, milleks loodetakse saavat Hurda kavatsesud «Mesilane». Granfelt kiitis selle kavatsuse igakülgsest heaks.¹⁴

Huvitav on Granfelti märkus kirjanduse ulatusliku leviku kohta Eestis. Ta arvab, et raamatute levik Eestis on märksa suurem kui Soomes, ja imestab, et raamatute eest, mille hind ei ole rublatki, makstakse paar tuhat rubla honorari. Granfelt jätkab: «Nii oli näiteks härra Jakobsoni poolt koostatud kooliraamatuga, mis ometi tema autori arvates ei ole nii levinud kui ta väärriks olevat. Selle kirjutaja kuulub järjekindlate noorte eestlaste hulka ja tema kui ka ta teose vastu ollakse vaenulik, ning ainult sel põhjusel kasutatakse mõnes paigas koolides teisi lugemisraamatuid.»¹⁵ See lõik nagu osutaks, et mainitud informatsiooni on Granfelt saanud kõige otsesemast allikast, s. o. Jakobsonilt endalt, kellega ta järelikult pidi olema kohtunud 1874. aastal.

Üllatav on Granfelti märkus Kreutzwaldi kohta, milles kõigiti lugupidava tooni juures on ometi esile toodud kriitilisi mõtteid. Kreutzwaldil polevat varasemal aastail olnud usku eesti rahva edenemisse, pessimistlikult olevat ta arvanud, et eestlased ei suuda rahvusena üldse püsima jääda. Granfelt lisab nagu vabandades, et arusaadav on selliste mõtete esilekerkimine mõnikümne aastat tagasi. Hakkas ju Kreutzwald tegutsema ajal, mil eestlased elasid alles väga rasketes tingimustes, ja siis võis ehk tõesti vaevalt olla lootust selliseks arenguks, mis nüüd on saabunud. Me ei tea, kas selle sõnumi taga on Kreutzwaldi suhtes mingi kriitiline või isegi ebasõbralik informatsioon, või langetas sellise otsuse Granfelt ise.

Pikemalt peatub Granfelt rahvusküsimusel. Ta märgib, et terve eesti rahva saksastamist ega venestamist ei ole käesoleval ajal karta. Eestlased olevat elujõuline rahvas, kelle kultuur suurte

---

¹³ A. Granfelt. Naapurimme etelässä. — «Kirjallinen Kuukauslehti» 1874, lk. 199 jj., 262 jj., 277 jj., 298 jj.

¹⁴ «Kirjallinen Kuukauslehti» 1874, lk. 302.

¹⁵ «Kirjallinen Kuukauslehti» 1874.

sammudega areneb. Erinevalt paljudest soomlastest mõistab Granfelt, et vene keele oskus on Eestis hädavajalik, et seda tuleb siin tingimata õppida.

Saksa mõisnike kohta annab Granfelt eksliku iseloomustuse. Tema arvates olevat aadel Baltimail niikuinii juba vaesumas, mõisnike maad minevat talurahva kätte, mitmed talupojadki olevat saanud rüütlimõisate omanikeks. Seepärast polevat enam vajadust eriliseks võitluseks sakslaste vastu. Selliseid mõtteid avaldati tollal «Eesti Postimehes», muide, samas vaimus kirjutas ka Fr. R. Kreutzwald. Samu seisukohti esines balti sakslaste leeris, kus väideti, et eestlastele on juba küllalt mõõndusi tehtud ja neile pole enam midagi vaja anda.

Eestist huvitusid 1870. aastail teisedki Yrjö-Koskineni partei mehed, kes kas ise käisid siin või jälgisid pidevalt eesti kirjan- dust ning avaldasid artikleid Eesti kohta. Enamik neist jätkas Jannsenite perekonnaga sõbrustamise traditsiooni. Nii kujunes Helsingi ülikooli lektoril B. G. Godenhjelmil, «Kirjallinen Kuukauslehti» kaastöölisel, lähedane sõprusvahekord Harry Jannse- niga.¹⁶

1877. a. käis Eestis rahvaviiside korjamise eesmärgil A. A. Bo- renius, kes kohtus M. Veske, J. Kunderi ja nähtavasti A. Didoga. Tartus liikus Borenius Jannsenite perekonnas ja oli seejärel Soomes üks kindlamaid «jannseniste» ning kõige vaenulikumate Jakobsoni-vastaste kirjutiste autor (vt. alamal lk. 275).

Korduvalt külastas Eestit noor ja aktiivne, kuid üsna konser- vatiivsete vaadetega O. A. Lönnbohm, luuletaja Eino Leino vanem vend. Lönnbohm oli 1870.—1880. aastail «Uusi Suome- tari» põhiline kaastöölaine Eesti küsimustes ja avaldas pikki kirjutisi reisimuljetest ja Eestist üldse.¹⁷ Osates eesti keelt, saa- vutas Lönnbohm vahetu kontakti mitmete eesti tegelastega ja seisis eriti lähedal J. Hurdale, kellega tal arenes kirjavahetus, ning M. Lipule. Mõningaid kirju on ta vahetanud ka jakobsonlase J. Kunderiga.

Eestipoolseist Soomega seotud harrastusist on oluline ära märkida eesti rahvusliku liikumise juhtide sidemeid Soomega.

J. Hurt oli 1870. aastail organisatsiooni juhiks, mille üles- andeks oli raha korjamine Eesti Kirjameeste Seltsi ja Eesti Aleksandrikooli heaks. Filoloogia ja rahvaluule harrastus kujun- das Hurda erialased sidemed Soome vastavate alade spetsialis-

¹⁶ Vt. näit. B. F. G., Tietoja Viron Kirjallisuudesta. — «Kirjallinen Kuukauslehti» 1875, lk. 295. Tema refereeris soome keeles ka Hunfalvy reisi- kirjelduse Eesti kohta käivaid osi. Vt. «Kirjallinen Kuukauslehti» 1874, lk. 10—16.

¹⁷ O. Lönnbohm avaldas aastatel 1877—1878 «Uusi Suometaris» varjunime «ähm» all kaks pikka artiklite seeriat: «Matkamuistelmia Vihosta» ja «Saloilta ja vainoilta». — «Uusi Suometar» 1788, nr. 69, 75, 76, 78, 81—84, 97, 101—102, 120—122, 139, 153.

tidega (J. Krohni, A. Ahlquistiga). Hurda vahekordades soomlastega ilmneb põhiliselt soov saavutada sealtpoolt toetust oma keelelistele ja folkloristlikele uurimustele. Tema kirjavahetuses soomlastega püsis lugupidav, soomlasi «vanemaks vennaks» tunnistav hoiak. Soome poliitikud asetasid Hurdale suuri lootusi, nägid temas soome kodanluse poolt heakskiidetud konservatiivse leeri haritud esindajat ning J. V. Jannsenist kvalifitseeritumat eesti rahvusliku liikumise tunnustatud juhti.

Huvi Soome vastu ei kaotanud ka C. R. Jakobson. Kuni «Sakala» ilmuma hakkamiseni olid Jakobsonil poliitilises võitluses organisatsioonilise baasina kasutada põllumeeste seltsid, kus juhtimine oli demokraatliku suuna pooldajate käes. Tegeldes sel ajal põhjalikult põllumajanduse probleemidega, suhtus Jakobson eitavalt mõisamajapidamisse ega tahtnud ka agrotehnikas midagi üle võtta mõisnikelt. Selle asemel otsis ta eeskujusid neist maadest, kus domineeris väikepõllupidamine: Šveitsist, Taanist, Rootsist, eelkõige aga Soomest. Et Soome põllumajandust üksikasjalikumalt tundma õppida, laskis Jakobson end 1876. a. augustis Pärnu ja Viljandi põllumeeste seltside toetust saata Soome, kus parajasti toimus suur ülemaaline põllumajandusnäitus. Soomes viibides otsis Jakobson vahetuid kontakte talurahvaga, jälgis Soome talumajanduse agrotehnikat ning põllumajandusliku tootmise organiseerimist. Et maad ja rahvast paremini tundma õppida, sooritas Jakobson sõidud Soomes hobustel ja mitte rongiga.

Jakobsoni esimene käik Helsingis oli põllumajandusnäitusele. Helsingist siirdus ta Mustjala kõrgemasse põllumajanduskooli ja külastas selle kõrval mitmeid eeskujulikke talumajapidamisi, kus huvitus eriti karjakasvatusest, piimamajandusest ning Soomes kasutatavaist põllutööriistadest, millest telliti näidiseid Pärnu Põllumeeste Seltsile. Soomest saadud eeskujud uuea agrotehnikala alal etendasid positiivset osa Eesti põllumeeste seltside tegevuses 1870. aastate teisel poolel.¹⁸ Jakobson esines sealjuures enesekindlalt ja väarikalt. Inimlikult arusaadav on ta eneseteadev kiri naisele: «Teoorias olen ma kindlam, kui inimesed siin ja kui ma meieriproualt ühte-teist küsin ja tema vastuse puhul seletan, kuidas ühte või teist nendel või teistel teaduslikel põhjustel teisiti võib teha ja kuidas seda Rootsis ja Taanis paremaks peetakse, siis punastab ta aina ja näis lõpuks minu ees üsna suurt lugupidamist tundvat.»¹⁹

Jakobsoni saatis tema reisil Mustjalasse ja maale saksa keelt oskav soome üliõpilane, kelle nime ei ole olnud võimalik kindlaks

¹⁸ Vrd. H. Kruus. Jakobson ja Soome. — Eesti ajaloo XIX sajandi teisel poolel. Tallinn, 1957, lk. 241.

¹⁹ KM KO (ENSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nimeline Kirjanduse Muuseum, Käsikirjade Osakond), C. R. Jakobson naisele 14. VIII 1876.

teha. Oma endistest tuttavatest kohtas Jakobson 1876. a. Svani, Krohni ja Aspelini.²⁰ Yrjö-Koskinen, Donner ja arvatavasti ka Ahlquist ei viibinud sel ajal Helsingis. Kirjas naisele märkis Jakobson: «Eriti sõbralikult võtab mind vastu Aspelin», ja kirjeldas järgnevas külaskäiku Aspelini koju. Selline Jakobsoni mulje Aspelinist võib tunduda üllatavana. On ju teada, et just Jannsenite sõber Aspelin oli juba 1869. a. reserveeritult suhtunud C. R. Jakobsoni esindatud poliitilisse suunasse ja oli hiljem üks kõige resoluutsemaid Jakobsoni vastaseid (vt. lk. 270). Just Aspelin sõnastas 1869. aastal selgekujuliselt eestlaste ja sakslaste kokkuleppimise programmi ja hindas positiivselt balti-saksa šovinisti ja reaktionääri K. Schirrenit.²¹ On loomulik, et Aspelini ja Jakobsoni vahelistes jutuajamistes puudutati poliitilisi küsimusi. Kahtlemata pidi seisukohtade erinevus poliitilise orientatsiooni ja kirikusse suhtumise küsimuses sel puhul ilmsiks tulema. Mingit põhjust Jakobsoni ees oma veendeid varjata temperament- sel Aspelinil ei olnud. Kui sügavalt lahkarmumised jutuajamisel esile tulid, seda me ei tea. Kindlasti oli Jakobsonil Aspeliniga ka ühiseid seisukohti. Eestlaste kultuuritaseme tõstmise vajadus, eesti keele ja kirjanduse arendamise küsimus, üldse «eesti rahva edenemine», millest neil aastail nii siin- kui sealpool Soome lahte palju juttu tehti, olid sellised probleemid, mis võimaldasid leida ühist keelt. Sealjuures võis Jakobsoni eksiteele viia sõbralik suhtlemisvorm, mis võib-olla varjutas sisulisi lahkuminekuid vaadetes. Aspelini sõbralikkuse aluseks võis aga olla ka püüe C. R. Jakobsonile mõju avaldada ja temale oma seisukohti peale suruda. On aga võimalik seegi, et Jakobson vastuolude olemas- olust teadlik oli, kuid neist koju kirjutada ei tahtnud.

Soome ajalehed märkisid ära Jakobsoni külaskäigu, kuid eriti pikalt sellest juttu ei tehtud.²² «Uusi Suometar» kirjutab, et Soomet on neil päevil külasthanud eesti kirjanik Jakobson, keda nime- tatakse hõimurahva — eestlaste — «maameheks».²³ Ilmselt oli Jakobson ise külaskäigu ajal rõhutanud oma tegelemist põllu- harimisega, esinedes puht talupojana. Soome ajalehed märgivad ära ka Jakobsoni kõned Soome-reisi muljetest. Nii kirjutab «Morgonbladet» Eesti Kirjameeste Seltsi koosolekust 1877. a. ja märgib, et C. R. Jakobson on pidanud seal ettekande oma reisist

²⁰ KM KO, C. R. Jakobson naisele 13. VIII 1876.

²¹ L. Loone. Soome ja Eesti ühiskonnategelaste poliitilisest suhtlemisest eesti rahvusliku liikumise päevil. — Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateaduste seeria, 1959, nr. 3, lk. 243—244.

²² E. Vesterinen kirjutab küll, et Jakobsoni sõidust sel korral ajalehed kirjutasid pikemalt, kuid tekstis refereerib ta ainult ühte «Uusi Suometari» artiklit Jakobsoni reisi kohta. E. Vesterinen. C. R. Jakobson. Eestin Kansallisuusliikkeen johtomiehiä, lk. 69.

²³ «Uusi Suometar» 1876, 26. VIII, nr. 101.

Soome eelmisel aastal ja rääkinud Soome hariduse, õiguse ja koolioludest ning soome rahva olukorrast. «Sealjuures tõmbas ta paralleele vastavate eesti oludega ja tegi järeldusi muidugi oma rahva kahjuks.» Rõhutatakse, et Jakobson oma ettekandéis astus välja haritud eestlaste saksastamise vastu.²⁴ Kahtlemata olid Jakobsoni vaated viimases küsimuses vanasoomlaste parteile kõige vastuvõetavamad.

Jakobsoni järgnevaid kõnesid ja kirjutisi Soome-reiside kohta²⁵ iseloomustab tõepoolest autori poolt algusest lõpuni järelemõeldult läbiviidud Eesti olude vastandamine Soome omadele, kusjuures võrdlus langeb kõikjal Soome kasuks. Selle taustal tuuakse eriti teravalt välja eesti rahva mahajäämus nii majanduslikul, poliitilisel kui ka kultuuri alal. H. Kruus märgib põhjendatult, et Jakobson kasutas Soome olude teadlikku ideali-seerimist selleks, et niiviisi ergutada eesti ühiskonda võitlusele balti-saksa mõisnikkonna vastu.²⁶ Eriti maksab see Soome poliitilise olukorra kirjeldamise kohta. Ulistades Soome olusid ei sea Jakobson eeskujuks mitte seisusliku korra printsiipi, nagu see tegelikult kehtis Soomes, vaid tõstab esile põhimõtte, et talurahval on siin õigus osa võtta maa poliitilisest valitsemisest.

1878. a. jõudis eesti rahvuslik liikumine uude järku. Radikaalne kodanlik-demokraatlik suund saab «Sakala» ilmuma hakkamisel võimaluse oma seisukohti avalikult propageerima hakata, niivõrd, kui see tol korral legaalses ajalehes üldse võimalik oli. C. R. Jakobsoni juhtimisel saavutab eesti rahvuslik liikumine aastatel 1878—1882 erakordse pinge. Rahva täielikul toetusel lähevad juhtivad positsioonid rahvuslikus liikumises nüüd demokraatliku leeri kätte.

Kui Jakobson sai 1878. a. võimaluse alustada «Sakala» kaudu suurt rünnakut feodaalkorra igandite, balti aadli ja luteriusu kiriku vastu, soovis ta ajalehele saavutada võimalikult laia kõlapinda ja hankida arvukalt kaastöölisi. Pidades sidemeid Soomega oluliseks, pöördus ta otsekohe ajalehe ilmumisloa saamisel ka J. R. Aspelini poole ja palus viimast hakata «Sakala» kaastööliseks Soomes. Tundub, et C. R. Jakobsonile pidi 1878. a. selge olema vaadete erinevus tema ja soome konservatiivse kodanluse juhtivate tegelaste vahel.²⁷ Pöördumine Aspelini poole ei tähenda siiski, et Jakobson oleks 1878. a. nõus olnud omaks võtma soome kodanluse seisukohti poliitilise orientatsiooni küsimusis. Jakobson värbas Eestiski «Sakalale» kaastöölisi, kellega

²⁴ «Morgonbladet» 1877, 13. III, nr. 60.

²⁵ Vt. «Sakala» lisaleht 1878, nr. 3—5, 7, 12, 13.

²⁶ H. Kruus. Tsit. artikkel, lk. 241.

²⁷ Nii arvasid vähemalt soomlased ise. Mõni aasta hiljem kirjutas A. A. Borenus, et Jakobsonile on ometi väga hästi teada «kõigi soome patriootide suhtumine kirikusse, sakslastesse». KM KO, A. A. Borenus C. R. Jakobsonile 24. IV 1881.

tal oli tõsiseid maailmavaatelisi lahkuminekuid — näiteks J. Hurda. Kuid 1878. a. võis Jakobson veel mitte mõista, millist otsustavat tähtsust omistasid soome kodanluse juhid oma seisukohtadele Venemaa ja kiriku suhtes. Soomlased aga ei pidanud enne «Sakala» ilmuma hakkamist C. R. Jakobsoni erikaalu eesti rahvuslikus liikumises eriti suureks. Nad võisid olla rahul, et see suund ei oma eesti ühiskonnas juhtivaid positsioone, ega pidanud vajalikuks tema vastu aktiivselt välja astuda.

Aspelin vastas Jakobsonile eitavalt. Oma keeldumist põhjendas ta viisakalt: tema huvid olevat eeskätt teaduslikud ja ta ei saavat muid ülesandeid enda peale võtta.²⁸ Aspelin toimis sealjuures ometi korrektselt ja selgitas välja, et kaastööd «Sakalale» oli Soomest nõus tegema ainult C. G. Svan.²⁹ Osutades jutuajamisele Svaniga märgib Aspelin: «Ta ütles mulle, et ta Teilt mitte maksu võtta ei võivat, kuigi Teie seda lubanud olete. Tema olukorda tundes soovitan ma Teile ometi temale igal juhul maksta, kui ta kirjutised «Sakalale» sobivad, sest et saab raske olema siin teisi korrespondente leida.»³⁰ Aspelin ise on hiljem märkinud (vt. lk. 279), et soome poliitikute hulgast on Jakobsonil üksainus pooldaja, mõeldes viimase all Svani.

Äriline kokkulepe kujunes C. R. Jakobsoni ja «Suomen Kuvalehti» toimetaja J. Krohni vahel. Jakobson sai viimaselt oma ajalehe jaoks pildimaterjali. Sellega seotud kirjavahetus oli siiski ametlikult külm. «Sakalale» kasutamiseks antud piltide eest tahtis Krohn raha ette saada, mis põhjustas Jakobsoni ja Krohni vahel isegi teatud pinget. Muide — J. Krohn oli üllatunud «Sakala» suurest tiraažist ja märkis, et soome ajalehtedel ei ole kaugeltki nii suurt tellijate hulka kui «Sakalal».³¹

«Sakala» ilmuma hakkamisel avaldas C. R. Jakobson esialgu selle «Lisalehes» kirjutiste seeria «Soomemaa ja soomlased»³² nende kõnede alusel, mis ta oli pidanud Pärnu ja Viljandi põllumeeste seltsides 1876. a. reisilt tagasi tulles. Viies selles artiklite sarjas süstemaatiliselt läbi Eesti olude Soome omadele vastandamise printsiibi, osutas Jakobson väga mitmesugustele elualadele, milles soomlased on oma arengus eestlastest ette jõudnud. Neist ammutas ta eelkõige mõtteid ja eeskujud kooli-, kultuurielu ja majanduse korraldamiseks Eestis.³³ Püüdes selgusele jõuda põhjustes, miks eestlased on soomlastest nii väga maha jäänud, osutab Jakobson mõlema rahva erinevale

²⁸ KM KO, J. R. Aspelin C. R. Jakobsonile 24. I 1878.

²⁹ Sealsamas.

³⁰ KM KO, J. R. Aspelin C. R. Jakobsonile 24. I 1878.

³¹ KM KO, vt. J. Krohni kirjad C. R. Jakobsonile 8. I 1878, 25. III 1878, 23. X 1878.

³² «Sakala» lisaleht 1878, nr. 3, 4, 5, 7, 12, 13.

³³ H. Kruus. C. R. Jakobson ja Soome, lk. 240—242.

ajaloolisele saatusele: «Et Eestlased neist /soomlastest/ praegu veel järele seisavad, kes seda imeks võib panna! Rootslased tõivad Soomemaale ristiusuga ühes rahva priiuse ja vaimuharimise ning seitse sada aastat on seal sellepärast talupojad päris koha omanikud, ning pärisorjust ei ole seal ilmaski olnud. Meie maale tõivad Sakslased ristiusuga ühtlasi pärisorjuse, ning meie talupojad, ehk küll meie maa muidu kümme korda looduse annete poolest rikkam on kui Soomemaa, ei saanud 7 sada aasta sees muud tehta, kui selle väevaldse mahasurumise vasta võidelda.»³⁴ Sellist Soome olude idealiseeritud kirjelduse vastandamist Eesti omadele kasutas Jakobson eesti ühiskonna õhutamiseks võitlusele balti-saksa mõisnikkonna vastu. Soome olude tundmaõppimise eesmärgi kohta ütleb ta täiesti avameelselt: «Aga need tundmised olgu meile üksiaainult kihutajaks ja karastajaks meie tuleviku tee peale, nemad äratagu meie vaimu ikka suurema püüdmiste poole ja tõstku meie jõudu ja vabrust sell' samal mõõdul!»³⁵

Mõne aja pärast muutus aga Jakobson ettevaatlikuks soomeaineliste kirjutiste esitamisega, sest balti aadel püüdis soome küsimuse käsitlemist kasutada eesti rahvusliku liikumise kompromiteerimiseks valitsusvõimude ees, süüdistades viimast Soome-Eesti ühisriigi loomise kavatsuses.³⁶ Jakobsoni tagasihoidlikkus soome aine käsitlemise suhtes «Sakalas» 1880.—1881. a. oli kahtlemata tugevasti mõjutatud eelmärgitud kaalutlusest.

«Sakala» ilmuma hakkamisel pidas J. V. Jannsen vajalikuks tugevdada omagi ajalehte väliskaastöölistega ja palus 1878. a. «Postimehe» kirjasaatjaks A. F. Lönnbohmi, kes oma matkadel Eestisse oli loonud tihedad sidemed Jannseni perega ja oli Tallinnas pikemalt peatunud J. V. Jannseni väimehe H. Rosenthali perekonnas. Lönnbohm vastas, et ta alalise kirjasaatja kohta ei saa vastu võtta, kuid tegi hiljem siiski aeg-ajalt «Eesti Postimehele» kaastööd. Nagu ta ühele oma sõbrale kirjutas, ei tahtnud ta ennast siduda liiga kindla kohustusega.³⁷

Kui võitlus eesti rahvusliku liikumise kahe leeri vahel 1878.—1879. a. paisus avalikuks lõheks, siis varsti ulatusid sellest tea-

³⁴ «Sakala» lisaleht 1878, nr. 5.

³⁵ Sealsamas, nr. 3.

³⁶ H. Kruus. C. R. Jakobson ja Soome, lk. 242; selliseid mõttekäike avaldasid mõningad soome kodanluse ringid. Nii ilmus 1869. a. ajakirjas «Magazin für die Literatur des Auslandes» kirjutis «Das nationale Ehstenthum», milles soomlasest autor arendas fennomaanide eesti-programmi ja kirjutas, et eestlased ja soomlased peaksid poliitiliselt liituma, enne aga peaksid ühise keele leidma eestlased ja sakslased Eestis ning soomlased ja rootslased Soomes. Nii kujuneks lai rinne ühisteks väljaastumisteks «venelaste vastu». C. R. Jakobsonile olid sellised seisukohad täiesti vastuvõetamatud. Mingid separatistlikud püüdlused ei saanud eestlaste juures tol ajal poolehoidu võita.

³⁷ SKSA, O. A. F. Lönnbohm A. V. Forsmanile 1878. a.

ted ka Soome. Vahetult võisid soomlased jälgida poliitilisi meeleolusid Eestis teise laulupeo ajal.

Teine laulupidu toimus Tartus 1879. a. 20.—22. juunini. Meeleolu oli rahva hulgas sel momendil ärev. Parajasti oli sakslaste pealekaebamisel suletud «Sakala», süüdistatuna sotsiaaldemokraatias. Rahva laiades hulkades valitses suur pahameel «Eesti Postimehe» ringkonna vastu, keda peeti kaasosaliseks «Sakala» sulgemises. Liikusid kuuldused J. V. Jannseni reetlikest kokkulepetest sakslastega. Üldse avaldus kogu peo kestel terav lõhe rahvusliku liikumise kahe suuna vahel.

Soomest külastasid laulupidu C. G. Svan ja A. A. Granfelt. Enne sõitu oli Svan kirjutanud C. R. Jakobsonile: «Nagu ma loodan, saan ma teie juubelpido külastama. Toon siis kaasa korrespondentsi meie koolioludest. Ma oleksin Teile väga tänulik, kui te mulle ja ühele seltsimehele erakorteri saaksite muretseda. Me jõuame Tartu 19-ndal.»³⁸ Ilmselt tahtsid soomlased Tartus olla sõltumatud ega soovinud kasutada Jannseni külalislahkust. Neile korteri muretsemise korraldas vist M. Veske, kellega soomlased laulupeo ajal üsna palju koos olid. M. Veskest oli selleks ajaks lõplikult kujunenud aktiivne jakobsonlane.

Eestisse saabudes märkasid soomlased otsekohe siin valitsevat pingelist poliitilist olukorda. Neile paistis otsekohe silma rahva ilmne poolehoid C. R. Jakobsonile ja «Sakalale». Juba Tallinnas, Tartu rongi ootel, märkasid nad rahva meeleolu. Svanil oli taskus «Sakala» number. Niipea kui seda märgati ja mõisteti, et tegemist on soomlastega, avaldunud ilmne ja suur üldine rõõm. Kostnud hüüded: «Soomemehel on «Sakala!» Svan lisab: «Kes teab, milliseid riigivastaseid juhtumisi sellest poleks võinud sündida, kui mitte ukсед sel momendil ei oleks avatud ja me ei oleks pääsenud pakku vagunisse.»³⁹ Svanil oli muidugi õigus. «Sakala» oli tol momendil valitsuse poolt suletud, oli seega keelatud, riigivaenulikuks ajaleheks tunnistatud. Poolehoiudemonstratsiooni «Sakalale» võidi mõtestada kui riigivastast väljaastumist.

Väga selgelt ilmnes soomlastele rahva meeleolu laulupeo rongkäigus, mille kohta Svani kirjeldus toob mitmeid seni tundmata üksikasju. Peo eelpäeval oli grupp lauljaid omal algatusel käinud Tartus elavat vana Kreutzwaldi tervitamas. Svan märgib, et sündmus kujunenud liigutavaks poolehoiuavalduseks «Kalevi poja» loojale. Järgmisel päeval pidid lauljad suunduma lauluplatsile mööda tänavat, mille ääres seisis J. V. Jannseni maja. Svan märgib hästi informeeritult, et see korraldus tehti peo-komitee poolt eesmärgiga organiseerida samalaadne Jannseni austamine, nagu see oli osaks saanud Kreutzwaldile. Sündmu-

³⁸ KM KO, C. G. Svan C. R. Jakobsonile 18/23. VI 1879.

³⁹ «Hämeen Sanomat» 1879, nr. 33.

sed arenenud aga teisiti. Soome külalised jälgisid rongkäiku otse Jannseni maja juurest ja Svan kirjeldab toimunut järgmiselt: «Nüüd see /rongkäik — L. L./ on juba üsna maja kohal. Antakse märku ja esimene grupp hüüab «hurraa», kuid kuidagi leigelt. Tuleb teine grupp, veel leigemalt käib hurraatamine. Kolmas hüüab küll innukamalt, kuid neljas ei tee häältki.» Nii see olevat olnud kogu rongkäigu kestel. Mõned rühmad on hüüdnud «hurraa», teised teinud seda ainult näiliselt, tunduv osa olnud aga täiesti vait ja paljude näol olnud halvasti peidetud pilkenaeru. «On raske sõnades väljendada, kui südantlõikavana see tundus. Ja veel haaravamana oleks see tundunud, kui meil oleks olnud võimalus kümme aastat tagasi toimunu juures olla, kui oleksime kuulnud, millise ... innuga, millise hooga selle hoone ees tol korral hüüti «elagu laulupapa». Ja nüüd! See on poliitiline pankrott. Mees on olnud rikas, ülikas teenetest oma raava eduks, kuid võlad on viimasel ajal kasvanud varadest suuremaks ja võlausaldajad, nagu ikka, on üsna armunud...»⁴⁰ Selle meeleolumuutuse põhjuseks peab Svan asjaolu, et rahvas on teada saanud J. V. Jannseni reetlikest kokkuleppeist sakslastega.

Artikli autor ühineb rahvahulkade otsusega Jannseni kohta: Jannseni sobimus sakslastega on nii suureks võlaks oma rahva vastu, et mingid varasemad teened seda üles kaaluda ei suuda. Svan kirjeldab edasi, kuidas J. V. Jannseni ja klerikaalide vastu suunatud masside vaen paisus laulupeol avalikuks protestiks. Meelepahapuhangu ajendas Peterburi eesti koguduse pastori Treifeldti kõne. Ajakirjandus refereeris seda kõnet hiljem väga lühidalt. Lauljate ja piduliste reageerimist kõnele tundsimine seni Ado Reinvaldi kirja põhjal, kes, informeerides sündmusest C. R. Jakobsoni, kirjutas: «Sakala südameid leidsin küll palju, peaaegu iga pidulise juures, aga mis see aitas, kui pidu komitee haises ja kõik mädanema ähvardas ajada. Et asi veel hirmsamaks lähäks, astus üks noor Peeterburgi jesuiit kõne tooli pääle ja teutas jäledal kombel Eesti rahvast, Sakalat jne. ja tõstis taevani kõrgeks Saksu, nime pidi Ritteri sugu. Sellega arvati Eesti rahvale esimene surma hoop antud olevat, aga ... nool läks nende südamesse! Terve rahvas sai tuli vihaseks, 24 laulukoori andsid ülesse, et nemad enam ei laula ja pidu kees ja laenetas vägeväs vihas. Iga Eestlase näu pääl võis osav lugeja elu ja tuld näha ja rusikas käed ei olnud mitte aruldased asjad.»⁴¹

Svani artiklist saame pastor Treifeldti kõne kohta märksa täpsemad andmed kui ajalehtede sõnumeist. Svan kirjutab selle kohta järgnevalt. Treifeldt alustanud oma kõnet mõttega, et

⁴⁰ «Keski-Suomi» 1878, nr. 71.

⁴¹ KM KO, A. Reinvald C. R. Jakobsonile 9. VII 1879.

eesti rahvale olevat kõige tähtsam ja asjalikum olla usklik. «Sotsiaal-demokraatlased» ja «jakobiinlased», kelle all mõeldi Jakobsoni pooldajaid, tahtvat usku hävitada ja ässitavat rahvast mäsule. Rahvas ei peaks neid ässitajaid kuulama, vaid uskuma «oma sakslastest õpetajaid», kes ei tahtvat rahvale halba, kuigi nad on olnud Aleksandrikooli rahvuslike püüdluste vastu ning on rahvast ka saksastada tahtnud. See kõik olevat ometi rahva huvides tehtud ja pastoreid tulevat austada. Ainult saksa õpetajatele pidavat eesti rahvas lootma, sest usk olevat ainus sobiv vahend, mis võivad ühendada nende maakondade kahte eri rahvast ja pidurdada nende inimeste nurjatust, kes teevad ässitustööd ühe osa oma rahva ja sakslaste vastu.⁴² Svan kirjutab, et see kõne olevat otse rabanud peolisi. Igaüks tahtnud paremini kuulda ja püüdnud pääseda kõnelejale lähemale. Kuigi Treifeldt ei olevat nimetanud nimesid, kuuldunud igalt poolt sosinal sõnu «Jakobson» ja «Sakala». Olnud ilmne, et kõne puudutanud rahvast häirivalt. Meelehärmiga kuulajaid olnud igal juhul enam kui neid, kellele kõne meeldinud. Lisaks kõigele puudutanud kõneleja ka eelnevat võitlust «Eesti Postimehe» ja «Sakala» vahel ja süüdistanud «Sakala» kirjutiste alusel kogu rahvast sotsiaaldemokraatias. Svan märgib, et ka osa «Eesti Postimehe» pooldajaid ja õpetajaidki ei olnud nõus asja sellise serveerimisega, sest kõne saavutanud kavatssetust otse vastupidise mõju, ja meelepaha kõne vastu olnud üldine.⁴³ Pinevus peol sellise väljaastumise tagajärjel ei vähenenud, vaid suurenenud. Ärevalt hakatud arutama olukorda, sosistatud, et Jakobson olevat salaja kohal, päritud üksteise käest, kas Jakobson on ikkagi linnas jne.⁴⁴ Inimeste hulgas liikunud mitmesuguseid jutte, mida kõne järel üsna avalikult rääkima hakatud. Näiteks räägitud, et laulupeol tehakse teatavaks oodatud armuandmiskiri «Sakala» kohta, mille alusel loodetud kaheksakuise ilmutumiskeelu muutmist kaheksanädalaseks. Teised oodanud, et peol hakatakse koguma allkirju armuandmispalvele «Sakala» taasilmumiseks. Svani mulje järgi oli «Sakala» saatus tol momendil kõige põnevamaks päevaküsimuseks mitte ainult laulupeol, vaid kogu Eestis. Svan märkis, et eesti rahvas sidus oma edasise saatuse tollal üsna tihedalt Jakobsoni ja «Sakala» nimega.

Peosöögi lõpul, kui laulupidu oli juba lõpetatuks kuulutatud, asutud veel kõnesid pidama. Ka neis sõnavõttudes kajastunud selgesti rahva enamiku hulgas valitsenud meeleolud. Esimesena rääkinud H. Rosenthal, kes tahtnud kiita Jannsenit ja halvustavalt rääkida Jakobsonist. Selle peale puhkenud aga niisugune meelepahatorm, et keegi ei kuulnud enam, mida ta rääkis. Järg-

⁴² «Keski-Suomi» 1879, nr. 65; «Hämeen Sanomat» 1879, nr. 37.

⁴³ «Hämeen Sanomat» 1879, nr. 37.

⁴⁴ «Keski-Suomi» 1878, nr. 65.

nenud tervisejoomistel mainitud aina Jakobsoni, soomlasi ja lätlasi. Vaenuavaldusi teise poole suhtes olnud nii palju, et kostnud hüüded: «Kõik «Sakala» mehed siia!» Selline poliitiliseks meeleavalduseks kasvav jagunemine suudetud siiski ära hoida. «Asi oli tõsine, sest Jakobson oli valitsuse silmis ebausaldatav mees. Samuti ei võidud juua tervist keelatud «Sakala» ajalehele, kuid joodi tervist Sakala maakonnale. Sellele tervitusele oli võimalus vastata hüüdega «Elagu Sakala!»⁴⁵

Kui Svan 1869. a. kirjutas erapooletu kõrvaltvaatajana enam-vähem võrdse poolehoiuga eesti rahvusliku liikumise kahest leerist, siis nüüd on ta sümpaatia Jakobsonile ilmne ja selge. Kogu Svani kirjutist läbib Jannseni suhtes kriitiline ja Jakobsoni kui populaarset rahvajuhti pooldav alltekst.

Eestis oli talurahva enamiku vaen J. V. Jannseni ja «Eesti Postimehe» vastu ning kodanlik-klerikaalse suuna mõju vähenemine 1879. aastaks ammu selge, kuid võib kujutleda, millise üllatuse valmistasid soomlastele need meeleolud. Svan oli olnud külaliseks I laulupeol, kus Jannseni edu ja populaarsus oli täielik. Granfelt teadis 1874.—1875. a. Jakobsonist ja tema seisukohtadest, kuid Jakobson võis siis ikka veel näida vähest kaalu omava tegelasena. Tunnustatud «eesti rahva eestvedajateks» olid neil aastatel kodanlik-klerikaalse partei mehed. Svan seletab muudatust rahva meeleoludes kahe laulupeo vahel järgmiste põhjustega. Pärast esimest laulupidu pidanud sakslased vajalikuks mingit sobimust tõusva eestlusega, sest just siis toimunud äge vene ajalehtede rünnak balti sakslaste õiguste vastu. Sellepärast hakatud otsima sõprust Jannseniga, kes, nagu kirjutab Svan, «oli tol ajal eesti rahva ja eestluse innukas pooldaja». Seejuures pakkunud sakslased Jannsenile rahalist toetust tingimusel, et ta ajalehe töös juhinduks sakslaste määratud suundadest. Jannsen olnud nende ettepanekute ja tingimustega nõus. Svan märgib, et «Eesti Postimees» poleks sellist toetust sugugi vajanud, oli ta ju ainus arvestatav eestikeelne ajaleht tol korral. Kokkulepe olnud printsipiitu, rahva huvide reetmine tingitud rahaahnusest. Svan rõhutab, et Balti erikorra kaitsmine ei olnud eestlaste huvides, vene ajalehtede vastu välja astuda ei olnud eestlastel üldse mingit põhjust, sest vene ajakirjandus paljastanud ainult sakslaste julmuse eestlaste suhtes. Svan esitas siin ilmselt eesti kodanlik-demokraatliku leeri hinnangu vene ja balti-saksa ajalehtede vahelise poleemika kohta 1860. aastatel. Uhtlasi oli sellega trükisõnas avalikult mainitud Jannseni kokkulepet sakslastega, millest Eestis küll räägiti, kuid millest siin muidugi kirjutada ei saanud. Svan toob selle kohta rea üksikasju. Nii ütleb ta, et Jannseniga sõlmitud kokkuleppest saatnud sakslased koopiad kõigile kirikuõpetajatele ja sel viisil

⁴⁵ «Keski-Suomi» 1879, nr. 67.

paljudele inimestele teatavaks saanud asjaolu ei jäänud salajaseks. Tekst saanud teatavaks J. Hurdale, kui ta sai Otepää kirikuõpetajaks.⁴⁶ Tema sõprade kaudu levinud kuuldus Jannseni reeturlikust lepingust sakslastega ning äratanud eestlaste seas üldist hämmastust ning pahameelt. Jannseni seletuskatsed enda õigustamiseks ei olevat kedagi rahuldanud. Rahvas mõistis ta hukka ja tema populaarsus kadus.

Need Svani paljastused tekitasid Soomes otse sensatsiooni. Oli ju Jannsenil ja ta perekonnal Soomes rohkesti isiklikke sõpru, kes temasse seni suhtusid heatahtlikult. Jannseni isikusse suhtumises võib siit alates soome tegelaste kirjavahetuses märgata lugupidava tooni kadumist. Jannsenit peetakse nüüd mõnevõrra diskrediteeritud tegelaseks, sest printsiibitult rahalist kokkulepet sakslastega ei pidanud ka Jannseni soomlastest sõbrad korrektseks. Edasistes väljaastumistes eesti kodanlik-klerikaalse suuna kaitseks võib soome konservatiivide kirjutistes jälgida püüdlust esile tõsta Hurta ja otse rõhutatult alla kriipsutada, et Jannseni ja Hurda vahele ei või asetada võrdsusmärki. Osa Jannseni sõpru, näit. J. R. Aspelin, ei uskunud Svani paljastusi. Kolmandal laulupeol (1880. a. Tallinnas) vestluses Jannseni perekonnaliikmetega soovitas Aspelin süüdistused avalikult tagasi tõrjuda.⁴⁷ Svani kirjutis eesti laulupeo kohta ei saanud ilmuda vanasoomse partei ajalehtedes. Liiga selge oli tema seisukohavõtt Jakobsoni suhtes, liiga avalikult tahtis ta kirjeldada rahvamassi Jannseni-vastaseid meelevaldusi ja välja öelda endagi kriitilised seisukohad eesti kodanlik-klerikaalse suuna poliitika kohta. Svani artiklid ilmusid Soome kodanlikkudes ajalehtedes «Hämeen Sanomat» ja «Keski-Suomi».

Ajalehte «Hämeen Sanomat» toimetas U. v. Schrowe, kes oli olnud mõningal määral seotud «Kirjallinen Kuukauslehtiga», kuid oli selle veergudel põhiliselt esinenud tõlkijana ja ilukirjanduslike palade autorina.⁴⁸ «Hämeen Sanomat» tundub 1870. aastate lõpul olevat väikekodanlik-demokraatliku suunaga. Ajalehele «Hämeen Sanomat» seisis neil aastail lähedal P. Cajander, tõlkija ja luuletaja, kes järgmisel, 1880. aastal külastas Eestit. Cajanderi ja Svani kirjavahetuses leidub märkusi aja-

---

⁴⁶ «Hämeen Sanomat» 1879, nr. 32.

⁴⁷ A. Undla-Põldmäe. Koidula suhted kodumaaga Kroonlinna aastail. — «Looming» 1961, nr. 8, lk. 1261.

⁴⁸ Vt. E. Kauppinen. «Kirjallinen Kuukauslehti», lk. 26, 161, 183, 187.

U. v. Schrowe tundis ka hiljem huvi Eesti vastu ja võttis oma kodus külalistena meelsasti vastu eestlasi. Muude hulgas on tema pool külalisena viibinud M. J. Eisen. Toimetuse huvi «Sakala» vastu püsis ka hiljem. On säilinud U. v. Schrowe kiri 1882. a., milles ta palub saata vahetusena «Hämeen Sanomate» vastu «Sakalat». KM KO, U. v. Schrowe C. R. Jakobsonile 6. I 1882.

kirjandusliku poleemika kohta eesti küsimuses, millest võiks järeldada, et suhtumises Eestisse olid nad mõttekaaslased.

Eriti terav oli Svani sõnavõtt J. V. Jannseni vastu «Keski-Suomi» veergudel, kus laulupeo kirjeldus ilmus pealkirja all «Kolm päeva Eestis».⁴⁹ «Keski-Suomi» oli üks suurimaid kohalikke väikekodanlik-radikaalseid ajalehti, mis ilmus Jyväskylä. Hilisema «Päivälehti» («Uusi Suometari» vastane) asutaja ja uue, kujuneva kodanlik-demokraatliku, radikaalse partei rajaja Soomes Eero Erkki oli 80-ndatel aastatel «Keski-Suomi» toimetaja. Tema asumine selle ajalehe juurde ei olnud tõenäoliselt juhus, vaid oli tingitud ajalehe juba eelnevalt ilmnenu demokraatlikust iseloomust.

Svani artiklite sari selles ajalehes käsitles üldse poliitilist olukorda Eestis. Siin on mõningaid detaile, mis huvitavalt iseloomustavad tema informatsiooniallikate, s. o. eesti kodanlike demokraatide seisukohti. Nii märgib Svan Eestist saadud informatsiooni refereerides, et üleminek Vene võimu alla ei parandanud talurahva olukorda, sest et püsis mõisnike võim, keda tsaarid toetasid. On huvitav, et Svan esitab eesti talurahva pärisorjusest vabastamise põhjusena aadli ja valitsuse hirmu talurahva pidevate ülestõusude ja Prantsuse revolutsiooni sündmuste kordumise ees.⁵⁰ Kuid ka pärisorjuse kaotamise järel püsis aadli võim, kirjutab Svan, sest talupoeg ei saanud vabastamisel maad. Seepärast valitsevad Eestis praegugi edasi vanade röövrüütlike järglased, kes on solvavalt üleolevad eestlaste suhtes. Soomlastel olevat otse imelik kuulda, kui eestlasi nimetatakse «pärismaalasteks».⁵¹

Me ei tea, kellelt sai Svan sellise hinnangu eesti talurahva pärisorjusest vabastamise kohta. Igatahes on see käsitlus «vabastamisest» üsna kaugel ametlikust versioonist, mille järgi eesti rahvast õnnestas 1816/19. a. oma inimliku käsuga Aleksander I.

Eesti poliitilisest olukorrast kirjutades märgib Svan, et Jannsen ei ole ammu enam ainus ohjade hoidja Eestis. Tema kõrvale on kerkinud C. R. Jakobson. Kui Jakobsonil enam «Eesti Postimehes» kirjutada ei lastud ja ta kaua aega ajaleheluba ei saanud, siis otsis ta endale muid tegutsemisvõimalusi. Svan kirjeldab, kuidas Jakobson 1870. aastail kasutas põllumeeste seltse oma organisatsioonilise baasina ja nende kaudu rahvamehena varsti üle kogu maa tuttavaks sai. Tema võitlusinnu ja võitlusmeetodite pärast hakatud tema pooldajaid kutsuma jako-

⁴⁹ Kolme päeva Virossa. — «Keski-Suomi» 1879, nr. 61, 63, 65, 67, 71, 73.

⁵⁰ Vieraiissa käyunti Virossa. — «Hämeen Sanomat» 1879, nr. 29, 31—34, 36—37.

⁵¹ «Hämeen Sanomat» 1879, nr. 29.

biinlasteks.⁵² Svan omalt poolt aktsepteerib seda hinnangut Jakobsoni kohta. Ta kirjutab: «Eestlased armastasid ja austasid teda. Sakslased vihkasid ja kartsidki, sest Jakobson ei olnud mingi kollanokk, seda nad tõesti teadsid.»⁵³ Kui Jakobson sai lõpuks ajalehe väljaandmiseks loa, arenes Jakobsoni ja «Eesti Postimehe» vahel riid mitte ainult vaadete, vaid ka leivapala pärast. Eriti vihased olid «Sakala» peale papid, kes olid vaenu-likud kõigile eestluse püüetele ja tahtsid eestlasi igavesti hoida «maarahva» seisundis ning takistada hariduse levimist. «Sakala» astus aga teravalt välja pappide vastu. Nüüd vallandasid kiriku-õpetajad julma sõjakäigu ja süüdistasid «Sakalat» Kristuse vastu väljaastumises. «Sakala» lugejaid kiusati taga, selle aja-
lehe tellijaid koolmeistreid vallandati. «Eesti Postimees» astus otsekohe pappide poolele ja nii olid sakslaste ja «Eesti Postimehe» eesmärgid juba täiesti ühised. «Sakala» tuli hävitada. «Eesti Postimehe» ringkonnad intrigeerisid «Sakala» vastu, süüdistades viimast nihilismis. Suuri võimused pandi liikvele ja kõrgeid härrasid segati asjasse. «Sakala» pandi kinni, kuid ainult ajutiselt. Edasi kirjutab Svan, et «Eesti Postimees» ja sakslased on selle tulemusena vaevalt midagi võitnud. Jakobsonist on nüüd lisaks kõigele saanud rahvuslik märter ja kogu rahvas seob nüüd tema ja ta ajalehe nimega eesti rahva tuleviku parimad lootused.⁵⁴

Valgustades niiviisi poliitilisi vastuolusid Eestis 1879. a., ei pööra Svan peatähelepanu mitte Jakobsoni-Hurda tülile, vaid Jakobsoni-Jannseni vahekorrale, seega «Sakala» ja «Eesti Postimehe» lahkkelidele. Oli ju Jannsen rahvusliku liikumise tege-
lasena Soomes enam tuntud kui Hurt. Kindlasti põhjustasid tähelepanu koondamise Jannsenile ka teisel laulupeol toimunud meelevaldused.

Svani mõlemad kirjutised on selgesti Jakobsoni- ja «Sakala»-sõbralikud. Erinevalt enamikust soome kodanlikest poliitikuist õigustab Svan Jakobsoni poliitilist orientatsiooni ja rõhutab, et eestlastel ei ole põhjust kaitsta balti sakslaste poliitilisi ees-
õigusi. Balti erikorra kaotamise nõudmine, mida Vene avalikkuse mitmesugused ringkonnad taotlevad, vastab täielikult eesti rahva huvidele.⁵⁵

Teine soome külaline A. Granfelt mainib a. 1881 «Valvoja» artiklis, et ka teda olevat üllatanud teisel eestlaste laulupeol avaldunud vaen Jannseni vastu. Ta märgib, et rahva üldine poolehoid Eestis kuulub nüüd kahtlemata Jakobsonile. Granfelt

⁵² «Hämeen Sanomat» 1879, nr. 32.

⁵³ «Keski-Suomi» 1879, nr. 67.

⁵⁴ «Keski-Suomi» 1879, nr. 67.

⁵⁵ Sealsamas.

ei olnud Jakobsoni suuna pooldaja, kuid suhtus Jakobsonisse ometi lugupidamisega ja uskus tema püüete siirusesse.

Granfelti ja Svani kaudu said soome juhtivad poliitikud pildi poliitilisest olukorrast ja rahva meeleoludest Eestis. See oli Yrjö-Koskineni ringkondadele ebameeldiv üllatus. 1870. aastail olid soome kodanluse juhid rahul olles konstateerinud, et vaadeltelt ja klassipositsioonilt neile lähedane J. V. Jannseni, hiljem J. Hurda juhitud suund oli Eestis suuremate rahvus-poliitiliste ürituste initsiaatoriks. Teade, et soome kodanlusele poliitiliselt vastuvõtmatud tegelased olid Eestis saavutanud populaarsuse, tekitas Soomes ärevust. On arusaadav, et selle tulemusena aktiivseerus soome konservatiivse kodanluse huvi poliitilise olukorra vastu Eestis.

Huvi kasvamine olukorra vastu Eestis tõi järgmisele laulupeole (1880. a.) külalistetulva Soomest. Kolmanda laulupeo nii kiire korraldamine oli just seotud asjaoluga, et 1879. a. pidu oli kujunenud Jannseni fiaskoks. Nagu kirjutab H. Rosenthal, hakkasid laulupidu korraldavad ringkonnad — seega kodanlik-klerikaalse suuna tegelased, eriti aga isiklikult Jannsenile lähedal seisjad — otsima teid, kuidas selle peo deprimeerivat mõju kaotada või vähemalt nõrgendada. Otsustati pidada uus laulupidu järgmisel aastal ja hoolitseda, et eelmise aasta Jannsenivastased meeleavaldused ei korduks. «Laulupidu jälle Tartus korraldada ei olnud ometi soovitatav, sest samade juhtivate isikute juures oleks see vaevalt teise iseloomuga olnud.»⁵⁶ Laulupeo kohaks valiti Tallinn, kus asja organiseerijaks jäi H. Rosenthal. Jannseni vaimus hakkas ta otsekohe sakslaste hulgast otsima laulupeole patrooni. Rosenthal kirjutab hardumusega, et kaks eelmist laulupidu «saadi läbi viia vaimulike ja aadlike esindajate juhtimisel». Tema püüdnud seda «saavutust» — s. o. lõimitamist sakslaste ees — korrata. Paljude palvete järel «õnnestunud» tal saada peo presidendiks Carl von Wistinghausen: aadlik, kõrgem riigiametnik, kammerherra ja tõeline salanõunik. Laulupeo korraldava komitee liikmete enamik koosnes kodanlik-klerikaalse suuna tegelastest. Ainsaks vastasrinna esindajaks selles oli M. Veske. Ilmselt loodeti, et pehme iseloomuga Veske ükski komitees ei suuda oma mõju maksma panna.

Võitlus Tallinna laulupeo ettevalmistamise ümber oli üsna pinev. Laulupidu 1880. aastal siiski toimus.

Soomest saabusid Tallinna laulupeole J. R. Aspelin, A. Granfelt, P. Cajander, I. Hedberg, C. G. Svan, Appelgren-Kivalo ja A. Lönnbohm.⁵⁷

⁵⁶ H. Rosenthal. Kulturbestrebungen des estnischen Volkes, lk. 232.

⁵⁷ Andmed soome külaliste kohta esitab C. G. Svan oma artiklis ajalehes «Hämeen Sanomat» 1880, nr. 29. Irja Harmas märgib, et laulupeost võttis osa 7 meest, kuid ütleb, et kahe nimed ei ole kindlaks tehtavad. Tal puuduvad I. Hedberg ja P. Cajander.

Juba enne laulupidu viibisid Eestis Aspelin ja Lönbohm. Viimane oli teinud pika matka läbi Eesti, oli käinud Lääne-Eestis ja Saaremaal.⁵⁸ Lõpetanud oma reisi Tallinnas ja oodates laulupidu, jäi Lönbohm peatuma H. Rosenthali perekonda. Muidugi sai ta siit informatsiooni poliitiliste olude kohta Eestis Jannseni-Rosenthali vaimus.

J. R. Aspelin oli samuti enne laulupidu Eestis, töötades mitu nädalat Tartus, kus ta tutvus Õpetatud Eesti Seltsi arheoloogiliste kogudega. Sel korral sai Aspelin isiklikult tuttavaks Kreutzwaldiga, kellega kohtumisest ta kirjutab vennale: «Kreutzwald on juba 3 aastat asunud Tartus. Tutvusin temaga eile ta väimehe Blumbergi juures, kelle pool olin einel.»⁵⁹

Aspelini viibimist Eestis kommenteeris väga sõbralikult «Sakala»: «Helsingi universiteedi professor J. R. Aspelin saab tänava suvel Eesti- ja Liivimaad nimelt vana asjade uurimiseks läbi käima, mille tarvis temale Soome valitsuse poolest 4500 marka teekuluks on antud. Professor Aspelin on juba enne paar korda meie maad vaatamas käinud ja mõistab kaunis heaste Eestikeelt. Tema on üks Soomemaa parematest poegadest, täis palavat armastust oma kodumaa ja rahva kohta. Isegi on mõista, et ta siis ka Eestirahva kõige parem sõber ja vend on. Meie soovime, et rahvas professor Aspelini igal pool, kuhu ta meie maale tuleb, täie usalduse ja lahkusega vasta võtaks, et meie sell kombel natukenegi seda lahkust võiksim teasuda, millega meie Eestimehi Soomemaal vasta on võetud.»⁶⁰

Jakobsoni sõnumi iseloomu võisid määrata mitmed kaalutlused. See võis olla mõeldud täiesti siiralt. Jakobsoni oli Soomes vastutulelikult koheldud ja juba selle tõttu suhtus ta vennasrahva esindajaisse suure sõbralikkusega, kuigi ta poliitilised tõekspidamised nendega kõigis küsimustes ühte ei langenud. Et Aspelin oli Jannsenite sõber ja ei pooldanud olulisi «Sakala» seisukohti, seda Jakobson muidugi teadis, kuid ta ei tarvitsenud täiel määral teadlik olla Aspelini suhtumise kategoorilisusest.⁶¹ Koduseid vahakordi arvestades oli Jakobsonile aga väga oluline seegi, et eesti avalikus arvamises suurt autoriteeti omavad soomlased ei avaldaks otseselt temavastaseid kirjutisi. Seda oleksid Jakobsoni

⁵⁸ A. Lönbohm saatis reisilt rohkesti kirju sõpradele Soome. Soome Kirjanduse Seltsi arhiivis on rida reisilt kirjutatud postkaarte A. W. Forsmanile (Yrjö-Koskineni vennale) ja teistele huvitavate keeleliste ja rahvaluuleliste märkuste ning tähelepanekutega.

⁵⁹ SKSA, J. R. Aspelin vennale Tartust 9. VII 1880.

⁶⁰ Sakala» 1880, 7. VI.

⁶¹ J. R. Aspelin ütles oma negatiivse suhtumise C. R. Jakobsoni kohta selgesõnaliselt välja jutuajamisel K. A. Hermaniga detsembris 1880 (KM KO, M. Veske C. R. Jakobsonile 8. X 1880, lk. 49–50). Kirjas H. Jannsenile 14. I 1882 kirjutab Aspelin, et «Sakalal» on Soome avalikkuses üksainus kaitsja, mõeldes selle all ilmselt C. G. Svani (KM KO, J. R. Aspelin H. Jannsenile 14. I 1882).

vastased Eestis otsekohe ära kasutanud. Ongi teada, et H. Rosenthal püüdis Aspelini korduvalt mõjutada avalikele «Sakala» ja C. R. Jakobsoni vastastele väljaastumistele. Otse tungivalt soovitas ta 1881. a. Aspelinil trükisõnas avalikult välja öelda oma arvamuse eesti poliitiliste olude kohta, avaldades lootust, et need seisukohad, «kui nad Teie suust tulevad, avaldavad kahtlemata võimsat mõju mitmele meie tulipeale ja aitavad kaasa paljude hinnangute õigele teele juhtimiseks»⁶². Avalikult Aspelin ometi «Sakala» vastu sõna ei võtnud, kuigi ta jutuajamistes eesti tegelastega ei varjanud oma eitavat suhtumist Jakobsonisse.⁶³ Võimalik, et Jakobsoni pidevalt allakriipsutatud lugupidamine Aspelini vastu mõjutas viimast tagasihoidlikkusele.

Tallinna laulupidu aastal 1880 toimus enam-vähem rahulikult. Osavõtjate arv oli aga tunduvalt väiksem kui eelmistel pidudel. Nii teravaid konflikte nagu 1879. a. Tallinnas ei esinenud.

Meid huvitab siinkohal, milliseid muljeid said laulupeolt soome külalised.

Usna iseloomustavad vanasooime partei hoiakule on A. Lönnbohm kirjutised «Uusi Suometaris». Lönnbohm andis Tallinna laulupeost informeeriva kirjelduse, esitas peokava, jälgis sündmuste käiku. Mingist lahkkelist, mingitest poliitilistest võitlustest eestlaste vahel juttu ei ole.⁶⁴ Kogu kirjeldus on napp ja asjalik. Ka järgnevas sama aasta pikemates artiklites tuuakse üksikasjalikku informatsiooni Eesti kultuurioludest, keeleküsimumustest, käsitletakse saksastamise probleemi, kuid välditakse Eestis toimuva poliitilise võitluse puudutamist.⁶⁵ Lönnbohm ei pääse lõpuks siiski mööda «Sakala» ja «Eesti Postimehe» ringkondade vahelistest lahkkelidest, kuid annab neile isesuguse värvingu. Ta kirjutab:⁶⁶ ««Eesti Postimees» ja «Sakala» riidlevad üha ja on juba kaua aega ägedalt riidelnud.» Neis riidlemistes ei olevat juttu rahvuslikest ja poliitilistest küsimustest, vaid ainult toimetajate isiklikest asjadest ja üksteise halvustamisest. Seepärast olevat riid juba paljusid ära tüüdanud. Artikli autor soovitab vaidluste asemel eestlastel innukamalt käsitleda keeleküsimumust.⁶⁷

⁶² Rosenthali kirjast Aspelinile 6. III 1881, vt. I. Harmase tsit. käsikiri, lk. 111–112.

⁶³ Vt. allpool J. Aspelini jutuajamisest K. A. Hermanniga 1880. a.

⁶⁴ «Uusi Suometar» 1880, nr. 82.

⁶⁵ Vt. «Uusi Suometar» 1880, nr. 136.

⁶⁶ Sealsamas, nr. 144.

⁶⁷ Teise poliitiliseit sama suuna autori A. Granfelti kirjutist kolmandast laulupeost ei olnud võimalik kasutada (ilm. Kansanvalistusseura kalendris 1881. a., nr. 88–103). I. Harmas märgib, et selles on Granfelt pearõhu asetanud Soome-Eesti sõpruse küsimusele. Granfelti 1881. a. kirjutis «Valvojas», mida vaatleme järgnevas, annab pildi Granfelti vaadetest Eesti küsimusele. Granfelt oli erinevalt Lönnbohmist arvamusel, et lahkkelid eesti poliitikategelaste seas pole mitte tingitud isiklikest vastuoludest, vaid nende aluseks on erinevus poliitilistes vaadetes.

Otseselt ja kaudselt propageeris Lönbohmn järelikult mõtet, et sotsiaal-poliitilisest võitlusest tähtsam on võitlus eesti keele suuremate õiguste eest. Uleskutse loobuda «tülitsemisest» oli tegelikult apelleerimine «Sakala» suuna tegelaste poole, kelle soovitati loobuda «nägelemisest» kodanlik-klerikaalse leeri vastu ja kelle poliitiline võitlus madaldati seega isiklikuks tülitsemiseks.

Kolmanda laulupeo kohta avaldas ajalehes «Hämeen Sanomat» pikema artiklite sarja C. G. Svan.⁶⁸ Laulupeo käigu kirjelduse ja J. R. Aspelini kõne refereerimise kõrval käsitles Svan põhjalikult poliitilist võitlust Eestis. Ta rõhutas, et meeolud on endiselt ärevad ja vastuolud nii teravad, et seda laulupeol kõikjal tunda olnud. Haritud eestlased olevat praegu jagunenud kahte leeri. Uhed arvavad, et rahvale saabub parem tulevik sõpruses sakslastega, teine pool on «kuulutanud kogu sakslusele leppimatut sõda». Juba laulupeo ettevalmistamisel kajastunud mõlema suuna võitlus. Nii olnud Tallinna laulupeokomitees ainsaks jakobsonlaseks M. Veske, kõik teised olnud jannsenistid, kes laulupeo kava ja organisatsioonilise külje määrasid oma tahtmise järgi ja laulukooride arvamist ei hoolinud. Seetõttu jäänd osa lauljaid laulupeole tulemata. Et peol olid ülekaalus jannsenistid, siis võis arvata, et nad oma kõnedes Jakobsoni vastu välja astuvad. Seda ei juhtunud, sest et kohal olnud väga palju Jakobsoni pooldajaid. Seepärast polevat tema vastu julgetud sõna võtta. See oleks esile kutsunud vastureaktsiooni, mida aga jannsenistid tõsiselt kartsid. Kõnedest võis olude tundja siiski tabada peo juhtkonna vaenulikkust Jakobsoni vastu. Nii olevat pastor Hurt, rääkides eestlaste kultuurilistest saavutustest, loetlenud oma leeri ka kõige väiksemaid ajalehti, «Sakalat» aga ei ole ta nimetanudki. Peosöögil polevat Svan kõiki kõnesid kuulnud. Väikese torkega korraldajate arvel märgib ta, et osa soome külalisi — üliõpilased ja vähem auväärsed isikud — olevat pandud istuma nii kaugetesse ruumidesse, et sinna kõned polevat kostnud.⁶⁹ Muidu aga koheldud kõiki soomlasi väga lahkelt. Järgmisel päeval olevat auvõõrad kutsutud dr. Rosenthali juurde. Svan märgib ära selle vastuvõtu ebadeokraatlikkuse, snobismi ja eesti kodanlik-klerikaalse suuna lõimitamise sakslaste ees. Rosenthali juurde olevat küll kutsutud laulupidu korraldava toimkonna liikmed, «kuid mitte kõiki, mitte sadul- ja kingseppi», sinna oli kutsutud soomlastest võõraid, kuid samuti mitte kõiki, vaid ainult «auväärseid». Edasi kirjutab Svan, et sel einel selgunud, kui vähe Eestis eesti keelest

⁶⁸ «Hämeen Sanomat» 1880, nr. 29, 30.

⁶⁹ Arvatavasti olid eesti kodanlik-klerikaalse suuna tegelesed teadlikud C. G. Svani Jannsenit paljastavaist artiklitest eelmisel aastal. See võis peol kahtlemata mõjutada nende suhtumist isiklikult Svanisse.

lugu peetakse. Peremees ise alustanud juttu saksa keeles ja nii räägitud ja peetud kõnesid saksa keeles, kuigi kohal olnud ainult 3 sakslast — Wiedemann ja Wistinghausen, kes oskasid väga hästi eesti keelt, ja siis veel proua Hurt.⁷⁰

Nii oli Svani informatsioon laulupeost täiesti «Sakala»-meelne. Kirjutis vallandas Soomes laia poleemika Eesti küsimuses. Svaniile vastas väga teravas, hoogsalt kirjutatud artiklis «Y», tõenäoliselt Yrjö-Koskinen ise, kes vajalikuks pidas pikema vaheaja järel jälle kord võtta sõna eesti küsimuses ja seda oma vanade sõprade Jannsenite kaitseks.⁷¹ Y. alustab Svani terava süüdistamisega objektiivsuse puuduses: «Ta (s. o. Svan — L. L.) oli parteimehena peole saabunud ja parteimehena sealt lahkunud, siit siis temale see «sünge painajalikkus», mis tema silmis tegi eestlaste kauni peo «ebaõnnestunuks ja õnnetukski». Parteimehena kirjeldavat Svan mustades värvides ja ebaõigesti peo ettevalmistamist. Y. on eriti pahane, et peo toimkonda süüdistatakse ebavõrdses soomlaste kohtlemises. Süüdi olevat olnud «Lootuse» selts, kes asja korraldas sobimatult, sest et ta peost tulu tahtis saada. Svan aga segavat end lubamatult eestlaste siseasjusse.

Argument, et ei tule end segada eestlaste siseasjusse, oli neil aastail peamine, millega vanasooime partei tegelased püüdsid tõkestada «Sakala»-sõbralike kirjutiste ilmumist Soomes.

Edasi annab artikli autor omapoolse iseloomustuse mõlemale eesti rahvusliku liikumise suunale. Y. kirjutab, et eestlaste olukord sakslaste all on olnud palju raskem kui soomlaste oma Rootsi võimu all. Eestlased on pidanud sajanditepikkust võitlust sakslaste vastu, kelle surve aga praegugi on veel tugev. Nüüd olevat venelased sakslaste vastu vaenulikuks muutunud ja sakslased on kahe tule vahel. Seda olukorda arvestades olevat kujundatud Jannseni suuna programm. Nimelt olevat praegu Läänemere-maakondadel oma eri asend, eri vabadused, maapäev, jne. Kui see kõik kaotada — kuigi need vabadused on praegu ainult sakslastel — ja Vene seadused kehtestada, siis võivat küll loota, et eestlased sel alusel saavad oma võimeid laiemalt rakendada, kuid mitte iseseisvalt. Seepärast olevatki tarvis veenda sakslasi, et nad ilma rahva toetuseta on võimetud säilitama senist seisundit, ja viia neid nii kaugele, et nad jagaksid rahvaga Baltimaade erikorra hüvesid. Nii sakslased, eestlased kui ka lätlased pidavat mõistma «Baltija» iseseisvat olukorda ja seda ühtlaselt kaitsma. See olevat ainus ajalooliselt õige programm, mis Baltimail võimalik.

Esitades meile juba tuntud fennomaanide kontseptsiooni eestlastele soovitatava poliitilise võitlustaktika kohta, märgib Y., et

⁷⁰ «Hämeen Sanomat» 1880, nr. 30.

⁷¹ «Y» oli üks Y. S. Yrjö-Koskineni varjunimesid. Vaevalt, et mõni teine soome poliitik neil aastail seda varjunime kasutas.

eelesitatud mõtete kohaselt kavatsevat tulevikus juhtida Eesti poliitikat Harry Jannsen. Y. kiidab selle suuna niivõrd õigeaks, et ta arvab Harry Jannsenist kasvavat Eesti Snellmanni. See oli soome autori poolt äärmiselt suur tunnustus, kuid objektiivselt muidugi täiesti paikapidamatu hinnang kerglase Harry Jannseni kohta. Siit on aga ilmne, et Harry Jannseni «baltlase poliitika», mida ta oli juba arendanud «Eesti Postimehes»⁷² ja mida ta veel aktiivsemalt hakkas 1882. a. propageerima oma ajalehe «Die Heimath» veergudel, oli täiel määral Soomest inspireeritud.⁷³

Huvitav on Y. poolt antud iseloomustus Jakobsoni programmile. Jakobsoni põhiveendeks olevat arvamus, et sakslastelt ei võivat eestlastele oodata mitte midagi head. Praegused seadused (s. o. Balti erikord) olevat nii saksameelsed, et neist ei või eestlastele mingit kasu olla. Parem kehtestatagu juba Vene seadused, venelastega võivat toime tulla, kui vaid sakslastest pääsetaks. «Venelaste» seaduste kohandamisel Eesti oludele tulevat aga püüda need koostada nii eestimeelsetena kui võimalik ja teha ainult nii palju mööndusi, et valitsus nende kehtestamisega soostuks. Esijoones soovitatavat jakobsonlaste poolt taotleda semstvo sisseseadmist. Semstvos saab asjaajamisekeeleks olla ainult eesti keel, mida kõik oskavad. Ka sakslased oleksid siis sunnitud eesti keeles asju ajama. See oleks aga sakslusele suureks löögiks, sest praegune sakslastest ametnikkond asenduks sellises olukorras varsti eestlastega, kes siis omandaksid kubermangus juhtiva koha. Kas eestlastest ametnikud suudavad püsida, ilma et nad venestuksid, see olevat jakobsonlaste arvates tuleviku küsimus, mille üle praegu ei tarvitsevat muretseda. Sakslaste võimu vähendamiseks taotlevat Jakobson ka kooli äravõtmist kiriku ja aadli käest ning eestlastest koosnevate koolinõukogude moodustamist, mis alluksid ministeeriumile. Et valitsus sellega nõustuks, tahtvat ta külakooli sisse viia vene keele.

Y. kirjelduses Jakobsoni poliitilise programmi kohta (sotsiaal-majanduslikke nõudmisi ta ei puuduta) on ilmekalt esitatud motiivid, mis ajendasid eesti kodanliku demokraatia semstvokorralduse toetamisele. Suhteliselt progressiivse semstvo-organisatsiooniga loodeti järelikult hävitada Balti erikorra seisuslik haldusaparaat. Nõudmine, et kõik semstvoametnikud oleksid eestlased, tähendas ühtlasi ametnikkonna demokratiseerimise taotlust. Semstvo ametnikud oleksid sel juhul komplekteeritud talurahvaliku päritoluga intelligentsi hulgast. Yrjö-Koskineni käsitlusest

⁷² «Eesti Postimees» 1880, nr. 21—24.

⁷³ Seda oletas juba A. Jürgenstein (vt. Eesti Biograafiline Leksikon, Tartu, 1926—1929, lk. 167). Praegu võib kogu H. Jannseni baltluse-kontseptsiooni ja ajalehe «Die Heimath» väljaandmisele asumist tõestatud pidada soomlaste initsiatiiviks. Vt. alamal.

nähtub aga seegi, et Jakobsoni poliitika tsaarivalitsuse suhtes ei olnud naiivne «keisri armule» lootmine, vaid läbikaalutud realistlik taktika, mille abil eesti talurahvale soodsaid reforme nõutati.

Jakobsoni eeliseloomustatud püüdlustesse suhtus Y. eitavalt, esitamata neile konkreetseid vastuväiteid. Selle asemel kordas ta «jannsenistide» hinnangut Jakobsoni isiku kohta, esitades selle järgmiselt: «Jannsenistid väidavad veenvalt, et Jakobson on petja ja räägivad tema majanduslikest pettusafääridest. Ta olevat esialgu oma rahvast armastanud, kuid on viimaks liitunud venelaste kooriga ja on nüüd venelaste sulane.»⁷⁴

Selliselt oli soome konservatiivse kodanluse autoriteetne juht 1880. a. avalikult sõna võtnud Jakobsoni vastu.

Svan oli oodanud oma artiklile vasturünnakuid, nagu nähtub tema kirjust Cajanderile.⁷⁵ Omalt poolt vastab ta Y-le väga ründavalt. Y. kirjutise terav toon sundivat tedagi olema senisest avalikum. Ta tõrjub resoluutselt tagasi süüdistuse sihilikkuses, ja et on raske halvasti kirjutada inimestest, kelle külalislahkust on kasutatud, seepärast väljendunud ta elmises artiklis mõõdukalt. Kui ta oleks tahtnud Eesti olusid mustade värvidega maalida, nagu Y. talle ette heidab, siis võiks ta kirjutada, milliste ebakorreksete võtetega oli Eestis arendatud võitlust laulupeo repertuaari ümber ja kuidas Jakobsoni oli igal sammul koheldud ebaõiglaselt. Nii ei olevat Jakobsoni loodud laulu sõnade puhul, mida laulupeol lauldi, mitte ära märgitud autorit. Jakobsonile olevat saadetud telegramm laulupeo toimumisest viimasel momendil — tema aga olnud sel ajal Riias ja pole peost teada saanud. Rosenthali peokõne olnud piiritu sakslaste kiitmine ja kummardamine, otse lõimitamine viimaste ees. Üsna kummaline olnud aga olukord, kui Hurt peosöögil kitsas ringis tõstnud klaasi soomlaste terviseks eestikeelse tervitusega, millele soomlased vastanud soome keeles, soovides eesti keelele suuremaid eluõigusi. «Eesti Postimehe» toimetaja härra Harry Jannsen tõrjunud aga oma saksakeelse kõnega otsekohe eestlaste peast kõik soomlaste vastusega tekkinud mõtted.⁷⁶ Svan mõistab hukka sellise saksameelse käitumise ning toetab innukalt Jakobsoni ennastohverdavat tegevust oma rahva heaks. Resoluutselt tõrjub ta tagasi Y. etteheite, et tema, Svan, olevat end seganud eestlaste siseasjadesse. Tulevat nii välja, et sündmustest Eestis ei tohtivat rääkida, kui seda ei tehta jannsenistide seisukohast.

Soomes puhkenud vaidlus eesti rahvusliku liikumise kahe leeri üle sai üsna pea Eestis tuttavaks. Sama, 1880. aasta suve lõpul käis Soomes Mihkel Veske, kes pärast naasmist kirjutas

⁷⁴ «Hämeen Sanomat» 1880, nr. 33.

⁷⁵ SKSA, C. G. Svan P. Cajanderile 9. VIII 1880.

⁷⁶ «Hämeen Sanomat» 1880, nr. 35.

C. R. Jakobsonile oma reisimuljetest ja 1879. ja 1880. laulupidude kohta avaldatud artiklitest Soome ajakirjanduses järgmiselt: «Üks Soome õpetatud mees, kes Tallinna laulupidul oli, mag. Svan, on ühte Soome lehte «Hämeen Sanomat» sellest kirjutanud, kus tema Jannsenite perekonda laidab, et liig Saksad ja viha C. R. Jakobsoni vastu ilmutavad. Teine Y. vastas selle peale, püüdis Jannsenite eest seista ja süüdi Jakobsoni ja selle partei peale ajada. Siis kirjutas Svan, -n märgi all, neljas selle lehe numbris Jannsenite vastu, Jakobsoni ja tema sõprade poole, kus ta ka Harry J. sõnu ja Jakobsoni sõnu ümber pani, iseäranis ka Baltlaste kohta. Lõppeks andis -n teadusi Jannseni kontrahist, ütles, et temal üks tükk sellest kontrahist olla, ja andis sealt saksa sõnugi kõne märkide vahel. Ta ütles, et Hurtti lähemate sõprade läbi asi ilmsiks tulnud, ja ilmutas ka kontrahi all seisvaid nimesid, H. v. Samson, Aleksander v. Oettingen ja Willigerode. Svan andis kõik need numbrid minule ja tõutas neid ka Teile saata.»⁷⁷

Veske kiri kinnitab veel kord ühelt poolt C. G. Svani ja teiselt poolt Yrjö-Koskineni rühmituse seisukohtade erinevust eesti rahvusliku liikumise kohta.

M. Veske kirjast huvitab meid veel järgmine lõik: «Sagedaste küsiti minu käest «Sakala» ja «Eesti Postimehe» vaidlemise asjast ja ma andsin oma teadmiste järele seletusi. «Sakala» ja Jakobson on Soome vendadele väga tuttavad sõnad, ka talupoegadele. Igalt poolt kuulsin Sakalale õigust andma ja Postimehe püüdmist laitma ja Baltlasi naerma.»⁷⁸ Muidugi on Veske väljendus «igalt poolt» liialdus. Aga asjaolu, et Soome kohalikes ajalehtedes ilmus «Sakala»-sõbralikke kirjutisi, et Veske märgib «Sakala» pooldajatena talupoegi, et ta ise sai eriti sooja kontakti mõningate üliõpilasringkondadega (Häme Osakond), see näitab, et eesti kodanlikul demokraatial oli Soomes siiski rohkem pooldajaid kui «üks ainus inimene», nagu seda arvas Aspelin.⁷⁹ Poolehoiuavaldustes Jakobsonile ja «Sakalale» kajastub ilmselt just neil aastail esilekerkiv opositsioon Yrjö-Koskineni konservatiivse rühmituse vastu Soomes endas.

Koskineni ja Aspelini suhtumine eesti poliitikategelastesse saab kinnitust K. A. Hermannini märkmetest oma Soome-reisi kohta detsembris 1880.⁸⁰ Astudes esimesi samme ühiskondlik-

⁷⁷ KM KO, Mihkel Veske C. R. Jakobsonile 8. X 1880.

⁷⁸ KM KO, Mihkel Veske C. R. Jakobsonile 8. X 1880.

⁷⁹ KM KO, J. R. Aspelin H. Jannsenile 14. I 1882.

⁸⁰ KM KO, f. 41, M 2 : 2, K. A. Hermannini märkmik-taskuraamat. Viimase olemasolule juhtis käesoleva artikli autori tähelepanu ENSV TA Kirjandusmuuseumi töötaja sm. Kaldjärv. Hermann fikseerib selles kolm olulist külas-käiku ja jutuaajamist Soomes: 7. dets. Yrjö-Koskineni, 16. dets. J. R. Aspelini ja 23. dets. J. V. Snellmanni juures.

poliitilises elus, kuulus ta selgesti kodanlik-klerikaalsesse suunda. Konservatiivne Hermann otsis Soomes muidugi sidemeid mõttekaaslastega ja leidis nad kiiresti. 7. detsembril 1880 külastas ta Yrjö-Koskineni ja märkis seal toimunud jutuajamise kohta oma päevik-taskuraamatusse järgmist: «Räägiti iseäranis Soome ja Eesti vaheolu üle. Koskinen arvas, et see väga suur kahju on, et Eesti rahvas gubermangude poolest kahte jakku on jagatud. See keelab nii hästi vaimu poolest kui politikalist edenemist. Siis küsisin temalt nõu, kas ehk oleks vaja ühte brochuri välja anda, et rohkem Saksa meelelisi Eestlasi Eesti rahva juure tagasi pööraks ja selle poole hoiaks. Ta kiitis seda hääks. Siis arvas ta ka, et meie Eesti rahvas peaks rohkem Soome rahva ligemalle astuma. Soome rahva üle rõõmustas ta, et see nüüd hästi valitsuse ohjas kui ka suurkooli juhatause pea enamast jaost oma kätte saab. Siis räägiti säääl (sest et ka / edasine rida pole loetav/. Prof. K. küsis, mis meie Eestlased siis teeksime /järgmised poolteist rida teksti on Hermannil mustalt tindiga maha kriipsutatud/. Mina vastasin, et meil niisugusi mõtteid ei olegi ja arvasin, et kõige parem on Eesti rahvale kui end politikast kõrvale hoiab ja üksi üleüldise hariduse eest tööd teeb.»⁸¹ Seda olevat siis ka soomlased kõige mõistlikumaks pidanud.

Mahakriipsutatud ridade mõte, mis Hermannil nii ära kohutas, et ta sellekohast lauset ei julgenud loetavaks jätta, selgub märkmiku sissekandeist järgmiste külaskäikude kohta (16. det. ja 23. det.). Neis on jutt soomlaste poolt võimalikuks peetavast «Vene riigi lagunemisest». Hermann viitab, et sama küsimus olnudki kõne all ka 7. detsembril. Järelikult küsis Yrjö-Koskinen Hermannilt, mis eestlased siis teeksid, kui Vene riik laguneb. Niisiis mõlgutab Soome kodanlus 1880. a. endiselt samu mõtteid, mis olid olnud päevakorral Krimmi sõja ajal. Mängides mõttega Vene impeeriumi poliitilisest lagunemisest, kaitses aga soome kodanlus tsaariimpeeriumis valitsevat reaktsioonilist sotsiaal-poliitilist korda. Kujukalt kajastub see soome kodanluse poliitilise patriarhi J. V. Snellmani õpetussõnadest K. A. Hermannile 23. detsembril 1880. Hermann fikseerib Snellmani arvamuse, kes öelnud, et seni kui Venemaal valitsevat absoluutne monarhia, ei tarvitse eestlaste olukord olla halb. Keiser võivat kaitseda eesti rahvast. Kui aga Venemaa saab konstitutsiooni, mis varem või hiljem sünnib, ja vene rahvuslik iseteadvus tõuseb, «siis on teiega kõik läbi»⁸². Eestlasi seega otse hoiatati isevalitsuse vastu võitlemise eest ja konstitutsioonilistki monarhiat peeti õnnetuseks. Sellised seisukohad teatavasti viisid vanasooime partei 90-ndail aastail rahvuslike huvide reetmisele, viisid kokkuleppele

⁸¹ KM KO, K. A. Hermannil märkmik, lk. 49—50.

⁸² «Dann ist es aus mit euch», KM KO, K. A. Hermannil märkmik, lk. 65.

tsarismiga ja loobumisele järjekindlast võitlusest Soome autonoomia eest.

K. A. Hermann'i vähesed märkmed osutavad, muide, tema enda ääretule naiivsusele ja poliitilisele mannetusele. «Üks «brochur», et rohkem saksameelseid eestlasi rahva juurde tagasi pöörduks», — see on kõik, milleni ta mõte ulatub. «Suurest poliitikast» olevat eestlastel aga parem kõrvale hoida. Teatavasti oli see ka järgmise «Eesti Postimehe» toimetaja J. Tõnissoni loosung, mis äraseletatult tähendas, et poliitikat ärgu tehku demokraatlikud massid ja proletariaat.

16. detsembril 1880 külastas Hermann Aspeline, kelle juures viibisid K. Krohn ja Th. Rein. Hermann pani selle külastuse jutuajamised kirja järgmiselt: «Jakobsonist ei pea Aspelin mitte väga lugu ja ei arva tema poliitikat hääks, sest et ta liialt Vene poole hoida ja Venelastega tahta «liebäugel»⁸³. Palju enam oli tema meelepärast Hurt'i programm. Kõik kolm herrad arvasivad, et Eestlaste lugu üpris raske on kahe vägeva rahva Venelaste ja Sakslaste vahel; siisgi olla vaja hoolega tööd teha, sest et keegi ei tea, mis tulevik toob. Jakobsonist ei ütelnud prof. A. ka seda hää olevat, et J. viha äratamist Sakslaste ja Eestlaste vahel oma eesmärgiks on teinud.

Ka siin kõneldi sest, mis siis kui W. r.⁸⁴ laguneks; kiideti hääks, et siis Soome ja Eesti rahvas kokku hoiaks. Kartus oli aga see, et vägev Saksa r. pääle tuleb, mis hoopis sandem oleks, kui V. valits. Aga arvati jälle, et Läti ja Lith. rahvas varjuks on.»⁸⁵ Märkustest selgub vaieldamatult Aspeline vaenulik suhtumine C. R. Jakobsonisse. Selle põhjuseks ei ole mitte ainult eri arusaamine eestlaste kõige otstarbekamast poliitilisest orientatsioonist. Aspelinile ei olnud vastuvõetav ka Jakobsoni võitlustaktika, mis pidas vajalikuks kasvatada eesti talurahvas klassiteadlikku vaenu saksa aadli vastu.

1881.—1882. a. avaldus soomlaste süvenenud huvi Eesti vastu arvukais Eesti olusid käsitlevais kirjutistes. Mõningat uut informatsiooni sisaldavad A. Granfelti artiklid ajakirjas «Valvoja» 1881.—1882. a. A. Granfelt, kes põhimõtteliselt toetas J. Hurta, suhtus lugupidamisega C. R. Jakobsonisse.

Granfelt alustab oma põhjalikku kirjutist eesti rahvuslikust liikumisest⁸⁶ küsimusega, miks kaotas populaarsuse hiljuti alles väga austatud Jannsen. Põhjuseks peab Granfelt Jannseni kokkuleppeid sakslastega. Nüüd on rahva juhiks ja kõige populaarsemaks ning lugupeetavamaks eesti poliitikuks C. R. Jakob-

⁸³ Silmi teha.

⁸⁴ Peab muidugi tähendama «Vene riik». See sissekanne mõtestab lahti ka eelmise, 7. dets. kohta käiva mahakriipsutatud rea Hermann'i märkmikus.

⁸⁵ KM KO, Hermann'i märkmik, lk. 52—53.

⁸⁶ A. Gt., Kansallisesta liikkeesta Virossa. — «Valvoja» 1881, lk. 385 jj.

son. Analüüsid Jakobsoni tõusu põhjusi, jõuab Granfelt objektiivselt õigetele järeldustele. Ta rõhutab, et Jakobsoni programm ja nõuded vastavad rahva vajadustele ning on kooskõlas eesti rahva enamiku tõekspidamisega. Jakobsoni poliitiline orientatsioon on populaarne, sest eesti rahvas on tõepoolest sõbralikult häälestatud vene rahva vastu. Mingit vene rahva vastast vaenu Eestis ei ole. Sakslased on aga alati olnud ja on praegugi eesti rahva verivaenlased ning rõhujad, neid vihatakse niivõrd, et ükski saksasõbralikkust propageeriv poliitik ei saavuta siin poolehoidu. Jakobson, kes võitleb sakslaste võimu täieliku hävitamise ja kõigi sidemete katkestamise eest sakslastega, ka saksa pastoritega, leiab täie toetuse. Ka Jakobsoni võitlus eesti talurahva maaga varustamise eest väljendab rahva enese püüdlusi.⁸⁷

On huvitav, kuidas Granfelt määrab ära eesti kodanlike demokraatide sotsiaalse baasi. Granfelt kirjutab, et «rahvameelsed» (s. o. Jakobsoni pooldajad) peavad vajalikuks hoolitseda mitte niivõrd jõukate taluomanike, vaid rentnike ja talurahva maata enamiku olukorra parandamise eest ning seavad esikohale võitluse kogu talurahva maaga varustamise eest. Seni on ainult vaevalt arvestatav osa rahvast suutnud talud päriks osta. Enamik talurahvast asub alles rentnikena mõisamaal ja peab tasuma üha tõusvat renti. Seepärast peavadki rahvameelsed maaküsimust Eestis esmajärgulise tähtsusega probleemiks.⁸⁸ Oleme teisel märkinud, et «Sakala» agraarprogramm objektiivselt vastas eesti talurahva keskmiste kihtide huvidele.⁸⁹ Granfeltile antud informatsioonist võib järeldada, et talurahva keskmiste ja kehvamate kihtide kaitsmine oli C. R. Jakobsonil teadlikuks eesmärgiks. Samas tõestab Granfelti artikkel järjekordselt, kui suurt tähelepanu osutati Jakobsoni leeris toleaegeisele Iirimaa sündmusile. Granfelt kirjutab, et eesti rahvameelsete arvates talurahva viletsus ja maapuudus ei ole küll veel kaasa toonud selliseid nähtusi kui Iirimaa, kuid mõlema maa olukord olevat niivõrd sarnane, et siingi võivat samad sündmused korduda.

«Sakala» artiklite analüüsi alusel võime teha järelduse, et iirlaste vabadusvõitlusest eeskuju võtmine oli eesti rahvusliku liikumise radikaalses leeris korduvalt kõne all olnud.⁹⁰ Granfelti käsitlus tõestab, et eesti kodanlikud demokraadid olid tedagi informeerinud arutlusist, mis kaalusid üleminekut seniseilt võitlusmeetodeilt iirlaste eeskujule, s. o. hoopis revolutsioonilisele taktikale. Kodanlikud demokraadid olid Granfelti

⁸⁷ A. Gt., Kansallisesta liikkeesta Virossa. — «Valvoja» 1881, lk. 393—394; 1882, lk. 380.

⁸⁸ A. Granfelt. Kansallisen liikkeen nykyinen kanta Virossa. II. — «Valvoja» 1882, lk. 381.

⁸⁹ Vt. Põhijooni majandusliku mõtte ajaloost, lk. 191.

⁹⁰ Sealsamas, lk. 211.

informeerinud ka talurahvarahutustest Eestis (muide ka Kanepi pastori Holsti tapmisest) ja rõhutanud, et seisustevahelised vahekorrad Eestis on äärmiselt pinevad. Rahvas on nii vaenulik ja umbusklik sakslaste vastu, et viimastest usutakse aina halba. Sügisel 1881 olevat Eestis levinud nn. dünamiidihirm. Rahvas polevat paljudes kohtades julgenud kirikusse minna, sest arvanud, et sakslased võivad kirikud dünamiidiga mineerida ja inimesed õhku lasta.

Granfelt ütleb õigesti, et Baltimaade saksa seadustest ei pea eestlased mingit lugu. Neid ei peeta Baltimaade vabadusteks, vaid sakslaste eesõigusteks. Rahvas ja Jakobson ei taha midagi säilitada saksa seadustest (s. o. Balti erikorrast) ja neist midagi päästa, nagu soomlased seda eestlastele on soovitanud, vaid tahavad need hävitada ja asemele saada Venes kehtivad seadused (esijoones semstvod ja rahukohtud), mis annavad eestlastele võimaluse suuremaid õigusi saada ja sakslased tagaplaanile tõrjuda. Rahva poliitiliseks sooviks Eestis peab Granfelt laiaulatusliku kohaliku omavalitsuse taotlemist ja sakslaste täielikku väljatõrjumist haldusest ja kohtukorraldusest. Nende eesmärkide eest ongi võidelnud C. R. Jakobson. Korrates saadud informatsiooni, kirjutab Granfelt, et seni on venelased eestlastele sakslastevastases võitluses abiks olnud. Päärisorjusest vabastamine ja uued seadused 1860. aastail on kehtestatud Vene võimu poolt. Kroonumaadel on rendid talutavad, samal ajal kui saksa mõisnikud rahvast verd välja imevad. Seepärast on arusaadav rahva ja paljude haritlaste heatahtlik suhtumine venelastesse.⁹¹ Kuid Granfelt annab edasi ka Eestis kuulnud kriitika tsaarivalitsuse poliitika kohta. Ta ütleb, et Eestis valitseb rahulolematu asjaoluga, et valitsus ei ole veel midagi teinud maata talurahva majanduslike hädade leevendamiseks. Ka seniseid poliitilisi reforme ei peetavat Eestis küllaldaseks, neile oodatakse ja loodetakse lisa. Kui seda ei toimu ja maakondade põhirahvastele ei võimaldata edenemist, kui alustatakse venestamist, siis sõprus venelaste vastu ei ole pikaajaline ja «rahvustunne, mis ju nii võimsalt on ärganud endistele rõhujatele vastupanemiseks, pöördub küll varsti ka uute rõhujate vastu.»⁹² Selliselt andis Granfelt edasi «Sakala» suuna tegelaste mõtteid. Sellist programmi Eestis muidugi trükiõnas avaldada ei olnud võimalik. Samuti polnud legaalses ajakirjanduses võimalik kirjutada, et tõsiselt mõtiskleti võitlusest iirlaste eeskujul.

Granfelti enda tõekspidamised on eesti «rahvameelsete» omist erinevad: tema pooldas ikkagi vanade olude, s. o. Balti erikorra kohandamist uutele nõudmistele ja arvas, et parem on linn käes kui kümme metsas. Samuti soovitas ta eestlastele ettevaatust

⁹¹ «Valvoja» 1882, lk. 388.

⁹² Sealsamas.

vene orientatsiooniga ja hoiatas Jakobsoni pahemale kaldumise eest, eriti aga iirlastest eeskuju võtmast.⁹³ Eri seisukohtadele vaatamata läbib Granfelti kirjutist lugupidav toon C. R. Jakobsoni vastu, keda ta ka oma hilisemas, 1883. a. kirjutatud nekroloogis nimetab eesti rahva sangariks.⁹⁴

Granfelti 1881. a. artikkel ei olnud vanasooime partei tegelastele vastuvõetav. See oli liiga Jakobsoni-sõbralik. Soome konservatiive häiris aga äärmiselt radikaalse kodanliku demokraatia tõusmine juhtivale kohale eesti rahvuslikus liikumises. J. R. Aspelin nimetab ühes kirjas H. Jannsenile C. R. Jakobsoni mõjulepääsu tulemusena Eestis kujunenud olukorda «äärmiselt raskeks ja ähvardavaks».⁹⁵

Sellises olukorras pidasid Soome konservatiivid vajalikuks astuda mõningaid samme eesti rahvuslikus liikumises toimuva võitluse mõjutamiseks.

Kaudselt võib selleks pidada juba neid innukaid küllakutseid Soome Kirjanduse Seltsi aastapäevale 1881. aastal, mida J. R. Aspelin ja A. Lönnbohm Tallinna laulupeol eesti nooremale haritlaskonnale üle andsid.⁹⁶ Lönnbohm tegi ettepaneku, et kõik eesti üliõpilased — neid oli tol korral 20 ümber — Soomet külastaksid.⁹⁷ Need kutsed väljendasid kindlasti siirast sõprust ja heatahtlikkust eestlaste vastu. Seda momenti rõhutab põhjendatult I. Harmas oma uurimuses. Kuid kahtlemata võis sel puhul kaasa mõjuda soov toetada konservatiivseid jõude Eestis.

Asi ei piirdunud ainult küllakutsetega. 1881. a. pöördui otseselt C. R. Jakobsoni poole tungiva soovitusel muuta oma poliitikat.

25. aprillil 1881 kirjutas Jakobsonile A. A. Borenius, arutades esialgu mõningaid sekeldusi «Sakala» tellimisega.⁹⁸ Kirja põhisaks oli «Sakala» sisulise külje analüüs. Märkides ära, et Eestis viibides on ta küllalt hästi näinud, kui sügavalt hierarhiline on alles Eesti ja Liivimaa vaimulike meelsus, ei olevat ta ometi nõus Jakobsoni suhtumisega kirikusse. Borenius kirjutas: «Kuid ma kardan, et «Sakala» hoiak selles küsimuses (s. o. kiriku asjades) ei kanna head vilja. Esimene samm eesti keele poliitilise ülevõimu kehtestamiseks saavutatakse kahtlemata siis, kui enamik kirikuõpetajakohti läheb eestlastele. Seega ei tule mitte kahetseda, vaid seevastu suureks õnneks pidada, kui paljud

⁹³ «Valvoja» 1881, lk. 394—395.

⁹⁴ I. H a r m a s. Tsit. käsikiri, lk. 144—145.

⁹⁵ KM KO, J. R. Aspelin H. Jannsenile I. XI 1881.

⁹⁶ I. H a r m a s. Tsit. käsikiri, lk. 207.

⁹⁷ SKSA, J. R. Aspelin vennale 9. VII 1880.

⁹⁸ KM KO, A. A. Borenius C. R. Jakobsonile 24. IV 1881. Borenius oli tellinud tagantjärele kõik «Sakala» aastakäigud ja nende eest ka raha ära saanud, kuid ajalehti pole talle saadetud. Korralikult sai ta kätte ainult jooksva aasta numbrid.

eestlased saavad õpetajakohtadele.» Jakobson oli teatavasti arvamusel, et see on ükskõik, kes kirikukantslist rahvast pimestab, saksa või eesti papp.

Teine «Sakala» seisukoht, mille vastu Borenius välja astus, oli ajalehe nõudmine vabastada koolid kiriku mõju alt ja seada nad ministeeriumi alla. Seegi nõudmine olevat Boreniuse arvates väär, sest saksa rahvuse poolt ei ähvardavat eestlasi mingi hädaoht, küll aga ähvardavat see tulevikus venelaste poolt. Viimaste vastu olevat protestantlik kirik kõige parem kaitse.

Lõpuks esitas Borenius üldistava põhjenduse oma eeltoodud «hoiatustele». Tema arvates ei tohtivat eestlased sisemiste vaenlaste, s. o. sakslaste vastu võidelda «võõra abiga», s. o. orienteeruda venelastele.⁹⁹

Me ei tea, kas Jakobson sellele kirjale üldse vastas. Võimalik, et mitte. Kuid on päris selge, et mingit leppimise soovitus kirikuga ta tõsiselt ei kaalunudki. Konservatiivne Borenius nägi kirikus soome kodanluse kõige paremat tuge. Jakobsonile oli aga võitlus kiriku vastu eesmärgiks omaette, mida ta mõistis hoopis laiemalt kui ainuüksi võitlust saksa pastorite vastu. Jakobson pidas teatavasti esmajärguliseks poliitiliseks ülesandeks «lugupidamist vaimulikkude vastu igapidi alt ära õonestada, kes ju igalpool inimesesoo katk on, mida aga meil veel õigeks ei peeta»¹⁰⁰.

Võitlus kooli vabastamise eest kiriku mõju alt, võitlus ilmaliku hariduse eest oli samuti üks keskseid Jakobsoni programmilisi nõudmisi. Ka suhtumine balti sakslastesse, esijoones balti-saksa aadlikesse oli Jakobsonil diametraalselt erinev soomlaste omast. Jakobson ei pidanud sakslasi «sisemisteks vaenlasteks», vaid võõrasteks vallutajateks — kunagiste anastajate järeltulijaks, kellest on tarvis lahti saada. On selge, et Jakobson ei saanud Boreniuse soovitusi arvestada.

Kaks päeva pärast esimese kirja ärasaاتمist kirjutas Borenius Jakobsonile uuesti, põhjendades seda asjaoluga, et tema eelmist kirjutist võidavat ehk valesti mõista.¹⁰¹

Borenius tõstab kõigepealt esile juba eelmises kirjas tüütuseni korrutatud mõtte, et venelased olevat eestlastele suuremad vaenlased kui sakslased, ja püüab seda pealetükkivalt kaitsta. Selle arvamuse kordamiseks poleks uus kiri muidugi mitte vajalik olnud. Miks Jakobsoni poole uuesti pöörduiti, see selgub kirja järgnevaist lõikudest. Borenius rõhutab neis, et kiri pole mitte ainult tema isiklik mõtteavaldus, vaid sündmuste areng Eestis ei olevat üldse enam vastuvõetav «soomlastele». Soomes olevat

⁹⁹ KM KO, A. A. Borenius C. R. Jakobsonile 24. IV 1881.

¹⁰⁰ KM KO, C. R. Jakobson J. Kölerile 4. X 1877.

¹⁰¹ KM KO, A. A. Borenius C. R. Jakobsonile 27. IV 1881.

alati väga hoolikalt püütud vene mõju vastu võidelda ja vene keele levikut takistada. «Me ei või seepärast mitte ilma suurima rahutuseta vaadata erinevale tegutsemisviisile vennasrahva juures.» Ja edasi: «Mis siin on välja öeldud, pole, nagu Teie hästi teate, mitte üksikarvamus, vaid seda jagavad kõik soome patriooidid.»¹⁰² Seega kriipsutab Borenius alla, et «kõik soome patriooidid» on «Sakala» poliitika ja võitlustaktika vastased. «Soome patriootide» all oli mõeldud muidugi soome kodanlikke poliitikuid. Borenium kirja saab mõista ainult nii, et see oli «soome patriootide» hoiatuseks Jakobsonile ja üleskutseks loobuda senisest võitlustaktikast. Kas Jakobson sellelegi kirjale vastas, me ei tea. Kuid oma tegutsemist ta siitkaudu mõjutada ei lasknud. Tulemused avaldusid varsti. 1881. a. sagesid soome ajakirjanduses avalikud Jakobsoni-vastased kirjutised, kusjuures üsna paljude nende teravalt vaenulike kirjutiste autor oli Borenium. Tema esimene sellekohane artikkel ilmus vastusena A. Granfeltile. Borenium oli äärmiselt häirinud Granfelti lugupidav toon C. R. Jakobsoni suhtes. Ta leidis, et Granfelt olevat eesti rahvuslikust liikumisest valesti aru saanud ja seda vääriti valgustanud. Boreniume käsituse järgi olevat rahvuslik liikumine Eestis põhiliselt Jannseni ja Hurda teene. Jannseni varasest tegevusest kirjutab ta ülistavalt, pidades teda eesti rahva esimeseks äratajaks, kuid on sunnitud mõnma, et Jannseni liit saklastega ei olnud Eestis populaarne. Borenium heidab Granfeltile väga teravalt ette Hurda paigutamist Jannseni leeri. Ilmselt loeti sellal Soomes müüda-vusloo paljastamise tagajärjel Jannsenit niivõrd diskrediteeritud tegelaseks, et sidemeid temaga sobivaks ei peetud. Borenium jätkab, et põhitööd rahva hariduse alal Eestis tegevat praegu J. Hurt ja tema mõttekaaslased. Borenium toob rea detaile Hurda kavatsusest ajalehte «Mesilane» välja andma hakata, mida «Sakala» ilmumine tõkestanud, ja tema hilisemast avalikust lõhest «Sakala» toimetajaga.¹⁰³ Need näitavad, et Boreniumel pidi olema tihe isiklik side kas Hurda endaga või tema lähedaste sõpradega, kellelt ta informatsiooni hankis.

Muide — J. Hurdasse suhtusid teisedki vanasooe partei liikmed väga suure lugupidamisega.¹⁰⁴

Borenium teeb üldse Granfeltile etteheiteid liigse sakslaste toetamise pärast. Boreniume järgi lasub kogu süü puhkenud tülis Jakobsonil. Viimast iseloomustab ta auahne isikuna, kes iga hinna eest tahtvat eesti rahva ainujuhiks saada ja selle tõttu kõigi teiste vastu intrigeerivat. Ometi mõõnab Borenium, et kahe rahvusliku liikumise suuna vastuolu ei ole ainult isiklik tüli, vaid on tingitud maailmavaatelisest erinevusest. Olulised lahku-

¹⁰² KM KO, A. Borenium C. R. Jakobsonile 27. IV 1881.

¹⁰³ «Valvoja» 1881, lk. 445—448.

¹⁰⁴ Vt. näiteks KM KO, J. Krohn J. Hurdale 11. VII 1881.

minekud mõlema suuna vahel ilmnevat usu- ja poliitilistes küsimustes. Jakobsoni suhtumine usuküsimusse olevat tõesti omane kõigile vabameelsetele poliitilistele suundadele, kuid vaenu kiriku vastu ei tohtivat teha eesti rahvusliku liikumise peatunnuseks, nagu seda tahtvat Jakobson. Sellega ei saavat Hurt kuidagi nõustuda. Boreniuse informatsiooni järgi ei kirjutanud Hurt 1881. a. palvekirjale alla sellepärast, et palvekirjas nõuti koolide viimist kiriku alt ministeeriumi alla. Hurdale mittevastuvõetavad olnud ka palvekirjapunktid, milles nõuti Venemaa eeskujul rahukohtute sisseseadmist ja politseikorralduse muutmist.¹⁰⁵

Asjaolu, et eesti kodanlik demokraatia osutas vajadusele laialdasemalt õppida vene keelt, kutsus esile Boreniuse teravaid etteheiteid. Surmapatuks peab ta H. Treffneri väljendust, kes olevat öelnud, et iga inimene, kes tahab olla haritud, peab oskama kahte keelt: emakeelt ja riigikeelt.¹⁰⁶ Borenius arvab, et ainult «sõge viha» sakslaste vastu võivad selliseid nõudeid esile kutsuda. Tema artikli peamõte väljendub kokkuvõttes, milles avaldatakse sügavat kahetsust, et eesti rahvuslik liikumine on läinud usuvastase ja venesõbraliku Jakobsoni kätte.

Millest oli tingitud Boreniuse artiklis avalduv soome kodanluse — võiks tõesti öelda — «sõge viha» vene keele ja vene mõjude vastu, saab selgeks, kui lugeda sedasama «Valvojat», kus Boreniuse artikkel ilmus. Soome kodanluse šovinistlikku iseloomu omandav võitlus vene keele vastu ei olnud kaugeltki võitlus ainult slavofoolide ja tsaarivalitsuse venestustendentside vastu, vaid oli nähtavasti olulisel määral võitlus vene eesrindliku ühiskondliku mõtte võimaliku mõju vastu Soomes. Just neil aastail pidas «Valvoja» vajalikuks avaldada teravaid artikleid vene revolutsioonilise demokraatia vastu. On üsna arusaadav, et parem vene keele oskus oleks tugevdanud vene progressiivsete jõudude mõju Soomes.

1881. a. teravaid sündmusi Eestis, võitlust Eesti Kirjameeste Seltsis ja dramaatilist seltsi juhtkonna vahetust jälgisid soome kodanlikud ringkonnad suure tähelepanuga ja valgustasid neid ajakirjanduse veergudel üsna üksikasjalikult. Informatsiooni sündmustest Eestis saadi esijoones «Sakalast» ja «Eesti Postimehest», kuid kindlasti ka kirja teel mõttekaaslastelt Eestis.

Kirjameeste Seltsi tüli oli käsitletud juba eeltsiteeritud Granfelti ja Boreniuse artiklites, kusjuures esimene püüdis neutraalse kõrvaltvaatajana sündmusi valgustada, teine aga võttis selgekujuliselt Jakobsoni-vastase hoiaku. Kirjameeste Seltsis toimunud lahkelist, eriti aga Soome auliikmete demonstratiivsest lahku-

---

¹⁰⁵ Et Hurt 1881. a. oli kohtu- ja politseireformi vastane, selle kohta senistest allikatest teateid ei olnud.

¹⁰⁶ «Valvoja» 1881, lk. 448.

misest siis, kui seltsi etteotsa sai C. R. Jakobson, oli kirjutis ka ajalehtedes «Uusi Suometar»,¹⁰⁷ «Helsingfors Dagblad» ja «Hämeen Sanomat».¹⁰⁸ Viimane esindas Jakobsonile sõbralikku suunda. Terav poleemika Kirjameeste Seltsi küsimuses tekkis ajalehe «Hämeen Sanomat» veergudel.¹⁰⁹ Siinsete artiklite põhiliseks autoriks oli C. G. Svan, osa kirjutisi on aga anonüümsed.

Soome auliikmete lahkumine Eesti Kirjameeste Seltsist oli muidugi avalik Jakobsoni-suuna vastane demonstratsioon. Kõike eelöeldut arvestades on see samm arusaadav. Sündmus ise kutsus Soomes esile suurema vastukaja kui Eestis. Selle kohta ilmus ajalehes «Hämeen Sanomat» 30. septembril 1881 sõnum, et keegi Eesti Kirjameeste Seltsist lahkunud liikmeist olevat kirjutanud soome auliikmeile ja õhutanud neid seltsist välja astuma.¹¹⁰ See sõnum häiris äärmiselt A. A. Boreniust, kes teravatoonilises kirjas toimetusele andis edasi ühe lahkunud EKS-i juhatuse liikme seletuse, milles rõhutati, et juhatusel ei ole kerkinud mõtetki «lugupeetud soome velledele ette kirjutada, mida need peaksid tegema.»¹¹¹ «Hämeen Sanomate» kirjasaatja vastab, et A. A. Boreniuse ja tema eesti sõprade etteheide on tehtud valel aadressil. 30. septembri sõnumis pole juttu olnud lahkunud juhatuse liikmete kirjast, vaid kellestki lahkunud liikmest — viimaseid on aga 60.¹¹² Seega jääb ajaleht oma endise väite juurde, et keegi eesti kodanlik-klerikaalse suuna tegelastest õhutas 1881. a. soome auliikmeid Kirjameeste Seltsist lahkuma.¹¹³ Uheks selliste kirjade autoriks võis olla Harry Jannsen, kes pidevalt informeeris soomlasi poliitilistest oludest Eestis. Osutades sündmustele Eesti Kirjameeste Seltsis, märgib H. Jannsen ise ühes kirjas Hurdale: «Sa leiad siin ühe pikema kirja, mis ma Aspelinile tema poolt tulnud kirja vastuseks olen üles pannud. Minu arvates on hää ja tarvilik, et nimelt Sina selle vastusega tutvaks saad ja seepärast palun loe tema läbi. Meie peaksime ülepea palju enam teine

---

¹⁰⁷ Vt. «Uusi Suometar» 1881. nr. 37, 44, 53, 69, 228, 262.

¹⁰⁸ «Helsingfors Dagblad» 1881, 20. ja 23. IX.

¹⁰⁹ Ajalehe toimetaja, liberaalne aadlik Uno v. Schrowe võttis vastu korduvalt ja võõrustas väga sõbralikult eestlasi oma kodus. Ei ole selge, kuid võrd tema isiklikult määras ajalehe suunda. Kuid temalt pärines sõbralik kiri Jakobsonile, milles tehti ettepanek ajalehtede vahetuseks. Olgu meenutatud, et ka M. Veske oma Soomes käigu puhul oli hämelaste üliõpilaskonna külaliseks.

¹¹⁰ «Hämeen Sanomat» 1881, nr. 41. Tõenäoliselt võiks soomlaste väljastumise kohta Eesti Kirjameeste Seltsist leida veel materjali Soome Kirjan-duse Seltsi arhiivist.

¹¹¹ Sealsamas, nr. 44.

¹¹² «Hämeen Sanomat» 1881, nr. 45.

¹¹³ Vt. «Sakala» 1881, nr. 37; Fr. Tuglas. Eesti Kirjameeste Selts, lk. 133. Tuglas kirjutab, et pole teada, kas soome auliikmeid seltsist lahkuma innustati või mitte. Eelöeldut arvestades võiks arvata, et seesuguseid katseid oli.

teise arvamistest ja töödest osa võtma, et kõik ühendatud meelel ja mõttel sünnib, mis juba hää tükike «organisatsioon» oleks.»¹¹⁴

Omalt algatusel hankisid kirja teel andmeid võitluse kohta Kirjameeste Seltsis ka soome tegelased ise. Nii kirjutas O. Lönnbohm 1881. a. J. Hurdale: «Mõnus oleks midagi jälle kuulda E. K. Seltsi lahkumisest, aga küll ma tean, et ma ei teie, pastori, käest palju teada saaks sellest, sest teie olete liig tark ja hell isamaa sõber, aga mõne muu käest. Meil vaieldakse ka ajalehtedes J. W.J:st ja J. R. J:st (peab olema C. R. J. — L. L.). Granfelt, U. Suometar ja Swahn on juba häälitsevad, minu kurk ja lahjad sõrmed sügelevad ka juba.»¹¹⁵

Kui jahe oli sel ajal suhtumine Jakobsonisse teatud soome ringkondades, seda näitab Snellmani juubeli ettevalmistamisega seotud tervitustelegrammide asi. Nagu kirjutab Svan, oli J. R. Aspelin teatanud juubelist Eestisse «jannsenistidele» ja palunud neid saata tervitustelegramm Snellmanile. Nähtavasti oli C. G. Svan avaldanud mõtte, et vastav soov tuleks esitada ka «Sakala» toimetajale, kuid peakomitee ei tahtnud seda ametlikult teha ja Aspelin ammugi mitte. Svan märgib, et peakomitee olevat siiski temale ülesandeks teinud Snellmani juubelist «Sakala» toimetajale teatada, mida viimane tegigi, märkides sealjuures: «Oleks hea, kui samale telegrammile võiks lisada Kreutzwaldi nime.»¹¹⁶ Ilmselt tahtis Svan sel teel saavutada Jakobsoni tervitusele suuremat kaalu. Pikemalt oli Svan episoodist telegrammidega kirjutanud M. Veskele. Kiri pole aga kahjuks säilinud.

Kui Jakobsoni mõjutamise katse A. A. Boreniuse kaudu ebaõnnestus ja kui soome auliikmete lahkumine Eesti Kirjameeste Seltsist ei saavutanud ikkagi soovitud efekti, siis algatasid soome kodanlikud ringkonnad 1881. a. veel ühe ürituse, millega kavatseti mõjutada sündmuste arengut Eestis. Peaosa selles ürituses oli ette nähtud Harry Jannsenile. H. Jannseniga oli tihe sõprusvahekorras J. R. Aspelin. Oma kirjades informeeris ta H. Jannsenit pidevalt poliitilisest olukorrast Soomes ja soovitas viimasel Soome olusid hoolega jälgida. H. Jannsenile kui «Eesti Postimehe» ajutisele toimetajale soovitas ta pidevalt võtta poliitiliste probleemide lahendamisel eeskujuna Soomest, mille olusid ta eesti omadega ekslikult täiesti analoogiliseks pidas. 1. nov. 1881 kirjutas näiteks Aspelin: «Ma kahetsen väga, et Sa nii vähe aega Soomele võid ohverdada. Sotsiaalsed olud siin ja seal on ju nii sarnased kui ei kuskil maailmas ja meie õnnelikumate

---

¹¹⁴ KM KO, H. Jannsen J. Hurdale 1. V s. a. Kirja järgnevas osas on otseselt juttu Kirjameeste Seltsist.

¹¹⁵ KM KO, O. Lönnbohm J. Hurdale okt. 1881.

¹¹⁶ KM KO, C. G. Svan C. R. Jakobsonile 18. V 1881.

institutsioonide tundmise kaudu võiksid Sa oma otsustes sealsete kohta kindlasti löögivõimsam olla.»¹¹⁷

Märkisime juba, et Harry Jannsen kujundas oma «baltlase» kontseptsiooni soome konservatiivide mõjul ja asus propageerima ideed, mille kohaselt Baltimaade rahvad peavad end esijoones tundma baltlastena ja kaitsma ühiselt Baltimaade eriseisundit ning alles siis eestlaste, lätlaste või sakslastena. Selle Baltimaade oludes täiesti ebareaalse mõtte praktilisest rakendamisest lootis Yrjö-Koskinen kogu Eesti poliitilise elu uuendamist. Oma Soomest laenatud kontseptsiooni kavatses Harry Jannsen levitada hakata saksakeelse ajalehe «Die Heimath» kaudu, mille eeskujuks oli rootsikeelne vanasoomlaste leht «Morgonbladet».

Ajalehe väljaandmise suhtes oli Harry Jannsen pikemalt nõu pidanud vanasoomse partei tegelastega. Enne järjekordset sõitu Soome 1881. a. (Soome Kirjanduse Seltsi juubelile) kirjutas H. Jannsen uue ajalehe väljaandmise kavatsusest B. F. Godenhjelmile: «Kui ma siis jälle koju pöördun, saab loodetavasti alustada teravat ja saagirohket sõjakäiku germaanluse vastu, sest plaan, millest ma Sulle põhijoontes teatasin, hakkab ikka enam realiseeruma.»¹¹⁸ Sama aasta lõpul saatis ta ajalehe projektid R. Aspelinile, kes asjast oli juba enne informeeritud. H. Jannsen palus Aspelini kaasa aidata «Die Heimathile» kaastöölise ja kirjasaatja otsimisel Soomest. Erinevalt omaaegselt põiklevast ja külmalt viisakast vastusest C. R. Jakobsonile asus Aspelin H. Jannseni mõtet väga soojalt toetama ja saatis prospektid edasi Soome suurematele ajalehtedele. «Uusi Suometar» avaldas nende kohta kirjutise üleskutsega «Die Heimathit» tellida. Aspelin märgib, et «Uusi Suometari» artikli «autoriks on küll vist kas Borenius või Granfelt. Nemad ja Lönnbohm (...) on meie kõige suuremad Eesti sõbrad ja on üldse Sakala vastu, kellel avalikult on üksainus kaitsja».¹¹⁹ (Mõeldud on Svani.) Aspelin asus innukalt «Die Heimathile» regulaarset kaastöölist otsima. Ta pidas nõu mitmete vanasoomse partei tegelastega võimaliku «Die Heimathi» kaastöölise asjus. Hinnates küsimust tähtsaks, kaaluti Soomes mitmeid kandidaate. Godenhjelmi kohta arvati, et tal ei olewat küllaldest poliitilist silmaringi. O. Donneril ei olnud Riigipäeva liikmena mahti korrespondendina tegutseda. «Uusi Suometari» toimetaja Löfgren toetas üritust, kuid ei saanud ajapuudusel korrespondendi kohustust enda peale võtta. Lõpuks jäädi peatuma jurist E. A. Forselli (Porvoo konsistooriumi sekretär) juurde, kes oli olnud «Morgenbladeti» esimene toimetaja.¹²⁰

¹¹⁷ KM KO, J. R. Aspelin H. Jannsenile 1, XI 1881.

¹¹⁸ Vt. KM KO, H. Jannsen B. F. Godenhjelmile 11. VII 1881.

¹¹⁹ Sealsamas, J. R. Aspelin H. Jannsenile 14. I 1882. Aspelin mõönab selleski kirjas oma «Sakala»-vaenulikul positsioonil asumist.

¹²⁰ KM KO, J. R. Aspelin H. Jannsenile 4. II 1882.

Enne seda «Die Heimat» veergudel ilmunud artiklitega Soome kohta polnud Aspelini sugugi rahul. H. Jannsen oli nende jaoks materjali hankinud rootsikeelsest ajalehest «Helsingfors Dagbladet». Keelelistel põhjustel ei saanud ta vabalt kasutada soome ajalehti. Aspelini see häiris ja ta soovitas parem juba tuua informatsiooni Soome kohta «Novoje Vremja» järgi, kus toimetuses töötavat Soomest pärinev «fennomaan» Jakoblev.¹²¹

«Die Heimathi» iga ei olnud pikk. Soomest ülevõetud poliitiline kontseptsioon ei leidnud Eestis toetajaid. Sellel ei olnud pooldajaid ei eestlaste ega sakslaste hulgas. Ajaleht jäi varsti seisma. Eesti poliitika mõjutamine selle kaudu ei osutunud võimalikuks. Harry Jannseni ajalehe ainsaiks tõsiseiks toetajaiks olid olnud soomlased.

1881. aastal on täheldatav veel üks oluline Soome-poolne püüdlus Eestiga sidemeid tihendada ja katse luua aktiivseks poliitiliseks koostööks sobiv organisatsiooniline vorm. Sel aastal toimus Soome Kirjanduse Seltsi 50 aasta juubel, millele oli Eestist kutsutud külalisi nii laulupeol kui ka ametliku kutse kaudu 1881. a. algul. Juubeli tähtpäev oli eesti tegelastele ebasobiv, sest just samal ajal pidi toimuma eesti seltside saadikute audients tsaari juures, kellele taheti üle anda palvekiri eesti kodanlike demokraatide poolt sõnastatud nõudmistega. J. Hurt, C. R. Jakobson, M. Veske — rahvusliku liikumise juhtivad tegelased — ei saanud Soome sõita. Kaheteistkümmeliikmeline Eesti delegatsioon Soome Kirjanduse Seltsi juubelile (nende hulgas M. Jürmann, M. Lipp, M. J. Eisen, A. Mõttus, J. Bergmann, Harry Jannsen, F. V. Ederberg, H. Treffner) ei olnud väga kaalukas. Enamik selle liikmeid kuulus nooremate kodanlik-klerikaalse suuna pooldajate hulka.

Soomes oli Kirjanduse Seltsi liikmete «estofiilide» hulgas tekkinud mõte kasutada eestlaste Soomes viibimist «Eesti keele sõprade» seltsi loomiseks. I. Harmas kirjutab soomepoolsete allikate najal, et küsimus seltsi asutamisest ja edasisest ühisest kultuuritööst olevat esmakordselt ametlikult kõne all olnud Soome Kirjanduse Seltsi 16. märtsi koosolekul, omavahel arutatud kavatsust juba varemgi.¹²² Sama kinnitab M. J. Eisen oma mälestustes. Eiseni arvates polevat sel kavatsusel olnud mingit poliitilist tagamõtet, soovitud ainult kultuuriliste harrastuste ja sidemete tugevdamist.¹²³ Võib siiski oletada, et Soome poolel oli ka teisi kaalutlusi. Me nägime, kui aktiivne oli sellal Soomes huvi Eestis toimuva poliitilise võitluse vastu, kuidas Soomes teravalt ja selgelt võeti seisukohad Eesti poliitiliste eri voolude poolt või vastu. Soomepoolne aktiivsus avaldus Jakobsoni mõjutamise

¹²¹ Tervitus lahe tagant, lk. 62; I. Harmas. Tsit. käsikiri, lk. 209—210.

¹²² I. Harmas. Tsit. käsikiri, lk. 209—210.

¹²³ Tervitus lahe tagant, lk. 62

katsetes kirjavahetuse kaudu, Jakobsoni-vastaseis ajakirjanduslikes väljaastumistes ja «Die Heimathi» asutamise toetamises. On tõenäoline, et 1881. a. plaanitsetud Eesti-Soome seltsi asutamine on üks lüli selliste sammude ahelas.

Soomepoolsed materjalid seltsi asutamise kavatsuse kohta vajavad muidugi täiendavat uurimist. Et soome kodanluse mõningais ringides kaaluti tõsiselt Soome-Eesti ühise poliitilise tegutsemise võimalusi, see polnud ainuüksi «sonimine», nagu arvab poliitiliselt naiivne Eisen. Vastupidist tõestab kas või eespool iseloomustatud soome kodanluse silmapaistva juhi Yrjö-Koskineni väljendus jutuaajamisel K. A. Hermanniga 1880. a. Yrjö-Koskinen oli rõhutanud, et eestlased ja soomlased peaksid kokku hoidma, kui Vene riik laguneb. Samuti tunnetati vajadust arutada seltsi asutamisega seotud küsimusi «salakoosolekul», kultuurilise lähenemise probleeme oleks võinud avalikult kõne alla võtta Kirjanduse Seltsi juubelil.

I. Harmas kinnitab, et kavatsetava seltsi asutamise koosolekust Kirjanduse Seltsi juubeli ajal võtnud ainsana eestlastest osa H. Jannsen.¹²⁴ M. J. Eiseni mälestuste järgi olevat aga restorani «Alppila» seks puhuks kokku kutsutud kõik pidulised-eestlased.¹²⁵ Kes neist tegelikult koosolekul viibisid, sellest on Eiseni ebamäärase sõnastuse järgi raske aru saada. Koosolekut kirjeldab ta aga nii detailselt, et tema isiklikus osavõtus sellest ei saaks olla kahtlust. Võimalik aga, et tegemist on kahe koosolekuga, et H. Jannseniga, keda soomlased täielikult usaldasid, toimus mingi erinõupidamine.

Soomlaste poolt viibisid «Alppilas» koosolekul Y. Yrjö-Koskinen, B. F. Godenhjelm, A. A. Granfelt, G. Svan, J. R. Aspelin, H. Appelgren-Kivalo, A. A. Borenus, A. Genetz, K. Koskimies, T. Schwindt, J. Lyly jt.

Koosolekut on nimetatud «Alppila» salakoosolekuks, sest see peeti registreerimatult ja lukustatud uste taga. Eisen arvab, et polevat olnud kavatsust mingit poliitilist koosolekut pidada, vaid ainult kultuurilisi küsimusi arutada. Kardetud aga, et Vene võimud võiksid kahtlustada, et nõupidamine on poliitiline salasepitisus Eesti-Soome ühisriigi asutamiseks. Et vene sandarmid ei juhtuks tulema, «istusime lukustatud uste taga», kirjutab M. J. Eisen.¹²⁶

Eiseni kirjelduse järgi olid asutamiskoosolekul ometi kõne all mitte ainult kultuurilise lähenemise küsimused. «Kultuurilise töö kõrval püüdsid mõned koosolijad töökavasse majandustki võtta. Mitte ainult selles mõttes, nagu Lönbohmi esitas, et eestlased lasku kirjandust Soomes trükkida, kus tsensuur niisuguseid

¹²⁴ I. H a r m a s. Tsit. käsikiri, lk. 210.

¹²⁵ Tervitus lahe tagant, lk. 62.

¹²⁶ Tervitus lahe tagant, lk. 62.

raskusi ei tee kui Eestis, et soovitati isegi Eesti ja Soome vahe-
list kaubandust hõimurahvaste kätte. Harry Jannsen katsus pro-
pagandat koguni «Linda» seltsile teha. Teised jälle töid eesti
patronaadi-õiguse päevakorraks.»¹²⁷ Need katkendlikud märkused
näitavad ometi, et koosolekul nii Eesti sisemised poliitilised olud
kui ka Soome-Eesti suhtlemise majanduslik-poliitiline külg kõne
all oli. Ka I. Harmas kirjutab, et osa koosolijaid pidas liiga
kitsaks tööplaani, mis rajanes ainult kultuuritööl, ja tõstis esile
majandusliku koostegutsemise vajaduse.¹²⁸ Need suunad koos-
olekul siiski enamust ei saanud.

Koosolek ise jäi ühekülgsele soomepoolseks. Eesti kodanluse
mõjukaist juhtidest kedagi kohal ei olnud. H. Jannsenit hindasid
soomlased küll kõrgelt ja lootsid temast palju, Eestis ei olnud
tal aga kuigi suurt kaalu ka mitte kodanlik-konservatiivses leiris.

Nõupidamisel otsustati lõpuks Soome-Eesti selts asutada ja
seltsi põhikirja väljatöötamine tehti ülesandeks C. G. Svanile.
Tema koostatud projekt — meil ei ole seda kahjuks kasutada —
ei leidnud heakskiitu. See on arusaadav. Svani seisukohad Eesti
küsimumses erinesid põhjalikult Koskineni, Aspelini, Godenhjelmi,
Boreniuse jt. omadest. Svan olevat põhikirja hiljem koos Gran-
feltiga mitu korda ümber töötanud, kuid nagu I. Harmas kirjel-
dab, tüdinud ta lõpuks sellest ja asi jäänud soiku. Tegemist pole
muidugi ainult Svani tüdimusega. Soome konservatiivse kodan-
luse juhtide poolt plaanitsetud Eesti-Soome seltsiks ei olnud
1880. aastate algul reaalselt alust, kuna sellesse seltsi ei oleks
koondunud demokraatlikke jõude ei siit- ega sealtpoolt Soome
lahte. Küll aga osutus progressiivseks Eesti ja Soome ühise
kultuurilis-poliitilise organiseeritud tegutsemise mõte, eriti tea-
duslik uurimistöö keele, folkloori, etnograafia alal. See külg jäigi
järgnevatel aastakümnetel Eesti-Soome suhetes domineerima.
Kitsast «Eesti keele sõprade» seltsi plaanist kasvas välja idee
teadusliku soome-ugri seltsi loomiseks, mis 1883. a. asutati ja
mille tegevus rahvuskultuuriliste uurimuste alal on olnud suure
ja püsiva väärtusega.

* * *

Jääks üle valgustada veel üht episoodi, mis kinnitab mitmeid
eespool esitatud mõtteid.

19. märtsil 1882 suri C. R. Jakobson. Vapustavast sündmu-
sest teatas Soome Granfeltile telegrammiga nähtavasti M. J. Ei-
sen. Granfelt saatis Tartusse M. Veskele telegrammi ja palus, et
Jakobsoni hauale asetataks matustel pärg soome üliõpilaste
nimel. Veske oli aga juba Jakobsoni haiguse ajal sõitnud Kurg-

¹²⁷ Tervitus lahe tagant, lk. 62.

¹²⁸ I. Harmas. Tsit. käsikiri, lk. 210.

jale ja telegrammi sai 26. märtsil Veske korterist kätte sinna juhuslikult läinud üliõpilane Raska. Eisen kirjutas Granfeltile samal päeval, et Veskele on küll telegramm järele saadetud, aga see jõuab vaevalt päralt. Tartust enam Kurgjale sõita ei jõua — matuselised olid juba eelneval päeval ära sõitnud. «Siiski võib olla, et Teie soov osalt ometi Dr. Veske poolest on täidetud. Nagu ma nimetasin, telegrahveerisin ma temale, et ta soovi kuidagi viisil püüaks täita. Kui ta Väandras kusagilt mõne pärja juhtub saama, siis paneb ta selle vististe soomlaste nimel hauale. Paela, valget ja sinist ei ole temal seal aga küll mitte saada. Niisama ei tea Veske mitte, et pärg Soome üliõpilaste nimel hauale peab pandama, sest seda ei seisnud Dr. Veskele saadetud telegrammis mitte.»¹²⁹ Soomest oli telegramm saabunud niivõrd moonutatud kujul, et Tartus seda esialgu dešifreerida ei suudetud.

Paari päeva pärast saadab Eisen järgmise kirja Granfeltile: «Ehk meie siit Tartust pühapäev Dr. Veskele järele telegrahveerisime ja teda palusime, et tema Soomlaste nimel pärja Jakobsoni hua peale paneks kui ka mõne sõna kõneleks, ei ole see temal ometi mitte võimalik olnud, sest et ta meie telegrammi mitte matuse ajaks kätte ei ole saanud.»¹³⁰ Samast kirjast saame teada, et Jakobsoni matuseks on läkitatud veel telegramm Viiburist, kuid seegi ei jõudnud päralt.

Need sõnumid vajavad analüüsimist. Jakobsoni surma puhul ei saada kaastundetelegrammi Soome Kirjanduse Selts, kus juhtivaiks tegelasteks olid vanasooime partei liidrid. Pärja paluvad panna soome üliõpilased, seda kriipsutab Granfelt eriti alla. Meenutagem, et Veske oli leidnud Soomes sooja kontakti mõningate üliõpilasringidega, kes Jakobsonile ja «Sakalale» poolehoidu avaldasid. Üks telegramm oli Viiburist. Kahjuks ei ole teada, kellelt. Teada on aga, et Viiburi üliõpilaskond oli sellal Soomes üks radikaalsemaid. Tundub, et soome konservatiivse kodanluse juhid ei tahtnud reageerida C. R. Jakobsoni surmale kaastundeavaldusega.

Jakobsoni surmast kirjutas pikemalt A. A. Granfelt. Osutades Jakobsonile kui väljapaistvale poliitilisele võitlejale ja tõelisele ning tunnustatud rahvajuhile suurt lugupidamist, märkis Granfelt, et Jakobsoni matusele oli saabunud esindajaid kõikjalt, ainult sakslastest ja soomlastest ei kuulnud midagi.¹³¹

Seegi tõestab, et soome konservatiivne kodanlus oli 1882. a. üsna selgesti tõmmanud piiri enda ja eesti kodanliku demokraatia vahele. Seevastu oli viimasel tekkimas poolehoidjaid soome radi-

¹²⁹ KM KO, M. J. Eisen A. A. Granfeltile 14. 26. III 1882.

¹³⁰ Sealsamas, M. J. Eisen A. A. Granfeltile 20. III 1. IV 1882.

¹³¹ A. G[r a n f e l]t. Kansallisen liikkeen nykyinen kanta Virossa. — «Valvoja» II 1882, lk. 358.

kaal-demokraatlikes ringides, mis 1880. aastate algul hakkasid organisatsiooniliselt konsolideeruma.

Eelnevad märkmed eesti rahvusliku liikumise kahe suuna võitluse kajastusest Soomes aastatel 1878—1881 näitavad, et vastavalt soome kodanluse kihistumisele oli Soomes kujunenud nii eesti kodanlik-klerikaalse kui ka kodanlik-demokraatliku suuna pooldajaid. Radikaalse kodanlik-demokraatliku suuna mõjulepääs Eestis ei olnud meele järgi soome konservatiivsele kodanlusele, kes ei jäänud Eesti sündmuste puhul ainuüksi pealtvaataja ossa, vaid püüdis astuda mõningaid samme oma eesti mõttekaaslaste toetamiseks ja tegi katset mõjutada eesti talurahva demokraatlikku juhti C. R. Jakobsoni senisest mõõdukamale tegevusele. Need katsed ja soomlaste poolt pakutud poliitiline programm, mis oli Eesti olude jaoks ebareaalne ja mille teostajaks pidi saama H. Jannsen, jäid praktiliste tulemusteta.

1880. aastatel muutus eesti rahvuslik liikumine oma olemuselt. Kapitalismi lõplik võidulepääs, klassivastuolude teravnemine ja proletariaadi võitluse aktiveerumine juba kodanliku ühiskonna raamides, aga samuti tsarismi venestuspoliitika lõid uue sotsiaal-poliitilise olukorra. Sel taustal muutus ka Soome-Eesti suhtlemine, milles varsti olulise koha omandasid proletaarse solidaarsuse alusel kujunevad eesti ja soome tööliklassi sidemed. See on aga juba uus probleem.

О ПОЛИТИЧЕСКИХ СВЯЗЯХ ЭСТОНСКИХ И ФИНСКИХ ОБЩЕСТВЕННЫХ ДЕЯТЕЛЕЙ В КОНЦЕ 1870-х, В НАЧАЛЕ 1880-х ГОДОВ

Л. А. Лооне

Резюме

Статья является продолжением исследований автора о политических связях эстонского и финского национальных движений. В настоящей статье рассматриваются отношения руководителей эстонского и финского движений в конце 1870-х и в начале 1880-х годов. Автором использовано значительное количество финских источников.

Автор выявляет отношение политических руководителей финской буржуазии к возникшим в эстонском национальном движении двум направлениям: консервативно-клерикальному и радикальному, буржуазно-демократическому. В соответствии с дифференциацией финской буржуазии в Финляндии появились сторонники того и другого направления.

При посещении эстонских певческих праздников в 1879 и

1880 г. финские гости могли убедиться, что руководящие позиции в эстонском национальном движении к этому времени перешли к буржуазным демократам. Такое положение не устраивало консервативную группировку финской буржуазии во главе с Юрьё-Коскиненем. Ей была неприемлема радикальная борьба вождя эстонских демократов К. Р. Якобсона против прибалтийско-немецкого дворянства и лютеранской церкви, его стремление найти в России единомышленников, надежда на дальнейшие правительственные реформы.

Консервативные деятели финской буржуазии поддерживали культурные стремления эстонского народа, но советовали руководителям эстонского национального движения договориться с либеральными кругами немецкого дворянства о некотором расширении прав эстонского народа, чтобы затем совместно защищать обособленность прибалтийского края и выступать против руссификаторских тенденций. Такие призывы свелись по сути дела к защите реакционного прибалтийского «особого порядка» и были для эстонской буржуазной демократии полностью неприемлемы.

В 1879—1882 г. в финской периодике разгорелась острая дискуссия по поводу эстонского национального движения, так как и эстонские буржуазные демократы нашли здесь сторонников (К. Г. Сван) и доброжелателей (А. Гранфельт).

Консервативные деятели финской буржуазии сделали в 1881—82 г. несколько попыток повлиять на события в Эстонии и поддержать своих эстонских единомышленников. Было оказано давление на К. Р. Якобсона с целью добиться его отказа от «прорусской» ориентации. Когда эта попытка не увенчалась успехом, в финской буржуазной печати участились враждебные в отношении Якобсона статьи. Финские почетные члены Эстонского Общества литераторов демонстративно отказались от своего членства, как только руководителем Общества был избран Якобсон. В 1882 г. на основе советов финских консерваторов эстонский журналист Харри Янзен начал издавать газету «Die Heimath», в которой пропагандировалась политика примирения эстонского крестьянства с немецким дворянством. Газета не нашла сколько-нибудь значительного количества читателей. Не удалась и задуманная финскими деятелями попытка основать специальное эстонско-финское общество.

Отношения руководителей эстонского и финского национальных движений в XIX в. выражали прогрессивную тенденцию сближения народов. Со стороны финнов неоднократно оказывалась помощь неокрепшим еще культурным стремлением эстонского народа.

Характер же отношений во многом определялся социально-политической позицией руководителей как эстонского, так и финского движения.

POLITISCHE BEZIEHUNGEN ZWISCHEN FINNEN UND ESTEN ZUR ZEIT DER ESTNISCHEN NATIONALEN BEWEGUNG (ENDE DER 70ER BIS ANFANG DER 80ER JAHRE DES VORIGEN JAHRHUNDERTS)

L. Loone

Zusammenfassung

Mit dieser Abhandlung beschließt der Autor seine Arbeit über die estnisch-finnischen politischen Beziehungen während der estnischen nationalen Bewegung. Hier werden die Ereignisse Ende der 70er und Anfang der 80er Jahre des vorigen Jahrhunderts behandelt.

Es wird gezeigt, wie die finnische Bourgeoisie sich zu den beiden Richtungen der estnischen nationalen Bewegung, zu der konservativ-klerikalen und der radikalen, bürgerlich-demokratischen verhielt. In Finnland gab es Freunde sowohl der einen wie auch der anderen Richtung.

Beim Besuch der estnischen Sängervereine in den Jahren 1879 und 1880 konnten die finnischen Gäste sich davon überzeugen, daß die führende Position in der estnischen Bewegung zu dieser Zeit in die Hände der radikalen bürgerlichen Demokratie übergegangen war. Solches war der konservativen finnischen Partei und ihrem Führer G. S. Yrjö-Koskinen nicht genehm. Der radikale Kampf der estnischen Demokraten gegen den deutschbaltischen Adel und die lutherische Geistlichkeit wurde ihrerseits nicht gutgeheißen. Da auch die estnischen bürgerlichen Demokraten und ihr radikaler Führer C. R. Jakobson in Finnland Freunde (C. G. Svan) und wohlwollendes Verständnis (A. Granfelt) fanden, so entstand in den finnischen Zeitungen in den Jahren 1879—1882 eine eifrige Diskussion über die estnische nationale Bewegung.

1881—82 machten die finnischen Konservativen einige Versuche, auf die Ereignisse in Estland einen Einfluß auszuüben. Sie versuchten C. R. Jakobson von seiner deutschfeindlichen und «prorussischen» Orientation abzubringen. Als dieses nicht gelang, wurden die feindlichen Artikel in der finnischen Presse häufiger. Die finnischen Ehrenmitglieder des Estnischen Vereins der Literaten legten demonstrativ ihre Mitgliedschaft nieder, sobald C. R. Jakobson zum Präsidenten des Vereins gewählt wurde. Unter dem Einfluß der konservativen finnischen Politiker fing der estnische, zum konservativen Lager gehörende Journalist Harry Janssen im Jahre 1882 an, eine deutschsprachige Zeitung («Die Heimath») herauszugeben, die in Estland das aus Finnland übernommene politische Programm propagieren sollte. Dementsprechend sollten sich die Esten mit den Deutschbalten

versöhnen, um zusammen mit ihnen die Sonderstellung des Baltikums gegen die zentralisierenden Tendenzen der Regierung zu verteidigen. Da ein solches Vorhaben objektiv eine Verteidigung der in den baltischen Provinzen Rußlands herrschenden halbfeudalen Ordnung und der privilegierten Stellung der Deutschen bedeutet hätte, fand das Unternehmen H. Jannsens keine Unterstützung der Bevölkerung. Auch ein im selben Jahre unternommener Versuch der finnischen Politiker, einen estnisch-finnischen Verein zu gründen, um dadurch aktiver die Geschehnisse in Estland beeinflussen zu können, mißglückte.

ИЗ ИСТОРИИ ЭВАКУАЦИИ ТАРТУСКОГО УНИВЕРСИТЕТА (1915—1918 гг.)

Л. К. Эрингсон

Кафедра истории СССР

Частичная эвакуация имущества и личного состава Тартуского (в то время Юрьевского) университета в годы первой мировой войны представляет большой интерес как с точки зрения истории университета, так и становления первых советских учебных и научных учреждений. Однако этот вопрос не получил еще должного освещения в исторической литературе. Буржуазными авторами он упоминается лишь мимоходом как совершившийся факт, без более подробного показа событий и анализа источников.¹ Несомненный интерес представляет исследование о предыстории Воронежского университета,² составленное бывшим тартуским профессором К. Сент-Илером, председателем эвакуационной комиссии университета. Автор имел в своем распоряжении протоколы Совета и Правления за 1918 г., переписку ректора с германскими оккупационными властями и личные воспоминания, поэтому его работа является и ценным историческим источником. О тяжелом положении Тартуского университета в период немецкой оккупации в 1918 г. достаточно подробно говорится и в интересном исследовании Я. Г. Райда «Под игом оккупации».³

В основу написания настоящей статьи положены, главным образом, архивные материалы, имеющиеся в фондах Тартуского университета и Попечителя Рижского учебного округа в Центральном государственном историческом архиве Эстонской ССР (ЦГИА ЭССР) и в фонде Министерства народного просвещения

---

¹ P. Põld. Tartu Ülikool. — «Eesti. Maa. Rahvas. Kultuur». Tartu, 1926; Tartu Ülikool. «Tartu», Tartu, 1927; Tartu Ülikool 1919—1929. Tartu, 1929; K. Laagus. Eesti Ülikool Tartus. Tartu, 1932.

² К. Сент-Илер. К истории Воронежского университета. — «Труды Воронежского университета», т. 1, Воронеж, 1925.

³ J. Raid. Okupatsiooni ikkes. Tallinn, 1966.

в Центральном государственном историческом архиве в Ленинграде (ЦГИАЛ).

Архивные материалы показывают, что проведение частичной эвакуации Тартуского университета — не единичный акт. Оно началось в 1915—1916 годах вывозом в Нижний Новгород и Пермь значительного количества ценного университетского имущества, без которого можно было еще продолжать учебную работу, и закончилось эвакуацией части личного состава университета в 1918 году в Воронеж. Без преувеличения можно сказать, что вопрос эвакуации наложил свою печать на всю университетскую жизнь в годы войны, вызывая напряженные споры как в университете, так и вне его, приведя в движение различные общественные силы. Как это все происходило в конкретных исторических условиях, — об этом и будет рассказано в нашем сообщении.

Мировая война, разразившаяся летом 1914 года, нанесла огромный материальный ущерб не только экономике царской России, но самым пагубнейшим образом сказалась и на работе учебных и научных учреждений, в том числе и на деятельности Тартуского университета. Большое количество студентов было мобилизовано на фронт, вследствие чего резко сократились т. н. специальные средства университета, получаемые от обложения студентов всевозможными видами платы за обучение. (В целях некоторого исправления положения было вновь разрешено принимать в Тартуский университет выпускников духовных семинарий; в российские университеты стали допускаться женщины). Уже осенью 1914 года были призваны в армию и 27 младших преподавателей, часть профессоров медицинского факультета поступила в распоряжение Красного Креста (Н. Бурденко, М. Чиж, М. Ростовцев, Д. Лавров, А. Цеге фон Мантейфель и др.). В новых клинических помещениях, в здании зоологического и геологического музеев разместились военные лазареты и госпитали; для нужд фронта использовались лаборатории медицинского и физико-математического факультетов. Учебную работу лихорадило резкое сокращение времени занятий (уже в 1915 году весенний семестр продолжался лишь 2,5 месяца).

В 1915 году царская Россия имела большие военные поражения: была оставлена Галиция, Польша, Литва, часть Белоруссии и Латвии. Тарту был наводнен беженцами, ранеными солдатами, в городе резко возросла дороговизна, начался квартирный и топливный кризис, стали распространяться эпидемии. Сюда эвакуировалось множество государственных учреждений, в том числе Курляндское губернское управление, Рижский политехнический институт, Рижское окружное учебное управление во главе

с попечителем. Все они нашли временный или более продолжительный приют в помещениях университета.

В связи с быстрым приближением фронта настоятельно встал вопрос об обеспечении безопасности и необходимости сохранения ценного в учебном и научном отношении университетского имущества. Началась подготовка к эвакуации университета в тыл.

По получении соответствующих предписаний свыше уже 16 июня 1915 г. Правление университета обязало всех директоров и заведующих учебно-вспомогательными учреждениями представить сведения об имуществе, подлежащем обязательному, а затем также и желательному вывозу из Тарту в случае эвакуации. Одновременно Правление сообщило, что вывоз имущества будет производиться лишь по распоряжению военного начальства и что местом эвакуации предусмотрена Москва (помещение физического института)⁴. 2 июля ректор проф. П. Пусторослев обратился к Московскому университету с просьбой сообщить, можно ли рассчитывать в случае эвакуации на предоставление помещений для хранения казенного имущества и для канцелярий Тартуского университета.⁵ Вскоре последовал ответ, что имущество можно принять, но канцелярии возможно с большими трудностями разместить лишь в полуподвальном этаже здания физического института. Совершенно отрицательный ответ был получен от Московского технического училища.⁶ В условиях возникших сомнений относительно Москвы в начале августа были посланы телеграммы городским головам Нижнего Новгорода, Ярославля, Екатеринбурга и Ростова-на-Дону со следующим запросом: «В случае эвакуации Тартуского университета согласны ли до возвращения университета в Тарту принять к себе университет, дать ему бесплатные помещения для кабинетов, лабораторий, аудиторий, разрешить преподавание медицины в клиниках».⁷ Буквально через несколько дней была получена ответная телеграмма от Нижегородского городского головы И. Сироткина: «Подходящие помещения найдем. Прошу командировать представителя».

Обрадованные таким радушием Правление и Совет решили 14 августа 1915 г. эвакуировать университетское имущество не в Москву, а в Нижний Новгород, куда были направлены от медицинского факультета декан проф. В. Афанасьев и от физико-математического факультета проф. К. Покровский. Одновременно постановили ходатайствовать перед Министерством на-

⁴ ЦГИА ЭССР, ф. 402, оп. 4, 1914—1918, д. 1493, л. 146.

⁵ Там же, 5, 1914—1918, д. 1921, л. 11.

⁶ Там же, лл. 12, 35. В Москву была вывезена лишь бронзовая статуя «бога Рейна».

⁷ Там же, оп. 4, 1914—1918, д. 1493, л. 204.

родного просвещения о немедленном временном переводе всего университета, мотивируя это тем, что «эвакуация университета, в случае производства её после начала учебных занятий в наступающем полугодии (начало семестра было предусмотрено 20 августа — Л. Э.), внесет сильнейшее расстройство в ходе преподавания, прерываемого на неопределенное время... Крайне нежелательно привлекать массу учащейся молодежи в г. Тарту, и без того переполненный, и ставить её в необходимость, в случае эвакуации университета, переезжать при крайне тяжелых условиях в другой город, куда будет эвакуирован университет». ⁸ Профессора Е. Петухов, Б. Срезневский, Э. Фельсберг, Д. Кудрявский и др. предложили в спешном порядке просить министерство об ассигновании 35 тыс. рубл. на укладку и немедленную эвакуацию всей библиотеки университета, так как её «ценность выражается не одной только исторической важностью сокровищ, но и высокой денежной стоимостью, простирающейся по приблизительному подсчету от 2 до 3 миллионов рублей.» ⁹

Все эти постановления Совета и Правления были через попечителя направлены в министерство и уже 22 августа последнее сообщило, что «вопрос о временном перенесении Тартуского университета в Нижний Новгород (кроме богословского факультета, который предполагается перенести в Петроград) встретил полное одобрение...» ¹⁰

Тем временем представители университета В. Афанасьев и К. Покровский добрались до Нижнего Новгорода, где их очень гостеприимно встретили. Для хранения имущества были сняты большие благоустроенные бараки, предлагались подходящие помещения и для проведения занятий. Да и город оставлял благоприятное впечатление: имелись электричество, водопровод, строилась канализация. 18 августа они телеграфировали в Тарту: «Помещения грузам имеются, больничный материал достаточен, аудитории и кабинеты разместятся удовлетворительно, если еще получим заканчивающийся постройкой поземельный крестьянский банк... Едем в Петроград в министерство». ¹¹ Два дня спустя они сообщили, что для сравнения заедут и в Ярославль. Несмотря на то, что к этому времени поступили любезные предложения из Екатеринбургa, Ярославля, даже из Новочеркаска о готовности приютить у себя университет, Совет и Правление оставались при прежнем решении и приступили к активным действиям.

22 августа была образована эвакуационная комиссия в составе профессоров К. Сент-Илера (председатель), Э. Фельсберга

⁸ ЦГИА ЭССР, ф. 402, оп. 4, 1914—1918, д. 1493, лл. 177, 190.

⁹ Там же, л. 189.

¹⁰ Там же, л. 199.

¹¹ Там же, л. 202.

и К. Покровского, прозектора И. Георгиевского, ассистентов А. Кесслера, Н. Сахарова и приват-доцента Н. Попова.¹² Руководство практической работой по организации эвакуации возлагалось на архитектора и инженера П. Никитина.

Восторг от Нижнего Новгорода еще более усилился, когда вернулись посланцы университета и 25 августа отчитались перед Советом о результатах своей поездки, причем условия, предлагаемые Ярославлем, оказались менее приемлемыми. В протоколе заседания Совета было записано: «...окончательно признать Нижний Новгород единственно желательным местом для эвакуации Тартуского университета на время войны... Ходатайствовать перед министром народного просвещения о возможном скорейшем выяснении и решении вопроса о производстве заблаговременной эвакуации учебно-вспомогательных учреждений, служащих и их семейств, и в случае утвердительного решения просить министра исходатайствовать 70 тыс. рублей.»¹³

В августе—сентябре был разработан общий план эвакуации. В первую очередь подлежало вывозу самое ценное как в материальном, так и культурно-историческом отношении университетское имущество (библиотечные фонды, музейные коллекции, дорогостоящее оборудование лабораторий и т. д.), без которого можно было продолжать учебную работу. Первоначально на месте должно было оставаться имущество, безусловно необходимое для текущего преподавания, а также малоценное оборудование, обстановка и мебель. Однако распоряжения об общей эвакуации университета не последовало; Министерство народного просвещения признавало «в настоящее время возможным лишь заблаговременный вывоз наиболее ценного университетского имущества.»¹⁴

Между тем министр народного просвещения граф Игнатъев упрашивал главнокомандующего армиями Северного фронта генерала Рузского сделать распоряжение о предварительной эвакуации вузов г. Тарту, ибо в противном случае расходы, связанные с перевозом университетского имущества, были бы отнесены на средства министерства, каковых оно, по заявлению Игнатъева, не имело.¹⁵

Наконец, вечером 8 сентября ректор получил из штаба 6-ой армии секретную телеграмму: «Главнокомандующий разрешил эвакуировать в Нижний Новгород научные сокровища и библиотеку университета.»¹⁶ Далее добавлялось, что они подлежат

---

¹² ЦГИА ЭССР, ф. 402, оп. 4, 1914—1918, д. 1493, л. 203.

¹³ Там же, л. 208. Министр разрешил позаимствовать строительные средства на проведение эвакуации. См. ЦГИАЛ, ф. 733, оп. 156, 1915, д. 304, л. 42.

¹⁴ ЦГИА ЭССР, ф. 402, оп. 5, 1914—1918, д. 1921, л. 84.

¹⁵ ЦГИАЛ, ф. 733, оп. 156, 1915, д. 304, л. 78.

¹⁶ Там же, л. 86.

перевозке на счет казны. Генерал Рузский разрешил вместе с университетским имуществом эвакуировать также и ценное имущество Частных медицинских курсов. «С моей стороны оказано возможное содействие эвакуации Тартуского университета из Тарту в Нижний Новгород», — телеграфировал Рузский Игнатьеву.

22 сентября 1915 г. из Тарту выехал первый эшелон (13 вагонов) с ценным университетским имуществом (756 ящиков весом 65 878 пудов). Из научной библиотеки были отправлены рукописи, первопечатные книги, гравюры, картины, две посмертные маски А. С. Пушкина, архив Деллагарди; из музея изящных искусств все оригиналы: монеты, бронзовые и мраморные изделия, античные вазы, картины, древнеегипетские предметы и 11 ящиков книг; самое ценное оборудование из медицинских клиник; из астрономической обсерватории — новый рефрактор Цейсса, меридианный круг Рейхенбаха, гелиометр Репсольда, универсальный инструмент Гильдебрандта, сектанты, труба Фраунгофера и т. д.; из геологического кабинета — систематические коллекции; из ботанического сада — ценные гербарии и др.¹⁷ 2 октября поезд прибыл в Нижний Новгород, где его встретил проф. К. Покровский, которому пришлось столкнуться с пренеприятным обстоятельством. Оказалось, что незадолго до этого состоялось заседание нижегородской городской думы, на котором было решено отказать в приеме Тартуского университета, так как ранее обещанные свободные помещения были заняты направляемым туда имуществом Рижского политехнического института. Проф. К. Покровский вынужден был предпринять новые поиски, в чем огромную помощь ему оказал директор мукомольной фирмы Д. Березин, уступивший безвозмездно свои пустующие склады для хранения университетского имущества.¹⁸

Война привела в движение не только миллионные массы населения, она превратила в беженцев также многие учебные и научные учреждения (Варшавский и Киевский университеты, Варшавский сельскохозяйственный и ветеринарный институты, Рижский политехнический институт и др.). Этим обстоятельством поспешили воспользоваться тыловые города, желая таким образом организовать у себя очаги высшего образования. Еще в 1907 г. Министерство народного просвещения представило в Совет министров материалы об открытии в России новых университетов. Перечислялся целый ряд городов: Смоленск, Вильно, Воронеж, Н. Новгород, Саратов*, Новочеркасск, Вологда,

---

¹⁷ ЦГИА ЭССР, ф. 402, оп. 5, 1915—1918, д. 1962, л. 550—615.

¹⁸ Там же, л. 690. Руководство охраной имущества взял на себя отставной генерал-майор А. Ефимов, позднее его сменил подполковник в отставке Н. Коротких.

* В Саратове университет был основан в 1909 г.

Астрахань, Пермь, в которых усматривались необходимость, а также определенные предпосылки для открытия вузов, да и сами города проявляли большую активность и настойчивость. Поэтому становится понятным, почему в Министерство народного просвещения стали поступать многочисленные «заявки» на институты и университеты, как только началась эвакуация западных губерний. Так, например, было получено постановление чрезвычайного собрания Екатеринославской городской думы от 7 августа 1915 года: «1) возбудить перед правительством ходатайство об учреждении в Екатеринославе университета в полном его объеме; 2) отвести для надобностей университета необходимый участок городской земли.» Управа просит министерство иметь это в виду при решении вопроса о перенесении в другие города вузов из местностей, занятых неприятелем.¹⁹

Тартуский университет получил целый ряд радушных предложений о предоставлении ему временного или постоянного приюта, что вызвало в университетском коллективе множество острых споров и столкновений вокруг вопроса о выборе места эвакуации. Несмотря на то, что часть университетского имущества уже была вывезена в Нижний Новгород, было решено познакомиться и с другими городами. Проф. К. Покровский прямо из Нижнего Новгорода направился в Уфу, Екатеринбург и, наконец, в Пермь. По возвращении в Тарту он докладывал, что осенью 1915 г. «ни один из упомянутых городов не мог бы принять Юрьевский университет не только полностью, но и частично. Но в случае необходимости через несколько месяцев, весной, когда можно было бы вывести из занимаемых помещений войско... и произвести необходимый ремонт, в каждом из городов университет мог бы разместиться с большим или меньшим удобством».²⁰ Однако лучшее впечатление на него произвел город Пермь: «Пермь насчитывает около 80 тыс. жителей. Уже 8 лет существует водопровод, хорошее электрическое освещение, проводится канализация, заказан трамвай. Квартирный вопрос тоже не особенно трудный. Часть студентов могла бы разместиться на заводе Мотовилиха».²¹ Городские власти предлагали в распоряжение университета все местные больницы, большие ночлежные дома, бактериологический институт и химическую лабораторию. Проф. Е. Петухов советовал обратиться еще к Воронежу или Твери, но от этого предложения Совет отказался.

Поскольку в Нижнем Новгороде ранее присмотренные помещения были заняты, но предварительная эвакуация имущества должна была продолжаться, то часть профессоров все больше стала склоняться в пользу Перми, тем более, что пермская го-

---

¹⁹ ЦГИАЛ, ф. 733, оп. 156, 1915, д. 304, л. 25.

²⁰ ЦГИА ЭССР, ф. 402, оп. 4, 1915—1917, д. 1509, л. 55.

²¹ Там же.

родская и земская управы, биржевой комитет стали проявлять большую активность. В Петрограде их интересы отстаивал почетный пермский гражданин Н. Мешков, крупный предприниматель и торговец, обещавший значительную материальную поддержку и изъявивший даже готовность приехать в Тарту для личных переговоров с ректором и правлением.

13 ноября 1915 г. на заседании Совета вновь разгорелся спор о месте эвакуации. 17 голосами против 11 при одном воздержавшемся было решено считать наиболее подходящим местом именно Пермь. Спустя несколько дней Пермский губернатор телеграфно передал министру народного просвещения постановление городской думы: «... в случае оставления университета в постоянное пребывание в Перми, кроме отвода места для постройки зданий, ассигновать по 50 тыс. рублей ежегодно в течение 10 лет... Такое же ассигнование делает из своих средств Н. В. Мешков.»²² Ходатайство пермчан поддержали губернская, земская и городская управы г. Вятки.²³ В одном из последующих посланий ректору городской голова Перми писал, что помещение для имущества уже готово, перевозка будет производиться за счет города, что губернское собрание ассигновало 500 тыс. рублей при условии оставления университета в Перми навсегда.²⁴

Можно предполагать, что стремление Перми добиться перевода к себе Тартуского университета навсегда не было случайным. Над университетом сгущались опасные грозовые тучи и, в первую очередь, в лице главнокомандования армиями Северного фронта. Уже в конце ноября 1915 г. главнокомандующий генерал Рузский обратился с секретным письмом к графу Игнатьеву, настаивая на немедленном вывозе всего университета из Тарту (соглашаясь, в крайнем случае, на оставление медицинского факультета, «если (он) не заявит себя с отрицательной стороны»). Университет с его студенческими корпорациями, прусскими и антирусскими настроенными, являлся по его мнению опасным рассадником германизма в Прибалтике, и он считал нежелательным его пребывание в непосредственной близости к фронту.²⁵ Сменивший Рузского генерал Плеве повторил это требование. Их мнение полностью разделял начальник штаба Верховного главнокомандующего генерал Алексеев: «...полагая, что вопрос об эвакуации Тартуского университета нельзя связывать исключительно с ходом военных действий. Военные обстоятельства в данную минуту не требуют этой меры и я надеюсь, что, с божьей помощью, не потребуют и в будущем... Военные обстоятельства отличный предлог для эвакуации после

²² ЦГИАЛ, ф. 733, оп. 156, 1915, д. 304, л. 150.

²³ Там же, лл. 149, 152.

²⁴ ЦГИА ЭССР, ф. 402, оп. 4, 1916, д. 1514, лл. 38—39.

²⁵ ЦГИАЛ, ф. 733, оп. 156, 1915—1916, д. 305, лл. 10—13.

окончания учебного года в другой пункт с определенно намеченной целью более не возвращать учебного заведения в Тарту». ²⁶

Как ходатайство Перми, так и получившие некоторую огласку требования военных властей крайне встревожили профессоров, студентов и более широкую общественность. 27 ноября 1915 г. 28 профессоров (Е. Тарле, Б. Никольский, А. Томсон, Б. Срезневский и др.) выразили ректору свое несогласие с постановлением Совета от 13 числа о переводе университета в Пермь, мотивируя это тем, что на заседании не присутствовало даже половины членов Совета (29 из 59), и, находя Пермь не самым лучшим местом эвакуации, потребовали пересмотра столь важного для университета вопроса. ²⁷ 7 декабря обратились к министру Игнатьеву член Государственной думы от Лифляндской губернии И. Рамот и представители Временного Северо-Балтийского комитета и Тартуского военно-промышленного комитета, просившие дать распоряжение о снятии вопроса об эвакуации университета и ветеринарного института (который собирались переводить в один из сибирских городов). Они писали, что Пермь приложит все усилия к тому, чтобы привлечь университет к себе, сначала на несколько лет, а потом и окончательно. Но эта мысль не должна быть допущена: «Высшие учебные заведения необходимы более чем где-либо в другой части империи именно для Прибалтийской окраины, где они должны способствовать поднятию культуры среди местного населения, которое имеет сослужить необходимую службу Российской государственности в качестве живой преграды от надвигания опасности пангерманизма.» ²⁸

Через пару дней подобные же письма отправили в Петроград министру профессор государственного права Ф. Тарановский и профессор математики В. Алексеев. «Нас поражает несоответствие между возможной потребностью университета и желанием г. Перми, — писал Тарановский. На случай эвакуации университет нуждается во временном приюте. Пермь упорно говорит о «внедрении» у нее Тартуского университета, т. е. предлагает перенести Тартуский университет в Пермь навсегда.» ²⁹ А университет является передовым постом русской науки на западе России и снятие этого поста с его исторического места Тарановский считает международным вопросом большого значения, который не может предрешаться никакими пожертвованиями и предложениями того или другого города, выступающего в интересах подъема собственного благосостояния и значения. Он предупреждает: «В Перми на бивуаках ученая деятельность не-

---

²⁶ ЦГИАЛ, ф. 733 оп. 156, 1915—1916, д. 305, лл. 10—13.

²⁷ Там же, л. 6.

²⁸ Там же, л. 8.

²⁹ Там же, л. 4.

мыслима, а в учебном деле возможна лишь одна видимость.» Студенты в такую даль не поедут, по пути разбредутся по другим университетам. Из профессоров поедут лишь материально не обеспеченные.³⁰

12 декабря 1915 г. министр народного просвещения обратился с этим вопросом к председателю Совета Министров Горемыкину, выражая свое сомнение относительно предложений генералов Рузского и Плеве. Он не был уверен в том, что перевод университета прекратит вредную деятельность немецких корпораций. Корпоранты могут не последовать за университетом, притом число немцев составляет в студенчестве немногочисленную группу. Таким образом мероприятия, предлагаемые военными властями, могут своими последствиями ударить по большинству студентов, не причастному к тем обвинениям, которые вызывают применение столь крутой, как закрытие высшего учебного заведения, меры, и вызвать серьезные нарекания в местном обществе, так как оно «также очень чутко относится к судьбе Тартуского университета, которым оно дорожит, как своим культурным достоянием.»³¹ Далее Игнатъев высказывает свои соображения относительно эвакуации университета из Тарту. Если эвакуация будет признана необходимой по военным обстоятельствам и будет более или менее кратковременной, то, имея в виду неудачный опыт эвакуации Варшавского университета в Ростовна-Дону и Киевского в Саратов, не целесообразнее было бы университет на время эвакуации закрыть, а студентов и преподавателей временно распределить между другими университетами.³² Но если по соображениям «политического характера правительство признает необходимым временно закрыть университет, примерно, сроком на 5—10 лет, то надлежало бы решить теперь же вопрос об открытии университета в г. Перми с решением впредь до возобновления деятельности Тартуского университета — использовать его средства и силы.» Даже при временном закрытии университета министр, имея в виду острый недостаток врачей, находит «безусловно необходимым при первой же возможности восстановить в Тарту деятельность медицинского факультета, хотя бы в виде самостоятельного высшего учебного заведения».³³

18 декабря 1915 г. вопрос был вынесен на обсуждение Совета Министров, однако никакого конкретного решения не последовало, рекомендовалось еще раз обратиться к главнокомандованию армиями Северного фронта. Но так как военные власти оставались при прежнем требовании, то министр, наконец, 22 января 1916 г. обратился к царю, обращая внимание последнего

³⁰ ЦГИАЛ, ф. 733, оп. 156, 1915—1916, д. 305, лл. 4—5.

³¹ Там же, л. 11.

³² Там же, л. 12.

³³ Там же.

на трудность, с которой связано перенесение таких больших и громоздких учреждений как университет в новое место, и на то, что в распоряжении военной и гражданской власти должны бы иметься и другие средства борьбы с вредными элементами помимо закрытия университета. Царь согласился с доводами Игнатьева и высказался против необходимости немедленной эвакуации Тартуского университета.³⁴

С царским мнением вынужден был считаться и новый главнокомандующий армиями Северного фронта генерал Куропаткин. Отпал вопрос о временном закрытии Тартуского университета по политическим соображениям, необоснованно возбужденный военными властями и подхваченный некоторыми реакционными кругами.³⁵

В Тартуском университете между тем велись подготовительные работы к продолжению предварительной эвакуации с таким расчетом, чтобы в случае приказа об эвакуации вывозу подлежало лишь самое ценное из остающегося имущества. Министерство народного просвещения распорядилось продолжать дальнейшую эвакуацию в г. Пермь. Учебный год было разрешено закончить 1 апреля на всех факультетах, кроме выпускного курса медицинского факультета, где занятия и испытания на степень лекаря должны были продолжаться до 1 июня 1916 г.³⁶ На заседании Совета 22 января 1916 г. был утвержден предварительный проект ведомости подлежащих эвакуации имущества и должностных лиц университета. Согласно этому проекту подлежало вывозу еще 70 тысяч пудов казенного имущества (и 433 служащих).³⁷

10 февраля и 30 марта 1916 г. из Тарту были отправлены два эшелона (40 вагонов) в Пермь, куда вывезли 21 204 пуда (2851 ящик) ценного университетского имущества. Из фундаментальной библиотеки было отправлено 1756 ящиков, т. е. фонд диссертаций и все книги, за исключением тех, которые были на руках у читателей, и справочных изданий, каталогов. В музее изящных искусств оставались лишь коллекции гипсовых слепков и около $\frac{1}{3}$ книг музейной библиотеки, необходимых для преподавания. Из университетской поликлиники вывезли библиотеку, архив, запасы лабораторной посуды, разные аппараты и приборы; из зоологического музея — чучела зверей и птиц, скелеты и черепа, сухие коллекции и часть спиртовых коллекций (всего 129 ящиков); из астрономической обсерватории — зенит-телескоп, пассажный инструмент Гербста, универсальный инструмент Эртеля, горизонтальные маятники Штюкрата, меридиальные самоподвижные лестницы от рефракторов, солнечные сним-

³⁴ ЦГИАЛ, ф. 733, оп.1 56, 1915—1916, д. 305, л. 40.

³⁵ Там же, л. 113—132.

³⁶ ЦГИА ЭССР, ф. 402, оп. 5, 1915—1918, д. 1962, л. 353.

ки, большая часть библиотеки и др. (всего 73 ящика); из археологического музея — все ценное имущество: золотые, серебряные и медные монеты и медали, все коллекции, старинное оружие, утварь и т. д.³⁷

По расчетам университетского инженера П. Никитина в Тарту оставалось еще 13,5—14 тысяч пудов ценного имущества, без которого можно было продолжать учебную работу, 18 тысяч пудов учебных пособий и оборудования, безусловно необходимого для преподавания, 4,5 тысячи пудов специальной мебели и большое количество обыкновенной мебели.³⁸

В это же самое время появились еще три претендента на Тартуский университет: города Екатеринослав, Уфа и Тамбов. Екатеринославская губернская земская управа обратилась 4 февраля 1916 г. одновременно к председателю Государственной думы и министру просвещения с ходатайством о включении Екатеринослава в сеть городов, где подлежит в первую очередь открыть университет, ибо «по своему культурному благоустройству, массе сосредоточенных в нем учебных и промышленных учреждений, а равно и по количеству населения и по своему положению в центре густо населенного и промышленного края (он) вполне может отвечать всем условиям, какие оказались бы необходимыми для нужд университета и массы его питомцев.»³⁹ Совету профессоров Тартуского университета управа обещала подыскать необходимые помещения и оказать материальную поддержку для перемещения и устройства университета в Екатеринославе. Совет заинтересовался этим предложением и командировал двух профессоров — В. Курчинского и А. Люткевича — в Екатеринослав, где их встретили с большим гостеприимством. 19 февраля 1916 г. в спешном порядке было созвано чрезвычайное совещание городской думы, на котором сравнительно легко был разрешен вопрос о временных помещениях для университета, на постройку же новых зданий было обещано ассигновать один миллион 500 тысяч рублей.⁴¹ Произносились горячие приветствия, высказывались самые лучшие пожелания встретить рассадник просвещения — Тартуский университет — в возможно скором времени в Екатеринославе, заверялось, что городское управление приложит все усилия к тому, чтобы профессора и их слушатели всегда чувствовали себя как дома, и чтобы их

---

³⁷ ЦГИА ЭССР, ф. 402, оп. 5, 1915—1918, д. 1962, л. 481.

³⁸ Там же, л. 554—659. Ящики были помещены в сухое каменное здание губернского земства, осенью 1916 г. их перевезли в склады Н. В. Мешкова. Присмотр за состоянием имущества Совет поручил проф. К. Покровскому.

³⁹ ЦГИА ЭССР, ф. 384, оп. 1, 1907—1916, д. 1480, лл. 91—94.

⁴⁰ ЦГИАЛ, ф. 733, оп. 156, 1915—1918, д. 305, л. 68.

⁴¹ ЦГИА ЭССР, ф. 402, оп. 4, 1915—1917, д. 1509, л. 83.

воспоминания, относящиеся к их городу, всегда были связаны с добрым о нем чувством.⁴²

Заслушав отчет своих делегатов, Совет восторженно признал Екатеринослав «в данное время наилучшим местом для временной эвакуации Тартуского университета как с точки зрения заведения нового очага высшего образования, так и в интересах сохранения научных сил университета.»⁴³ Профессорам несомненно импонировала возможность лучшего размещения факультетов, а также большая сдержанность екатеринославцев, не настаивавших на переводе университета к себе навсегда. Однако Министерство народного просвещения не поддержало постановление Совета, сообщив, что Верховное главнокомандование не считает названный пункт по своему географическому положению удобным для эвакуации.

Активность Екатеринослава тем не менее возымела определенное влияние: пермский городской голова Рябинин 7 апреля 1916 г. поставил ректора в известность, что местные городские и земские учреждения ассигнуют для Тартуского университета 2318700 рублей и необходимый для строительства земельный участок.⁴⁴

Так закончилась в 1916 г. частичная эвакуация ценного университетского имущества.

В связи с некоторой стабилизацией положения на фронте Совет профессоров стал осенью 1916 г. усиленно ходатайствовать о возвращении эвакуированного имущества. Поводом послужило полученное в сентябре циркулярное сообщение попечителя Рижского учебного округа о том, что военным начальством разрешено возвратить некоторые учебные заведения в места, откуда они были эвакуированы по военным обстоятельствам.⁴⁵ Стало известно, что Киевский университет возвращается назад из Саратова. Особенно взволновало профессоров распоряжение Министерства народного просвещения о срочном вывозе из Нижнего Новгорода (в целях освобождения помещений) имущества Тартуского университета и сосредоточении его в Перми. У многих возникло сомнение, что на это имущество может посягнуть только что открытое Пермское отделение Петроградского университета (ректором которого был назначен проф. К. Покровский).

Первыми попросили вернуть свой инвентарь директор метеорологической обсерватории Б. Срезневский, директор фармакологического института Д. Лавров, им последовали директор ботанического сада Н. Попов, директор химической лаборатории А. Богоявленский, деканы историко-филологического, физико-математического и медицинского факультетов (имущество бого-

⁴² ЦГИА ЭССР, ф. 402, оп. 4, 1915—1917, д. 1509, л. 100.

⁴³ Там же, 1916, д. 1514, л. 88.

⁴⁴ Там же 1915—1917, д. 1509, л. 163.

⁴⁵ ЦГИА ЭССР, ф. 402, оп. 5, 1915—1918, д. 1962, л. 683.

словского факультета не эвакуировалось).⁴⁶ Все они обосновывали свои ходатайства настоятельной нуждой в эвакуированном имуществе как для текущего преподавания, так и для научных исследований, опасением порчи учебного оборудования и книг вследствие продолжительного нахождения в упакованном состоянии.

В сентябре—октябре 1916 г. состоялось несколько бурных заседаний Совета и, наконец, 28 октября было решено просить министра народного просвещения о содействии возвращению назад имущества Тартуского университета, в первую очередь той части, которая находится в Нижнем Новгороде и является наиболее ценной и наиболее необходимой для восстановления правильной академической жизни, а затем, по мере возможности, и всего остального. Профессорам Б. Никольскому и Ф. Тарановскому поручили связаться с главнокомандующим Северным фронтом и добиться его согласия на реэвакуацию. Совет постановил также по мере выяснения обстоятельств командировать сведущих людей в Нижний Новгород для проверки состояния ящиков с имуществом.⁴⁷

За невыполнение приказа министерства о перевозке имущества из Нижнего Новгорода в Пермь ректор получил административное взыскание, а Правлению было поставлено на вид. Однако университетский Совет настойчиво боролся за реэвакуацию, и особенно после того, как из Нижнего Новгорода было получено письмо от Н. Коротких, что «ящики в сарае навалены друг на друга..., прислонены к стенам вплотную, стены же не могут не быть сырыми. Самое же главное — крысы могут безнаказанно грызть нижние ящики и, проникая в них, портить находящееся там имущество.»⁴⁸

В ноябре 1916 г. гр. Игнатьев запросил у генерала Рузского, не считает ли он эвакуацию Тартуского университета устраненной в виду изменившихся военных обстоятельств и не встречается ли препятствий к возвращению из Нижнего Новгорода всего или части вывезенного имущества.⁴⁹ Лишь 28 февраля 1917 г. главноком Северного фронта ответил, что «мною, по сношении с попечителем Рижского учебного округа, разрешено возвратить из эвакуированного в Нижний Новгород имущества Тартуского университета 399 мест (на 754-х — Л. Э.), согласно составленному Правлением университета плану.»⁵⁰

Но свершившаяся в России Февральская буржуазно-демократическая революция отодвинула временно вопрос реэвакуации.

---

⁴⁶ Там же, оп. 4, 1915—1917, д. 1509, лл. 203—219.

⁴⁷ ЦГИА ЭССР, ф. 402, оп. 4, 1915—1917, д. 1509, л. 213.

⁴⁸ Там же, л. 289.

⁴⁹ ЦГИАЛ, ф. 733, оп. 156, 1916, д. 306, л. 105.

⁵⁰ Там же, л. 127.

Передовое студенчество приветствовало свержение царизма и активно участвовало в установлении власти Советов в Тарту (К. Туржецкий, К. Римша, Д. Панков, К. Пожелло, Т. Блау и др.). Либеральная профессура приветствовала образование буржуазного Временного правительства. По решению Совета от 5 марта 1917 г. ректор отправил председателю Государственной думы Родзянко восторженную телеграмму: «Исполненный сознанием своего долга перед родиной, Совет Тартуского университета приветствует Государственную думу и её Исполнительный комитет и готов всеми доступными ему средствами служить делу устройства свободной России и содействовать всякой победе над врагом.»⁵¹ Подобная же телеграмма была послана и первому министру просвещения Временного правительства А. Мануйлову, бывшему профессору Московского университета.

Ректор Тартуского университета проф. П. Пусторослев был назначен временно управляющим Рижским учебным округом, позднее его заменил проф. Э. Грабарь. В жизни высшей школы произошел целый ряд реорганизаций. Все служащие университета были приведены к присяге, в которой, между прочим, говорилось: «Обязуюсь повиноваться Временному правительству, ныне возглавляющему Российское государство, впредь до установления образа правления волею народа при посредстве Учредительного собрания.»⁵²

В условиях, когда Временное правительство взяло курс на продолжение империалистической войны до победного конца и готовилось к новым наступлениям на фронте, снова встал вопрос об эвакуации университета. В конце марта проф. К. Сент-Илер писал в Правление, что поскольку «с началом весенней кампании Тарту может оказаться под угрозой неприятельского нашествия и явится необходимость эвакуировать университет, желательно заблаговременно наметить план и определить место эвакуации.»⁵³ Это предложение обсуждалось на Совете 4 апреля 1917 г. и было решено первоначально обратиться к Ярославлю с просьбой о предоставлении места всему университету. Но Ярославль оказался перегруженным, и тогда 8 апреля ректор телеграфировал председателю земской управы и городскому голове Воронежа с просьбой дать временный приют Тартускому университету для учебной деятельности, если будет необходимость эвакуировать его из Тарту.⁵⁴

Воронежские городская и земская управы, уже с 1916 г. упорно добивавшиеся открытия высшей школы в городе, не замедлили ответить, что признают возможным принять меры к

⁵¹ ЦГИА ЭССР, ф. 402, оп. 4, 1917—1918, д. 1528, л. 5.

⁵² «Вестник Временного правительства», 9. III 1917, № 4.

⁵³ ЦГИА ЭССР, ф. 402, оп. 5, 1915—1918, д. 1962, л. 809.

⁵⁴ Там же, л. 823.

переводу Тартуского университета в Воронеж, и просили прислать делегатов для переговоров.

Университетское Правление снова дало указание приступить к упаковке ценного имущества. В Воронеж были командированы профессора В. Рубашкин и А. Богоявленский, которые на месте одобрили предлагаемые для университета временные помещения. По их возвращении представители университета направились в штаб Северного фронта для выяснения общего положения дел.

Все эти подготовительные мероприятия привлекли внимание более широкой общественности, вызывая тревогу относительно фронта. Но последнее отнюдь не входило в расчеты военного командования и поэтому университету было дано понять, что торопиться не следует.⁵⁵

Критическим стало положение университета в августе—сентябре 1917 года, когда германские войска захватили Ригу и острова Эстонии.

На заседании Совета 22 августа 1917 г. было решено, что «учитывая угрожающее положение рижского района, распространение дизентерии в Тарту, квартирный кризис студентов, недостаток керосина, дороговизну продуктов, отсрочить занятия до 1 октября», просить министра народного просвещения «исходатайствовать у главкософронта разрешение или приказание эвакуировать документы и самое ценное имущество Тартуского университета со служащими и их семьями в Воронеж.»⁵⁶

Одновременно было предложено пригласить представителей студенческой квартирной комиссии на обсуждение вопроса эвакуации, оповестить студентов через печать об отсрочке занятий, рекомендовать находившимся в Тарту студентам в спешном порядке покинуть город.

27 августа начальник штаба Северного фронта телеграфировал, что «главнокомандующий разрешил эвакуировать Тартуский университет со служащими и их семьями, что же касается до пункта назначения, то это от него не зависит.»⁵⁷ Сразу же началась укладка подлежащего эвакуации имущества, рекомендовалось немедленно закрыть университетскую клинику, поликлиники, аптеку и амбулаторию, частных больных или выписать, или передать в распоряжение Красного Креста. Ректор обратился к начальнику Двинского военного округа с просьбой назначить маршрутный поезд Юрьев—Воронеж в составе 45 вагонов, просил министра просвещения разрешить израсходовать на эвакуацию деньги, ассигнованные для ремонта ботанического сада, временным уполномоченным университета в Тарту предполагалось оставить проф. Г. Ландезена и т. д. Между тем из Во-

⁵⁵ ЦГИА ЭССР, ф. 402, оп. 5, 1917, д. 2012, лл. 304—305.

⁵⁶ Там же, оп. 4, 1917, д. 1525, лл. 310—311.

⁵⁷ Там же, оп. 5, 1917, д. 2012, лл. 482—483.

ронежа поступило вызвавшее тревогу сообщение, что положение относительно размещения университета изменилось, что бывшие помещения сельскохозяйственного института уже заняты дру- гими эвакуированными учреждениями.⁵⁸

В сентябре в Воронеж был срочно отправлен профессор К. Сент-Илер. Он оставался там около двух недель и, связав- шись со всеми местными организациями, проявил большую пред- приимчивость в подыскании новых помещений. Значительную помощь оказала специально созданная университетская комиссия во главе с комиссаром по делам беженцев И. Л. Ямзиным. К содействию были привлечены и все национальные беженские комитеты — русский, польский, литовский, латышский, эстон- ский, еврейский и др., а также прибывавшие в Воронеж тарту- ские студенты. Несмотря на то, что найти помещения было весь- ма затруднительно, проф. К. Сент-Илер смог по возвращении доложить Совету: «Никаких трудов не представляет размеще- ние юридического и историко-филологического факультетов и математического отделения. Для старших курсов медицинского факультета могут быть использованы больницы и госпитали... Труднее организовать занятия на II и III курсах медфака, так как потребуются анатомический театр, помещения для лабора- торий и практических занятий. Устройство их потребовало бы затрат и времени. Главное затруднение будет представлять фи- зика».⁵⁹ Но он не сомневался, что и эти трудности будут прео- долены, поскольку Воронеж был заинтересован в переводе уни- верситета. «Потребность в вузе давно чувствуется в этом крае, поэтому нас воронежцы приняли бы с распростертыми объятия- ми, сделали бы все от них зависящее для наиболее удобного размещения университета; но для этого надо, чтобы они полу- чили твердую уверенность в том, что наш университет будет переведен. В какой форме: будет ли он временно туда эвакуи- рован, или будет образовано филиальное отделение нашего уни- верситета — это не важно, необходимо только, чтобы он был там фактически легализован.»⁶⁰

В это же самое время отправились в Петроград проф. А. Шалланд, студенты Н. Соболевский и В. Маркович, чтобы доложить министерству о тяжелом положении университета и ходатайствовать в пользу эвакуации в Воронеж, в чем они до- бились определенного успеха.⁶¹

---

⁵⁸ ЦГИА ЭССР, ф. 402, оп. 5, 1917, д. 2012, л. 522. Министерство реко- мендовало помимо Воронежа связаться и с Самарой. В то же время секция высшего образования при Тифлисском городском управлении возбудила вопрос о переводе Тартуского университета в Тифлис. Там же, лл. 512, 524.

⁵⁹ ЦГИА ЭССР, ф. 402, оп. 4, 1915—1917, д. 1509, лл. 371—372.

⁶⁰ Там же, л. 372.

⁶¹ 11 сентября 1917 г. в Тарту была получена телеграмма от министра просвещения: «Сделано распоряжение об эвакуации университета в Воронеж. Прошу принять все меры к эвакуации». Там же, л. 379.

Но уже 15 сентября начальник снабжения Северного фронта Черемисов телеграфировал ректору: «Разрешаю приостановить эвакуацию Тартуского университета». ⁶²

Совет и Правление были в полном недоумении и растерянности, так как все казенное и частное имущество было подготовлено к эвакуации, на 21—23 сентября был уже заказан и маршрутный поезд, а в Воронеже шли усиленные приготовления к приему университета, туда съезжались тартуские студенты. Срочно было запрошено министерство и посланы представители к военным властям во Псков. Прошла целая неделя томительного ожидания и, наконец, 22 сентября министр народного просвещения С. Салазкин сообщил: «...ввиду утверждения главнокомандующего армиями Северного фронта, что до весны Тарту не грозит непосредственная опасность, продолжайте занятия, весной вопрос будет пересмотрен. Ненужные для преподавания тяжелые вещи эвакуируйте». ⁶³ В этот же день состоялось заседание Совета, на котором решили начать занятия 2 октября, а студентов поставить в известность, что Совет не берет на себя ответственности за эвакуацию их в случае военной необходимости. Правление попросило городское самоуправление сообщить, какие будут приняты меры для обеспечения съезжающих в Тарту студентов дешевыми квартирами и керосином. ⁶⁴

24 сентября 1917 г. из Тарту через Валгу—Псков было отправлено в Воронеж 6 вагонов университетского имущества, без которого можно было еще продолжать занятия (это были учебные пособия, коллекции физиологического, фармацевтического, минералогического, патологического институтов, хирургической клиники, метеорологической обсерватории). Эшелон сопровождал служитель И. Аннушкин, выехавший в Воронеж вместе со своей семьей. Для приема и размещения имущества в Воронеже был командирован сотрудник кабинета оперативной хирургии П. Соловьев. На станции Бологое на эшелон напали казаки, сорвали пломбы с вагонов и разбили несколько (6) ящиков. Но И. Аннушкину удалось спасти свой ценный груз, и поезд в начале октября благополучно прибыл в Воронеж. ⁶⁵

Чем же была обусловлена отмена эвакуации всего университета?

Местная печать, широкие общественные круги, Тартуское городское самоуправление, часть студентов выступили с протестом против эвакуации, обвиняя Министерство народного просвещения, военное командование и Совет университета в стремлении уничтожить рассадник высшего образования в Прибал-

⁶² ЦГИА ЭССР, ф. 402, оп. 4, 1915—1917, д. 1509, л. 398.

⁶³ Там же, оп. 5, 1917, д. 1525, л. 408.

⁶⁴ Там же оп. 4, 1915—1917, д. 1509, лл. 408—409.

⁶⁵ ЦГИА ЭССР, ф. 402, оп. 5, 1917, д. 2012, лл. 595—597.

тике. Так, 6 сентября 1917 г. состоялось собрание представителей 16 национальных студенческих организаций («Общество эстонских студентов», «Ühendus», «Сакала» и др.), на котором было принято решение, не поддерживавшее идею эвакуации. В нем указывалось, во-первых, что положение на фронте не представляет в настоящий момент непосредственной опасности; во-вторых, что следствием преждевременной эвакуации явился бы перерыв в занятиях университета на продолжительное время, повлекший за собой прекращение подготовки интеллигенции вообще, особенно же врачей; в-третьих, что переход студентов в другие университеты крайне затруднителен как ввиду их ограниченности и переполненности, так и вследствие квартирного и продовольственного кризиса.⁶⁶

Не могло не сказаться также и влияние общеполитической ситуации в стране, обострение кризиса Временного правительства и приближение социалистической революции.

В эти тревожные дни произошла смена в университетском руководстве: 28 августа 1917 г. был освобожден по состоянию здоровья проф. П. Пусторослев, новым ректором избрали 19 сентября профессора математики В. Алексеева, занимавшего эту должность уже в 1910—1914 гг.

Победа Октябрьской революции и установление Советской власти в Эстонии открыли совершенно новые перспективы в деятельности Тартуского университета. Но осуществлению их помешало вторжение германских оккупационных войск в Прибалтику в феврале 1918 года.

Буквально накануне оккупации Тарту, 20 февраля 1918 г., состоялось экстренное заседание Совета, созванное «ввиду развивающихся вновь военных событий и эвентуального занятия немцами города Тарту». Присутствовавшие 30 профессоров единогласно постановили остановиться на г. Воронеже как месте, где в случае необходимости открыть деятельность университета.⁶⁷ Но так как в ночь на 20 февраля на западном побережье Эстонии началась высадка немецких войск, то уже на следующий день Совет вынужден был констатировать, что в создавшейся обстановке эвакуировать университет как учреждение невозможно. Было решено оставить его в Тарту, продолжить, по мере возможности, занятия даже в случае оккупации города германцами, предоставить служащим университета возможность покинуть Тарту, разрешить им 28-дневный отпуск.⁶⁸

24 февраля 77 немецкая запасная дивизия под командованием генерала Адамса заняла Тарту. К 5 марта была оккупиро-

---

⁶⁶ ЦГИА ЭССР, ф. 402, оп. 4, 1915—1917, д. 1509, л. 375.

⁶⁷ ЦГИА ЭССР, ф. 402, оп. 4, 1918, д. 1570, лл. 44—45.

⁶⁸ Там же, л. 47.

вана вся территория Эстонии.⁶⁹ Оккупанты ликвидировали Советскую власть и, восстановив буржуазный строй, установили режим террора и грабежа. Делопроизводство переводилось на немецкий язык. Было восстановлено старое немецкое название города — Дерпт (Юрьев с 1893 г.). Тартуский университет предполагалось превратить в орудие идеологической реакции германского империализма.

Оккупационные власти немедленно потребовали список находившихся в Тарту студентов,⁷⁰ а 7 марта в актовом зале университета выступал генерал Адамс, призывая немецких профессоров, преподавателей и студентов (выходцев из прибалтийских немцев) к служению на пользу Германии. Ответную хвалебную речь произнес профессор патологии Карл Дегио, провозгласивший здравницу в честь кайзера Вильгельма II, что было соответствующим образом оценено в Берлине. Кайзер телеграфировал профессору Дегио: «Для меня и для всей академической Германии большая радость, что достопочтенная *alma mater* *Dorpatensis*, благодаря победе нашего оружия духовно свободная, может снова взять на себя историческое призвание — быть очагом немецкой духовной жизни. Великие воспоминания прошлого вновь возрождаются к жизни. Да снизойдет от нее снова, как в былые дни, великая благодать на многострадальные орденские земли и на немецкую науку».⁷¹

Началась систематическая травля университета. Университетское руководство (ректор, Совет, Правление) игнорировалось, вместо него обращались только к проф. Дегио, ставшему как бы посредником между оккупантами и университетом. Именно через него 7 марта было вручено ректору распоряжение командующего оккупационными войсками Дерптского округа Адамса, в котором указывалось: «Я определяю: Университет в Дерпте есть немецкий университет. Русские лекции должны продолжаться только для того, чтобы дать возможность студентам сдать экзамены (не позже 20 марта 1918 г.) и таким образом закончить свое образование. Немецкие профессора . . . имеют право готовиться к следующему семестру, чтобы университет с этого времени мог функционировать как немецкий университет. До какого времени могут оставаться русские кафедры и студенты в Дерпте, решает . . . местная комендатура».⁷² Наглое заявление оккупантов не нуждалось в дополнительных комментариях.

---

⁶⁹ J. Raid. *Okupatsiooni ikkes*, стр. 55—58.

⁷⁰ Список был составлен на русском языке, но его не приняли, потребовав немецкого перевода. Согласно списку в Тарту находилось 823 студента (из них эстонцев — 343, латышей — 135, немцев — 64).

⁷¹ «*Postimees*», 12. III 1918, № 12.

⁷² ЦГИА ЭССР, ф. R-350, оп. 1, 1918, д. 365, л. 4.

Совет, усмотрев в этом незаконные посягательства на права университета, образовал под председательством профессора международного права В. Грабаря специальную комиссию (в нее входили профессора Я. Озе, Г. Коппель, А. Пальдрок, Л. Шалланд, Е. Петухов и Э. Фельсберг) для выработки т. н. меморандума о правовом положении Тартуского университета и заявления протеста против действий военных властей. В составленном комиссией документе убедительно доказывалось, что распоряжение генерала Адамса находилось в противоречии не только с отдельными пунктами Брест—Литовского мирного договора, заключенного между Советской Россией и Германией 3 марта 1918 г., но и с правовыми нормами Гаагской конвенции 1907 г. «Университет, как научное учреждение, — сказано в меморандуме, — находится . . . под особым покровительством права, ибо по отношению к его имуществу, хотя последнее и принадлежит государству, права оккупанта таковы же, как по отношению к имуществу частных лиц.» И далее: «Едва ли было бы правильно думать, что временная власть, притом чисто полицейского характера, управомочена к таким коренным реформам, какую является реформа высшего рассадника просвещения в крае, в судьбе которого заинтересовано не одно немецкое население, но и другие пребывающие в крае национальности (русские, поляки, литовцы, евреи и, прежде всего, эсты и латыши)».⁷³ Комиссия доказывала (это неоднократно повторялось и в дальнейшем), что университет является автономным учреждением Русского государства.⁷⁴

Ректор В. Алексеев в сопровождении В. Грабаря и А. Пальдрока вручил 24 марта меморандум лично коменданту Тартуского гарнизона генералу Котчу, но последний не пожелал даже побеседовать с представителями университета, предупредив их, что в дальнейшем он не допустит разговоров и представлений о правовом положении русского университета в Тарту.⁷⁵ Правда, письмо было передано главнокомандующему оккупировавшей Прибалтику 8 армией генералу Кирхбаху, который не замедлил ответить, что распоряжения генерала Адамса имеют, дескать, преходящий характер и что судьба университета будет соответствующими учреждениями решена позднее. Но это несколько не приостановило агрессивных действий против университета.

20 марта, несмотря на протест Совета, войска заняли здание университетского общежития. 4 апреля было получено известие, что представитель комендатуры оберлейтенант Мербиц будет производить опись университетского имущества. В помощь ему была назначена комиссия из немецких профессоров и пре-

⁷³ К. Сент-Илер, указ. соч., «Труды . . .», стр. 367—368.

⁷⁴ ЦГИА ЭССР, ф. 402, оп. 4, 1918, д. 1570, л. 244.

⁷⁵ Там же, л. 182—183.

подавателей. 29 апреля в местной печати появилось сообщение, что куратором Тартуского университета назначен профессор истории Берлинского университета Т. Шиман,⁷⁶ известный своими реакционными и шовинистическими взглядами. 16 мая последовало распоряжение генерала Кирхбаха: «Русский ректор университета должен воздерживаться от всяких должностных действий... Сношения ректора с русской властью не допускаются. Я предлагаю ректору и русским профессорам добровольно покинуть Лифляндию и направиться в Россию и жду заявления относительно намерений их в этом отношении.»⁷⁷

23 мая градоначальник капитан Поль в самой категорической форме распорядился, чтобы ректор, правление и Совет прекратили свою деятельность к 31 мая 1918 г. «Неотложные дела университета ведет до прибытия куратора комитет немецких профессоров под председательством проф. Дегио... Все не безусловно необходимые служащие должны быть уволены... Дрова и прочие виды довольствия более не отпускаются (они фактически не отпускались и раньше, персонал университета крайне бедствовал — Л. Э.). Ответственные директора институтов, клиник и др. могут во всякое время предложить снять с себя руководство и ответственность.»⁷⁸ Это означало полное прекращение деятельности университета. 25 мая ректор циркулярно просил директоров и заведующих учебно-вспомогательными учреждениями «сообщить низшим служащим..., что с 1-го июня они не состоят более на русской службе.»⁷⁹

31 мая состоялось последнее заседание Совета с последующим частным совещанием, на котором была избрана ликвидационная комиссия в составе профессоров Я. Озе, М. Крашенинникова, А. Пальдрока и Б. Срезневского, а также намечен план дальнейшей деятельности эвакуационной комиссии.⁸⁰

Не было сомнения, что оккупанты стремились как можно скорее избавиться от русских профессоров, преподавателей и студентов, усматривая в них одно из препятствий в осуществлении германизации Тартуского университета, опасаясь их влияния на эстонцев и латышей. И не без основания. Так, например, в знак протеста против распоряжений генерала Адамса 11 марта 1918 г. была направлена германскому канцлеру Гертлингу записка от эстонских профессоров Г. Коппеля и А. Пальдрока, латышских профессоров Я. Озе и Э. Фельсберга с требованием разрешить Тартускому университету продолжать свою деятельность на прежних основаниях.

⁷⁶ «Postimees» 29. IV 1918. № 49.

⁷⁷ К. Сент-Илер, указ. соч., «Труды...», стр. 382—383.

⁷⁸ Там же, стр. 386—387.

⁷⁹ ЦГИА ЭССР, ф. 402, оп. 5, 1915—1918, д. 1962, л. 965.

⁸⁰ ЦГИА ЭССР, ф. 402, оп. 4, 1918, д. 1570, л. 255—258.

В такой тяжелой и критической обстановке, созданной оккупантами, профессора решили послать своих представителей в Петроград и Москву, чтобы получить помощь от Советского правительства, договориться о судьбах персонала Тартуского университета, о переезде его на родину, о возобновлении деятельности университета в одном из русских городов, выдвигая на первое место Воронеж. В Советскую Россию выехали профессор В. Регель и П. Яковенко. От служащих были командированы педагог Д. Растин и М. Сельгис. В Москве находилась и студенческая делегация.

В это же время воронежские губернские партийные и советские организации активно ходатайствовали перед Наркомпросом о переводе Тартуского университета в Воронеж.⁸¹

Вопрос обсуждался 26 апреля 1918 г. на заседании Малой государственной комиссии просвещения под председательством Н. К. Крупской. Высказываясь в пользу перевода, член комиссий проф. П. Штернберг докладывал, что «перевести придется весь персонал, имущество и архив. Так как большая часть наиболее ценного имущества находится уже в России, то и остается только собрать все это воедино в Воронеже. Университет обслуживается видными научными силами...» Хлопоты о переводе университета (переговоры с Комиссариатом иностранных дел и др.) Штернберг брал на себя. Комиссия утвердила перевод Тартуского университета в Воронеж.⁸² Это подтвердила 18 мая и Большая государственная комиссия по просвещению. «Считать необходимым учреждение университета в г. Воронеже, для чего использовать имущество и свободный персонал эвакуированных университетов. С этой целью войти с предложением в Совет Народных Комиссаров о содействии в переезде тартуских профессоров вместе со студентами и архивом университета...»⁸³

8 июня Малый Совет Народных Комиссаров вынес постановление: «Предложить Комиссариату Народного просвещения обратиться в Комиссариат по иностранным делам с предложением исходатайствовать у германского правительства разрешения на выезд из г. Тарту тем профессорам, которые персонально соответствуют требованиям, предъявляемым представителям науки в новых социальных условиях.»⁸⁴ Это постановление было подтверждено Советом Народных Комиссаров Российской Советской Республики. Оба протокола были подписаны В. И. Лениным. Для организации Воронежского университета был создан учредительный комитет под председательством проф. В. Регеля, в составе тартуских профессоров Д. Лаврова, А. Люткевича,

⁸¹ Воронежский государственный университет, Воронеж, 1968, стр. 8—9.

⁸² ЦГАОР, ф. 2306, оп. 18, 1918, д. 59, л. 5—6.

⁸³ Воронежский государственный университет, стр. 9.

⁸⁴ Там же.

Л. Шалланда, А. Богоявленского, представителей от студентов, партийных и советских органов Воронежа.

Проф. В. Регель возвратился из Москвы в Тарту 8 июля и сообщил лично о мерах помощи, предпринятых Советским правительством, что было измученными людьми воспринято с большой радостью. Он привез с собой также значительную сумму денег для выплаты жалованья служащим университета.

Ликвидационная и эвакуационная комиссии спешно закаливали последние приготовления к окончательной эвакуации. По требованию военных властей были составлены точные списки служащих университета, желавших выехать из Тарту, с приложением описи их багажа. На личное имущество преподавателей, находившееся в помещениях университета (книги, коллекции, инструменты и т. д.) был наложен запрет, было отказано в вывозе личных дел студентов, уроженцев внутренних губерний России. Начальник штаба 8 армии разрешил взять с собой лишь личные дела отъезжающих преподавателей и служащих.

Наконец, 17 июля и 31 августа 1918 г. из Тарту выехали два специальных поезда, которые везли в Воронеж более тысячи человек, покидавших оккупированную германскими империалистами Эстонию и ехавших навстречу новой жизни в Советской России. В Воронеж выехали 39 профессоров, 45 преподавателей, 43 человека обслуживающего персонала и около 800 студентов.⁸⁵

12 ноября 1918 г. началась учебная работа на четырех факультетах Воронежского университета. Первым ректором университета был назначен известный византист, тартуский профессор В. Регель. Первыми деканами стали тартуские профессора В. Афанасьев (медицинский факультет), В. Тарасенко (физико-математический факультет), Я. Озе (историко-филологический факультет) и Л. Шалланд (юридический факультет). Забегая вперед, отметим, что большая часть эвакуировавшихся из Тарту профессоров своим самоотверженным и честным трудом внесли значительный вклад в становление и развитие советской высшей школы и советской науки. С большим уважением и теплотой отзываются в Воронежском университете о таких тартуских ученых как историки П. Яковенко, Г. Замятин, медики В. Афанасьев, Н. Бурденко, И. Георгиевский, С. Михнов, метеоролог Б. Срезневский, зоолог К. Сент-Илер, ботаник М. Цвет, химик А. Богоявленский, математики В. Алексеев, Н. Самбикин, филологи Э. Фельсберг, Д. Кудрявский, философ Я. Озе и многие другие. Они создали свои научные школы и воспитали целую плеяду молодых советских ученых.

Эвакуация большей части личного состава университета в 1918 г. была, с одной стороны, насильно навязанным актом, а с другой стороны, выражением протеста профессорско-препода-

⁸⁵ ЦГИА ЭССР, ф. 402, оп. 5, 1918, д. 2041, л. 1.

вательского состава против намерений оккупационных властей превратить Тартуский университет в немецкое учебное заведение. Протестовали не только русские члены университетского коллектива; вместе с русскими в Воронеж выехали латыши Я. Озе и Э. Фельсберг, словак И. И. Квачала, эстонцы Г. Коппель, А. и М. Вальдесы, М. Розенфельд, К. Шлоссманн, А. Поска и др.

На базе частично эвакуированного Тартуского университета был основан в Воронеже новый университет, один из первенцев молодой советской власти. В те тяжелые военные годы Тартуский университет оказал значительное содействие к открытию Пермского университета в 1917 г., первым ректором которого также был тартуский профессор, известный астроном К. Д. Покровский.

ÜBER DIE EVAKUIERUNG DER UNIVERSITÄT TARTU (VON 1915 BIS 1918)

L. Eringson

Zusammenfassung

1. Der im Jahre 1914 begonnene Weltkrieg übte bald seinen schädlichen Einfluß nicht nur auf die Volkswirtschaft, sondern auch auf die Arbeit der Lehranstalten und der wissenschaftlichen Institutionen aus. An den Universitäten verminderte sich jäh die staatliche Dotation; Studenten, Lehrkräfte, insbesondere der Hilfslehrkörper wurden zur Armee oder zum Dienst im Roten Kreuz einberufen; viele Laboratorien arbeiteten für die Front. Schwer wurde die Lage der Universitäten, die unweit der Grenze und der Front lagen — die Gefahr der Evakuierung begann ihnen zu drohen.

2. Im Jahre 1915 erlitt das zaristische Rußland große militärische Niederlagen: die russischen Truppen gaben Galizien, Polen, Litauen, einen Teil von Belorußland und Lettland auf. Die Warschauer Universität und das Rigaer Polytechnische Institut wurden schnellstens evakuiert (das letztere wurde provisorisch nach Tartu verlegt). Auch die Kurländische Gouvernementsverwaltung und die Rigaer Lehrdistriktsverwaltung zogen nach Tartu um, wo sie ihre vorläufige Unterkunft in der Universität fanden. Unter den Bedingungen, wo die Front sich näherte, wurde auch an der Tartuer Universität mit den Evakuierungsvorbereitungen begonnen.

3. Am 22. August 1915 wurde der Evakuierungsausschuß, mit Professor K. Saint-Hilaire an der Spitze, gebildet. Im September wurde auch der Gesamtplan der Evakuierung entworfen.

Das materiell und historisch besonders wertvolle Vermögen der Universität (die Bestände der Bibliothek, die Sammlungen der Museen, die wertvollen Einrichtungen der Laboratorien usw.), ohne die der Unterricht fortgesetzt werden konnte, sollten in erster Linie evakuiert werden. Die endgültige Evakuierung samt dem Personalbestand war als äußerste Maßnahme bei unmittelbarer Gefahr vorgesehen.

4. Die Wahl und die Festlegung des Evakuierungsortes war eine schwere Frage, die große Diskussionen verursachte. Dafür gab es auch Gründe: im Laufe von drei Jahren boten sieben Städte in Mittelrußland der Tartuer Universität die Unterkunft an, wobei sie bereit waren, sie provisorisch oder für immer zu empfangen (Nishni Nowgorod, Perm, Ufa, Jekaterinburg, Tambow, Woronesh, es wurde auch von Twer gesprochen).

Die Evakuierung der Vermögen der Tartuer Universität begann schon im September 1915, als ein großer Teil der Bibliothek und der sonstigen Einrichtungen (insgesamt 12 Eisenbahnwagen) nach Nishni Nowgorod gesandt wurde. Die nächste größere Sendung wurde im Februar und März nach Perm geschickt. Die Lage wurde im August und September 1917 kritisch, als die Deutschen Riga und die Inseln erobert hatten. An der Universität wurden Vorbereitungen für die vollständige Evakuierung der Universität nach Woronesh getroffen. Dagegen traten breite Kreise der Öffentlichkeit auf: die Tartuer Stadtverwaltung, estnische, lettische, litauische und deutsche Studentenorganisationen; das Ministerium für Volksbildung wurde der Absicht beschuldigt, die älteste Stätte der Hochschulbildung in den baltischen Ländern vernichten zu wollen. Am 12. September 1917 kam die Verordnung, den Unterricht in Tartu fortzusetzen. Erst im Juni-Juli 1918 erfolgte die Evakuierung des Personalbestandes der Universität Tartu (früher Jurjew genannt) nach Woronesh, wohin 127 Professoren, Lehrkräfte und Hilfslehrkräfte fuhren. Das war der Protest der Lehrkräfte gegen die begonnene deutsche Besetzung und gegen die Absichten der Okkupanten, die Universität in eine «deutsche Landesuniversität» zu verwandeln. Auf der Basis der evakuierten Tartuer Universität entstand in Woronesh eine neue Universität, eine der ersten von der Sowjetmacht geschaffenen höheren Lehranstalten.

ÜLEVENEMAALISE ASUTAVA KOGU VALIMISTE TULEMUSED EESTIS

K. Siilivask

NSV Liidu ajaloo kateeder

Ulevenemaalise Asutava Kogu valimiste korraldus Eestis. Elanikkonna, armee ja laevastiku poliitilisi meeleolusid ning klassijõudude vahekorda Eestis Oktoobrirevolutsiooni teostamise perioodil iseloomustavad kõige üksikasjalisemalt Ulevenemaalise Asutava Kogu valimiste tulemused.

Ulevenemaalise Asutava Kogu valimiste tulemusi Eestis on mitmed autorid üldjoontes käsitlenud.¹ Spetsiaalartikli nende valimiste kohta on kirjutanud J. Saat.² Kuid nii selle kui ka kõigi teiste seniste käsitluste aluseks olid ajakirjanduses publitseeritud andmed, eelkõige aga valimistulemuste koondtabel, mis avaldati «Eesti Teatajas» 1917. aasta novembri lõpul.³ See tabel ei ole aga täpne, temas kajastusid vaid esialgsed valimiste tulemused. Nimelt toimusid valimised mitmel pool pärast ametlikku tähtaega — 12.—14. novembrit 1917 — ja osa andmeid ei jõudnud õigeaegselt Ulevenemaalise Asutava Kogu Eestimaa Ringkonnakomisjoni. Seetõttu on ka valimistest osavõtnute arv tabelis väiksem tegelikust. Pealegi pole tabelis nagu ka mujal arvestatud andmeid Narva linna kohta, mis tollal kuulus administraatiivselt veel Petrogradi kubermangu.

Meie käsitluse aluseks on Eesti NSV Riiklikus Ajaloo Keskarhiivis säilinud materjalid — Ulevenemaalise Asutava

---

¹ Vt. J. Saat. Eesti bolševikud Oktoobrirevolutsiooni ajajärgul. Tallinn, 1956 (edaspidi: J. Saat, Eesti bolševikud...); V. Reiman. Eesti bolševikud võitluses nõukogude võimu eest 1917 — veebruar 1918. Tallinn, 1957; K. Siilivask. Eesti Oktoobrirevolutsiooni ja Kodusõja perioodil 1917—1920 (rotaprint). Tartu, 1962, 1967.

² J. Saat. Eesti bolševikud ja Venemaa Asutava Kogu valimised. — Töid EKP ajaloo alalt. Tallinn, 1968.

³ «Eesti Teataja» 1917, 30. nov., nr. 7.

Kogu Eestimaa Valimisringkonna Valimiskomitee ja maakondade valimiskomisjonide protokollid ja kokkuvõtted valimistest Eesti valdades ja linnades. Nende alusel on võimalik küllaltki täpselt välja selgitada valimistulemused kogu Eesti ulatuses ja varem avaldatud andmeid täpsustada. Ka oleme püüdnud käesolevas artiklis mõnevõrra üksikasjalisemalt analüüsida valimistulemusi Eestis paiknevate armee ja laevastiku üksustes.

Poliitilised eesmärgid, mida üks või teine partei või parteirühmitus seadis Asutavale Kogule ja sellega seotud valimiskampaaniale, olid mõistagi erinevad.

Asutava Kogu kokkukutsumine oli ka veel pärast kodanlik-demokraatliku Veebruarirevolutsiooni võitu VSDB(b)P programmis. Kehastas ju Asutav Kogu kodanlikus vabariigis demokraatia kõrgeimat vormi. Kuid varsti pärast Veebruarirevolutsiooni muutus otsustavalt partei suhtumine Asutavasse Kogusse. Olid tekkinud uued revolutsioonilised võimuorganid — tööliste ja soldatite saadikute nõukogud. Võrreldes kodanliku Asutava Koguga tähendasid need suurt sammu edasi. Seepärast võtsid partei ja V. I. Lenin suuna nõukogude vabariigile, mis oli demokraatia kõrgemaks vormiks, võrreldes kõigi seni tuntud riigivõimu-tüüpidega.⁴

Ometi ei võtnud bolševikud sellepärast Asutava Kogu kokkukutsumise nõudmist oma programmist maha. Laiades rahvahulkades, eriti talurahva keskel, oli Asutava Kogu ideel suur populaarsus. Sellelt organilt loodeti revolutsiooni ees seisvate tähtsamate poliitiliste küsimuste lahendamist. Seda meeletu ei võinud ignoreerida. Muidugi ei olnud Asutavalt Kogult, kus ülevenemaalisel pidid tõenäoliselt enamuse saavutama ja tegegliult saavutasidki väikekodanlikud parteid, loota poliitiliste põhiküsimuste lahendamist töörahva huvides. Väikekodanlikud parteid ajasid kodanlusega kokkuleppimise poliitikat ning viimane oleks suutnud seal oma eraomandi huve kaitsta või vajaduse korral, kui Asutav Kogu oleks «liiga pahempoolseks» kujunenud, selle jõuga likvideeritud.

Kodanlus ja Ajutine Valitsus ei olnud huvitatud Asutava Kogu kiirest kokkukutsumisest. Nad kartsid selle liigset kaldumist pahemale, samuti seda, et siis tulnuks hakata lahendama selliseid kardinaalseid majanduslikke ja poliitilisi küsimusi, nagu olid maa natsionaliseerimine ja mõisamaade konfiskeerimine, sõja lõpetamine jt. Ainult rahvahulkade surve võis üldse tagada Asutava Kogu kokkutuleku. Käsitledes küsimust, kas Asutava Kogu kokkukutsumine oli vajalik, kirjutas V. I. Lenin 1917. aasta aprilli algul: «On tarvis ja kiiresti. Kuid selle eduka kokkukutsumise tagatis on üks: tööliste, soldatite, talupoegade jt.

⁴ V. I. Lenin. Teosed. 26. kd., lk. 346.

saadikute nõukogude arvu suurendamine ja jõu tugevdamine; tööliskade organiseerimine ja relvastamine.»⁵

Asutava Kogu kokkutuleku korral oleks saanud rahvale selgeks, nagu hiljem juhtuski, et see asutus ei suuda täita talle rahva poolt pandud lootusi. Nõukogude vabariik oleks järelikult jäänud ainsaks rahva poolt kindlalt toetatavaks sotsialistliku riigivõimu vormiks. Peale selle põhikaalutluse sai bolševike partei kasutada valimiskampaaniat oma poliitiliste eesmärkide selgitamiseks.

Nagu võis oodata, viivitas Ajutine Valitsus kõigiti Asutava Kogu kokkukutsumisega. Valitsus deklareeris küll märtsikuus, et ta peab oma ülesandeks Asutava Kogu valimiste ettevalmistamist ja tema kokkukutsumist, ning moodustas selleks ka eriorgani. Viimane tuli esimest korda kokku 25. mail; valimised otsustas ta läbi viia alles septembri keskpaiku ja Asutava Kogu kokku kutsuda septembri lõpul. Kuid augustis loodud Ulevenemaalise Asutava Kogu valimiskomisjoni ettepanekul lükkas Ajutine Valitsus valimiste tähtaja edasi 12.—14. novembrile.

Venemaa jaotati kubermangude kaupa valimisringkondadeks; Eesti moodustas ühe ringkonna. Ulevenemaalise Asutava Kogu Eestimaa Valimisringkonna Valimiskomitee loodi septembri algul, tema esimene koosolek toimus 9. septembril. Komitee esimeheks sai tollaegne maanõukogu esimees A. Vallner, liikmeteks maanõukogu liikmed J. Raamot ja N. Köstner, Tallinna linnavalikogude liikmed H. Pöögelmann ja I. Hlebnikov ning Tallinna ringkonnakohtu esindaja A. Petuhhov.⁶

Igas maakonnas moodustati vastav maakondlik valimiskomisjon. See koosnes kahest maavalitsuse, kahest maakonnalinna linnavalitsuse ja kahest kohtuvõimude esindajast. Linnades, kus oli üle 50 000 elaniku, s. o. Tallinnas ja Tartus, moodustati iseisvad valimiskomisjonid.

Vastavalt Eestimaa valimiskomitee 26. septembri otsusele säilitati ringkondade jaotus valimisjaoskondadeks põhiliselt samasugusena, nagu see oli 23. mail toimunud maanõukogu valimistel ja linnavalikogude valimistel. Uusi valimisjaoskondi loodi vaid alevites (Nõmme, Kunda, Aseri, Kreenholmi, Tapa, Sindi jt.) ja mõned suured vallad jaotati mitmeks valimisjaoskonnaks.⁷ Valijate nimekirjade koostamise ülesanne pandi valla-, alevi- ja linnavalitsustele. Valimistest õsavõtu õigus oli mõlemast soost kodanikel, kes 1917. aasta 12. novembriks olid saanud kahekümneaastaseks; sõjaväelased said valimisõiguse kaheksateistkümneaastaselt. Sõjaväelased valisid tsiviilelanikkonnast

⁵ V. I. Lenin. Teosed. 25. kd., lk. 349.

⁶ Eesti NSV Riiklik Ajaloo Keskarchiiv (= ENSV RAKA), f. 4689, nim. 1, s.-ü. 8, l. 13.

⁷ «Maatamees» 1917, 28. sept., nr. 31.

eraldi, välja arvatud üksikud garnisonide tagavaraväeosad, kuid ka nende jaoks tuli moodustada eraldi valimisjaoskonnad.⁸

Eesti alal paiknevad sõjaväeosad võtsid valimistest osa Põhjarinde koosseisus, peamiselt XII armee ja Balti laevastiku valimisringkondades. Valimistulemuste analüüsimisel tuleb arvestada, et laevastikus oli valimiste kord erinev üldiselt kehtinud valimiskorrast. Mujal võis valija hääletada ainult ühe kandidaatide nimekirja poolt, lastes valimiskasti sedeli selle nimekirja numbriga, laevastikus aga võimaldati hääletada ka üksikute kandidaatide poolt, sealhulgas ka eri nimekirjades olevate kandidaatide poolt. Kuna valida tuli kaks saadikut, siis oli valijatel siin tegelikult kaks häält. Seepärast said ühe nimekirja üksikud kandidaadid erineva arvu häáli ja antud häälte arv ületas hääletajate arvu. Balti laevastiku koosseisus hääletasid ka laevastiku staabi allutatud maaväed, sealhulgas ka Tallinna merekindluse piirkonna maaväed, ja osalt ka merekindluse töölised.⁹

Bolševike valimiskampaania. Eesti bolševikud lülitsid augustikuust aktiivselt valimiskampaaniasse. Selle korraldamisel lähtusid nad VSĐT(b)P VI kongressi otsustest ja partei Keskkomitee juurde loodud valimiste keskkomisjoni juhendist, milles nähti Asutava Kogu valimiste peaülesannet selles, et koondada laiad talurahva hulgad bolševike partei ümber, vabastada kehvatalurahvas väikekodanlike parteide mõju alt ja tuua ta linna-proletariaadi lipu alla.¹⁰

Valimiste küsimus oli ka VST(b)P Eestimaa organisatsiooni II konverentsi ja maatameeste II konverentsi päevakorras. Vastuvõetud resolutsioonides nõuti valimiseelse selgitustöö ulatuslikku korraldamist eriti maatööraha hulgas. Peeti vajalikuks anda välja eribrošüüre ja -lendlehti ning korraldada agitaatorite kursusi. Kandidaatide nimekiri tuli koostada kohalike parteiorganisatsioonide poolt soovitatud seltsimeestest.¹¹ Üldise korra kohaselt kuulus see kinnitamisele VSĐT(b)P Keskkomitees. Viimane soovitas omalt poolt partei silmapaistvaid tegelasi kandidaatideks kohalikesse valimisringkondadesse. Nii näiteks soovitati V. I. Leninit kandidaadiks Petrogradi valimisringkonnas, Ufaas ja Balti laevastikus. Silmapaistev parteitegelane V. M. Smirnov pidi saama kandidaadiks Kubani piirkonnas ja Eestimaa kubermangus.¹²

⁸ ENSV RAKA, f. 4687, nim. I, s.-ü. I, l. I.

⁹ В. Петраш. Выборы в Учредительное Собрание по Балтийскому избирательному округу. Сб. Город Ленина в дни Октября и Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. Ленинград, 1964, стр. 71—72.

¹⁰ J. Sa a t. Eesti bolševikud..., lk. 165.

¹¹ Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon Eestis. — Dokumentide ja materjalide kogumik. Tallinn, 1957 (edaspidi: S. Sots. Okt. rev. Eestis).

¹² «Рабочий путь» 1917, 30 сентября, № 24.

VSDT(b)P Eestimaa organisatsiooni esialgses kandidaatide nimekirjas, mis saadeti 27. septembril VSDT(b)P Keskkomiteele kinnitamiseks, oli 13 kandidaati eesotsas J. Anvelt, H. Pöögelmanni, R. Vakmanni, I. Rabtsinski, V. Kingissepa ja J. Sihveriga.¹³ Figureerisid ka V. Vöölmanni, O. Müntheri ja J. Lehmanni nimed, kes aga lõplikust nimekirjast välja jäid. Kaaskirjas teatati, et ringkonnas valitsevast kaheksast saadikust loodab parteiorganisatsioon saada kaks-kolm kohta. Partei Keskkomitee paluti piirduda 10% eraldamisega kohalikust valimisfondist Keskkomitee fondi, sest kohapeal tuli kogu valimiseelne kirjandus eesti keeles välja anda.¹⁴

VSDT(b)P Eestimaa organisatsiooni ning Eestimaa maatameeste ja väikemaapidajate kandidaatide nimekirja (nr. 2) kavatseti lülitada ka V. M. Smirnov, kuid tema elulooandmed ja nõusolek ei jõudnud õigeks ajaks kohale ning ta jäi välja. Nii jäi nimekirja 12 kandidaati: peale mainitud veel N. Janson, H. Suuder, I. Kuzmin, J. Ikmelt, M. Viikmann ja O. Rästas.¹⁵ V. Vöölmann keeldus kandideerimast selle tõttu, et tema nimi oli paigutatud nimekirjas 5. kohale, kuigi kandidaatide ülesseadmise eel partei liikmete hulgas korraldatud salajasel hääletusel oli ta tulnud J. Anvelt järel teisele kohale.¹⁶

VSDT(b)P Narva organisatsioon esitas oma soovitatavate kandidaatide nimekirja otse VSDT(b)P Keskkomiteele, kuna Narva linn kuulus Petrogradi kubermangu valimisringkonda.¹⁷

Balti laevastiku valimisringkonnas seati üles bolševike kandidaatidena V. I. Lenin ja Tsentrobalti esimees P. E. Döbenko.¹⁸

Valimiseelse agitatsioonitöö jaoks summade hankimiseks korraldati mitmesuguseid üritusi. Nii viis VSDT(b)P Eestimaa Büroo 30. septembril ja 1. oktoobril Tallinnas läbi rinnamärkide müügi, millest saadi 6500 rubla.¹⁹

Maatameeste keskkomitee korraldas oktoobri algul agitaatoritele lühikursused.²⁰ Bolševike valimisplatvormi selgitasid ajalehed «Tööline», «Maatamees», «Rahvaleht» ja pilkeajakiri «Tapper».

---

¹³ Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei Keskkomitee Marksismi-Leninismi Instituudi Partei Keskarhiiv. Moskva (= MLI PKA), f. 17, nim. 1, s.-ü. 348, l. 3. See dokument on väga väärtuslik eriti selle poolest, et ta sisaldab olulisi elulooandmeid kandidaatide kohta, sealhulgas nende varasemast revolutsioonilisest tegevusest.

¹⁴ MLI PKA, f. 17, nim. 1, s.-ü. 348, l. 3—4.

¹⁵ MLI PKA, f. 17, nim. 1, s.-ü. 348, l. 2, 6.

¹⁶ J. Anvelt. «Meie lahkumineku» ehk EKP «vastasrinna» ajaloolised unenäod. Leningrad, 1928.

¹⁷ MLI PKA, f. 17, nim. 1, s.-ü. 350, l. 2.

¹⁸ В. Петраш. Указ. статья, стр. 68.

¹⁹ J. Saart. Eesti bolševikud..., lk. 167.

²⁰ «Tööline» 1917, 30. sept., nr. 67.

VSDT(b)P Eestimaa Komitee valimisplatvorm valmis lõplikul kujul oktoobri keskpaiku ning avaldati ajalehtedes «Tööline» ja «Maatamees».²¹ Selle selgitamiseks koostas H. Pöögelmann populaarse brošüüri «Asutav Kogu ja rahvavalitsus».²² Siin rõhutati, et Asutavale Kogule ei maksnud panna liiga suuri lootusi — ta ei saanud anda rahvale midagi rohkem, kui rahvas ise oma jõuga jaksas võtta. Pöögelmann hoiatas, et Asutav Kogu ei suuda ülaltpoolt midagi anda. Rahval tuli altpoolt kindlustada endale vabadus.

Eesti bolševike valimisplatvormis nõuti, et Asutav Kogu lahendaks otsustavalt maaküsimuse, natsionaliseeriks maa ja võõrandaks tasuta mõisnike suurmaavalduse. Mõisatest aga soovitati luua eeskujulikud ühismajandid; mõisate tükeldamist peeti mittesoovitavaks.

Samuti nõuti pankade ja tähtsamate suurtööstusharude natsionaliseerimist, tööliskontrolli kehtestamist tööstusettevõtetes. Töökaitse ja sotsiaalkindlustuse alal nõuti 8-tunnist tööpäeva ja ületunnitöö täielikku keelamist, iga-aastast palgalist puhkust, naiste ja alaealiste töötingimuste otsustavat parandamist, tasuta arstiabi ja töötajate täielikku kindlustamist töövõime kaotamise korral.

Maksusüsteem tuli reorganiseerida progressiivse maksusüsteemi põhimõttel, ühtlasi nõuti kõigi kaudsete maksude kaotamist.

Platvormis nõuti ülddemokraatlike vabaduste — südametunnistuse, sõna-, koosoleku- ja trükivabaduse kindlustamist. Rahvahariduse alal nähti ette ilmaliku, maksuta ja kohustusliku alghariduse kehtestamine. Korduvalt aga rõhutati, et sõja ja rahu kui ka teisi tähtsaid küsimusi saab lõplikult lahendada vaid revolutsiooni teel.

Eraldi tuleb märkida, et bolševike valimisplatvormis pöörati juba suurt tähelepanu rahvusküsimusele. Võib öelda, et siin andsid eesti bolševikud esmakordselt rahvusküsimuse lahendamise üksikasjalise programmi. Vastavalt leninlikele seisukohtadele rahvusküsimuses nõuti kogu riigielu täielikku demokratiseerimist, rahvuste võrddõiguslikkust, õigust emakeelsele õpetusele koolis ja rahvakeelset asjaajamist ametiasutustes. Esitati nõue, et iga sugune sunduslik riigikeel kaotataks. Iga rahvas pidi iseseisvalt otsustama oma riikliku korralduse küsimuse, sealhulgas küsimuse, kas ta soovib elada iseseisvas riigis või ühineda mõne teise riigiga. Eesti bolševikud pidasid õigeks Eesti kuulumist Vene riigi koosseisu, kuid see küsimus tuli lahendada rahvahääletuse teel. Venemaa koosseisus tuli Eestile kindlustada täielik autonoomia siseküsimuste otsustamisel. Nõuti, et Venemaa põhiseaduses oleks

²¹ «Tööline» 1917, 13. okt., nr. 78; «Maatamees» 1917, 14. okt., nr. 38.

²² H. Pöögelmann. Asutav Kogu ja rahvavalitsus. Tallinn, 1917.

fikseeritud järgmised sätted: ka tulevikus otsustagu Eestimaa õiguste üle ainult Eesti elanikkond üldise hääletamise teel; üleriiklik parlament ei tohi sellesse küsimusse vahele segada.²³

Eesti bolševike selge, konkreetne ja rahva huvidele vastav valimisplatvorm leidis töörahva keskel laialdast vastukaja ja tõi isegi suurema võidu, kui esialgu loodeti. Ent ka selles platvormis jäädi ühekülgsele mõisate ühismajandamise seisukohale ning suhtuti eitavalt nende jaotamise nõudmistesse. Küllalt üksikasjalikult ei formuleeritud ka kehvtalurahvast, eriti renditalupoegi huvitavaid nõudmisi. Eksimuseks tuleb lugeda ka nõue kehtestada Venemaal Asutava Kogu kaudu demokraatlik vabariik. Ilmselt oli siin tegemist läbimõtleмата vastuoluga, sest samal ajal valmistasid eesti bolševikud aktiivselt ette relvastatud ülestõusu, valmistudes kehtestama nõukogude võimu.

Kodanlikud ja väikekodanlikud parteid valimiskampaanias. Aktiivselt teostasid valimiseelset agitatsiooni ka kodanlikud ja väikekodanlikud parteid. Mitmed neist korraldasid enne valimisi oma kongresse valimistaktika ja nõudmiste väljatöötamiseks.

Väikekodanlikud parteid seostasid Asutava Kogu kokkutuleku ja tegevusega kõigi riigielu põhiprobleemide lahendamise. Selles seisnes nende suhtumise kardinaalne erinevus bolševike suhtumisest.

Esseeride parteis toimus valimiskampaania ajal lõhenemine pahem- ja parempoolseteks. Kuid see ei toonud veel kaasa pahempoolsete esseeride iseseisvate kandidaatide nimekirjade ülesseadmist. Erandiks oli vaid Balti laevastiku valimisringkond, kus parempoolsed ja pahempoolsed esseerid esitasid eraldi kandidaatide nimekirjad.²⁴ Kuna Tallinna merekindluse piirkonna väeosad ja osa merekindluse töölisi hääletasid koos laevastikuga, võimaldab see üsna täpselt välja selgitada jõudude vahekorra pahem- ja parempoolsete esseeride vahel.

Eestimaa valimisringkonnas esinesid pahem- ja parempoolsed esseerid ühtsete valimisnimekirjadega, kuid siin ilmnes lõhenemine rahvuslikul alusel. Eesti esseeride nimekirja (nr. 1) kuulusid H. Kruus, G. Suits, J. Kärner jt.²⁵, vene esseeride omas (nr. 5) aga esinesid Eestis suhteliselt vähetuntud nimed: A. Stepanov, V. Avsagarov, K. Kulman jt.

Ka Eesti esseeride enamik oli 1917. aasta sügiseks kaldunud pahempoolsetele seisukohtadele, mida aktiivselt propageerisid «Töö Lipu» toimetaja K. Freiberg, E. Meister, J. Kärner ja mitmed teised selle partei tegelased. 17.—20. septembrini Tartus peetud

²³ «Tööline» 1917, 13. okt., nr. 78.

²⁴ В. Петраш, Указ. статья, стр. 69—71.

²⁵ «Töö Lipp» 1917, 4. nov., nr. 115.

esseeride partei eesti osakondade kongressil, kus ametlikult rajati Eesti Sotsialistide-revolutsionääride Partei, oli pahempoolsetel juba ülekaal. Nad toetasid võimu üleminekut nõukogude kätte, sõja lõpetamist, kontrolli sisseseadmist tööstuses ja maa-küsimuste resolutsiooni lahendamist.²⁶

Septembri lõpust peale oli Eestis praktiliselt tekkinud bolševike ning pahempoolsete esseeride blokk, mis väljendus ühtses tegevuses Eestimaa nõukogude II kongressil, Tallinna nõukogus, Eestimaa Nõukogude Täitevkomitees ja Eestimaa Sõja-revolutsioonikomitees, mille koosseisu kuulus rohkesti nii vene kui ka eesti pahempoolseid esseere.

Eesti esseeride partei ei eitanud oma valimisplatvormis uusi nõudmisi. Esikohal oli ikka veel agrarism. Taotleti maa «sotsialiseerimist» ja rõhutati väikemajapidamiste juhtivat osa põllumajanduses. Püstitati kõlavaid fraase ja loosungeid, nagu «Maa peab olema kogu rahva päralt!»; maa ei tohtivat olla eromand, sest maa on «varaaidaks, millelt inimene saab kõik toidained ja kaudselt kõik muu, mis tal on».²⁷

Mõisamaid kavatsesid esseerid jaotada ühe perekonna tarbenuki kohaselt.

Mis puutub riiklikku korraldusse, siis nõudsid eesti esseerid Venemaa demokraatlikku vabariiki, kus Eestil oleks laialdane autonoomia. Esitati ka mitmeid teisi kodanlik-demokraatlikke nõudmisi.

Esseeride ebajärjekindlus ja kõikuvus oma seisukohtade realiseerimisel oli aga eesti töörahva muutnud umbusklikuks ja neil polnud väljavaateid suurema edu saavutamiseks. Võib kindlalt väita, et esseeride partei sotsiaalne kandepind oli Eestis 1917. aasta sügiseks suuresti ahenenud.

Iseseisva valimisnimekirjaga (nr. 4) esinesid ka sotsiaaldemokraadid — menševikud. Nende kandidaatideks olid väikekodanliku intelligentsi esindajad K. Ast, M. Martna, Ed. Wilde, N. Kõstner jt. 8.—10. oktoobril Tallinnas toimunud asutamis-kongressil võeti loodava partei nimeks Eesti Sotsiaaldemokraatlik Töölise Partei. Tema ridadesse kuulus oktoobris kuni 850 liiget. Ka selles parteis tekkis terav lõhe parempoolse ja pahempoolse suuna vahel. Viimane sai M. Martna juhtimisel ülekaalu. Pahempoolsed menševikud nõudsid imperialistliku sõja lõpetamist ning selles suhtes bolševike partei toetamist.²⁸ Pärast relvastatud ülestõusu võitu pidas eesti menševike pahempoolne tiib vajalikuks ajutiselt toetada nõukogude võimu tegevust.

Kuid eesti sotsiaaldemokraatide-menševike valimisplatvorm jäi üsna nigelaks, sest nad lähtusid üldseisukohast, et sotsialismi

²⁶ E. Kaup. Leninlikul võitlusteel. Tallinn, 1967, lk. 191—192.

²⁷ «Töö Lipp» 1917, 4. nov., nr. 115.

²⁸ E. Kaup. Leninlikul võitlusteel, lk. 193—195.

ülesehitamine Venemaal ega Eestis ei ole veel võimalik. Nõuti üksnes laiemat töökaitse-seadusandlust, paremate tingimuste loomist võitluseks töö ja kapitali vahel, tasuta rahvaharidust jne. Riigikorra küsimuses pooldasid menševikud Eesti autonoomiat Vene demokraatlikus vabariigis. Agraarküsimuse alal olid nad suurmaavalduse likvideerimise poolt, pidades võimalikuks nii mõisate tükeldamist kui ka ühisharimist.²⁹

Niisuguse platvormiga võisid menševikud loota edu vaid ühe osa väikekodanluse ja väheteadlike tööliste hulgas; selliseid töölisi aga ei olnud revolutsioonilaine tõusu ajajärgul kuigi palju.

Tolle aja väikekodanlikest parteidest esines kõige aktiivsemalt ja läbimõeldumalt Eesti Tööerakond. Tema kandidaatide nimekirja kuulusid radikaalse kodanliku ja väikekodanliku intelligentsi esindajad J. Wilms, J. Seljamaa, O. Strandmann, J. Kukk jt.³⁰ See partei pööras palju tähelepanu agraar- ja rahvusküsimusele, mängeldes agaralt ka «sotsialistlike» sõnakõlksudega.

Ka Tööerakond pidas septembris kongressi, kus pikalt arutati partei agraarprogrammi. Selles deklareeriti maa natsionaliseerimist, mõisamaa aga tuli võõrandada. Suurmaaomandit pidi Eesti Vabariigi valitsus piirama teatud ülemmääraga; selle piirides aga võisid maad omada ka mõisnikud ja see pidi kindlustama eesti külakodanlastele nende maavalduse säilitamise. Võõrandatud maade eest lubati ka tasu niivõrd, kui see «on rahvamajandusele vajalik». Võõrandatud maa lubati jaotada maatameeste vahel, kuid peeti võimalikuks ka selle ühisharimist. Rentnike maa pidi jääma põlisrendi alusel nende kasutusse. See agraarreformi projekt leidis vastukaja kesktalurahva, eriti mõisarentnike hulgas. Mõisate tükeldamise nõudmist toetas ka osa maaproletaarlasti.

Oma «sotsiaalses programmis» töötas erakond kaitsta «kõigi töötavate kihtide» huve. Programmis säilis ka sotsialismi nõudmine, kuid see pidi saabuma mitte revolutsiooni, vaid evolutsiooni teel — kauges tulevikus, kas paarikümne või isegi paarisaja aasta pärast.³¹

Tööerakondlaste rahvusprogrammis asetati raskuspunkt Eesti osariigile Venemaa Föderatiivses Vabariigis. Föderatsiooni keskpärlament pidi olema ühekojaline ja koosnema kõigi osariikide esindajatest proportsionaalselt rahva arvuga. Kohalikud küsimused pidid kuuluma otsustamisele osariikide parlamentides.³²

Oma agraar- ja rahvusprogrammi tõttu kujunes Eesti Tööerakond eesti bolševike peamiseks võistlejaks elanikkonna poolproletaarsetes ja väikekodanlikes kihtides.

²⁹ «Sotsiaaldemokraat» 1917, 21. okt., nr. 42.

³⁰ «Päevaleht» 1917, 5. okt., nr. 225.

³¹ «Päevaleht» 1917, 6. nov., nr. 248.

³² Vene ja Eesti poliitiliste erakondade programmid. Toimetanud H. Kruus. Tartu, 1917, lk. 20–27; «Päevaleht» 1917, 6. nov., nr. 248.

Kodanlikud parteid moodustasid valimistel kaks valimisblokki. Radikaaldemokraatlik Erakond ühines Eestimaa Talurahva Liiduga, esitades ühise kandidaatide nimekirja (nr. 6), milles juhtivat osa etendasid Tallinna kodanluse esindajad J. Jaakson, A. Birk, B. Berendsen jt.

Ühiseks valimisblokkiks ühinesid ka Eesti Demokraatlik Erakond ja Eesti Maarahva Liit. Varem olid need parteid põhiliselt toetunud Lõuna-Eesti maa- ja linnakodanlusele. Nüüd aga ühines selle blokiga ka rida silmapaistvaid Tallinna kodanluse esindajaid — K. Päts, I. Poska, J. Teemant. Kandidaatide nimekirja (nr. 7) kuulusid ka J. Tõnisson, K. Parts, P. Pöld, J. Hünerson ja teised eesti kodanluse liidrid.³³

Kodanluse kahe valimisbloki platvormides ei olnud olulisi erinevusi. Valimiseelse agitatsiooni raskuspunkti aetasid nad rahvusküsimusele ja Eesti tulevasele riiklikule korraldusele. Peamiseks nõudeks oli Eesti osariik Vene Föderatiivses Vabariigis.³⁴ See aga tähendas muidugi eesti kodanluse valitsevat seisundit osariigis. Mõlemad valimisblokid olid eraomandi kaitsmise seisukohal ega pidanud võimalikuks mingeid ümberkorraldusi sotsialistlikus suunas. Ka maaküsimuses oldi üsna tagasihoidlikel positsioonidel. Mõisamaade võõrandamist peeti siiski vajalikuks, kuid ainult teatud piirides, s. o. osaliselt. Osa mõisamaast tahtsid nad garanteerida mõisnikele, võõrandatava mõisamaa eest aga lubati maksta õiglast tasu.³⁵ Talumaad, sealhulgas eesti hallparunite maavaldused, pidid jääma igal juhul puutumatuks.

Lähtudes oma klassiolemusest, astusid kodanlikud rühmitused teravalt välja bolševike nõudmiste vastu. Nad hirmutasid, et nende teostamine toovad kaasa suuri vapustusi. «Tallinna Teataja» kirjutas, et bolševikud tahtvat «kogu maad ühes majade, loomade ja põllutööriistadega ilma mingi tasuta ära võtta»³⁶. See pidi tooma kaasa üldise majandusliku vapustuse, nälja ning viletsuse. Ka bolševike kohest rahutegemise nõudmist peeti vastuvõetamatuks. Tihtipeale kritiseerisid kodanlikud blokid ka essee-ride, menševike ja tööerakondlaste «sotsialistlikke» nõudmisi. Tööerakonna kohta märgiti üsnagi tabavalt, et selle programm kubises sisemistest vastuoludest, millest üks osa «sotsialismuse ja teine jälle kohe kapitalistlike korra poole sihib»³⁷.

Kuid kodanlikel rühmitustel ei olnud eeldusi võita pinda laiemates rahvakihtides. Nad võisid loota kodanlusele, jõukamale väikekodanlusele ja üksikutele väheteadlikele töörahye esindajatele. «Sotsialistlikel» parteidel -- esseeridel ja menševikel, eriti

³³ «Postimees» 1917, 4. nov., nr. 252.

³⁴ «Postimees» 1917, 7. nov., nr. 254.

³⁵ «Tallinna Teataja» 1917, 8. nov., nr. 250.

³⁶ «Tallinna Teataja» 1917, 8. nov., nr. 250.

³⁷ «Tallinna Teataja» 1917, 10. nov., nr. 252.

aga tööerakonnal — oli märksa rohkem võimalusi teatud osa töörahvast oma mõju alla saada.

Esseeride ja menševike lõhenemine ja pahempoolsete suundade ülekaal nende parteide Eesti organisatsioonides tähendas ühtlasi lõhet kodanlike ja väikekodanlike parteide kokkuleppepoliitikas. Revolutsiooni üldise tõusu ja ülestõusu võidu tingimustes tekkis ajutine liit proletaarse partei ja väikekodanlike parteide pahempoolsete jõudude vahel, mis oluliselt hõlbustas sotsialistliku revolutsiooni võitu. Tööerakond jäi aga kindlalt antiproletaarsetele seisukohtadele ja võttis nõukogude võimu suhtes teravalt eitava hoiaku.

Kodanlike ja väikekodanlike jõudude peamiseks koondumiskohaks jäi endiselt kubermangu maanõukogu. See täienes pärast linnavalimisi uute liikmetega, nii et tema liikmete arv tõusis 62-ni. Siin tekkis nüüd ka bolševike fraktsioon — A. Leetsmann, J. Anvelt, H. Pöögelmann, J. Sihver ja nendega ühinenud A. Vallner. 25. septembril tegid bolševistlikud maanõunikud ettepaneku saata ebademokraatlikult valitud Eestimaa Kubermangu Maanõukogu laiali ja viia läbi uued, demokraatlikud — üldised, otsesed, ühetaolised ja salajased — valimised.³⁸ Seda ettepanekut toetas töörahvas oma koosolekul, näiteks Saaremaa maatameeste, Tallinna merekindluse 9., 10. ja 49. jaoskonna tööliste koosolekuil.³⁹ Kindlustöölised märkisid, et nemad jäid valimistest hoopis kõrvale, sest neid ei võetud ei valdada ega linnade valimisenimekirjadesse. Samuti ei olnud maanõukogus esindatud Eestimaa kubermangu kuuluvad Narva eeslinnad (Kreenholm jt.).

Maapäeva kodanlik-väikekodanlik enamus ei julgenud seda ettepanekut otse tagasi lükata, vaid tegi küsimuse arutamise ja uue valimisseaduse väljatöötamise ülesandeks erikomisjonile.⁴⁰ Sellega lükati sisuliselt tagasi ka bolševike ettepanek viia maanõukogu valimised läbi üheaegselt Ülevenemaalise Asutava Kogu valimistega, millega valimiste korraldamise organisatsiooniline külg oleks lahenenud iseenesest.

Ülevenemaalise Asutava Kogu valimiste tulemused aga näitasid selgesti, et kubermangu maanõukogu ei väljendanud rahva taht. VSDT(b)P Eestimaa organisatsioonil, kes sai valimistel kindla võidu, oli maanõukogus vähem esindajaid kui ühelgi kodanlikul või väikekodanlikul parteil. See asjaolu tõi ilmekalt esile ka Eesti kodanliku omavalitsuse ebademokraatliku iseloomu võrreldes nõukogudes valitseva demokraatiaga. Oli ju nõukogudes valijatel õigus oma saadikuid igal ajal tagasi kutsuda, kui nende tegevus ei vastanud valijate huvidele ja tahtele. Korduvad nõu-

³⁸ S. Sots. Okt.-rev. Eestis, lk. 331.

³⁹ «Maatamees» 5. ja 19. okt. 1917, nr. 34 ja 39.

⁴⁰ S. Sots. Okt.-rev. Eestis, lk. 332—334.

kogude osalised ja üldised ümbervalimised võimaldasid revolutsiooniliste hulkade tahet õigesti kajastada ja ellu viia.

Asutava Kogu valimiskampaania arenes rööbiti relvastatud ülestõusu ettevalmistamisega. Valimised aga toimusid juba pärast ülestõusu võitu.

Kogu Venemaa ulatuses said valimistel võidu esseerid. Enam kui 36 miljonist antud häältest said esseerid 58%; koos menševike poolt antud häältega sai väikekodanlik blokk 62% häältest. Bolševike poolt hääletas 25% ja kodanlike parteide poolt 13% valijatest. Koos pahempoolsete esseeridega oli aga bolševikel siiski 38,5% Asutava Kogu saadikukohtadest.⁴¹ Petrogradi linnas ja kubermangus, Kesk-Vene tööstuspiirkonnas, Balti laevastikus, Põhja- ja Läänerindel said bolševikud otsustava ülekaalu teiste parteide üle — keskmiselt 50–60% antud häältest.⁴²

Ulevenemaalise Asutava Kogu valimistulemused Eestis kujunesid bolševikele soodsateks. Valimiste üldtulemustest Eesti tsiiviilelanikkonna hulgas, kaasa arvatud Petrogradi kubermangu kuulunud Narva linn, kus oli ülekaalus eesti elanikkond, annab pildi tabel 1.

Hääleõiguslike kodanike üldarvu Eestimaa valimisringkonnas võib arvestada ligikaudu 547 400-le. See arv on umbkaudne, sest andmed valijate arvu kohta puuduvad Läänemaalt, Narva linnast, osaliselt Tallinnast, samuti üksikutest valdadest teistes maakondades. Kevadiste maanõukogu valimiste ja juulis-augustis toimunud linnavalimiste andmete alusel võib hääleõiguslike arvu Läänemaal hinnata umbes 30 000-le⁴³ (ilma Hiiumaata, mis oli sakslaste poolt okupeeritud) ja Narva linnas 10 000-le (ilma Eestimaa kubermangu kuuluvate eeslinnadeta). Tallinna valijate üldarvu võime hinnata umbkaudu 90 000-le, kuid seoses evakueerimistega on raske tegelikku valijate arvu kindlaks teha. Valimistest võttis osa vähemalt 311 705 kodanikku (Narva linnast ei ole teada kehtetuks tunnistatud häälte arv), seega umbes 57% hääleõiguslike üldarvust. Tallinnas võib tegelik valijate arv arvestatust väiksem olla. Ka mujal, eriti Põhja-Eestis, võisid oktoobri-novembri evakuatsioonid valijate tegelikku hulka vähendada, kuna korrektiive valimisnimekirjades ei suudetud tollal küllalt kiiresti teha. Hääleõiguslike üldarv tõuseb ka mõningate väeosade (eriti Viru- ja Harjumaal) kuulumise tõttu Eestimaa valimisringkonna alla.

Seni teada olnud valimiskokkuvõtetest erinevalt (vt. tabel 2) tõuseb meie poolt täpsustatud andmetel kehtivaks tunnistatud häälte arv 299 671-lt 309 842-le (kehtetuks tunnistati 1863 häält),

⁴¹ V. I. Lenin. Teosed. 31. kd., lk. 67.

⁴² V. I. Lenin. Teosed. 30. kd., lk. 231–233.

⁴³ ENSV RAKA, f. 4696, nim. 1, s.-ü. 8, l. 115; s.-ü. 10, l. 72.

bolševike partei poolt antud häälte arv aga 119 863-lt 125 321-le. Mõnevõrra muutuvad andmed ka teistele parteidele antud häälte osas.

Kindla esikoha sai valimistel bolševike nimekirj. Eestimaa valimisringkonnas kogus ta 121 520 häält (40,2% hääletanute üldarvust), koos Narvas antud häältega aga 125 321 häält (40,4%). Talle järgnesid saadud häälte arvult kodanlik-demokraatlik blokk ja Eesti Tööerakond. Teised nimekirjad said tunduvalt vähem hääli.

Eesti alalt valiti Ülevenemaalisse Asutavasse Kogusse kaheksa saadikut. Vastavalt saadud häälte arvule said bolševikud nendest neli kohta, ja Asutavasse Kogusse läksid J. Anvelt, R. Vakmann, H. Pöögelmann ja I. Rabtšinski; demokraatlik blokk sai kaks kohta (J. Tõnisson ja K. Päts) ning tööerakondlased kaks kohta (J. Wilms ja J. Seljamaa). Teised kandidaatide nimekirjad said nii vähe hääli, et nad ühtegi kohta Asutavas Kogus ei saanud.

Bolševike edu osutus isegi mõnevõrra suuremaks, kui nad valimiskampaania algul arvasid. Kahe-kolme koha asemel saadi pooled saadikukohtadest.

Põhjarinde vägedes hääletas bolševike poolt 465 581 inimest ehk 56,2% hääletajatest. Sealhulgas XII armees said bolševikud 205 945 häält ehk 53,7% antud häältest, esseerid 123 818 häält ehk 32,3%.⁴⁴ Balti laevastiku valimisringkonnas andsid bolševike kandidaadid 130 186 häält ehk 58,2%, pahempoolsed esseerid 61 019 häält ehk 27,3%, parempoolsed esseerid 26 498 häält ehk 11,9% antud häältest.⁴⁵ Bolševikud ja pahempoolsed esseerid kokku said laevastikus 85,5% antud häältest. Seega oli laevastikus ja XII armees bolševike võit veelgi suurem kui Eesti tsiviil-elanikkonna hulgas.

Eesti linnadest oli bolševike edu kõige suurem proletaarsetes keskustes Narvas ja Tallinnas. Võrreldes augustis toimunud linnavalimistega kasvas Narvas bolševike poolt antud häälte arv 47%-lt 50,5%-ni, kui aga lisada juurde ka sõjaväelased, siis 64%-ni (vt. tabel 4). Narva eeslinnades, mis kuulusid Eestimaa kubermangu koosseisu, oli bolševike ülekaal veelgi veenvam: Juhkentalis said nad 56,2% antud häältest, Kreenholmis aga koguni 87,4% — 2745 häält 3259-st (vt. tabel 12). Seega said bolševikud Narvas vähemalt $\frac{2}{3}$ antud häältest. Proletaarne Narva, kaasa arvatud linna garnison ja ümbruses paiknevad väeosad, oli oma rõhuvas enamikus bolševike platvormil ning moodustas tähtsaima bolševike tugipunkti Petrogradi ja Tallinna vahel, etendades suurt osa relvastatud ülestõusust.

---

⁴⁴ П. Голуб. Большевизация солдатских масс в канун Октября. — «Военно-Исторический журнал» 1967, № 5, стр. 11.

⁴⁵ В. Петраш. Указ. статья, стр. 79.

Tallinnas tõusis bolševike poolt antud häälte arv võrreldes augustikuu linnavalimistega 31%-lt 47%-ni. Paljudes töölisrajoonides (valimisjaoskonnas 11—13, 16—17, 21 ja teised) said bolševikud aga enamuse — 50—60% antud häältest (vt. tabel 3). Tallinna töölisklassi rõhuv enamik hääletas bolševike partei poolt. Häälte arvu teisele kohale tulid tööerakondlased, saades umbes 29% häältest. Esseerid, kes linnavalimistel olid bolševike järel teisel kohal, langesid nüüd eelviimasele kohale. Kokku said vene ja eesti esseerid Tallinnas vaid 1921 häält (linnavalimistel 15 145), s. o. vaid 4% antud häältest. See on seletatav esseeride mõju kiire langusega töölisklassis kui ka teistes elanikkonna kihtides. Linnavalimistel olid nad saanud häälti peamiselt sõjaväelaste ja laevatehaste tööliste hulgas. Viimaste evakueerimine vähendas veelgi esseeride mõju. Sõjaväeosad ja osa merekindluse töolistest aga hääletasid koos Balti laevastikuga.

Eesti sotsiaaldemokraadid-menševikud said Tallinnas kõigest 5,8% antud häältest; nende poolt antud häälte arv langes 8282-lt 2680-ni ehk kolm korda. Nendest andmetest järeldub, et esseeride ja menševike taga seisis veel vaid tühine osa Tallinna töörahvast. Suurem oli nende mõju väikekodanlike haritlaste hulgas. Kuid tuleb arvestada, et Tallinna esseeride parteiorganisatsioon oli tollal liidus bolševikega, võttes aktiivselt osa Eestimaa Sõjarevolutsioonikomitee tegevusest. Ka menševike hulgas toimus niiskumine ajutisele kokkuleppele bolševikega. Seega võib arvata, et ka nende parteide poolt hääletanud kodanikud oma suures enamikus hääletasid nõukogude võimu poolt. Võib julgelt väita, et üle poole Tallinna elanikkonnast, kuni 55% toetas nõukogude võimu kehtestamist. Mõningane osa ebateadlikke töötajaid ja põhiosa keskkihte sammusid aga Tööerakonna järel, kes püüdis sotsialismi sildi all ka proletariaadile «silmi teha». Kodanlikud nimekirjad (nr. 6 ja 7) said Tallinnas 5874 häält, s. o. ainult 12,7% kehtivatest häältest. Seega olid kodanluse jõud Eesti tähtsaimas keskses vägagi kokku kuivanud.

Veelgi suurem oli bolševike võit Tallinna merekindluse piirkonna vägedes, mis moodustasid Balti laevastiku valimisringkonna Tallinna valimisrajooni. Selle koosseisus valis ka osa merekindluse ehitustöölisi. Nimekirjades oli siin 48 703 valijat; ülalpool kirjeldatud omapärase valimiskorra tõttu oli antud häälte arv siin suurem kui valijate arv, ulatudes 59 829-ni. Bolševike partei kandidaatide poolt anti 36 726 häält ehk 61,2% kõigest antud häältest, pahempoolsetele esseeridele 13 663 häält ehk 23%, pahempoolsetele esseeridele 7052 häält ehk 11,8% antud häältest. Seega anti Tallinna merekindluse piirkonna vägedes 84,2% häältest bolševike ja pahempoolsete esseeride poolt. Huvitav on märkida, et maavägedes said bolševikud 63,8%

antud häältest ja pahempoolsed esseerid 20,5%, laevastikuüksustes aga bolševikud 50,1% ja pahempoolsed esseerid 33,5%.⁴⁶

Seega oli pahempoolsete esseeride mõju suhteliselt tugev just maadruste hulgas. Tervikuna aga oli Tallinna piirkonnas bolševikel ja neid toetavatel pahempoolsetel jõududel rõhuv ülekaal.

Teistest Eesti tähtsamatest linnadest õnnestus kodanlusel vaid Tartus saavutada ülekaalu (vt. tabel 5). Demokraatliku bloki kandidaatide nimekiri (nr. 7) sai esikoha 8382 hääle ehk 53,4%-ga antud häältest. Bolševikud tulid teisele kohale, saades 5398 häält ehk 34,5% antud häältest.

Vastupidine oli aga olukord Tartu garnisonis. Siin võistlesid peamiselt bolševikud ja esseerid. Esimesed said üle 8000 hääle — umbes 75% antud häältest —, esseerid umbes 2000 häält. Tartu Eesti Tagavarapataljonis said bolševikud 1623 häält — 66% kõigist antud häältest.⁴⁷ Toetudes tööliste ja soldatitele olid Tartu bolševikud muutnud oma linna Lõuna-Eesti tähtsaimaks tugipunktiks sotsialistliku revolutsiooni teostamisel.

Eesti väikelinnades (vt. tabelid 6—13) said bolševikud 15—35% antud häältest. Siin oli kodanlike ja väikekodanlike parteide mõju veel domineeriv.

Väga huvitavad olid valimistulemused ka maakondades ja valdades. Tervelt viies maakonnas — Virumaal, Harjumaal, Võrumaal, Tartumaal ja Viljandimaal — kaheksast okupeerimata maakonnast võitis bolševike nimekiri esikoha, kusjuures Virumaal said bolševikud absoluutse häälteenamuse (50,7% antud häältest). Tööerakond saavutas esikoha Järva- ja Läänemaal, kodanlik-demokraatlik blokk ainult Pärnumaal. Nendes maakondades tulid bolševikud häälte arvult teisele kohale. Kui bolševike võit Virumaal ja Harjumaal — suurte proletaarsete keskuste läheduses — oli täiesti seaduspärane, siis Võrumaal, kus tööstusproletariaati peaaegu polnudki, oli võit eriti silmapaistev. Siin said bolševikud 45,5% antud häältest.

Tabelid (nr. 6—13) annavad lähema ülevaate valimiste tulemustest valdade ja alevite kaupa; nendest võib näha, kus bolševike mõju oli 1917. aasta novembri keskpaiku saanud domineerivaks.

Bolševike partei edu valdades ja alevites maakondade kaupa iseloomustab järgnev tabel.

Selgub, et valdades ja alevites saavutasid bolševikud esikoha rohkem kui pooltes valimisjaoskondades, absoluutse enamuse (üle 50% antud häältest) aga ligi kolmandikus jaoskondades. Absoluutse häälteenamuse võitsid bolševikud kõigis töölisalevites

⁴⁶ В. Петраш. Указ. статья, стр. 74, 78—79.

⁴⁷ П. Голуб. Указ. статья, стр. 6: «Молот» 1917, 23 ноября, № 10, 1917 г.; «Maatamees» 1917, 28. nov., nr. 56.

Maakond	Valimisjaos- kondade üldarv	Jaoskondade arv, kus bolševikud saavutasid esikoha	Jaoskondade arv, kus bolševikud said üle 50% antud häältest
Virumaa	40	28	19
Harjumaa	44	26	12
Võrumaa	47	30	17
Viljandimaa	46	22	10
Tartumaa	67	33	20
Järvamaa	18	8	4
Pärnumaa	45	12	9
Läänemaa	32	10	4
Kokku:	319/100%	169/53%	95/30%

(Kreenholm, Joala, Kunda, Aseri, Sindi jt.) 95 valimisjaoskonnas, kus nad said 50—70% antud häältest, oli bolševistlik selgitustöö olnud kõige intensiivsem, nendes alevites ja valdades tegutsesid juba bolševike parteiorganisatsioonid või bolševike poolt juhitud maatöölise seltsid. Ühtlasi aga oli arvukalt valdu, eriti Pärnu- ja Läänemaal, kus bolševike nimekirjade poolt antud häälte arv oli üsna väike, mõnikord vaid 5—10% antud häältest. Neisse valdadesse bolševike aktiivne selgitus- ja organiseerimistöö ei olnud veel ulatunud. Sellistes valdades said eriti palju häáli tööerakondlased (eeskätt Järva- ja Läänemaal), esseerid (Tartumaal) ja kodanlik-demokraatlik blokk (Pärnumaal).

Arvestades Eesti valdade rahvastiku sotsiaalset koostist oleks bolševikel olnud võimalik saavutada enamikus valdadest 50—60% antud häältest. Sellele viitab ka asjaolu, et Põhja-Lätis, Liivimaa kubermangus said bolševikud ligi 72% antud häältest; Asutavasse Kogusse valiti sealt kolm bolševikku (P. Stučka, F. Rosins, J. Bersins) ja ainult üks kodanluse esindaja.⁴⁸ Mõningates Eesti maakondades ja veel paljudes valdades ei olnud maaproletariaat ja kehtalurahvas jõudnud vajaliku klassiteadvuse ja organiseerituse tasemele ega suutnud aru saada põhilisest erinevusest proletaarse partei ja väikekodanlike parteide vahel. Nendes valdades ei vastanud valimiste tulemused rahva sotsiaalsele koostisele: olid ju peaaegu kõigis Eesti valdades maaproletariaat ja kehtalurahvas arvulises ülekaalus. Pooltes Eesti valdades sammus maatöörahas juba bolševike partei lipu all, ülejäänud pooltes oli veel küllalt suur mõju väikekodanlikel ja kodanlikel parteidel. Ligi ühes kolmandikus valdadest oli aga bolševike mõju tõusnud, arvestades valdade sotsiaalset koostist,

⁴⁸ Коммунистическая Партия Латвии в Октябрьской революции. Документы и материалы. Рига, 1963, стр. 547.

Ülevenemaalise Asutava Kogu valimiste tulemused Eesti linnades ja maakondades

Jrk. nr.	Valimisjaoskonnad	Hääleõiguslike kodanike arv	Valimistest osavõtnute arv	Valimistest osavõtnute %	Kehtivate häälte jaotus							Kokku	Kehtetuks tunnistatud hääli
					Kandidaatide nimekirjad								
					nr. 1 eesti essee-rid	nr. 2 bolš.	nr. 3 töö-erak.	nr. 4 menš.	nr. 5 vene essee-rid	nr. 6 rad.-dem.	nr. 7 dem. blokk		
1.	Tallinn	≈ 90 000	46 737	≈ 52	786	22023	13742	2680	1135	1138	4736	46 240	497
2.	Tartu linn	30 639	15 892	≈ 52	349	5398	200	926	323	111	8382	15 689	203
3.	Harjumaa	≈ 54 850	33 682	≈ 61	320	13904	9260	1003	364	6432	2194	33 477	205
4.	Järvamaa	≈ 26 400	17 812	≈ 68	98	6384	7166	395	79	668	2920	17 708	104
5.	Läänemaa	≈ 30 000	17 918	≈ 59	251	4629	5899	292	91	4355	2344	17 861	57
6.	Pärnumaa	≈ 61 300	32 772	≈ 53	3238	8819	7445	294	69	902	11883	32 650	122
7.	Tartumaa	≈ 74 500	38 981	≈ 52	7822	15092	1105	573	237	791	13168	38 788	193
8.	Viljandimaa	45 877	28 639	≈ 62	2545	10269	5952	650	33	887	8211	28 547	92
9.	Virumaa	69 495	44 699	≈ 64	772	22755	12621	732	876	1606	5113	44 475	244
10.	Võrumaa	≈ 54 400	27 056	≈ 50	1213	12247	1608	1657	64	710	9391	26 890	166
Kokku		≈ 537 461	304 188	≈ 56,5	17038	121520	64998	9202	3195	17600	68342	302 325	1863
11.	Narva linn**	≈ 10 000	üle 7 517	≈ 75	546	3801	34	132	—	1494	1444	7 517	—
Kokku		≈ 547 400	311 705	≈ 57	17940	125321	65032	9334	3271	19094	69786	309 842	1863
%			100		5,8	40,4	21,0	3,0	1,1	6,2	22,5	100	

* ENSV RAKA, f. 4694, nim. 2, s.-ü. 1—5, 55—64, 66—73; «Rahvaleht» 1917, 24. nov., nr. 29. Andmed Narva linna kohta on võetud ajalehest «Rahvaleht». Narvas, s. o. Peterburi valimisringkonnas esinenud kandidaatide nimekirjad ei langenud täielikult ühte nimekirjadega Eestimaa valimisringkonnas ja nad on paigutatud lahtritesse parteide klassisisu arvestades. Hoopis välja on jäetud Narva sõjaväelaste kohta käivad andmed. Koos kohalikes väcosades antud häältega said bolševikud Narvas 12025 häälest 7708 häält, s. o. 64% antud häältest.

** «Rahvaleht» 1917, 24. nov., nr. 29.

Tabel 2*

Ülevenemaalise Asutava Kogu Eestimaa Valimisringkonna Valimiskomitee esialgne kokkuvõte valimiste tulemustest

Jrk. nr.	Valimisjaoskond	Kehtivate häälte jaotus							Kokku
		Kandidaatide nimekirjad							
		nr. 1	nr. 2	nr. 3	nr. 4	nr. 5	nr. 6	nr. 7	
1.	Tallinn	786	22023	13742	2680	1135	1138	4736	- 46 240
2.	Tartu linn	349	5398	200	926	323	111	8382	15 689
3.	Harjumaa	310	13077	9082	999	192	6239	2135	32 034
4.	Tartumaa	8193	15030	1120	634	177	792	13260	39 207
5.	Läänemaa	243	4629	5894	279	83	4011	2338	17 370
6.	Pärnumaa	3207	8051	7295	292	67	860	11598	31 380
7.	Viljandimaa	2545	10269	5952	650	33	887	8211	28 547
8.	Võrumaa	1213	12247	1608	1657	64	710	9391	26 890
9.	Järvamaa	98	6384	7166	395	77	668	2920	17 708
10.	Virumaa	772	22755	12645	732	876	1606	5113	44 499
	Kokku	17726	119863	64704	9244	3027	17022	68085	299 671

* «Eesti Teataja» 1917, 30. nov., nr. 7.

Ülevenemaalise Asutava Kogu valimiste tulemused Tallinna linnas

Valimis- jaos- kond	Hääle- õigus- like kodani- ke arv	Valimis- test osa- võtute arv	Kehtivate hääle jaotus							Kokku	Kehtetuks tunnista- tud hääli
			Kandidaatide nimekirjad								
			nr. 1	nr. 2	nr. 3	nr. 4	nr. 5	nr. 6	nr. 7		
1	4238	1750	30	662	573	121	83	37	208	1723	27
2	4428	2062	44	988	615	116	80	44	151	2038	24
3	3809	1914	42	1090	349	127	122	50	127	1907	7
4	2174	496	18	293	107	9	31	4	26	488	8
5	2375	688	35	376	43	50	156	2	23	685	3
6	4341	819	35	483	40	18	220	5	15	816	3
7	5628	2058	44	656	702	94	69	64	403	2032	26
8	4044	2093	45	1018	607	148	43	46	177	2084	9
9	4548	1567	48	552	530	55	63	50	233	1531	36
10	4981	2508	33	902	904	108	12	95	398	2452	56
11	5018	2947	48	1674	784	162	23	70	133	2894	53
12	...	2252	48	1409	516	116	11	40	79	2219	13
13	2876	1651	41	1049	385	82	8	11	59	1635	16
14	5412	2674	25	756	964	141	28	99	637	2650	24
15	4104	2435	22	1226	785	154	12	56	166	2415	20
16	4145	2621	23	1475	744	127	7	70	160	2606	15
17	...	1865	16	1054	577	59	2	24	123	1855	10
18	...	2878	34	938	1145	211	20	77	432	2857	21
19	3911	2563	18	1457	737	162	4	50	107	2535	28
20	4274	2700	35	1380	740	279	18	58	139	2649	51
21	...	2666	47	1704	522	176	78	36	77	2640	26
22	5085	1892	20	478	687	102	20	97	482	1886	6
23	4206	1658	26	409	686	63	25	53	381	1643	15
Kokku	79 597	46 737	786	22 023	13 742	2680	1135	1138	4736	46 240	497

* ENSV RAKA, l. 4684, nim. 2, s.-ü. 58, l. 2. Hääleõiguslike kodanike arv puudub neljast valimisjaoskonnast. Hääleõiguslike kodanike üldarv võis maksimaalselt ulatuda 90 000-le. Tuleb arvata, et hääleõiguslike kodanike arv oli tegelikult väiksem, kui oli näidatud valimisnimekirjades. Laevatehaste, «Volta» ja teiste ettevõtete osalise või täieliku evakueerimise tõttu oktoobris-novembris oli palju tööstustöölisi, samuti merekindluse ehitustöölisi, Tallinnast lahkunud. Vastavaid korrigeerimisi ei jõutud valimisnimekirjades teha. Seda tõendab erakordselt madal valimistest osavõtmise protsent 4,5% ja 6. valimisjaoskonnas.

Ülevenemaalise Asutava Kogu valimiste tulemused Narva linnas

Valimis- jaos- kond	Valimis- test osa- võtnute arv	Kehtivate häälte jaotus									
		Kandidaatide nimekirjad									
		nr. 1 kad.	nr. 2 bolš.	nr. 3 sots.- dem.	nr. 4 Eesti n.	nr. 5 soome sots.	nr. 6 kooper. gr.	nr. 7 kirikl. nim.	nr. 8 rahva- sots.	nr. 9 juutide nim.	nr. 10 sots. rev.
1.	1344	633	281	18	244	3	8	25	12	1	119
2.	1862	463	949	26	153	—	2	17	8	4	240
3.	2926	320	1555	49	827	—	2	12	12	—	149
4.	1385	28	1016	22	270	2	—	5	2	2	38
Kokku	7517	1444	3801	115	1494	5	12	59	34	7	546
Sõja- väe- osa	4508	158	3907	52	43	—	2	3	25	97	220
Kokku	12 025	1602	7708	167	1537	5	14	62	59	104	766

* «Rahvaleht» 1917, 24. nov., nr. 29.

Tabel 5*

Olevenemaalise Asutava Kogu valimiste tulemused Tartu linnas

Valimis- jaos- kond	Hääle- õigus- like kodani- ke arv	Valimis- test osa- võtnute arv	Kehtivate häälte jaotus							Kokku	Kehte- tuks tunnis- tatud hääli
			Kandidaatide nimekirjad								
			nr. 1	nr. 2	nr. 3	nr. 4	nr. 5	nr. 6	nr. 7		
1	9811	4360	118	971	73	192	103	35	2811	4303	97
2	5194	2672	36	1088	18	168	106	8	1221	2645	27
3	6298	3595	74	1394	50	167	41	30	1803	3559	36
4	4860	2894	59	915	34	236	31	27	1539	2841	53
5	4476	2371	62	1030	25	163	42	11	1008	2341	30
Kokku	30 639	15 892	349	5398	200	926	323	111	8382	15 689	203

* ENSV RAKA, f. 4684, nim. 2, s.-ü. 64, l. 6.

Tabel 6*

Ulevenemaalise Asutava Kogu valimiste tulemused Harjumaal

Jrk. nr.	Valimis-jaoskonnad	Hääle-õiguslike kodanike arv	Valimistest osavõtnute arv	Kehtivate häälte jaotus							Kokku	Kehtetuks tunnistatud hääli
				Kandidaatide nimekirjad								
				nr. 1	nr. 2	nr. 3	nr. 4	nr. 5	nr. 6	nr. 7		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1.	Alavere	696	448	—	285	36	2	1	72	50	446	2
2.	Anija	979	597	8	216	137	6	—	205	23	595	2
3.	Paldiski	615	339	3	43	213	3	4	40	33	339	—
4.	Harku	1280	896	4	389	135	6	4	145	7	890	6
5.	Vääna	1784	1320	14	1047	80	5	89	71	11	1317	3
6.	Habersti	641	387	1	181	125	1	—	166	11	385	2
7.	Tuhala	582	335	1	77	154	13	—	29	60	334	1
8.	Juuru	1588	1098	9	485	372	8	5	123	88	1090	8
9.	Järvakandi	708	468	5	131	156	10	—	140	26	468	—
10.	Jöelähtme	1281	865	2	303	270	10	—	235	31	851	14
11.	Kaiu	708	539	1	180	164	4	3	154	32	538	1
12.	Kehtna	1026	723	1	170	223	154	—	114	59	721	2
13.	Keila	2428	1540	6	574	478	7	2	429	38	1534	6
14.	Küü	863	492	23	122	138	6	—	68	135	492	—
15.	Kirna-Kohatu	1600	853	33	132	119	9	1	473	71	838	15
16.	Padise	2395	1464	13	479	556	57	3	293	50	1450	14
17.	Kodasoo	622	424	6	239	62	4	1	77	35	424	—
18.	Kohila	2499	1913	8	850	318	4	—	573	128	1881	32
19.	Kolga	1995	1108	8	187	530	155	1	167	54	1102	6
20.	Kuimetsa	523	396	4	236	65	—	6	54	27	392	4
21.	Kuivajõe	1262	967	2	500	125	4	1	87	246	965	2
22.	Kurna	1936	1297	9	679	497	11	8	82	11	1297	—
23.	Kõnnu	693	825	45	182	451	15	2	88	38	821	4
24.	Lehtse	343	124	3	34	8	8	—	36	35	124	—
25.	Nõva	543	347	1	59	144	—	—	134	7	345	2

Tabel 6 (järg)

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
26.	Nõmme	4231	1703	24	882	506	117	—	35	116	1698	5
27.	Nehatu I	...	506	5	279	99	29	16	55	18	501	5
28.	Nehatu II	380	267	6	111	81	64	—	2	3	267	—
29.	Nehatu III	409	304	5	136	132	5	3	11	9	301	3
30.	Nehatu IV	390	285	5	101	131	1	1	11	24	275	10
31.	Pakri	197	184	2	48	45	1	—	84	5	184	—
32.	Peningi	1115	644	5	313	118	22	—	115	53	626	18
33.	Prangli saar	245	230	—	2	68	—	—	154	6	230	—
34.	Aegna	395	304	3	269	11	4	13	1	3	304	—
35.	Vihterpalu	560	341	3	50	81	8	2	192	5	341	—
36.	Raasiku	913	676	3	236	293	19	4	84	37	676	—
37.	Rae	1874	1128	6	538	193	5	9	302	66	1119	9
38.	Ravila	1135	433	5	284	33	3	—	97	11	433	—
39.	Raiküla	1369	918	—	363	247	95	—	162	48	915	3
40.	Saue	1950	1022	2	507	339	7	1	127	32	1015	7
41.	Rapla	2580	1902	5	573	648	100	3	418	147	1894	8
42.	Riisipere	1218	860	17	172	218	9	4	222	218	860	—
43.	Triigi	1595	775	5	334	283	7	5	112	28	774	1
44.	Vardi	1027	578	1	154	164	2	—	192	56	569	9
45.	Naissaare	849	714	8	667	14	2	18	1	3	713	1
Kokku:		54 042	33 682	320	13 904	9260	1003	364	6432	2194	33 477	205

* ENSV RAKA, f. 4684, nim. 2, s.-ü. 59, 60, 62, 63; f. 4937, nim. 1, s.-ü. 9, l. 35. Hääleõiguslike arv puudub ühest valimisjaoskonnast. Arvestades maakonna keskmist osavõtuprotsenti valimistest, võime hääleõiguslike kodanike üldarvu maakonnas hinnata umbes 54 850-le.

Ulevenemaalise Asutava Kogu valimiste tulemused Järvamaal

Jrk. nr.	Valimisjaoskond	Hääle- õiguslike kodanike arv	Valimistest osavõtnute arv	Kehtivate hääle jaotus							Kokku	Kehte- tuks- tatud hääli
				Kandidaatide nimekirjad								
				nr. 1	nr. 2	nr. 3	nr. 4	nr. 5	nr. 6	nr. 7		
1.	Paide linn	1550	896	18	251	373	1	4	24	219	890	6
2.	Tapa	1377	1199	3	307	735	9	8	14	119	1195	4
3.	Anna	...	413	—	235	138	—	3	23	16	413	—
4.	Albu	1934	1245	1	725	315	5	—	47	143	1236	9
5.	Ambla	2031	1396	4	397	441	153	1	91	302	1389	7
6.	Alliku	1726	1008	2	286	356	16	—	58	280	998	10
7.	Väinjärve	2740	1631	17	409	593	10	3	59	532	1623	8
8.	Vahastu	302	225	1	27	152	1	—	29	13	223	2
9.	Väätsa	1504	697	18	380	210	4	1	29	48	690	7
10.	Jaani	1178	891	—	484	337	2	—	22	40	885	6
11.	Einmani	729	549	8	140	315	—	—	9	71	543	6
12.	Roosna	1617	1138	4	423	584	9	2	26	81	1129	9
13.	Kuksema	...	661	1	279	308	—	—	8	62	658	3
14.	Koigi	1343	848	9	253	416	14	4	63	81	840	8
15.	Lehtse	1783	1100	8	458	445	83	48	11	39	1092	8
16.	Liigvalla	1043	716	3	185	309	6	3	35	175	716	—
17.	Mäo	1133	556	—	324	113	4	2	6	101	550	6
18.	Nõmmküla	1193	906	1	393	312	37	—	27	134	904	2
19.	Särevere	2440	1737	—	428	714	41	—	87	464	1734	3
Kokku		25 006	17 812	98	6384	7166	395	79	668	2920	17 708	104

* ENSV RAKA, f. 4684, nim. 2, s.-ü. 3 ja 4. Hääleõiguslike kodanike arv puudub 2 jaoskonnast. Arvestades maa-
konna keskmist osavõtuprotsenti valimistest, võime hääleõiguslike kodanike üldarvu hinnata umbes 26 400-le.

Ülevenemaalise Asutava Kogu valimiste tulemused Läänemaal

Jrk. nr.	Valimisjaoskond	Valimistest osavõtjate arv	Kehtivate häälte jaotus							Kokku	Kehtetuks tatud hääli
			Kandidaatide nimekirjad								
			nr. 1	nr. 2	nr. 3	nr. 4	nr. 5	nr. 6	nr. 7		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1.	Asuküla	393	1	108	145	1	—	133	5	393	—
2.	Haimre	348	3	122	162	21	—	32	8	348	—
3.	Jõgisoo	258	—	67	153	21	3	8	6	258	—
4.	Kalju	308	—	126	77	3	2	92	18	308	—
5.	Kirbla	650	3	169	226	2	1	225	24	650	—
6.	Kolovere	447	4	207	156	—	1	53	26	447	—
7.	Lähtru	289	2	209	85	—	9	62	22	289	—
8.	Luiste	364	—	103	125	3	—	116	17	365	—
9.	Lihula	1202	55	118	376	36	2	152	448	1187	15
10.	Martna	717	14	201	161	10	1	76	238	711	6
11.	Massu	555	3	139	66	4	3	281	59	555	—
12.	Märjamaa	731	6	241	306	2	—	89	83	727	4
13.	Oru	827	8	67	452	5	5	254	33	824	3
14.	Paatsalu	785	2	128	580	13	3	19	32	777	8
15.	Paadrema	627	10	125	303	5	1	40	138	622	5
16.	Palivere	258	2	122	56	2	1	67	6	256	2
17.	Pühalepa	299	1	160	44	6	—	79	9	299	—
18.	Piirsalu	638	3	380	90	15	1	101	48	638	—
19.	Riguldi	478	2	25	191	14	—	255	18	478	—
20.	Saulepa	879	17	132	460	57	2	132	73	873	6
21.	Sinalepa	750	8	31	317	5	1	246	142	750	—
22.	Sipa	307	2	144	109	—	1	50	1	307	—
23.	Sooniste	260	8	77	56	1	—	85	33	260	—
24.	Sutlepa	442	10	61	25	2	—	328	16	442	—
25.	Taebla	569	5	172	120	—	2	168	102	569	—

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
26.	Vaikna	420	12	172	64	1	—	61	108	418	2
27.	Vidriku	306	1	126	50	1	—	108	20	306	—
28.	Velise	1131	9	256	306	52	1	350	157	1131	—
29.	Veltra	440	41	108	190	10	2	21	68	440	—
30.	Vigala	651	4	371	68	3	2	151	52	651	—
31.	Vormsi	373	8	—	—	3	—	344	18	373	—
32.	Võnnu	272	—	60	49	—	46	116	1	272	—
33.	Haapsalu linn	844	7	102	330	4	1	61	333	838	6
Kokku		17 918	251	4629	5899	292	91	4355	2344	17 861	57

* ENSV RAKA, f. 4684, nim. 2, s.-ü. 55, l. 2—3.

Ulevenemaalise Asutava Kogu valimiste tulemused Pärnumaal

Jrk. nr.	Valimisjaoskond	Hääle-õiguslike kodanike arv	Valimistest osavõtnute arv	Kehtivate häälte jaotus							Kokku	Kehtetuks tunnistatud hääli
				Kandidaatide nimekirjad								
				nr. 1	nr. 2	nr. 3	nr. 4	nr. 5	nr. 6	nr. 7		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1.	Audru	1333	714	39	181	180	4	2	37	271	714	—
2.	Abja	2129	990	16	547	135	6	1	26	258	989	1
3.	Enge	1309	891	2	126	363	3	1	44	350	889	2
4.	Taali	960	320	1	22	33	1	—	5	258	320	—
5.	Häädemeeste	955	720	14	292	129	19	3	64	197	718	2
6.	Jäärja	721	627	21	24	82	1	1	11	487	627	—
7.	Jööpre	470	366	8	123	1	4	2	54	165	357	9
8.	Kaarli	...	463	15	266	56	1	—	6	117	461	2
9.	Kaisma	911	569	1	160	212	1	1	9	183	567	2
10.	Karksi	1539	1126	479	368	44	1	1	7	223	1123	3
11.	Uue-Kaubi	381	293	8	119	95	2	—	3	65	292	1
12.	Kilingi	1750	1039	9	79	509	1	—	26	415	1039	—
13.	Koonga	1860	796	14	125	258	10	3	27	359	796	—
14.	Käru	...	753	3	164	380	7	5	62	126	747	6
15.	Laiksaare	922	463	11	39	236	—	—	18	156	460	3
16.	Lelle	976	600	7	162	215	6	—	52	156	598	2
17.	Orajõe	1137	806	31	258	159	2	9	10	326	795	11
18.	Pati	1053	567	16	47	111	4	—	14	375	567	—
19.	Penuja	...	303	1	76	72	2	1	3	145	300	3
20.	Vana-Pornuse	454	334	10	119	131	1	—	7	66	334	—
21.	Pöögle	...	272	1	173	9	2	—	1	86	272	—
22.	Reiu	206	160	5	17	7	4	1	4	121	159	1
23.	Rääma	966	661	47	300	194	2	2	5	109	659	2
24.	Sauga	1874	841	38	288	118	9	2	30	354	839	2
25.	Seli	1289	803	549	95	70	—	1	29	59	803	—

Tabel 9 (järg)

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
26.	Suigu	553	329	18	107	34	1	3	8	154	325	4
27.	Taali	1360	984	20	210	457	7	—	27	257	978	6
28.	Talli	...	394	2	32	184	2	2	6	162	390	4
29.	Tammiste	422	249	47	47	98	15	—	5	37	249	—
30.	Tahkuranna	1190	488	15	30	180	4	—	5	253	487	1
31.	Tori	2150	1332	25	401	209	8	—	9	680	1332	—
32.	Tõstamaa	1321	718	424	69	81	—	—	22	116	712	6
33.	Uulu	836	478	32	126	83	11	3	36	187	478	—
34.	Vana-Vändra	1901	1239	373	111	238	9	1	19	482	1233	6
35.	Uue-Kariste	500	393	63	172	80	1	—	4	73	393	—
36.	Uue-Vändra	1496	916	219	84	241	53	1	48	270	916	—
37.	Voltveti	1026	534	4	54	265	3	—	7	197	530	4
38.	Võlla	910	523	10	119	122	12	1	34	225	523	—
39.	Mõisaküla	612	453	—	185	79	3	—	11	173	451	2
40.	Sindi	1006	952	4	649	206	9	2	4	75	949	3
41.	Pärnu linn I	913	485	20	22	41	4	6	2	390	485	—
42.	Pärnu linn II	3498	1991	391	305	276	28	11	17	947	1975	16
43.	Pärnu linn III	1811	914	57	101	130	1	1	4	616	910	4
44.	Pärnu linn IV	1941	1119	109	253	166	15	—	20	550	1113	6
45.	Kihnu	503	502	12	332	16	—	2	—	140	502	—
46.	Polli	...	691	13	488	23	1	—	10	154	689	2
47.	Vana-Kariste	1094	763	9	427	135	2	—	43	144	760	3
48.	Vee	...	177	1	16	32	2	—	3	122	176	1
49.	Mõisaküla (a'lev)	1045	471	24	369	270	10	—	4	52	669	2
Kokku		55 280	32 772	3238	8819	7445	294	69	902	11 883	32 650	122

* ENSV RAKA, f. 4684, nim. 2, s. ü. 56, 57. Hääleõiguslike kodanike arv puudub 7 valimisjaoskonnast. Arvestades maakonna keskmist osavõtuprotsenti valimistest, võime hääleõiguslike kodanike üldarvu maakonnas hinnata umbes 61 300-le.

Ulevenemaalise Asutava Kogu valimiste tulemused Tartumaal

Jrk. nr.	Valimisjaoskond	Hääle-õiguslike kodanike arv	Valimis-test osa-võtnute arv	Kehtivate hääle jaotus							Kokku	Kehte-tuks-tunnis-tatud hääli
				Kandidaatide nimekirjad								
				nr. 1	nr. 2	nr. 3	nr. 4	nr. 5	nr. 6	nr. 7		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1.	Kuremaa	1151	815	28	284	9	17	—	7	469	814	1
2.	Kavilda	1011	589	19	357	1	3	—	20	182	582	7
3.	Valguta	799	551	172	198	2	3	5	2	168	550	1
4.	Kodijärve	653	362	60	75	2	19	2	5	197	360	2
5.	Vaimastvere	1031	580	6	242	37	4	1	19	268	577	3
6.	Jõgeva	1519	1014	8	513	42	41	—	18	388	1010	4
7.	Kaarepere	1747	730	81	358	12	15	2	8	230	706	24
8.	Kavastu	1504	604	371	41	6	6	—	15	164	603	1
9.	Härjanurme	513	276	130	14	—	3	—	4	125	276	—
10.	Arula	653	462	11	276	5	—	—	11	159	462	—
11.	Haaslava	1152	662	32	373	1	4	1	14	219	644	18
12.	Aru	561	318	137	63	1	1	—	4	112	318	—
13.	Ahja	1708	677	30	404	7	5	2	18	211	677	—
14.	Kastre-Võnnu	1755	838	22	590	5	6	—	18	193	834	4
15.	Kokora	1413	827	56	501	19	3	30	17	191	817	10
16.	Hellenurme	199	109	20	17	—	1	—	4	67	109	—
17.	Võtikvere	2193	1266	604	160	10	8	9	59	416	1266	—
18.	Sangaste	1855	1033	19	602	213	9	2	16	167	1033	—
19.	Kirepi	393	166	17	93	—	4	—	7	45	166	—
20.	Aakre	778	610	119	253	5	—	—	9	217	603	7
21.	Kambja	1093	646	302	114	10	1	1	1	212	641	5
22.	Alatskivi	1338	391	178	17	2	1	—	14	179	391	—
23.	Avinurme	2359	465	62	111	31	3	2	7	249	465	—
24.	Keeni	471	312	29	165	13	3	—	13	86	309	3
25.	Kongota	834	512	40	225	14	—	60	—	172	511	1

Tabel 10 (järg)

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
26.	Krüidneri	1110	375	89	128	2	3	—	7	146	375	—
27.	Kudina	1860	970	428	53	3	3	4	9	468	958	2
28.	Laeva	692	317	40	86	1	7	1	41	141	317	—
29.	Laiuse	1842	1044	16	455	81	13	4	23	450	1042	2
30.	Laatre	630	336	8	136	81	32	5	14	60	336	—
31.	Leevi	1534	1148	129	585	13	4	9	13	381	1134	14
32.	Lohusuu	1116	796	25	606	24	9	1	7	123	795	1
33.	Luke	508	356	83	100	3	4	—	12	154	356	—
34.	Luunja	1722	869	53	479	10	12	1	16	295	866	3
35.	Mäksa	1044	549	22	425	7	2	—	4	87	547	2
36.	Meeri	1240	691	329	92	9	7	—	8	244	689	2
37.	Vastse-Kuuste	860	554	24	359	2	8	1	14	144	552	2
38.	Vastse-Otepää	348	207	14	78	4	14	2	9	86	207	—
39.	Pala	1584	785	181	235	7	11	—	33	318	785	—
40.	Palupera	832	466	13	137	—	8	1	22	285	466	—
41.	Päidla	525	150	2	73	5	—	—	2	68	150	—
42.	Pilkuse	339	157	8	40	13	16	1	3	76	157	—
43.	Puurmanni	1412	804	255	198	46	3	1	27	264	794	10
44.	Pühajärve	1889	287	93	54	7	4	—	5	123	286	1
45.	Rasina	712	493	22	286	5	4	1	28	142	488	5
46.	Ranna	711	411	28	199	3	1	1	28	149	409	2
47.	Rannu	1276	453	197	60	11	2	—	3	180	453	—
48.	Raadi	1583	734	107	303	5	15	5	19	280	734	—
49.	Rõngu	1165	732	143	308	3	7	1	8	259	729	3
50.	Reola	1175	691	387	15	4	1	—	1	278	686	5
51.	Ropka	1493	624	21	395	2	6	2	6	187	619	5
52.	Saadjärve	904	502	10	224	42	14	—	2	208	500	2
53.	Saare	1057	662	289	58	1	6	—	13	291	658	4
54.	Sootaga	1370	669	376	30	4	1	—	6	250	667	2
55.	Pangodi	767	225	40	91	5	5	—	3	81	225	—
56.	Vana-Kuuste	301	213	131	15	—	4	1	5	54	210	3
57.	Vana-Otepää	659	356	60	49	3	—	—	9	232	353	3
58.	Tõlliste	573	299	1	18	105	41	4	5	125	299	—

Tabel 10 (järg)

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
59.	Tähtvere	1052	516	9	288	8	7	2	4	198	516	—
60.	Tähkvere	1451	966	390	205	18	5	4	6	323	951	15
61.	Uderna	1183	554	70	244	9	41	2	20	165	551	3
62.	Ulila	571	339	9	152	—	16	—	17	144	338	1
63.	Vorbuse	208	135	3	60	—	4	2	1	64	134	1
64.	Mustvee	1760	790	11	447	23	12	12	17	268	790	—
65.	Elistvere	1423	626	292	43	36	52	—	6	195	624	2
66.	Peipsiäärne	2104	1610	811	677	9	3	36	5	62	1603	7
67.	Kasepää	—	705	50	560	39	6	16	—	34	705	—
		73248	38981	7822	15092	1105	573	237	791	13168	38788	193

* ENSV RAKA, f. 4684, nim. 2, s.-ü. 65, 66, 67, 68. Hääleõiguslike kodanike arv puudub ühest valimisjaoskonnast. Arvestades maakonna keskmist osavõtuprotsenti valimistest, võime hääleõiguslike kodanike üldarvu maakonnas hinnata umbes 74 500-le.

Ülevenemaalise Asutava Kogu valimiste tulemused Viljandimaal

Jrk. nr.	Valimisjaoskond	Hääleõigus- like kodanike arv	Valimistest osavõtnute arv	Kehtivate häälte jaotus							Kokku	Kehte- tuks tunnis- tatud hääli
				Kandidaatide nimekirjad								
				nr. 1	nr. 2	nr. 3	nr. 4	nr. 5	nr. 6	nr. 7		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1.	Viljandi linn	3279	2076	90	719	712	40	6	15	488	2070	6
2.	Aidu	689	361	42	118	73	2	2	13	111	361	—
3.	Vana-Võidu	565	304	24	73	86	—	—	4	114	301	3
4.	Uue-Võidu	959	498	10	140	117	8	—	55	164	494	4
5.	Viiratsi	190	134	6	6	19	1	—	4	98	134	—
6.	Holstre	1069	505	165	128	90	17	—	5	103	500	5
7.	Loodi	497	218	36	19	89	3	—	1	70	218	—
8.	Päri	213	133	26	23	47	—	—	3	33	132	1
9.	Paistu	556	433	242	11	40	—	—	16	124	433	—
10.	Soosaare	698	326	—	89	95	1	—	30	111	326	—
11.	Taagepera	925	524	8	386	16	1	1	1	111	524	—
12.	Helme	853	438	3	279	19	8	1	1	126	437	1
13.	Jõgeveste	522	403	9	229	3	1	3	9	149	403	—
14.	Koorküla	400	312	—	194	6	1	—	—	111	312	—
15.	Uue-Suislepa	466	364	2	4	267	—	—	3	88	364	—
16.	Tuhalaane	768	513	279	68	46	3	—	9	103	508	5
17.	Hummuli	750	588	8	329	12	6	—	8	224	587	1
18.	Suure-Kõpu	1489	610	429	15	7	2	—	3	154	610	—
19.	Kõo	2099	1324	22	239	592	7	2	77	381	1320	4
20.	Lustivere	696	439	22	149	102	6	—	46	114	439	—
21.	Õisu	643	396	10	213	42	2	—	2	119	388	8
22.	Imavere	1074	721	2	274	176	—	1	12	251	716	5
23.	Uue-Põltsamaa	276	149	1	35	28	—	—	5	80	149	—

Tabel 11 (järg)

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
24.	Põltsamaa alev	1062	844	5	368	218	12	3	10	221	837	7
25.	Patküla	1586	992	18	735	28	4	1	6	198	990	2
26.	Olustvere	1366	722	201	90	242	4	—	41	144	722	—
27.	Viljandi vald	2807	1836	66	614	571	71	2	16	494	1834	2
28.	Pärdi	867	485	19	250	79	49	—	14	74	485	—
29.	Heimtali	637	396	115	77	105	9	1	9	79	395	1
30.	Tarvastu	2519	1335	298	581	56	2	1	22	364	1324	11
31.	Vana-Suislepa	1185	592	8	139	113	164	—	12	151	587	5
32.	Löve	455	327	8	207	9	—	—	1	101	326	1
33.	Riidaja	370	271	8	11	163	4	—	—	85	271	—
34.	Kärstna	751	520	21	92	102	163	—	2	136	516	4
35.	Vastemõisa	1994	964	3	637	162	1	2	17	139	961	3
36.	Särgavere	851	563	38	221	100	7	—	66	129	561	2
37.	Uusna	303	205	16	41	16	4	—	8	90	205	—
38.	Taevere	1640	1178	107	462	318	5	1	39	244	1176	2
39.	Kurista	856	534	9	236	12	1	—	12	264	534	—
40.	Vana-Põltsamaa	1083	747	2	193	146	4	—	24	375	744	3
41.	Vana-Tänasilma	990	704	93	169	116	2	2	33	288	703	1
42.	Leebiku	302	222	4	138	8	8	1	1	62	222	—
43.	Pajusi	989	780	18	270	152	17	1	116	206	780	—
44.	Rutikvere	376	258	4	65	73	3	1	25	83	254	4
45.	Kabala	1510	1124	4	424	322	1	1	55	316	1123	1
46.	Võisiku	2027	925	12	454	87	5	—	32	335	925	—
47.	Adavere	658	346	2	63	70	1	—	4	206	346	—
	Kokku	45 877	28 639	2545	10 269	5952	650	33	887	8211	28 547	92

* ENSV RAKA, f. 4684, nim. 2, s.-ü. 69—73.

Tabel 12*

Ülevenemaalise Asutava Kogu valimiste tulemused Virumaal

Jrk. nr.	Valimisjaoskond	Hääleõiguslike kodanike arv	Valimistest osavõtnute arv	Kehtivate häälte jaotus							Kokku	Kehtetuks tunnistatud hääli
				Kandidaatide nimekirjad								
				nr. 1	nr. 2	nr. 3	nr. 4	nr. 5	nr. 6	nr. 7		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1.	Rakvere linn	4925	2800	40	861	1187	86	28	29	543	2772	26
2.	Rakvere vald	1373	848	6	209	310	9	2	263	43	843	6
3.	Tudulinna	870	551	50	42	177	1	1	25	271	547	4
4.	Undla	1983	1187	6	392	517	5	3	19	242	1184	3
5.	Aseri	851	772	1	595	139	15	—	6	14	770	2
6.	Kunda-Malla	1161	701	11	305	283	11	1	22	54	689	12
7.	Kohtla	751	424	4	261	148	1	—	4	6	424	—
8.	Küti	1647	1089	18	309	458	19	—	30	248	1082	7
9.	Sõmeru	1581	1053	4	572	149	6	—	165	155	1051	2
10.	Voka	1025	744	3	368	167	19	—	12	173	742	2
11.	Varangu	1357	689	42	393	216	3	7	4	24	689	—
12.	Vohnja	957	687	3	232	331	5	1	55	59	686	1
13.	Joala	1720	961	—	652	184	15	1	62	44	958	3
14.	Jõhvi	2804	1638	4	502	754	60	7	20	275	1622	16
15.	Rägavere	1447	1027	7	600	318	5	—	33	54	1017	10
16.	Aaspere	1752	910	5	336	382	19	2	54	100	898	12
17.	Palmse	1529	1159	32	249	676	29	1	57	113	1157	2
18.	Juhkentali-Kreenholmi sõjaväeosa	245	269	12	200	5	3	32	2	14	268	1
19.	Narva-Jõesuu sõjaväeosa	1987	1084	31	934	9	7	71	17	13	1082	2
20.	Erra	1375	942	—	646	186	10	2	16	71	931	11
21.	Narva-Jõesuu	2715	1450	18	911	232	27	24	29	197	1438	12

Tabel 12 (järg)

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
22.	Port-Kunda	1146	1146	4	942	116	51	3	6	21	1143	3
23.	Püssi	2013	1262	3	858	189	5	2	41	164	1262	—
24.	Paasvere	1729	654	—	280	246	14	2	23	89	654	—
25.	Salla	1545	832	11	608	67	2	—	20	122	830	2
26.	Mäetaguse	1204	779	12	382	120	1	—	47	216	778	1
27.	Avanduse	1592	1217	8	686	362	5	2	28	124	1215	2
28.	Saksimõisa	689	606	3	168	418	10	—	—	7	606	—
29.	Porkuni	1625	773	160	55	139	9	2	66	336	767	6
30.	Kreenholmi	3840	3261	7	2745	292	59	61	2	91	3259	2
31.	Vask-Narva	728	618	66	276	3	20	205	7	37	613	5
32.	Juhkentali	4612	3004	44	1673	588	97	340	10	228	2980	24
33.	Mustjõe	156	126	—	71	51	2	1	—	1	126	—
34.	Roela	1172	757	4	70	557	10	3	28	85	757	—
35.	Kalvi	1213	848	4	480	197	1	3	39	119	843	5
36.	Vao	2368	1372	8	656	351	5	—	23	327	1370	2
37.	Vihula	1217	802	109	384	166	14	—	64	65	802	—
38.	Mereküla sõjaväeosa	314	221	6	135	12	2	53	3	9	220	1
39.	Pada	1411	942	4	506	368	4	—	9	48	939	3
40.	Vaivara	1503	1057	1	180	670	8	2	33	159	1053	4
41.	Iisaku	1347	850	6	598	184	2	1	7	49	847	3
42.	Illuka	844	532	22	215	121	1	1	138	29	527	5
43.	Peetri	1159	743	7	360	230	12	2	67	51	729	14
44.	Türsamäe	1913	1312	4	858	347	42	10	20	23	1304	8
Kokku		69495	44699	772	22755	12621	732	876	1606	5113	44 475	224

* ENSV RAKA, f. 4684, nim. 2, s.-ü. 1, 2; f. 4688, nim. 1, s.-ü. 7, l. 9.

Ülevenemaalise Asutava Kogu valimiste tulemused Võrumaal

Jrk. nr.	Valimisjaoskond	Hääleõigus- like kodanike arv	Valimistest osavõtnute arv	Kehtivate hääle jaotus							Kokku	Kehte- tuks tunnis- tatud hääli
				Kandidaatide nimekirjad								
				nr. 1	nr. 2	nr. 3	nr. 4	nr. 5	nr. 6	nr. 7		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1.	Aleksandri	1134	662	155	212	6	41	4	8	223	646	13
2.	Vastse-Antsla	937	667	104	298	13	3	—	7	239	664	3
3.	Vana-Antsla	2131	1408	33	734	53	160	4	37	378	1399	9
4.	Pindi	479	254	8	102	2	14	—	2	119	247	7
5.	Valgjärve	...	187	13	35	7	34	2	1	95	187	—
6.	Veriora	1011	687	3	301	4	4	—	8	361	681	6
7.	Võru vald	958	641	25	239	16	9	—	83	265	637	4
8.	Viitina	780	542	9	115	19	5	—	53	339	540	2
9.	Kähri	805	398	37	191	2	5	—	17	145	397	1
10.	Haanja	...	705	20	536	8	20	2	8	105	699	6
11.	Sõmerpalu	701	499	6	216	21	14	2	32	207	498	1
12.	Vaabina	...	569	1	152	119	23	3	27	236	561	8
13.	Kaagjärve	1208	938	33	333	306	20	6	6	234	938	—
14.	Kasaritsa	1694	962	2	682	10	15	1	17	217	944	18
15.	Karula	1563	704	71	299	115	19	—	6	182	693	11
16.	Kahkva	604	306	2	30	6	96	—	8	163	305	1
17.	Kärgula	527	396	11	130	7	190	—	8	50	396	—
18.	Kioma	317	196	9	11	11	6	—	26	133	196	—
19.	Koiola	1433	568	10	315	6	3	—	13	221	568	—
20.	Kooraste	862	457	14	179	54	33	1	15	161	457	—
21.	Krabi	367	201	11	65	11	21	1	5	87	201	—
22.	Krootuse	777	451	8	237	3	1	—	6	196	451	—
23.	Linnamäe	423	250	8	188	8	26	—	27	73	250	—
24.	Laanemetsa	849	593	61	332	33	27	5	11	124	593	—

Tabel 13 (järg)

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
25.	Lasva	540	364	4	226	2	49	—	9	73	363	1
26.	Loosi	1354	945	89	305	193	202	—	18	132	939	6
27.	Meeski	1141	751	14	543	6	4	—	13	168	748	3
28.	Mõniste	...	456	2	316	33	14	1	1	89	456	—
29.	Misso	828	577	16	143	16	4	1	9	378	567	10
30.	Moosekatsi	812	490	9	318	3	6	3	36	112	487	3
31.	Vastseliina	1356	580	55	225	23	15	5	27	223	573	7
32.	Nursi	...	269	5	144	15	13	1	20	71	264	5
33.	Orava	1245	830	11	385	16	216	—	29	168	825	5
34.	Põlgaste	523	331	1	150	2	5	—	1	171	330	1
35.	Peri	988	538	16	89	8	33	1	12	379	538	—
36.	Rõuge	697	452	18	261	9	1	—	5	157	431	1
37.	Räpina	2025	1223	30	693	4	62	2	8	417	1216	7
38.	Vastse-Roosa	613	435	17	191	70	5	—	7	144	434	1
39.	Vana-Roosa	790	515	115	224	18	19	1	4	131	512	3
40.	Rogosi	373	261	—	32	16	2	—	13	198	261	—
41.	Saare	577	428	11	284	15	24	1	2	91	428	—
42.	Taivola	732	529	15	271	66	24	2	3	147	528	1
43.	Timmo	509	195	12	138	—	2	—	1	41	194	1
44.	Toolamaa	576	339	3	97	1	11	—	2	225	335	4
45.	Urvaste	652	456	—	168	3	11	—	7	267	456	—
46.	Isooru	913	569	25	293	7	14	—	8	211	558	11
47.	Erastvere	1029	714	15	452	100	28	1	13	105	714	—
48.	Võru linn	2821	1519	75	432	139	95	12	31	732	1516	3
49.	Võru sõjaväeosa	57	38	1	15	3	9	2	—	8	38	—
	Kokku	50 848	27 056	1213	12 247	1608	1657	64	710	9391	26 890	166

* ENSV RAKA, f. 4684, nim. 2, s.-ü. 5, l. 1—2. Hääleõiguslike kodanike arv puudub 5 valimisjaoskonnast. Arvestades maakonna keskmist osavõtuprotsenti valimistest, võime hääleõiguslike kodanike üldarvu maakonnas hinnata umbes 54 400-le.

peaaegu haripunktini. Järgnevalt seisis bolševike ülesanne selles, et õige agraar- ja rahvuspoliitikaga tõmmata ka ülejäänud valdade töörahva enamik enda poole.

Lähtudes Ulevenemaalise Asutava Kogu valimistulemustest võib väita, et 1917. aasta ajaloolisel murrangumomendil, mil sai teoks Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon, sammus Eesti töö- lisklass, samuti maaproletariaadi ja kehvtalurahva enamus bolševike partei lipu all. Kõigis tähtsamates Eesti keskustes — Tallinnas, Narvas ja Tartus — oli loodud revolutsiooniliste jõudude otsustav ülekaal; töö- lisklass, soldatite ja madruste hul- gad pooldasid siin kindlalt relvastatud ülestõusu ja võimu üle- minekut nõukogudele.

ИТОГИ ВЫБОРОВ ВО ВСЕРОССИЙСКОЕ УЧРЕДИТЕЛЬНОЕ СОБРАНИЕ В ЭСТОНИИ

К. К. Сийливаск

Резюме

Результаты выборов во Всероссийское Учредительное собра- ние отражают весьма полно и точно расстановку классовых сил в Эстонии в период победы Октябрьской революции.

Эстония представляла самостоятельный Эстляндский избира- тельный округ. Балтийский флот и подчиненные ему части (в том числе войска морской крепости Таллина) составляли свой Балтийский избирательный округ, а другие воинские части на территории Эстонии голосовали, в основном, в составе XII армии.

В статье впервые полностью использованы архивные мате- риалы о результатах выборов в Эстляндском избирательном округе. На основе этих материалов составлены и приложены к статье 13 таблиц, которые дают полное представление о резуль- татах выборов как по всей Эстонии, так и по каждому отдель- ному городу, уезду и волости.

Число избирателей в Эстонии (включая и город Нарву, ко- торый административно еще принадлежал к Петроградской гу- бернии) доходило до 500 тысяч человек. Среди семи кандидат- ских списков список большевиков (список № 2) вышел на пер- вое место по количеству поданных голосов (124 762 голоса или 40,5%) и большевики завоевали 4 из 8 мест округа в Учреди- тельное собрание. Они победили в Нарве (50,5% из всех пода- ных голосов), в уезде Вирумаа (50,7%), Таллине (47%), в уез- дах Вырумаа, Хартюмаа, Тартумаа, Вильяндимаа.

Мелкобуржуазные партии (трудовики, эсеры, меньшевики) получили 30,8%, а буржуазные партии 28,7% из общего числа

поданных голосов. При этом надо иметь ввиду, что левые эсеры в Эстонии к этому времени были уже в блоке с большевиками, а значительная часть эстонских меньшевиков склонялась к временной поддержке большевиков.

В армии и во флоте победа большевиков была еще более убедительной. В Балтийском флоте, где кандидатами большевиков были выставлены В. И. Ленин и П. Е. Дыбенко, они получили почти 60% из всех поданных голосов.

В Ревельском избирательном районе большевики получили 36 726 или 61,2% из общего числа поданных голосов, а поддерживающие их левые эсеры 13 665 или 23%. Среди сухопутных войск большевики получили 63,8%, левые эсеры — 20,5% голосов; среди матросов — соответственно 50,1 и 33,5% голосов. Это означает, что свыше 80% войск Таллинского района поддерживали переход власти в руки Советов. Левые эсеры имели еще достаточно большое влияние во флотских частях Таллина и блок с ними значительно облегчил переход власти к Советам в Таллине.

В войсках Северного фронта большевики получили 465 581 или 56,2% из поданных голосов. В XII армии — 205 954 или 53,7%, в Тартуском гарнизоне 8000 голосов (75%) из 10 000 голосовавших. В Нарвском гарнизоне из 4508 солдат и офицеров 3907 или 85% голосовало за большевиков. В трех основных эстонских национальных частях — I и II эстонский полк и запасный батальон — кроме I полка, преобладало влияние большевиков. В Тартуском эстонском запасном батальоне за большевиков голосовало 1623 человека или 66%, в частях второго эстонского полка в Таллине было подано за большевиков 963 голоса из 1159, т. е. 83%.

Эти и другие данные, приведенные в статье, позволяют делать вывод, что пролетарские массы Эстонии и большинство находящихся на территории Эстонии войск поддерживали переход власти в руки Советов. А в основных центрах Эстонии, которые решали успех вооруженного восстания — в Таллине, Нарве и Тарту — перевес сил революции был подавляющим. Это и обеспечило в Эстонии мирный, бескровный переход государственной власти в руки Советов.

DIE ERGEBNISSE DER WAHLEN ZUR ALLRUSSISCHEN KONSTITUIERENDEN VERSAMMLUNG IN ESTLAND

K. Siilivask

Zusammenfassung

Die Ergebnisse der Wahlen zur Allrussischen Konstituierenden Versammlung widerspiegeln voll und ganz das Kräfteverhältnis

der Klassen in Estland in der Periode des Sieges der Oktoberrevolution.

Estland bildete einen selbständigen Wahlbezirk. Die Baltische Flotte und die ihr unterstellten Einheiten (darunter auch die Truppen der Seefestung Tallinn) bildeten ihren eigenen Wahlbezirk; die anderen Truppenteile auf dem Territorium Estlands wählten in ihrer Mehrheit im Bestande der XII. Armee.

Im vorliegenden Artikel wird erstmalig das gesamte Archivmaterial über die Wahlen im Estländischen Wahlbezirk erschöpfend ausgewertet. Auf Grund dieses Materials sind der Abhandlung 13 Tabellen beigelegt, die eine ins einzelne gehende Vorstellung über die Ergebnisse der Wahlen sowohl in ganz Estland als auch in jeder einzelnen Stadt, in jedem Landkreis und in jeder Landgemeinde geben.

Die Zahl der Wähler betrug in Estland (die Stadt Narwa, die damals administrativ noch zum Petrograder Gouvernement gehörte, einbegriffen) fast 500 000. Von den sieben Wählerlisten erhielt die Liste mit den Kandidaten der Bolschewiki (die Liste Nr. 2) die meisten Stimmen (124 762 Stimmen, d. h. 40,5% aller Stimmen), und die Bolschewiki gewannen von den insgesamt 8 Sitzen des Wahlbezirks 4. Sie siegten auch in Narwa (sie erhielten 50,5% aller Stimmen), im Kreise Virumaa (50,7%), in Tallinn (47%), in den Landkreisen Võrumaa, Tartumaa, Harjumaa und Viljandimaa.

Die kleinbürgerlichen Parteien (die Trudowiki, die Sozialrevolutionäre und die Menschewiki) erhielten 30,8% und die bürgerlichen Parteien 28,7% der abgegebenen Stimmen. Dabei muß noch in Betracht gezogen werden, daß die linken Sozialrevolutionäre sich in Estland zu dieser Zeit schon den Bolschewiki angeschlossen hatten und ein bedeutender Teil der estnischen Menschewiki zur zeitweiligen Unterstützung der Bolschewiki neigte.

In der Armee und in der Flotte war der Sieg der Bolschewiki noch überzeugender. In der Baltischen Flotte, wo von den Bolschewiki W. I. Lenin und P. E. Dybenko als Kandidaten aufgestellt waren, erhielten diese fast 60% aller abgegebenen Stimmen.

Im Revaler Wahlkreis erhielten die Bolschewiki 36 726 Stimmen (61,2%), wobei die sie unterstützenden linken Sozialrevolutionäre 13 665 Stimmen (23%) erhielten. Unter den Landtruppen erhielten die Bolschewiki 63,8%, die linken Sozialrevolutionäre 20,5% der Stimmen; unter den Matrosen entsprechend 50,1 und 35,5%. Das bedeutet, daß mehr als 80% der Truppen des Tallinner Gebiets den Übergang der Macht in die Hände der Sowjets unterstützten. Die linken Sozialrevolutionäre hatten auch noch einen großen Einfluß auf die Flottenein-

heiten in Tallinn, und so erleichterte der Block mit ihnen den Übergang der Macht an die Sowjets.

Unter den Truppen der Nordfront erhielten die Bolschewiki 465 571 Stimmen (56,2%). In der XII. Armee 205 954 Stimmen (53,7%), in der Tartuer Garnison 8000 Stimmen (75%) von insgesamt 10 000. In der Narwaer Garnison stimmten von 4508 Soldaten und Offizieren 3907 (85%) für die Bolschewiki. In den drei wichtigsten estnischen nationalen Einheiten — im I. und II. Estnischen Regiment und im Reservebataillon — überwog (mit Ausnahme des I. Regiments) der Einfluß der Bolschewiki. Im Tartuer Estnischen Reservebataillon stimmten für die Bolschewiki 1623 Mann (66%), in den Einheiten des II. Estnischen Regiments in Tallinn gaben 963 Wähler (von insgesamt 1159) — d. h. 83% — ihre Stimmen für die Bolschewiki.

Diese und andere im Artikel gebrachten Angaben gestatten es, den Schluß zu ziehen, daß die proletarischen Massen Estlands und die Mehrheit der auf dem Territorium Estlands stationierten Truppen den Übergang der Macht in die Hände der Bolschewiki unterstützten. In den wichtigsten Zentren Estlands, die für den Erfolg eines bewaffneten Aufstandes entscheidend waren — in Tallinn, Narwa und Tartu — war die Überlegenheit der revolutionären Kräfte erdrückend. Das gewährleistete den unblutigen, friedlichen Übergang der Staatsmacht in die Hände der Sowjets.

ESSEERIDE TEGEVUSEST EESTIS OKTOOBRIREVOLUTSIOONI VOIDU JA NÕUKOGUDE VOIMU KINDLUSTAMISE PERIOODIL

A. Helbe

Tallinna Polütehniline Instituut

Oktoobrirevolutsiooni sündmusi on meie ajaloolases kirjanduses põhjalikult käsitletud.¹ Uusi töid ilmus eriti rohkesti seoses Oktoobrirevolutsiooni 50. aastapäevaga. Need uurimused valgustavad bolševike partei tegevust Oktoobrirevolutsiooni ajal. Vähem tähelepanu on senistes käsitlustes pööratud väikekodanlikele parteidele. Esseeride ja menševike tegevust koos on puudutanud üldiste sündmuste taustal J. Saat², V. Reiman³, M. Petrov⁴, J. Sepp⁵. Nende parteide sisemine areng on sealjuures jäänud avamata ja nad on saanud hinnangu ühise negatiivse nimetaja alusel. Viimase aja töödest on väikekodanlike parteisid põhjalikumalt käsitlenud E. Kaup oma töös «Leninlikul võitlusteel»⁶ seoses võitlusega töölisliikumise ühtsuse eest ajavahemikus 1902—1917 kuni oktoobrisündmusteni. Kõige põhjalikum selle perioodi uurimus on K. Siilivaski doktoriväitekiiri «Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon Eestis»⁷, mis oma rohke materjali ja analüüsiga valgustab nii sündmuste tausta kui sündmusi ennast. Esseeride tegevust ei ole iseseisva teemana käsitletaval perioodil seni vaatluse alla võetud. Puudulikult on

¹ H. Arumäe. Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon Eestis. Histoograafiline ülevaade. — ENSV Teaduste Akadeemia Toimetised, Tallinn, 1967, nr. 4.

² J. Saat. Eesti bolševikud Oktoobrirevolutsiooni ajajärgul. Tallinn, 1956.

³ V. Reiman. Eesti bolševikud võitluses nõukogude võimu eest aastail 1917—1918. Tallinn, 1957.

⁴ M. Petrov. Balti laevastiku meremeeste osavõtt võitlusest nõukogude võimu eest. Tallinn, 1957.

⁵ J. Sepp. Võitlus nõukogude võimu eest Eestis 1917—1919. Tallinn, 1947.

⁶ E. Kaup. Leninlikul võitlusteel. Tallinn, 1967.

⁷ K. Siilivask. Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon Eestis. Doktoriväitekiiri. 1967.

käsitletud just bolševike ning pahempoolsete esseeride bloki kujunemist. Bolševike blokil pahempoolsete esseeridega oli suur ajalooline ja poliitiline tähtsus, sest see kergendas relvastatud ülestõusu võitu ja aitas kaasa nõukogude võimu kindlustamisele.

Käesolevas artiklis vaadeldakse bloki kujunemist bolševike ja pahempoolsete esseeride vahel. Ühtlasi püütakse anda hinnang esseeride osale Oktoobrirevolutsiooni päevil.

Töös on kasutatud järgmisi fonde Eesti NSV Oktoobrirevolutsiooni ja Sotsialistliku Ülesehitustöö Riiklikust Keskarhiivist: 1) f. R-1216 — Tallinna Töölise ja Soldatite Saadikute Nõukogu Täidesaatev Komitee ning Tallinna Töölise ja Soldatite Saadikute Nõukogu protokollid, 2) f. R-1217 — Tallinna Sõjaline Revolutsioonikomitee, 3) f. R-1218 — Tartu Töölise ja Soldatite Saadikute Täidesaatev Komitee, 4) f. R-1233 — Narva Töölise ja Soldatite Saadikute Nõukogu, 5) f. R-1285 — Viljandi Maakonna Tööraha ja Sõjaväelaste Nõukogu Täidesaatev Komitee.

Eesti NSV Riiklikust Ajaloo Keskarhiivist: 1) f. 4667 — Tartu Maakonna Komissar, 2) f. 4675 — Tartu Maakonnavalitsus, f. 226 — Eesti Asutava Kogu valimiste Keskkomisjon. Viimati mainitud fond on seni kasutamata. Uued materjalid Eesti Asutava Kogu valimiste tulemustest on antud kokkuvõtlikult tabelite kujul lisadena.

Kasutatud on V. I. Lenini, V. Kingissepa jt. töid, Veebruari-revolutsioonist ja Oktoobrirevolutsioonist Eestis aktiivselt osavõtnute mälestuste kogu «Nõukogude võimu eest», dokumentide ja materjalide kogumikku «Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon Eestis» ja 1917—1918. a. perioodikat.

Eesti esseerid kuulusid esialgu ülevenemaalisse esseeride parteisse, mille kongresside ja konverentside otsuseid nad täitsid. Samasugused voolud ja lahkkelid nagu Venemaal peegeldusid ka esseeride Eesti organisatsioonides.⁸

Esseeride progressiivsema osa eraldumine, pahempoolse suuna kujunemine ja pahempoolsete esseeride blokeerumine bolševikega Oktoobri-eelsel perioodil Eestis toimus eelkõige Tallinnas — Tallinna Nõukogus, samuti Eestimaa Nõukogude Täitevkomitees. Maakondades toimus see protsess hiljem, pärast relvastatud ülestõusu.

Tallinna Nõukogu arvulisi vahekordi ja esseeride osa selles maist oktoobrini 1917 näitab alljärgnev tabel⁹.

---

⁸ Vt. A. Helbe. Esseeride tegevusest Oktoobrirevolutsiooni ettevalmistamise ja läbiviimise perioodil Eestis. — TRÜ Toimetised, 203, 1967.

⁹ «Известия Ревельского Совета Рабочих и Солдатских Депутатов» 1917, 18 мая, № 52; Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon Eestis. — Dokumentide ja materjalide kogumik. Tallinn, 1957, lk. 369; «Звезда» 1917, 19 ноября, № 23.

	Bolševikke	Esseere	Pahempoolseid esseere	Menševikke	Internatsionaliste	Parteitud	Anarhiste	Kokku
Mais	58	87	—	29	—	22	—	196
Augustis	102	69	16	14	18	24	—	243
Oktoobris	102		97	15	19	23	2	258

Pahempoolsete esseeride rühmitus Tallinna Nõukogus tekkis augustis toimunud ümbervalimiste ajal. Nõukogu 85 esseerist osutusid pahempoolseiks 16. Pahempoolsete esseeride arvu kohta oktoobris toimunud ümbervalimiste järel ei ole otseseid andmeid; ajalehe «Zvezda» andmeil oli Tallinna Nõukogu 97 esseerist üle poole pahempoolsed.¹⁰

Tallinna Nõukogu Täitevkomitee parteikoosseisu muutumist maist oktoobrini 1917 näitab alljärgnev tabel¹¹:

	Bolševikke	Esseere	Pahempoolseid esseere	Internatsionaliste	Menševikke	Parteitud
Mais	6	9	—	—	3	2
Augustis	8	8	—	1	1	2
Oktoobris *	12	—	6	1	—	2

* Andmed Tallinna Nõukogu Täitevkomitee kohta on oktoobri lõpust.

Mais valitud Tallinna Nõukogu Täitevkomitees olid esseerid ülekaalus. Augustis oli bolševikke ja esseere võrdselt, kusjuures aga täitevkomitee 8 esseerist (Lebedev, Avsaragov, Ivanov, Aleksandrov, Krikunov, Makarov, Zaretski, Tidosaar) osutusid 6 esimest hilisemateks pahempoolseteks, kes relvastatud ülestõusu perioodil asusid blokki bolševikega ja töötasid Sõja-revolutsioonikomitees ning valiti pärast Oktoobripööret Tallinna Nõukogu Täitevkomiteesse.

Muutusi esseeride koosseisus ka Eestimaa Nõukogude Täitevkomitees juulist oktoobrini on näha alljärgnevast tabelist¹².

¹⁰ «Звезда» 1917, 19 ноября, № 23.

¹¹ «Известия Ревельского Совета...» 1917, 18 мая, № 52. V. Reiman, lk. 102; Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon Eestis, lk. 291—292; ENSV ORKA, f. R-1216, nim. 1, s.-ü. 4, l. 169.

¹² Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon Eestis, lk. 349; ENSV ORKA, f. R-1216, nim. 1, s.-ü. 4, l. 162.

	Bolševikke	Esseere	Pahempoolseid esseere	Internatsionaliste	Menševikke	Parteituid
Juulis	7	7	—	1	4	—
Oktoobris	11	—	9	1	3	—

Juulis oli bolševikke ja esseere Eestimaa Nõukogude Täitevkomitees võrdselt. Seitsmest esseerist (Dobrohotov, Vassitš, Allik, Meister, Kuhlmann, Galadžans ja Süldt) olid viis viimast hilisemad pahempoolsed.

Septembri lõpul asusid Tallinna Nõukogu Täitevkomitee ja Eestimaa Nõukogude Täitevkomitee pahempoolsetel seisukohtadel asuvad esseerid võimu ülemineku küsimuses nõukogudele bolševike platvormile. Otsustava tähtsusega oli 27. septembril toimunud ühine koosolek, millest võtsid osa ka armee ja laevastiku komiteed ning ühiskondlike organisatsioonide esindajad.¹³ Pahempoolsed esseerid hääletasid esmakordselt koos bolševikega selle poolt, et võim läheks nõukogudele. Seda koosolekut võib pidada bolševike ja pahempoolsete esseeride bloki tekkimise alguseks.

Eestimaa nõukogude II kongressil 12.—14. oktoobrini olid pahempoolsete esseeride esindajad asunud seisukohale, et tekkinud poliitilise kriisi võib lahendada ainult võimu üleminek nõukogude kätte.¹⁴ Eestimaa Nõukogude Täitevkomiteesse valiti Tallinna Nõukogust bolševike kõrval vaid pahempoolsed esseerid Meister, Allik, Aleksandrov, Ivanov, Avsaragov, Krživitski, Avtuhhov ja Krikunov.¹⁵

Et 1917. a. sügisel pahempoolseid esseere toetasid töötav talurahvas ja paljud soldatid ning neil oli arvestatav mõju tähtsamates nõukogudes, pidas V. I. Lenin tööliste-bolševike liidu sõlmimist pahempoolsete esseeridega võimalikuks ja vajalikuks, sest «see liit võib olla «aus koalitsioon», aus liit, sest põhilist lahkuminekut palgatööliste huvide ning töötavate ja ekspluateeritavate talupoegade vahel ei ole»¹⁶.

Bolševike partei suhtumise pahempoolsetesse esseeridesse määras eesmärk tugevdada töölisklassi ja talurahva liitu. V. I. Lenin rõhutas, et revolutsiooni käigus on blokid ja kompromissid teatud tingimustes vältimatud, kuid revolutsioonilise töölisklassi juhtiva parteina ei tohi bolševikud järeleandmisi teha põhimõttelistes küsimustes.¹⁷ Bolševikud ei hinnanud üle pahempoolsete esseeride revolutsioonilisust. Ehkki viimased toetasid

¹³ Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon Eestis, lk. 335.

¹⁴ Samas, lk. 349.

¹⁵ ENSV ORKA, f. R-1216, nim. 1, s.-ü. 4, l. 162.

¹⁶ V. I. Lenin. Teosed, 26. kd., lk. 204.

¹⁷ V. I. Lenin. Teosed, 25. kd., lk. 284.

bolševikke mitmetes küsimustes, jäid nad siiski kõikuvaks, väikekodanlikuks parteiks, ebakindlaks liitlaseks. Kuid liit nendega kergendas revolutsiooni võitu.

Oktoobrirevolutsiooni eelõhtul olid Tallinna Nõukogu ja Eestimaa Nõukogude täitevkomiteed bolševike ning nendega liitunud pahempoolsete esseeride ja internatsionalistide käes, kes toetasid võimu viivitamatut üleminekut nõukogudele.

Revolutsiooni eelõhtul asus ka Tallinna esseeride parteiorganisatsioon ametlikult toetama võimu üleminekut nõukogude kätte, olles arusaamisele jõudnud, et kontrrevolutsioonilise kodanlusega kokkuleppe poliitika on rahvale hukatuslik. Esseeride Tallinna parteiorganisatsiooni 22. oktoobri koosolekul arutati käesolevat poliitilist olukorda seoses II ülevenemaalise nõukogude kongressi kokkutulekuga ning otsustati, et 1) kujunenud raskest olukorrast väljapääsemiseks on ainus tee — võimu üleminek demokraatia kätte nõukogude näol, 2) ilma kokkukutsutava II ülevenemaalise nõukogude kongressi sanktsioonita mitte mingisuguseid separatiivseid väljaastumisi lubada, toetada kõiki kongressi otsuseid kõigi olemasolevate revolutsiooniliste jõududega.¹⁸

II ülevenemaalisel nõukogude kongressil jagunes esseeride fraktsioon kaheks — parempoolseteks, kes keeldusid osa võtmast kongressi tööst, ja pahempoolseteks, kes ei lahkunud kongressilt. Selle jagunemise kestel läks osa parempoolseid üle pahempoolsete esseeride juurde, nii et lõpuks oli pahempoolseid esseere 179, bolševikke 390, internatsionaliste 35, ukrainlasi 21, — kokku 625 delegaati.¹⁹ Suuruselt oli pahempoolsete esseeride fraktsioon kongressil bolševike järel teine. Petrogradi esseeride partei keskkomitee heitis need 176 pahempoolset esseeri, kes kongressilt ei lahkunud, parteist välja.²⁰ Pahempoolsed esseerid protesteerisid keskkomitee sellise teguviisi vastu, mispeale keskkomitee kuulutas Petrogradi esseeride parteiorganisatsiooni laialisaadetuks.

Bolševike kokkuleppimine pahempoolsete esseeridega ei läinud siiski kergelt. Viimaste väikekodanlikust olemusest oli tingitud nende mõnda aega kestev kõhklemine bolševike ja pahempoolsete esseeride vahel, mis sisuliselt oli laveerimine proletariaadi ja kodanluse vahel. Kui pahempoolsetele esseeridele tehti ettepanek astuda Rahvakomissaride Nõukogu koosseisu, keeldusid nad. Pahempoolsete esseeride põhinõudmised olid: valitsuse moodustamine kõigi sotsialistlike parteide esindajatest, vaherahu ja rahuläbirääkimiste alustamine, maa andmine maaomikutele käsutusse juba enne Asutava Kogu kokkutulekut, riiklik kontroll tootmise üle, üleüldine töökohustus. Need nõudmised

¹⁸ «Известия Ревельского Совета...» 1917, 26 окт., № 184.

¹⁹ «Тööline» 1917, 6. пов., лк. 96; А. Гусев. Крах партии левых эсеров. Москва, 1963, лк. 96.

²⁰ «Известия Ревельского Совета...» 1917, 6 ноябрь, № 193.

peale esimese ei olnud vastuolus revolutsiooni poolt püstitatud nõudmistega. Kuid esimeses nõudmises ei võinud bolševikud järeleandmisi teha, sest praktiliselt oleks see tähendanud vastutõotavate kontrrevolutsiooniliste parempoolsete esseeride, menševike jt. pääsemist valitsuse koosseisu. Ehkki kokkuleppimine pahempoolsete esseeridega oli väga tähtis, võis seda teha ainult tingimustel, mis ei toonud kahju revolutsioonile. Läbirääkimised jätkusid. VSDT(b)P Keskkomitee pidas kokkulepet võimalikuks, kui tunnustatakse vajalikuks võitlus kontrrevolutsiooni vastu, rakendades kõiki abinõusid; kui tunnustatakse Nõukogude valitsuse deklaratsiooni maa ja rahu kohta; kui tunnustatakse II ülevenemaalist nõukogude kongressi ainsa võimuna.²¹

Novembri lõpul kutsuti pahempoolne esseer Kolegajev valitsuse koosseisu põllutööministrina, kuid alles 7. detsembril jõuti selleni, et Rahvakomissaride Nõukokku tulid 7 pahempoolset esseeri.

Eestis oli pahempoolsetel seisukohtadel asuval esseeride Tallinna parteiorganisatsioonil, kes toetas küll võimu üleminekut nõukogude kätte, sama nõudmine kui esseeridel Peterburis. Nad nõudsid valitsuse moodustamist kokkuleppe alusel kõigi sotsialistlike parteidega, missugune valitsus oleks vastutav proportsionaalselt ümbervalitud tööliste, soldatite ja talupoegade saadikute nõukogu ees.²² Erilist mõju sel nõudmisel revolutsioonilistele sündmustele Eestis ei olnud, sest üks osa pahempoolseid esseere, kes juba varem töötasid koos bolševikega Tallinna Nõukogu Täitevkomitees ja Eestimaa Nõukogude Täitevkomitees, olid astunud 22. oktoobril moodustatud Eestimaa Sõja-revolutsioonikomitee koosseisu. Selle umbes 40-liikmelisse koosseisu kuulusid pahempoolsed esseerid E. Meister, K. Sammel, Krikunov, Lebedev, Aleksandrov, Allik, Avsaragov, Kotšegarov, Ivanov, Koževitski, Kasakov, Jefimov jt.

26. oktoobril teatas Sõja-revolutsioonikomitee oma üleskutses elanikkonnale Ajutise Valitsuse kukutamisest ja Oktoobrirevolutsiooni võidust. 27. oktoobril ilmus V. Kingissepa ja E. Meistri (pahempoolne esseer) allkirjadega Eestimaa Sõja-revolutsioonikomitee komissari käskkiri nr. 1, mis saadeti laiali kohalikele nõukogudele. Selles seisis: «Sõjalise Revolutsioonikomitee ülesandel asusime tänasest päevast Eestimaa Kubermangu valitsemisele.»²³

Sõja-revolutsioonikomiteel tuli lahendada mitut laadi küsimusi — sõjalisi, poliitilisi ja majanduslikke. Väga tähtis oli takistada sõjavägede saatmist Petrogradi alla, mille organiseerijaiks olid Kerenski ja Krasnov. Kõige tähtsamaks ülesandeks oli nõukogude

²¹ «Tööline» 1917, 7. nov., nr. 97.

²² «Töö Lipp» 1917, 9. nov., nr. 116.

²³ Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon Eestis, lk. 390.

võimu kehtestamine maakondades ja valdades. Äärmiselt oluline oli saada oma kontrolli alla post, telegraaf ja raudtee. Viimase osas võttis Sõja-revolutsioonikomitee juba 23. oktoobril vastu otsuse: koguda andmeid esseeride ja bolševike hulgas raudteelaste kohta.²⁴ Komissarid määrati Tallinna Balti raudteejaama ja Tallinna kitsarööpmelise raudtee jaama. Eestimaa Nõukogu ja Tallinna Nõukogu liikmeid saadeti kohalikesse nõukogudesse, et seada kontroll sisse telegraafis, postis ja raudteel.

28. oktoobril moodustatud Ajutisse Revolutsioonilisse Tribunali kuulus kaks bolševikku ja üks pahempoolne esseer. 1. novembril laiendati Sõja-revolutsioonikomitee juures asuvat Revolutsioonilist Tribunali. Sinna kuulusid bolševikud Lutšin, Kraut, Kāspert, pahempoolne esseer Kotšegarov ja parteitu Tšuvõrjev.²⁵

26. oktoobril määras Sõja-revolutsioonikomitee oma komisaridena P. Devišini maavägede ülema juurde, Tokarevi Tallinna merekindluse komandandi juurde, Fruntovi Soome lahe lõunaranniku maavägede juhataja juurde, Krikunovi (pahempoolne esseer) suurtükiväeülema ja Makarovi (pahempoolne esseer) sõjasadama komandandi ning Nikolajevi kindluse komandandi juurde.²⁶

Sõja-revolutsioonikomitee kandis oma tegevusest ette Tallinna Nõukogu Täitevkomitee koosolekul.

Pahempoolsed esseerid täitsid Sõja-revolutsioonikomitees koos bolševikega raskeid ja vastutusrikkaid ülesandeid. Neist E. Meister ja K. Sammel kuulusid Sõja-revolutsioonikomitee keskelt valitud 5-liikmelisse bürosse. Viimane täitis ka presiidiumi ülesandeid. Büroo esimees oli I. Rabštinski, tema asetäitjaks V. Kingissepp ja E. Meister (pahempoolne esseer). Büroo sekretär oli bolševik A. Milanov ja ta asetäitja K. Sammel (pahempoolne esseer).²⁷

31. oktoobril Sõja-revolutsioonikomitee koosseisu laiendati. Küsimust arutati Tallinna Nõukogu koosolekul. Peale Eestimaa Nõukogu Täitevkomitee ja Tallinna Nõukogu Täitevkomitee valiti sinna üks esindaja VSĐT(b)P bolševike ja üks esseeride partei poolt ning ühe esindaja viisi ametiühingu keskbüroo, vabrikuvanemate nõukogu, kindluse komitee, kohaliku laevastiku komitee ning Uhendatud Sõjakomitee poolt. Nimetatud organisatsioonide esindajad pidid tunnistama võimu üleminekut töörahva nõukogude kätte. Selle ettepaneku poolt hääletas Tallinna Nõukogu liikmetest 72 ja vastu 54. Osa esseere, menševikud ja parteituid protesteerisid ja palusid oma üldine protest kanda protokollis.²⁸ Nõukogu

²⁴ ENSV ORKA, f. R-1217, nim. 1, s.-ü. 1, l. 1.

²⁵ Samas, l. 7.

²⁶ Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon Eestis, lk. 381.

²⁷ ENSV ORKA, f. R-1217, nim. 1, s.-ü. 1, l. 7.

²⁸ Samas, f. R-1216, nim. 1, s.-ü. 4, l. 169.

protokollidest ei selgu, kui palju oli koosolekul pahempoolseid esseere ja millise seisukoha nemad võtsid. Küll aga kajastub protestiaktisioonis esseeride üldine ebapüsivus ja kõikusus.

Bolševike ja pahempoolsete esseeride arusaamad ja seisukohad ei langenud kokku paljudes küsimustes. Koos Tallinna Nõukoguga arutati kodanlike ajalehtede sulgemise küsimust. Nende ajalehtede sulgemise poolt hääletas 103 ja vastu 33 nõukogu liiget. Ajalehtede sulgemise ettevalmistamisega tegelesid J. Anvelt, V. Kingissepp ja E. Meister.²⁹ Lahkheli tekkis tellijate aadresside konfiskeerimise ja hävitamise otsustamisel. Esseeride fraktsioon hääletas tellijate aadresside hävitamise vastu.³⁰ Ka kontrrevolutsioonilise Kubermangu Maanõukogu laialisaatmine Eestimaa Nõukogude Täitevkomitee poolt tekitas lahkavamusi. Pahempoolsete esseeride Stepanovi ja Aleksandrovi arvates oleks seda pidanud tegema Sõja-revolutsioonikomitee, mitte aga täitevkomitee. Pahempoolne esseer Avsaragov leidis, et laialisaatmiseks oleks pidanud parlamentlikke võitlusvorme rakendama ja mitte tegutsema nii, nagu see toimus 15. novembril.³¹ Bolševike fraktsioon heitis esseeridele ette argust. V. Kingissepp ja I. Rabštinski põhjendasid selle sammu möödapääsmatust ja näitasid, et Maanõukogu ei tunnistanud nõukogude võimu, jättis laialisaatmise dekreedid tähele panemata ja tegutses edasi nõukogude võimu vastu.

Novembri lõpul vähendati Sõja-revolutsioonikomitee koosseisu. 24. novembril kinnitati komitee reorganiseerimise projekt. Revolutsioonikomitee koosnes nüüdsest 16 isikust: Tallinna Nõukogu Täitevkomiteest 4, Eestimaa Nõukogude Täitevkomiteest 6, VSDT(b)P-st 1, esseeride parteist 1, Ametiühingute Liidu Büroost 1, tööliste vanemate kesknõukogust 1, kohalikust laevastikukomiteest 1, armee täitevkomiteest 1 esindaja.³² 4. detsembril valiti ümber ka presiidium: esimeheks sai Devišin (bolševik), asetäitjad Dorošenko (bolševik) ja E. Meister (pahempoolne esseer), sekretärid Milanov (bolševik) ja Vinogradov (pahempoolne esseer).³³

9. jaanuaril Tallinna Nõukogu koosolekul tegi Sõja-revolutsioonikomitee ettepaneku oma funktsioonide muutmise kohta, jättes endale sõjalise ja kontrrevolutsiooni vastu võitlemise funktsioonid ning loovutades muud ülesanded Eestimaa Nõukogude Täitevkomiteele ja Tallinna Nõukogu Täitevkomiteele.³⁴

---

²⁹ ENSV ORKA, f. R-1217, nim. 1, l. 3.

³⁰ Samas, l. 8.

³¹ Samas.

³² Samas, l. 47.

³³ ENSV ORKA, f. R-1217, nim. 1, s.-ü. 1, l. 8.

³⁴ «Известия Ревельского Совета...» 1918, 12 янв., № 244.

Olles täitnud oma ülesanded, läks Sõja-revolutsioonikomitee 13. jaanuaril 1918 laiali.³⁵

Enamik pahempoolseid esseere, kes töötasid Sõja-revolutsioonikomitees, kuulusid samal ajal ka Eestimaa Nõukogude Täitevkomitee ja Tallinna Nõukogu Täitevkomitee koosseisu, olles seal vastutavatel kohtadel. Eestimaa Nõukogude Täitevkomitee esimeheks valiti 27. oktoobril 1917. a. J. Anvelt, tema asetäitjaks pahempoolne esseer E. Meister, sekretäriks bolševik K. Treifeldt ja tema asetäitjaks pahempoolne esseer K. Sammel.³⁶

27. oktoobril valiti ümber Tallinna Nõukogu Täitevkomitee. Sinna kuulusid bolševikest Rabtšinski, Anvelt, Milanov, Lutšin, Kraut ja Kuzmin, pahempoolsetest esseeridest Meister, Aleksandrov, Kotšegarov ja Lebedev, parteitust Bessonov ja internatsionalistidest Javorski. Presiidiumi esimeheks sai Lutšin, asetäitjaks pahempoolne esseer Aleksandrov, sekretäriks internatsionalist Javorski ja ta asetäitjaks pahempoolne esseer Lebedev.³⁷

8. novembril uuendati Tallinna Nõukogu Täitevkomitee ja Eestimaa Nõukogude Täitevkomitee koosseisu. Tallinna Nõukogu Täitevkomiteesse valiti 20 liiget, neist 9 bolševikku, 7 esseeri, 1 internatsionalist ja 1 menševik. Eestimaa Nõukogude Täitevkomiteesse valiti Tallinna Nõukogust 12 inimest: 6 bolševikku, 4 esseeri, 2 kohta läks ülejääänud parteidele.³⁸ Nüüdsest peale ei võinud Eestimaa Nõukogude Täitevkomitee liikmed kuuluda üheaegselt Tallinna Nõukogude Täitevkomiteesse.

Tallinna Nõukogu läks ümbervalimisele 10. detsembril.³⁹ Uue põhikirja kohaselt, mis kinnitati 21. detsembril, kuulus seadusandlik ja täidesaatev võim Tallinnas ja selle ümbruses Tallinna Nõukogule. Kogu töö aga toimus tihedas kontaktis Eestimaa Nõukogude Täitevkomitee, Ülevenemaalise Kesktäitevkomitee ja Rahvakomissaride Nõukoguga. Tallinna Nõukogu moodustati tööliste, soldatite ja madruste saadikutest. Fraktsioonide esindajaid aga, kes nõukogude võimu ei tunnistanud, mandaatkomisjon ei kinnitanud.⁴⁰ 2. jaanuaril võeti vastu otsus, et Tallinna Nõukogu Täitevkomitee koosolekutele ümbervalimata liikmeid ei lasta.

Tallinna Nõukogu Täitevkomitee ümbervalimised, mis toimusid 19. detsembril 1917. a., näitavad, et esseeride erikaal nõu-

³⁵ ENSV ORKA, f. R-1217, nim. 1, s.-ü. 1, l. 68.

³⁶ Samas, f. R-1216, nim. 1, s.-ü. 3, l. 83.

³⁷ Samas, s.-ü. 4, l. 169.

³⁸ ENSV ORKA, f. R-1216, nim. 1, s.-ü. 3, l. 76.

³⁹ «Известия Ревельского Совета...» 1918, 3 января, № 241.

⁴⁰ «Известия Ревельского Совета...» 1918, 16 января, № 247.

kogus vähenes. Valimiste tulemusena kuulus seal 12 kohta bolševikele, 3 kohta esseeridele ja 5 kohta parteitutele.⁴¹

Eestimaa Nõukogude Täitevkomitees pahempoolseid esseere jaanuarist alates enam ei olnud. Täitevkomitee ja eesti esseeride partei keskkomitee vahel tekkis konflikt Eesti «iseseisvuse» küsimuses, millise idee esseerid esitasid nn. Eesti Töövabariigi projekti näol. Sisuliselt taotleti sellega Eesti iseseisvaks vabariigiks kuulutamist rahvusvahelise sanktsiooni hankimise teel. Selle mõtte algatajaks oli esseer G. Suits. Pikalt on ta seda põhjendanud tema poolt koostatud «Eesti sotsialistide-revolutsionääride partei märgukirjas»⁴². Riigivõim Eesti Töövabariigis pidi jääma Eestimaa Tööraha Nõukogu kätte, mille koosseisu taheti laiendada kõigi sotsialistlike parteide ja nõukogude valitsust tunnistavate omavalitsuste esindajatega. Sellise koosseisuga ajutise parlamendi ees vastutav täidesaatev komitee pidi muudatama Eesti vabariigi ajutiseks valitsuseks.⁴³ Milliseks oleks kujunenud Eesti Töövabariigi sotsiaalpoliitiline pale selle projekti teostumise korral, on raske ütelda. J. Saat nimetab esseeride töövabariiki kodanlik-parlamentarseks vabariigiks.^{43a} Bolševikud nägid «Eesti Töövabariigi» idees asja ühte, ehkki peamist külge — Eesti eraldamise katset Nõukogude riigist ja kapitalistliku korra taastamise ohtu, kuid ei olnud küllalt paindlikud nägema Eesti Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi välja kuulutamises abinõu Saksa okupatsiooni ärahoidmiseks. V. I. Lenin oli vastava ettepaneku eesti kommunistidele juba teinud, kes aga seda küllalt kiiresti ei arvestanud.⁴⁴ Märgukiri esitati G. Suitsu, J. Semperi ja J. Kärneri poolt Eestimaa Nõukogude Täitevkomiteele 3. jaanuaril 1918.⁴⁵ Bolševikud ei pidanud Eesti iseseisvust reaalseks ja keeldusid esseeride ettepanekust, kartes, et «tööraha Eestit ei oleks iseseisvaks kuulutamine päästnud»⁴⁶. 4. jaanuaril katkesid sidemed eesti esseeride partei keskkomitee ja Eestimaa Nõukogude Täitevkomitee vahel mõlemapoolselt. Tallinna Nõukogus töötasid nii vene kui eesti esseerid edasi.

Pärast esseeride «töövabariigi» projekti tagasilükkamist bolševike poolt otsustas eesti esseeride partei keskkomitee oma projekti läbiviimiseks omal käel edasi tegutseda, kasutades selleks areenina eesti tööraha põllumajanduse kongressi 5. ja 6. jaanuaril 1918. 560 delegaadist (bolševikke 469) oli esseere ilmu-

⁴¹ «Известия Ревельского Совета...» 1917, 23 декабря, № 233.

⁴² G. Suits. Eesti Töövabariik. Eesti Sotsialistide-Revolutsionääride Partei märgukiri Eesti iseseisvuse küsimuses. Tallinn, 1918.

⁴³ Samas, lk. 15—16.

^{43a} J. Saat. Eesti Tööraha Kommuuni rahvuspoliitika. — «Rahva Hääl» 1968, 28. nov., nr. 278.

⁴⁴ P. Vihalem. Eesti kodanlus imperialistide teenistuses. Tallinn, 1960, lk. 62—64.

⁴⁵ H. Kruus. Murdekuudel. — «Looming» 1933, nr. 9, lk. 1035.

⁴⁶ V. Kingissepp. Kellele iseseisvus, kellele ike. Tallinn, 1946, lk. 25.

nud 17, kes tunnistasid nõukogude võimu.⁴⁷ Poolehoidu eelnime-
tatud projekt siiski ei leidnud. 7 vastuhäälega läks läbi bolševike
resolutsioon, mis naelutas «häbiposti need Eesti «sotsialistid»,
kes endid kodanlistest ringkondadest Eesti iseseisvuse asjus
kaasa tõmmata on lasknud...»⁴⁸.

Läbikukkumisele vaatamata tegid esseerid 7. jaanuaril 1918
alanud II sõjaväelaste kongressil uuesti ettepaneku «kuulutada
Eesti viibimata iseseisvaks töövabariigiks»⁴⁹. Esseeride poolt
nõuti salajast hääletamist, mida kodanluse esindajad toetasid.
Ajaleht «Tööline» kommenteeris seda fakti järgmiselt: «... arva-
tavasti kardeti valijate ees enda tõelist värvi näidata.»⁵⁰

Bolševikud täiendasid esseeride projekti ettepanekuga, mis
võeti nende toetusel vastu 1917. a. detsembris kõigi Eesti väe-
osade esindajate nõupidamisel: tunnistada «ainsaks tõeliseks
rahvavalitsuseks nii Venemaal kui Eestis ainult töörahva ja
sõjaväelaste saadikute nõukogude valitsus»⁵¹. Esseerid ja parem-
poolsed parteid hääletasid selle vastu. Hiljem andis eesti essee-
ride partei keskkomitee ajalehes «Tööline» seletuse, et nad ei
mõelnud «töövabariiki» vastu seada nõukogude vabariigile.⁵²
Kuid küsimus ei seisnud siin niivõrd nende «töövabariigis» kui
faktis, nagu seda kommenteeritakse toleaeegses ajalehes «Töö-
line», et pahempoolsed esseerid asusid toetama kodanlust «näi-
dates, kui v ä h e ta tõsiselt seda töörahva nõukogude valitsust
toetab, millest ta ise seni osagi võttis ja kui v ä g a ta kodan-
luse poole kaldub, kui ligidalt ta hingeliselt kodanlusega sugu-
lane on»⁵³.

Erinevalt Tallinnast ei tulnud maakondades ette kõikumist
pahempoolsete hulgas. Pahempoolsed esseerid, kes olid asunud
koostööle bolševikega, võitlesid seal koos nõukogude võimu
kindlustamise eest kuni lõpuni.

Järvamaa töötava rahva poolt valitud Järvamaa Töörahva
Nõukogust, mis tuli kokku 22. detsembril, võttis osa Paide essee-
ride parteiorganisatsiooni esindaja J. Raudsepp, kes asus kind-
lalt koostööle bolševikega.⁵⁴ 28. detsembril toimunud Järvamaa
Töörahva Nõukogu koosolekul valiti nõukogu esimeheks A. Kuhl-
berg, aseesimeheks J. Järvekülg ja sekretäriks pahempoolne

---

⁴⁷ Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon Eestis, lk. 571; J. S a a t. Eesti
bolševikud Oktoobrirevolutsiooni ajajärgul. Tallinn, 1956, lk. 228.

⁴⁸ Samas.

⁴⁹ V. R e i m a n. Eesti bolševikud võitluses nõukogude võimu eest aastail
1917—1918. Tallinn, 1957, lk. 183.

⁵⁰ «Tööline» 1918, 28. jaan., nr. 10.

⁵¹ V. R e i m a n. Eesti bolševikud..., lk. 183; «Tööline» 1918, 28. jaan.,
nr. 10.

⁵² «Tööline» 1918, 4. veebr., nr. 16.

⁵³ «Tööline» 1918, 24. jaan., nr. 7.

⁵⁴ ENSV ORKA, f. R-1295, nim. 1, s.-ü. 63, l. 1.

esseer J. Raudsepp.⁵⁵ Nimetatud koosolekul, millest võttis osa $\frac{2}{3}$ valdadest, otsustati kodanlastest koosnev Järvamaa Maanõukogu ja Sõja-revolutsioonikomitee laiali saata, millest kirjalikult teatati 29. detsembril J. Järvekülje ja J. Raudsepa allkirjadega.⁵⁶ Maakonnavalitsuse asjaajamist hakkas juhtima J. Raudsepp.

Virumaal ilmneb pahempoolsete esseeride tegevus nõukogude võimuorganites samuti detsembris. Rakveres tuli töörahva saadikute nõukogu kokku 1. ja 2. detsembril. Koosolekul oli saadikuid 12 vallast ja 2 vabrikust. 53 saadikust oli bolševikke 18, pahempoolseid esseere 2, menševikke-internatsionaliste 1 ja parteituid 32.⁵⁷

Läänemaal olid esseerid Oktoobri-eelsel perioodil arendanud tegevust Haapsalus. Oktoobri algul oli sinna üle toodud ultrarahvusliku juhtkonnaga 1. Eesti polk. Oktoobrisündmustele järgnenud perioodil saadeti Tallinnast Haapsalu bolševik K. Treufeldt viima läbi töörahva nõukogu valimisi ja organiseerima punakaarti. K. Treufeldt asus läbirääkimisi pidama 1. Eesti polgu soldatitega, millel oli ka tulemusi. K. Treufeldt märgib oma mälestustes, et polgukomitee koosolekul tegi polgukomitee esimees S. Jaanus, kes enne esseeride poole hoidis, järsu pöörde ja tuli üle koos paljude oma mõttekaaslastega. Haapsalu Nõukogu Täitevkomitee liige esseer Suetin, mereväe raadiojaama juhataja, tõi nõukogude võimu poole üle madrused.⁵⁸

S. Jaanus võttis delegaadina osa Läänemaa teisest töörahva nõukogude konverentsist jaanuaris. Konverentsil otsustati 1. Eesti polk ümber formeerida, võttes sõjaväeteenistusse ainult töölisi ning külakehvikuid.⁵⁹ Selle täideviijaks määrati S. Jaanus, kuid algava Saks okupatsiooni tõttu ei olnud kavatsust võimaliku ellu rakendada.

Narvas ei toimunud pahempoolsete esseeride eraldumist ei enne ega pärast Oktoobri-revolutsiooni. Esseerid Narva Nõukogus töötasid bolševike vastu. Nende tegutsemisel ei olnud erilist kaalu, sest Narva Nõukogus olid bolševikud algusest peale olnud ülekaalus. Esseerid Narva Nõukogus ei tunnistanud isegi II ülevenemaalise kongressi kokkukutsumise vajadust, kuna kongressi kokkukutsumine enne Asutavat Kogu segavat selle ettevalmistusteid ega lahendavat ühtegi tähtsat küsimust. Delegaatide valimisest II ülevenemaalisele kongressile nad loobusid.⁶⁰

⁵⁵ ENSV ORKA, f. R-1295, nim. 1, s.-ü. 63, l. 12.

⁵⁶ ENSV ORKA, f. R-1295, nim. 1, s.-ü. 63, l. 12.

⁵⁷ Suur Sotsialistlik Oktoobri-revolutsioon Eestis, lk. 479—480.

⁵⁸ K. Treufeldt. Punakaardi organiseerimisest Läänemaal. — Nõukogude võimu eest. Tallinn, 1957, lk. 368.

⁵⁹ V. Kersna. Palivere punakaardisalgate tegevusest. — Nõukogude võimu eest, lk. 487.

⁶⁰ «Известия Нарвского Совета...» 1917, 5 ноября, № 41.

Arvestades seda, et esseerid Narva Nõukogus ei jaganud enamuse seisukohti, tegid bolševikud 26. oktoobril ettepaneku Narva Nõukogu Täitevkomitee ümber valida, sest selle liikmed ei seisnud oma ülesannete kõrgusel.⁶¹ 28. oktoobril toimunud valimistel loobusid esseerid oma kandidaatide esitamisest, millest alates Narva Nõukogu Täitevkomitees esseere ei olnud. Arenenud ja poliitiliselt teadliku tööstustöolistega linnas, nagu seda oli Narva, ei olnud ka parempoolsete esseeride tegevuseks pinda. Nende mõju all olnud raudteeametnikud hoidusid relvastatud ülestõusu perioodil revolutsioonilise võimu poole.

Võru esseeridest asus nõukogude võimu poole kooliõpetaja S. Porila, kes kevadest saadik oli olnud tööliste ja soldatite nõukogu liige. 17. detsembril valiti S. Porila Võrumaa Tööraha Nõukogu 15-liikmelisse täitevkomiteesse.⁶² Tema juhtimisel võeti mõisaid üle Kiomas, Vorbusel jm.

Pärnu esseerid olid algusest peale olnud parempoolse kallakuga ja nende parteiorganisatsioon oli üks vähestest, kus üldse ei toimunud pahempoolsete eraldumist.

Tartus toimus küll Oktoobrerevolutsiooni perioodil pahempoolsete esseeride eraldumine, kes moodustasid Tartu Nõukogu pahempoolsete esseeride fraktsiooni⁶³, kuid parempoolsed olid ülekaalus. Viimased seisid relvastatud ülestõusu vastu.⁶⁴ Oktoobrerevolutsiooni esimestest päevadest alates tegutsesid nad koos kontrrevolutsioonilise kodanlusega nõukogude võimu vastu. Petrogradi kontrrevolutsioonilise Ülevenemaalise Kodumaa ja Revolutsiooni Päästmise Komitee eeskujul moodustati Tartu parempoolsete esseeride eestvõttel vene ja eesti esseeride, menševike ja Tartu Nõukogu Täitevkomitee parempoolsetest elementidest «Ajutine Ühendatud Komitee»⁶⁵. Oma koosolekutel haudus nn. Ajutine Komitee kontrrevolutsioonilisi plaane võimu enda kätte haaramiseks. 6. novembril saatis see komitee laiali Peterburi Revolutsiooni Päästmise Komitee läkitatud telegrammi, milles kutsuti üles uut võimu mitte tunnistama ja selle korraldusi mitte täitma.⁶⁶ Koos telegrammiga saadeti laiali üleskutse Tartu linna ja maakonna elanikkonnale, milles hirmutati, et toimunud revolutsioon viib hukatusse, mistõttu sotsialistlikku revolutsiooni ei võivat võidule lasta.⁶⁷

⁶¹ «Известия Нарвского Совета...» 1917, 8 ноября, № 42.

⁶² Suur Sotsialistlik Oktoobrerevolutsioon Eestis, lk. 526.

⁶³ «Tartu Soldatite ja Tööliste Saadikute Nõukogu Teataja» 1917, 4. nov., nr. 15.

⁶⁴ Suur Sotsialistlik Oktoobrerevolutsioon Eestis, lk. 340.

⁶⁵ ENSV ORKA, f. R-1218, nim. 1, s.-ü. 1, l. 1.

⁶⁶ Samas.

⁶⁷ «Töö Lipp» 1917, 4. nov., nr. 115.

Tartu Nõukogule teatas Uhendatud Komitee, et ta fraktsioonid loobuvad koostööst bolševikega ja kutsuvad ära oma esinjad Tartu Nõukogu Täitevkomiteest.⁶⁸

Tartu parempoolsete esseeride peamiseks kantsiks oli maakonna maanõukogu ja maakonnaavalitsus, kuhu olid sattunud parempoolsed esseerid Jaska, Podrätšik, Toom, Lomp. Tartu Maakonna Maanõukogu ei tunnistanud nõukogude valitsust. 17. novembril saatis maakonnaavalitsus ringkirja valdadele, milles teatati, et V. I. Lenini allkirjaga laialisaadetud maadekreedi valdades täita ei tule.⁶⁹

Teiseks kontrerevolutsiooni toetavaks asutuseks oli Tartu Linnavolikogu. Esseere oli selle koosseisus 9, kõik parempoolsed. 1918. a. jaanuaris esitas Tartu Nõukogu Täitevkomitee linnavolikogule ultimaatum, milles nõuti, et see võtaks kindla poliitilise platvormi ja hakkaks töötama rahva huvides. Linnavolikogu mingit otsust vastust ei andnud, vaid tegi seda üldiste ja mitte-midagiütleivate fraasidega.⁷⁰ Tartu Linnavolikogu asjaajamine võeti üle 1. jaanuaril 1918.⁷¹

Tartu parempoolsed esseerid, kes Oktoobrirevolutsiooni päevil olid Tartu Nõukogu Täitevkomitee tööst loobunud ning kelle tegevus maakonnaavalitsuses ja linnavolikogus paralüüseeriti, soovisid detsembris Tartu Nõukogu tööst jälle osa võtta. Tartu Nõukogu üldkoosolekul 7. detsembril 1917 oli parempoolsete esseeride ja menševike parteide esindajate küsimus arutusel.⁷² Hääletenamusega otsustas koosolek parempoolsed esseerid ja menševikud Tartu Nõukogust välja heita, vastuhääli oli neli.⁷³ Otsus ei käinud pahempoolsete esseeride kohta.

Viljandi esseeride parteiorganisatsioonis valitsesid 1917. a. sügisel parempoolse meeleolud. Tooni andis parempoolse suuna üks juhtivamaid tegelasi kirjanik H. Raudsepp. Pahempoolsete eraldumist Viljandis otseselt ei toimunud, ehkki kallak oli olemas. Pahempoolsete ühe tugevama esindaja J. Kärneri üleminekuga Tallinna ei arenenud see suund edasi. Esseerid Viljandis ei tunnistanud nõukogude võimu ja alustasid Oktoobrirevolutsiooni esimestest päevadest marulist vastutegevust. Nende peamine tugipunkt Viljandis oli samuti kui Tartus maakonna maanõukogu ja maakonnaavalitsus, millele koosseisus olid sellised parempoolsed esseerid nagu Raudsepp, Loorits, Sepp, Koik jt.⁷⁴ Nii saadeti maakonnaavalitsuse esimehe L. Sepa ja

⁶⁸ «Töö Lipp» 1917, 4. nov., nr. 115.

⁶⁹ ENSV RAKA, f. 4667, nim. 1, s.-ü. 4, l. 66.

⁷⁰ ENSV ORKA, f. R-1233, nim. 1, s.-ü. 5, l. 19.

⁷¹ «Известия Ревельского Совета...» 1918, 31 января, № 260.

⁷² Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon Eestis, lk. 508.

⁷³ Samas.

⁷⁴ «Töö Lipp» 1917, 3. juuli, nr. 31.

sekretäri A. Looritsa allkirjadega 2. novembril 1917 valdadesse ringkiri, et Viljandi Nõukogu korraldusi ei tule täita.⁷⁵ Aidu välja sõitis L. Sepp koguni isiklikult ratsahobusel kohale vallakirjutajat ähvardama, et see Viljandi Nõukogu korraldusi ei täidaks.⁷⁶

5. novembril toimunud Viljandi maakonna tööliste, soldatite ja maatameeste saadikute täitevkomitee koosolekul esitasid esseerid kontrrevolutsioonilise nõudmise, et võim linnades läheks linnavalitsuste ja maal maanõukogude kätte.

Esseeride tegevus Viljandis paralüseeriti. Nende parteiorganisatsioon tunnistati kohaliku nõukogu poolt parempoolseks ja selle esindajaid ei lastud enam nõukogu koosolekutest osa võtta.⁷⁷

Nii süvenes esseeride parteis lõhenemine, mis viis praktiliselt partei lagunemisele. Oli toimunud ka esseeride partei rahvuslik lõhenemine.⁷⁸ Eesti esseerid asutasid partei eesti osakondade II kongressil 17.—20. septembrini oma rahvusliku partei. Vene esseeridest koondus enamik Tallinna parteiorganisatsiooni, väiksemad organisatsioonid tegutsesid ka mujal. Viimaste pahempoolne osa töötas koos bolševikega. Eesti esseeride pahempoolne osa oli oma keskkomiteed ignoreerides samuti asunud revolutsioonilistesse võimuorganitesse. Maakondades töötasid nad aktiivselt nõukogude võimu kindlustamise heaks. Parempoolseid oli töötav rahvas eitavalt hinnanud ja neile nii linnas kui maal «surmaotsuse» andnud.⁷⁹

Eesti esseeride III kongress (10.—11. detsembrini) pidi lõhenemise küsimuses seisukoha võtma. «Oli tekkinud kaks järjest ikka enam teravnevat ja vastamisi suunduvat voolu. Ühel pool pahempoolsed (Keskkomitee ja Põhja-Eesti organisatsioonid), kes kaldusid töörahva nõukogude võimu tunnustamisele ja pooldasid koostööd enamlastega. Teisel pool parempoolsed (Lõuna-Eesti organisatsioonid), kes jäid vormaldemokraatlikule platvormile ja eitasid koostööd enamlastega.»⁸⁰ Kongressil tegid pahempoolsed veel katseid vältida lõhet parteis. Vaidlus käis poliitilise situatsiooni hinnangu ja partei taktika üle. Resolutsiooni vastuvõtmisel, milles tunnistati töörahva nõukogusid, said pahempoolsed enamuse. Parempoolsed keeldusid tunnustamast nõukogusid ja nõudsid kogu võimu andmist — kuni Asutava Kogu kokkutulekuni — surnud Maanõukogu kätte. Jäänud vähe-
muse, teatasid Tartu, Viljandi ja Pärnu esseeride partei komi-

⁷⁵ ENSV RAKA, f. 3305, nim. 1, s.-ü. 118, l. 233.

⁷⁶ «Tööline» 1918, 30. jaan., nr. 27.

⁷⁷ Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon Eestis, lk. 690.

⁷⁸ Vt. A. Helbe. Esseeride tegevusest..., lk. 83.

⁷⁹ «Tööline» 1918, 17. jaan., nr. 3.

⁸⁰ H. K r u u s. Murdekuudel, lk. 1039.

teed kongressil, et nad kongressi kui partei kõrgemat instantsi ei tunnista ega selle otsuseid ei täida, ja lahkusid. Eesti esseeride partei keskkomitee kuulutas kongressil vastuhakanud Tartu, Viljandi ja Pärnu esseeride parteikomiteed laialisaadetuks.^{80a} Kõiki neid, kes tahtsid jääda parteisse ja tunnistasid partei III kongressi otsuseid ning allusid partei distsipliinile, kutsuti üles looma kohtadel uusi organisatsioone ja komiteesid.⁸¹ Pahempoolsed esseerid, olles saanud kongressil enamuse, pidasid end edaspidi ametlikult esseeride partei esindajaks Eestis. Organisatsiooniline side mõlema tiiva vahel katkes. Sellises esseeride partei lagunemise olukorras läksid esseerid vastu eelseisvale Eesti Asutava Kogu valimistele, mille ettevalmistustööd olid täies hoos. Rahvuslikeks parteideks eraldumine ahendas selle partei kandepinda veelgi, sest vene pahempoolsed ei kandideerinud Eesti Asutava Kogu valimistel.

Bolševike ja pahempoolsete esseeride bloki lõhkimine muutis komplitseerituks ka pahempoolsete olukorra, kes esseeride III kongressi järgi ametlikult parteid esindasid.

Oma valimiseelset platvormi, mille oluliseks osaks oli esseeride partei maaprogramm,⁸² ei saanud esseerid valijatele tutvustada ega propageerida, sest nende häälekandja «Töö Lipp» oli oma ilmutamise lugejate vähesuse tõttu juba novembris lõpetanud.* Esseerid Eestis olid oma maaprogrammi kohandanud kohalike oludega, arvestades maaomandi eri liike. Selle tulemusena oli nende maaprogramm kujunenud sügisel järgmiseks: «Kõige esimeses joones tulevad võrandamisele kõik riigimaad, rüütlikonna eramõisad ning kirikumaa. Kandikohad, renditalud, päris kohad jäävad nende praeguste harijate kätte. Vahe on viimaste juures peale maauuenduse läbiviimist endise seisukorraga võrreldes ainult selles, et kantnikud ja rentnikud enam nüüdsest maamaksusid ei maksa ja teoorjust ei tee. Ainult see maa, mis üle teatava kindlaksmääratud normi on, käib maksu alla. Ja ka päris koha omanikud pole midagi kaotanud, nad jäävad oma kohtadele edasi ja ainult selle maa eest, mis üle teatava normi on, tuleb neil maksu maksta, kui üle normi olev maa nende kätte jääb.»⁸³ Viimane osa muutis maa äraandmise teatud määral vabatahtlikuks.

Vene parempoolsed olid mõisamaade konfiskeerimise nõudmisest sügiseks loobunud. Parempoolsete esseeride seisukoht mõisamaade konfiskeerimise suhtes 1917. a. lõpul ei ole selge. Võima-

---

^{80a} «Võitlus» 1918, 25. (7. veebr.) jaan., nr. 2.

⁸¹ «Tööline» 1918, 18. jaan., nr. 4.

⁸² A. Helbe. Esseeride tegevusest..., lk. 71, 72.

* Esseeride häälekandja «Võitlus» hakkas ilmuma alles vahetult enne Eesti Asutava Kogu valimisi — 18. jaanuaril 1918.

⁸³ «Töö Lipp» 1917, 22. sept., nr. 102.

lik, et nad ei julgenud oma eitavat seisukohta selles küsimuses välja öelda, sest talurahvas nõudis resoluutselt mõisnike maa-
valduse kaotamist. Pahempoolsed püsisid mõisamaade võõranda-
mise nõudmise juures.

3.—4. detsembrini toimunud Eestimaa maatameeste konverent-
sil nõudis pahempoolsed kindlalt mõisamaade tükeldamist, mis
tekitas vaidlusi bolševikega, kes kavatsesid suuri mõisaid mitte
tükeldada.⁸⁴ Konverentsist osavõtjate küsimuse peale, mida essee-
ride maaprogramm tegelikult sisaldab, ei suutnud nad vastata,
tuues vabanduseks asjaolu, et nende programm on alles trükist
ilmumata.

Pahempoolsete esseeride esindaja Bleiman lubas 5.—6. jaa-
nuarini toimunud eesti töörahva põllumajanduse kongressil mõi-
sate jagamiseks kõik teha, kuid ei pidanud jagamist võimalikuks
mitte kohe, vaid kevadel. Ajalehes «Tööline» märgitakse vali-
miseelses juhtkirjas, et milleks meil üldse esseeride parteid vaja
on, «kogu tema pahemagi tiiva iseäraldus seisab õieti selles, et
ta enesel mingisugused lahkuminekul enamlastega maaküsimu-
ses ütleb olevat, ilma, et neid õieti kusagil selgelt ära üteli-
dakse»⁸⁵.

Esseerid esitasid Eesti Asutava Kogu valimisteks, mis välja
kuulutati 21.—22. jaanuarile 1918, kaks kandidaatide nimekirja
— pahempoolsete esseeride nimekiri nr. 5 ja esseeride partei
keskkomitee poolt laialisaadetuks kuulutatud parempoolsete «Ees-
ti sotsialistide-revolutsionääride partei» Tartu, Viljandi ja Pärnu
maakondade organisatsioonide nimekiri (nr. 4), mille Eesti Asu-
tava Kogu valimiste keskkomisjon ka välja kuulutas. Eesti essee-
ride partei keskkomitee avaldas keskajalehtedes õienduse, et see
nimekiri on sisse antud partei 3. kongressi otsuste vastu ning
mitte kolme m a a k o n n a organisatsioonide, vaid Tartu, Vil-
jandi ja Pärnu esseeride linnakomiteede poolt, kes esinesid seega
omavoliliselt maakondade nimel. Esseeride partei keskkomitee
teatas, et ta ei tunnusta seda nimekirja, ja kutsus partei liikmeid
ning poolehoidjaid üles seda kui ebaseaduslikku boikoteerima.
Neid partei liikmeid aga, kes nimekirja nr. 4 olid kantud, kut-
suti viibimata oma nimesid sealt maha kustutama, vastasel
korral loeti nad parteist väljaheidetuks.⁸⁶ Õiendus leidis ka vas-
tukaja, sest mitte kõik esseeride partei liikmed polnud toimunuga
kursis. Oli ju nende häälekandja «Töö Lipp» oma ilmumise lõpet-
anud.

Kehtinud korra järgi pidi mis tahes partei nimekirjas kandi-
deeriv isik andma oma kirjaliku nõusoleku kandideerimiseks.

⁸⁴ Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon Eestis, lk. 500.

⁸⁵ «Tööline» 1918, 17. jaan., nr. 3.

⁸⁶ «Tööline» 1918, 18. jaan., nr. 4.

Esseeride Tartu, Viljandi ja Pärnu organisatsioonide komitee saatis kandideerivatele isikutele trükitud blanketid, esinedes siingi kogu esseeride partei nimel. Blanketil ei olnud sageli ei nimekirja numbrit ega seda, et nõusolek tuli anda nimelt esseeride Tartu, Viljandi ja Pärnu organisatsioonide nimekirjale.

Pärast keskkomitee õiendust ajalehtedes järgnes avalikke väljaastumisi ajalehtede veergudel. Üks eelkirjeldatud viisil parempoolsete esseeride nimekirjas kandideerinud ja kirjaliku nõusoleku andnud isik Karl Marmor⁸⁷, kes oli Vana-Kuuste Töölise Seltsi esimees, pöördus ajalehe kaudu Tartu esseeride partei komitee poole ja teatas, et ta astub välja niisugusest parteist, kes ei allu keskkomitee distsipliinile, kes on asunud parempoolsete leeri ning on osutunud tööliklassile kahjulikuks.

Eesti Asutava Kogu valimised toimusid 21. ja 22. jaanuaril 1918. Mõnedes valdades, kus valimiseelsete ettevalmistustega valmis ei jõutud, anti lisatähtajaks 27. ja 28. jaanuar. Sellele viimasele tähtajale pidid langema ka valimised Tartus ja Narvas ning enamikus sõjaväeosades. Et eesti kodanlus organiseeris Eesti Asutava Kogu kokkutuleku ajaks 15. veebruaril kontrrevolutsioonilist väljaastumist, otsustas Eesti Tööraha ja Sõjaväelaste Saadikute Nõukogu Täitevkomitee valimised seisma panna. Eesti linnades kuulutati 27. jaanuari öösel kell 12 ja 28. jaanuaril välja piiramiseseisukord.⁸⁸ Maakondades seda ei kehtestatud, mistõttu maal valimised 27. ja 28. jaanuaril toimusid. Valimised Narvas ja Tartus, samuti enamikus sõjaväeosades, jäidki järgnenud Saksa okupatsiooni tõttu läbi viimata. Seetõttu saame tervikliku pildi Eesti Asutava Kogu valimiste tulemustest vaid maakondades ja Tallinnas. Tulemustele avaldas mõju valimiste ärajäämine rohkearvulise tööstusproletariaadiga Narvas ja teda ümbritsevas uues maakonnas, mis Eesti külge liideti Eesti Tööraha ja Sõjaväelaste Saadikute Nõukogu Täitevkomitee otsusega 21. detsembrist 1917. a.

Hääleõiguslike kodanike arv, võrreldes Ülevenemaalise Asutava Kogu valijate arvuga, on olemasolevatel andmetel väiksem seetõttu, et valimised ei toimunud täielikult. Valijate arv ilma Tartu ja Narvata oli 315 026, valimistest võttis osa 234 902 inimest (tabel 1). Valimistest osavõtmise protsent — 75 — kujunes suurem kui Ülevenemaalise Asutava Kogu valimistel, kus keskmine oli 57%.

Kõige rohkem hääli sai Eesti Asutava Kogu valimistel bolševike nimekiri — 234 141 häälest 87 043 ehk 37,1%. (Vt. tabel 1.) Teisele kohale tuli Tööerakond 69 931 häälega (29,8%). Järg-

⁸⁷ ENSV RAKA, f. 226, nim. 1, s.-ü. 12, l. 36.

⁸⁸ ENSV RAKA, f. R-1285, nim. 1, s.-ü. 2, l. 62.

nes kodanlik Eesti Demokraatlik Blokk 54 504 häälega (23,2%).⁸⁹

Esseeride käsi käis veel halvemini kui Ülevenemaalise Asutava Kogu valimistel. Nendele antud häälte arv oli aga tublisti pahempoolsete esseeride kasuks nihkunud. Pahempoolsed esseerid jäid valimistel neljandaks, saades 8104 häält (3,5%). Parempoolsetele esseeridele antud häälte arv 2256 ehk 1% oli hoopis kokku kuivanud (tabel 1, lk. 376).

Pahempoolsed esseerid said kõige rohkem hääli Läänemaal — 2008 häält (11,6%), parempoolsed said seal vaid 10 häält (tabel 9, lk. 392). Pahempoolsetele esseeridele antud häälte arvu poolest järgnes maakondadest Tartumaa (tabel 2, lk. 377), kus nad said 1327 häält ehk 5,6%, parempoolsed vaid 1%.^{*} Järgnes Harjumaa — 116 häält ehk 4,1%. Ülejäänud maakondades oli pahempoolsetele esseeridele antud häälte arvu osatähtsus valimiste üldpildis väike. Järvamaal said nad 1,4% (tabel 8, lk. 391), Virumaal 1,5% (tabel 7, lk. 388), Võrumaal 1,1% antud häältest (tabel 5, lk. 383).

Parempoolsetele esseeridele anti hääli hoopiski vähe. Mingisuguse positsiooni olid nad siiski säilitanud Viljandimaal, kus nad said rohkem hääli kui pahempoolsed — 1145 häält (4,4%), pahempoolsed vaid 807 häält (3,1%).^{**} Ka Pärnumaal said parempoolsed suhteliselt rohkem hääli — 532 (2,5%), pahempoolsed 590 (2,8%) (tabel 3, lk. 379). Ülejäänud maakondades ei olnud parempoolsetele antud häälte arv nimetamisväärtne.

Protsentuaalselt oli bolševike edu suurem olnud Ülevenemaalise Asutava Kogu valimistel, kus nad said 40,4% antud häältest⁹⁰, Eesti Asutava Kogu valimistel oli see protsent 37,1. Tunda andis siin ilmselt asjaolu, et Narvas ja selle ümbruses valimisi ei toimunud. Mõjus ka rinde lähedus, mis olukorra pinevaks muutis.

* *
*

Mis siis oli põhjustanud esseeride parteile kuuluva poolehoiu kahanemise ja selle partei lagunemise? Antud ajalooetapil oli

---

⁸⁹ Mõningaid korrekture vajavad siinjuures V. Perlingi artiklis «Võitlus Eesti Asutava Kogu ümber» esitatud andmed valimistulemuste kohta, milles bolševikele antud häälte üldarv on tunduvalt väiksem — 44 596 häält tegelikult 87 043 hääle asemel. Väiksemad on ka teistele parteidele antud häälte üldarvud. (Vt. «Noorte Hääle» 1966, 11. okt.)

* Üllatavalt suure võidu saavutas bolševike nimekiri endistes esseeride kantsides Tartu- ja Viljandimaal. Tartumaal (ilma Tartu linnata) said bolševikud 10 876 häält ehk 46,4%.

** Viljandimaal anti bolševikele 11 873 häält ehk 45,4%.

⁹⁰ Vt. K. Siilivaask. Ülevenemaalise Asutava Kogu valimiste tulemused Eestis. Käesolev kogumik, lk. 314—351.

niisugune tulemus paratamatu, tingituna esseeride partei väikekodanlikust olemusest ja ebajärjekindlast poliitikast.

Esseerid olid olnud ülekaalukas partei Eestis juuli keskpaigani. Augustis toimunud linnavolikogu valimistel aga kaotasid nad oma esikoha suuremates tööstuskeskustes. Esseeride laveerimine kodanluse ja proletariaadi vahel tõi kaasa selle, et tööliste ning soldatid pöörasid neile lõpuks selja.

Esseerid olid töötanud rahuldada maata ja kehvtalurahva vajadused maa järele oma agraarprogrammi elluviimise teel. Et lubaduse täitmist ei järgnenud, hakkasid illusioonid purunema. Maata ja kehvtalurahvas eemaldasid samuti esseeridest.

Nõukogude võimu vihaste vaenlastena ei tunnustanud esseeride parempoolne osa uut võimu ja alustas selle esimestest päevadest ägedat vastutegevust koos kontrrevolutsioonilise kodanlusega. Töötavad rahvahulgad Eestis eesotsas bolševikega ei lasknud neil kaua tegutseda, kõrvaldades nad töörahva nõukogudest. Pärast seda kui nende endi partei kuulutas parempoolsed organisatsioonid laialisaadetuks, ei olnud neil enam mingit poliitilist kaalu. Seda näitavad kõige ilmekamalt Eesti Asutava Kogu valimiste tulemused. Nad said seal vaid käputäie hääli.

Pahempoolsed esseerid tunnustasid nõukogude võimu ja üks osa töötas koos bolševikega revolutsioonilistes võimuorganites.

Vaatamata pahempoolsete esseeride ebapüsivusele kergendas blokk nendega relvastatud ülestõusu võitu ja nõukogude võimu kindlustamist. Seda osa nende tegevuses tuleb hinnata positiivselt.

Eesti Asutava Kogu valimiste tulemused arvudes.

Eesti Asutava Kogu valimiste ettevalmistustöid oli alustatud pärast relvastatud ülestõusu võitu. Ülevenemaalise Asutava Kogu valimiste käigus avaldas Eestimaa Nõukogude Täitevkomitee 11. novembril 1917. a. määruse, millega saadeti laiali ebademokraatlikult moodustatud Eestimaa Ajutine Maanõukogu ja kuulutati välja Eesti Asutava Kogu valimised.

Ülevenemaalise Asutava Kogu kokkutulek ja laialisaatmine 5. jaanuaril 1918 näitas selle kodanlikku tüüpi võimuorgani täielikku kõlbmatust. Bolševike deklaratsioonis Ülevenemaalise Asutava Kogu avamise puhul märgiti, et «nüüd kus rahvas peab viimast võitlust oma ekspluateerijate vastu, ei pea ekspluateerijatel olema kohta võimuorganis»⁹¹. Ka Eesti Asutava Kogu valimistest võtsid osa nii kodanlikud kui ka väikekodanlikud parteid ning ta ei oleks võinud kujuneda võimuorganiks, kes oleks suutnud lahendada töötava rahva ees seisvaid keerukaid ülesandeid.

⁹¹ V. I. Lenin, Teosed, 26. kd., lk. 392.

Seetõttu oli vaja kõrvaldada «rahvaesindusena» kodanlik Eesti-
maa Ajutine Maanõukogu ning ühtlasi paljastada Eesti töörahva
silmsis «oma» asutava kogu rahvavastane olemus. Väikekodan-
likes ja ka poliitiliselt mahajäänud töörahvakihtides olid aga
seni veel üsna tugevad illusioonid Eesti Asutava Kogu suhtes.

Eesti Asutava Kogu valimisteks, mis välja kuulutati 21.—22.
jaanuaril 1918, moodustati üks valimisringkond. Valimiste eel-
töödeks ja läbiviimiseks moodustati Eesti Asutava Kogu vali-
miste Keskkomisjon Eestimaa Nõukogude Täitevkomitee, Tal-
linna Nõukogu, Tallinna linnavolikogu jt. organisatsioonide
esindajatest. Selle esimeheks sai bolševik V. Vöölmann.⁹² Maa-
kondades moodustati maakondlikud valimiskomisjonid. Valimiste
läbiviimise hõlbustamiseks jaotati maakonnad omakorda vali-
misjaoskondadeks. Eraldi valimiskomisjonid olid sõjaväeosades.⁹³

Kandidaatide nimekirjade esitamise tähtpäevaks valijate rüh-
made poolt Eesti Asutava Kogu keskkomisjonile oli 22. det-
sember.

Valitav Eesti Asutav Kogu pidi saama 100-liikmeline, valitud
Eesti mõlemast soost kodanike poolt üldise, otsese ja salajase
hääletuse teel.

Eesti Asutava Kogu valimistel kandideerisid oma nimekir-
jadega 9 parteid. Ülevenemaalise Asutava Kogu valimiste ajal
12.—14. novembrini 1917 oli parteisid 7. Erilisi muutusi par-
teilistes rühmitustes selle lühikese ajavahemiku jooksul ei toi-
munud. Need jäid enam-vähem samaks mis Vene Asutava Kogu
valimiste ajal.⁹⁴ Tihedamalt blokeerisid kodanlikud parteid. Nii
läksid radikaal-demokraadid, kes Vene Asutava Kogu valimistest
iseseisva nimekirjaga osa võtsid, üle kodanlike parteide ühinenud
blokki, mis kandis endist nimetust — Eesti Demokraatlik Blokk
— ja sama nimekirja numbrit — 7. Nimekirja nr. 1 all esinesid
nüüd menševikud. Nende hulgas oli küll toimunud lõhenemine
pahempoolseteks (menševikud-internatsionalistid) ja parempool-
seteks, kuid eraldi nimekirja neil ei olnud. Nimekirja nr. 2 all
läksid valimistele endiselt bolševikud. Nimekirja number 3-ga
olid samuti endiselt väljas tööerakondlased, kes olid muutunud
võrdlemisi arvestatavaks võistlejaks. Juurde tuli 3 parteid, kel-
lel aga eralist kaalu ei olnud. Need olid Eesti Iseseisvuse Liit
(nr. 6), Kristlik Liit (nr. 8) ja Vene kodanike demokraatlik
organisatsioon (nr. 9). Esseerid olid väljas kahe nimekirjaga —
pahempoolsed (nr. 5) ja parempoolsed (nr. 4).⁹⁵

⁹² ENSV RAKA, f. 226, nim. 1, s.-ü. 20, l. 1.

⁹³ Sealsamas, s.-ü. 35, l. 1.

⁹⁴ Vt. K. Siiliva s k. Ülevenemaalise Asutava Kogu valimiste tulemused
Eestis. Käesolev kogumik, lk. 314—351.

⁹⁵ Vt. samas kogumikus lk. 371.

Eesti Asutava Kogu valimiste tulemuste koondtabel Eesti maakondade ja linnade kohta¹

Tabel 1

Valimisjaoskonnad	Valijate arv	Valimistest osavõtute arv	Valimistest osavõtmise %	Kehtivate häälte arv									Hääli kokku	Era-poolteid	Kehtetuid hääli
				Kandidaatide nimekirjad											
				nr. 1	nr. 2	nr. 3	nr. 4	nr. 5	nr. 6	nr. 7	nr. 8	nr. 9			
1. Tallinn	74036	49137	66,4%	2597	18721	13745	69	694	272	9733	2596	710	49137	—	—
2. Tartu	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
3. Harjumaa	37770	27587	73,0%	719	8147	10006	28	1116	104	6123	1190	29	27459	—	128
4. Tartumaa	33560	23418	69,8%	127	10876	2934	241	1327	50	7246	155	388	23339	—	79
5. Läänemaa	20902	17324	82,9%	71	4485	5769	10	2008	46	4286	553	19	17247	—	77
6. Pärnumaa	26934	20713	76,9%	73	5382	6899	532	590	60	6863	226	8	20632	—	67
7. Viljandi- maa	31456	26144	79,1%	72	11873	5272	1145	807	17	6724	154	7	26071	—	73
8. Võrumaa	30063	22965	71,7%	89	12053	4587	60	940	19	4991	90	7	22836	—	129
9. Järvamaa	15873	13581	85,6%	62	4878	5265	46	155	98	2776	224	20	13514	14	67
10. Virumaa	40236	31329	77,9%	183	9494	14691	26	467	506	5570	257	9	31203	—	126
11. Narva	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	310830	232198	74,7%	3993	85909	69168	2157	8104	1172	54312	5445	1197	231438	14	746
12. Sõjaväe- osad	4196	2704	64,1%	82	1204	763	99	213	140	192	10	—	2703	—	1
Kokku	315026	234902	74,6%	4075	87113	69931	2256	8317	1312	54504	5455	1197	234141	14	747
%		100		1,7%	37,1%	29,8%	1%	3,5%	0,6%	23,2%	2,3%	0,5%	100%		0,3%

¹ «Eesti Teataja» nr. 18, 24. jaanuaril 1918;
 ENSV RAKA. f. 226, nim. 1, s. ü. 5, l. 2—19; s. ü. 6, l. 1—126; s. ü. 4, l. 1—112;
 s. ü. 8, l. 2—140; s. ü. 1, l. 2—158; s. ü. 7, l. 2—178.
 s. ü. 2, l. 2—27; s. ü. 3, l. 1—107; s. ü. 21, l. 181.

Eesti Asutava Kogu valimiste tulemused Tartumaal¹

Jrk. nr.	Valimisjaos- konnad	Vali- jate arv	Vali- mistest osa- võt- nute arv	Kehtivate häälte arv									Hääli kokku	Kehte- tuid hääli
				Kandidaatide nimekirjad										
				nr. 1	nr. 2	nr. 3	nr. 4	nr. 5	nr. 6	nr. 7	nr. 8	nr. 9		
1.	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
1.	Aakre I	563	495	7	218	72	1	23	—	170	4	—	495	—
2.	Aakre II	448	420	—	299	19	1	2	—	90	—	—	411	9
3.	Aru	628	470	1	154	24	142	4	—	144	1	—	470	—
4.	Härjanurme	569	408	2	28	5	3	211	3	152	2	2	408	—
5.	Jõgeva vald	614	380	—	178	178	21	—	1	178	—	—	378	2
6.	Jõgeva alev	1614	768	26	370	51	3	8	1	286	20	—	765	3
7.	Kavilda	1611	874	2	537	83	2	9	2	238	1	—	874	—
8.	Keeni	513	396	—	204	77	—	16	1	98	—	—	396	—
9.	Kirepi	416	342	2	185	25	1	73	1	55	—	—	342	—
10.	Kongota I	295	231	3	123	10	1	9	—	85	—	—	231	—
11.	Kongota II	537	471	4	280	37	8	5	1	136	—	—	471	—
12.	Laatre	706	473	8	323	70	1	6	—	65	—	—	473	—
13.	Laiuse I	542	413	1	103	43	—	48	7	208	3	—	413	—
14.	Laiuse II	395	337	1	252	51	1	16	—	15	1	—	337	—
15.	Laiuse III	300	248	—	101	29	1	2	—	115	—	—	248	—
16.	Leevi I	605	425	1	241	47	3	19	2	111	—	—	424	1
17.	Leevi II	932	522	—	258	83	2	6	4	167	2	—	522	—
18.	Leevi III	719	551	1	318	35	7	45	—	137	4	1	548	3
19.	Leevi IV	776	609	1	123	142	6	45	1	288	2	—	608	1
20.	Mustvee	1777	886	11	97	41	5	13	—	311	22	380	880	6
21.	Vana-Otepää I	631	394	1	41	155	3	23	1	166	4	—	394	—
22.	Vana-Otepää II	194	148	1	43	19	1	1	1	80	—	—	146	2
23.	Pangodi I	319	240	—	179	5	—	6	2	45	3	—	240	—
24.	Pangodi II	649	366	2	227	11	—	7	1	115	3	—	366	—
25.	Pilkuse	380	230	—	107	73	—	1	—	48	—	—	230	—
26.	Puurmanni	245	182	1	40	2	—	97	—	41	1	—	182	—
27.	Päidla I	209	165	—	38	18	—	26	—	82	—	—	164	1

Tabel 2 (järg)

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
28.	Päidla II	399	352	2	192	76	—	—	—	79	3	—	352	—
29.	Ranna	726	577	3	262	72	—	1	—	228	11	—	577	—
30.	Rannu I	943	689	—	354	77	1	108	—	145	1	—	686	3
31.	Rannu II	597	436	3	121	141	—	7	2	159	—	—	433	3
32.	Roela	1032	666	1	313	78	—	12	1	255	1	—	661	5
33.	Ropka I	500	405	2	202	64	4	12	1	118	1	—	404	1
34.	Ropka II	419	349	3	244	18	3	2	2	72	1	—	345	4
35.	Rõngu I	1109	892	—	468	113	—	40	—	255	12	1	889	3
36.	Rõngu II	161	117	—	39	47	—	—	—	31	—	—	117	—
37.	Tõlliste	668	448	1	221	88	3	—	—	131	3	—	447	1
38.	Tähkvere	1547	1107	8	449	238	3	124	6	251	23	—	1102	5
39.	Tähtvere I	935	713	5	293	162	3	1	—	245	2	—	711	2
40.	Tähtvere II	191	150	1	121	1	—	—	—	26	—	—	149	1
41.	Uderna	355	289	2	178	19	—	5	2	83	—	—	289	—
42.	Uderna II	975	573	4	264	91	12	20	—	175	—	1	567	6
43.	Ulila	658	567	—	313	73	8	10	—	159	1	—	564	3
44.	Valguta	855	716	1	332	3	—	127	—	248	4	1	716	—
45.	Vara	711	516	2	226	5	4	64	4	210	—	—	515	1
46.	Veeriku alev III	729	601	2	421	24	6	8	—	130	5	—	596	5
47.	Vorbuse	243	196	5	79	25	—	3	—	82	—	—	194	2
48.	Võtikvere	414	348	—	175	72	—	3	—	95	3	—	348	—
49.	Võtikvere II	1063	709	4	348	87	1	25	—	238	4	—	707	2
50.	Võtikvere III	222	174	2	88	29	—	—	—	52	—	—	171	3
51.	Võtikvere IV	318	231	—	90	49	—	27	1	62	1	1	231	—
52.	Võtikvere V	212	153	—	16	34	1	2	2	91	6	—	152	—
	Kokku	33 560	23 418	127	10 876	2934	241	1322	50	7246	155	388	23339	79

¹ ENSV RAKA, f. 226, nim. 1, s.-ü. 5, l. 2—119.

Eesti Asutava Kogu valimiste tulemused Viljandimaal¹

Jrk. nr.	Valimisjaos- konnad	Vali- jate arv	Vali- mistest osa- võt- nute arv	Kehtivate häälte arv									Hääli kokku	Keh- tetuid hääli
				Kandidaatide nimekirjad										
				nr. 1	nr. 2	nr. 3	nr. 4	nr. 5	nr. 6	nr. 7	nr. 8	nr. 9		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
1.	Adavere I	514	376	—	117	160	—	2	—	96	—	—	375	1
2.	Adavere II	175	139	—	13	52	—	—	—	72	1	—	138	1
3.	Aidu	626	501	—	226	99	18	17	—	125	14	—	499	2
4.	Hummuli	886	763	—	462	38	10	34	2	210	1	1	758	5
5.	Imavere I	444	383	—	218	36	—	1	—	127	—	—	382	1
6.	Imavere II	324	275	—	129	49	—	—	—	96	—	—	274	1
7.	Imavere III	503	377	—	174	148	1	—	—	53	—	—	376	1
8.	Jõgeveste	—	494	3	289	23	18	17	—	141	—	—	491	3
9.	Kaarli	405	438	1	270	59	3	—	—	103	—	—	436	2
10.	Koorküla	420	335	—	121	23	23	55	3	108	—	—	333	2
11.	Kärstna	817	707	10	384	100	13	3	—	195	2	—	707	—
12.	Suure-Kõpu I	1114	949	1	543	137	31	2	—	234	1	—	949	—
13.	Suure-Kõpu II	198	178	—	62	87	2	—	—	27	—	—	178	—
14.	Suure-Kõpu III	311	269	2	131	19	36	4	—	77	—	—	269	—
15.	Leebiku	360	312	—	150	71	4	2	—	84	1	—	312	—
16.	Loodi I	113	89	—	18	20	1	5	—	43	1	1	89	—
17.	Loodi II	35	27	—	7	1	4	—	—	15	—	—	27	—
18.	Loodi III	81	66	—	34	9	5	1	—	17	—	—	66	—
19.	Loodi IV	338	239	—	57	112	6	7	—	55	2	—	239	—
20.	Löve	477	401	2	154	93	23	4	—	125	—	—	401	—
21.	Olustvere	1627	1104	3	418	279	47	100	—	252	4	—	1103	1
22.	Patküla	1869	1343	1	725	109	201	4	—	252	42	—	1334	9
23.	Pajusi I	1137	983	1	520	237	1	6	—	216	—	—	981	2
24.	Puiatu I	581	516	2	326	32	15	6	—	130	5	—	516	—
25.	Puiatu II	55	51	—	23	4	—	—	—	24	—	—	51	—
26.	Uue-Põltsamaa I	494	398	1	170	140	—	17	—	70	—	—	398	—
27.	Uue-Põltsamaa II	125	109	—	18	56	—	—	—	35	—	—	109	—

Tabel 3 (järg)

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
28.	Põltsamaa alev	1338	1067	7	490	308	6	8	1	240	3	—	1063	4
29.	Pärsti I	405	339	1	164	70	1	9	—	83	7	—	335	4
30.	Pärsti II	527	439	1	349	50	7	—	—	31	—	1	439	—
31.	Riidoja	450	386	—	236	33	12	12	1	90	1	—	385	1
32.	Rutikvere	387	309	—	164	89	—	16	—	39	—	1	309	—
33.	Soosaare I	703	582	—	213	231	11	16	—	111	—	—	582	—
34.	Soosaare II	138	112	—	67	30	—	2	—	12	—	—	111	1
35.	Uus-Suislepa	513	427	—	256	36	—	11	—	123	1	—	427	—
36.	Sürgavere I	1044	843	9	317	100	84	49	2	271	6	—	838	5
37.	Taevere I	1217	1052	3	390	230	199	44	2	174	7	—	1049	3
38.	Taevere II	326	245	—	14	44	137	11	—	38	1	—	245	—
39.	Taevere III	292	246	—	97	28	5	41	—	69	5	—	245	1
40.	Taagepera I	444	345	—	59	112	20	15	—	139	—	—	345	—
41.	Taagepera II	548	463	—	323	49	19	—	1	67	4	—	463	—
42.	Tuhalaane	—	763	1	301	103	17	115	—	226	—	—	760	3
43.	Vana-Tänasilma	1107	831	1	352	87	16	98	—	277	—	—	831	—
44.	Uusna	349	290	1	144	19	15	—	—	110	—	—	289	1
45.	Viljandi linn	4007	2721	12	1059	898	88	14	—	597	37	2	2707	14
46.	Viljandi vald I	371	305	—	69	74	2	4	—	152	4	—	305	—
47.	Viljandi IV	576	474	4	166	67	5	36	4	192	—	—	474	—
48.	Viiratsi I	143	133	—	37	26	—	—	—	70	—	—	133	—
49.	Viiratsi II	53	45	—	2	21	—	—	—	22	—	—	45	—
50.	Uue-Võidu I	894	665	—	242	166	11	15	—	226	—	—	660	5
51.	Uue-Võidu II	89	84	—	26	15	1	—	—	40	1	1	84	—
52.	Vana-Võidu I	473	379	2	128	74	20	2	—	152	1	—	379	—
53.	Vana-Võidu II	162	134	—	75	19	—	2	—	38	—	—	134	—
54.	Õisu	870	643	3	374	100	7	3	1	153	2	—	643	—
Kokku		31 456	26 144	72	11 873	5272	1145	807	17	6724	154	7	26 071	73

¹ ENSV RAKA, f. 226, nim. 1, s.-ü. 6, l. 1—126.

Eesti Asutava Kogu valimiste tulemused Pärnumaal¹

Jrk. nr.	Valimisjaoskonnad	Valijate arv	Valimistest osa-võtnute arv	Kehtivate häälte arv									Hääli kokku	Kehtetuid hääli
				Kandidaatide nimekirjad										
				nr. 1	nr. 2	nr. 3	nr. 4	nr. 5	nr. 6	nr. 7	nr. 8	nr. 9.		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
1.	Abja	2035	1262	—	573	209	21	78	—	378	—	1	1260	2
2.	Abja-Mõisaküla	1496	1030	6	377	376	26	54	2	167	7	—	1015	15
3.	Abja-Peraküla	327	274	—	115	72	4	8	—	75	—	—	274	—
4.	Enge	1370	951	1	198	306	—	—	1	431	14	—	951	—
5.	Hallinga	1070	612	—	49	160	2	6	—	383	8	—	608	4
6.	Jäärja I	405	382	2	10	127	16	1	—	226	—	—	382	—
7.	Jäärja II	425	394	3	28	161	7	—	1	187	6	—	393	1
8.	Kaarli	240	219	—	158	22	—	3	—	36	—	—	219	—
9.	Vana-Kariste I	634	532	1	185	72	60	20	—	193	1	—	532	—
10.	Vana-Kariste II	371	323	—	204	60	2	18	—	37	2	—	323	—
11.	Vana-Kariste III	384	345	—	182	34	62	1	1	64	—	—	344	1
12.	Vana-Kariste IV	98	88	—	53	3	24	—	—	8	—	—	88	—
13.	Kaubi I	342	301	1	160	63	10	11	—	56	—	—	301	—
14.	Kaubi II	70	65	—	20	19	1	—	—	25	—	—	65	—
15.	Kilingi I	1069	805	5	184	301	3	9	1	294	2	1	800	5
16.	Kilingi II	182	135	—	13	79	—	—	—	43	—	—	135	—
17.	Kilingi III	171	131	1	20	62	17	—	—	28	1	1	130	1
18.	Kilingi IV	383	299	—	13	142	—	4	1	137	—	—	297	2
19.	Kilingi V	108	94	—	17	71	—	—	—	6	—	—	94	—
20.	Koonga	1961	1301	6	139	883	9	25	2	148	85	1	1298	3
21.	Laatre (Mõisaküla)	684	530	6	175	106	1	12	—	230	—	—	530	—
22.	Laiksaare I	464	362	—	26	236	1	13	2	84	—	—	362	—
23.	Laiksaare II	326	282	—	6	164	1	—	—	106	—	—	277	5
24.	Laiksaare III	296	247	2	38	98	—	—	—	107	—	—	245	2
25.	Lelle	1048	738	—	74	276	—	62	3	312	4	—	731	7
26.	Pati I	697	553	—	21	130	1	—	1	398	2	—	553	—

Tabel 4 (järg)

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
27.	Pati	546	394	—	32	194	1	21	—	145	1	—	391	—
28.	Penuja	527	423	—	85	162	1	3	—	172	—	—	423	—
29.	Pollu I	427	413	1	310	21	1	2	—	75	1	2	413	—
30.	Pollu II	280	239	—	152	8	4	1	—	73	—	—	238	1
31.	Pollu III	332	294	—	148	53	—	—	—	89	3	—	293	1
32.	Vana-Pärnu	538	429	3	163	93	15	11	2	141	1	—	429	—
33.	Pöögle	386	375	—	227	51	—	—	1	93	3	—	375	—
34.	Rääma	972	805	8	387	190	33	44	23	73	43	—	801	4
35.	Sauga (Ridalepa küla I)	309	270	—	84	9	61	—	—	115	1	1	270	—
36.	Sauga II (Papsaare)	802	632	5	98	100	48	8	3	291	17	—	630	2
37.	Sauga III	464	370	—	59	47	10	4	1	242	5	—	368	2
38.	Sauga IV	366	277	—	47	37	14	1	6	171	1	—	277	—
39.	Sauga V	146	120	3	2	3	—	7	4	100	—	1	120	—
40.	Suigu I	166	142	—	16	33	1	45	—	40	7	—	142	—
41.	Suigu II	152	138	—	4	14	—	12	—	107	1	—	138	—
42.	Suigu III	281	228	—	10	50	1	48	1	112	6	—	228	—
43.	Tõstamaa I	498	390	10	164	144	14	12	2	40	4	—	390	—
44.	Tõstamaa II	313	264	3	48	148	5	21	1	38	—	—	264	—
45.	Tõstamaa (Murru)	222	181	3	28	134	—	2	1	12	1	—	181	—
46.	Tõstamaa IV	377	308	1	39	201	—	1	—	66	—	—	307	1
47.	Voltveti	1169	960	2	182	399	6	3	—	362	—	—	954	6
48.	Võlla I	616	470	—	8	280	46	16	—	117	—	1	468	2
49.	Võlla II	168	128	—	3	107	1	3	—	14	—	—	128	—
50.	Võlla III	221	194	—	48	129	1	—	—	16	—	—	194	—
	Kokku	26 934	20 699	73	5382	6899	532	590	60	6863	266	8	20 632	67

¹ ENSV ORKA, f. 226, nim. 1, sü. 4, l. 1—112.

Eesti Asutava Kogu valimiste tulemused Võrumaal¹

Jrk. nr.	Valimisjaoskonnad	Valijate arv	Valimistest osavõtute arv	Kehtivate häälte arv									Hääli kokku	Kehtetuid hääli
				Kandidaatide nimekirjad										
				Nr. 1	Nr. 2	Nr. 3	Nr. 4	Nr. 5	Nr. 6	Nr. 7	Nr. 8	Nr. 9		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
1.	Timo	548	370	—	222	94	—	—	—	48	—	—	364	6
2.	Krootuse	247	196	—	113	21	—	1	—	60	—	—	195	1
3.	Krootuse	570	425	1	191	63	3	4	—	155	8	—	425	—
4.	Kähri I	460	367	3	211	90	—	—	—	62	—	—	355	1
5.	Kähri II	—	375	1	100	93	1	1	—	179	—	—	375	—
6.	Rogosi	110	91	—	1	85	—	—	—	4	—	—	91	—
7.	Karula linn I	825	619	1	291	76	—	19	1	213	2	—	603	16
8.	Rogosi	297	174	1	103	59	—	2	—	9	—	—	174	—
9.	Karula II	335	302	—	138	73	—	3	—	88	—	—	302	—
10.	Karula III	394	220	—	83	52	—	—	—	56	—	—	191	29
11.	Zooru I	794	618	—	279	158	1	16	—	159	—	—	613	5
12.	Zooru II	362	320	1	161	109	2	2	—	45	—	—	320	—
13.	Toolama	303	455	—	43	163	4	64	1	176	—	—	451	4
14.	Rõuge I	847	348	—	110	88	—	6	—	143	—	—	347	1
15.	Rõuge II	847	286	1	139	71	1	25	—	47	—	—	284	2
16.	Orava I	298	226	—	111	85	—	18	—	12	—	—	226	—
17.	Orava II	178	153	1	111	12	—	13	—	16	—	—	153	—
18.	Orava III	355	163	6	65	31	—	22	—	39	—	—	163	—
19.	Orava IV	290	228	—	156	15	4	24	—	27	1	—	227	1
20.	Orava V	422	250	12	127	61	3	7	2	38	—	—	250	—
21.	Vastse-Antsla	967	786	1	489	61	—	53	—	172	2	—	778	8
22.	Krabi	408	349	1	276	49	1	6	—	12	4	—	349	—
23.	Valgjärve I	287	225	—	116	41	—	—	—	66	1	—	224	1
24.	Valgjärve II	172	162	—	71	47	1	—	—	43	—	—	162	—
25.	Valgjärve III	291	220	—	128	47	—	—	—	45	—	—	220	—
26.	Valgjärve IV	78	67	—	28	18	—	—	—	21	—	—	67	—
27.	Võru v.	—	838	1	449	134	1	9	1	236	5	1	837	1

Tabel 5 (järg)

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
28.	Linnamäe	472	340	—	178	27	—	55	1	70	5	—	336	4
29.	Vastse-Roosa	617	390	2	215	42	—	5	—	124	2	—	390	—
30.	Vana-Roosa	812	728	1	470	93	—	10	1	149	3	—	727	1
31.	Pindi	508	351	—	160	97	1	14	—	78	—	—	350	1
32.	Põlgaste	540	437	—	285	77	4	1	—	67	—	—	434	3
33.	Aleksandri	329	235	—	92	83	1	22	—	37	—	—	235	—
34.	Aleksandri	253	188	—	77	14	2	9	—	86	—	—	188	—
35.	Aleksandri	287	216	1	100	65	14	8	—	26	1	—	215	1
36.	Erastvere	1183	909	6	396	270	—	147	1	89	—	—	909	—
37.	Haanja	1688	1107	1	639	304	1	19	—	128	1	1	1094	13
38.	Kaagjärve	1401	841	4	607	54	1	10	1	163	1	—	841	—
39.	Kahkva I	241	181	3	76	29	—	—	—	73	—	—	181	—
40.	Kahkva II	242	164	3	69	39	1	—	1	49	—	—	162	2
41.	Kahkva III	133	110	—	98	2	—	2	—	8	—	—	110	—
42.	Kooraste I	383	303	—	100	144	1	14	—	44	—	—	303	—
43.	Kooraste II	420	317	8	127	98	—	26	3	54	1	—	317	—
44.	Kooraste III	225	191	—	75	73	—	13	1	29	—	—	191	—
45.	Kärgula	562	454	—	304	5	—	109	—	35	—	—	453	1
46.	Meeksi I	197	167	—	57	62	—	—	—	46	—	—	165	2
47.	Meeksi II	—	190	—	64	45	—	—	—	81	—	—	190	—
48.	Meeksi III	580	445	2	387	17	1	5	—	32	—	—	444	1
49.	Meeksi IV	262	221	—	136	45	1	—	—	38	1	—	221	—
50.	Meeksi V	204	176	—	135	25	—	14	—	1	—	—	175	1
51.	Moisekatsi I	268	233	—	214	10	—	—	—	9	—	—	233	—
52.	Moisekatsi II	311	237	2	126	53	2	—	1	53	—	—	237	—
53.	Moisekatsi III	360	282	1	102	83	2	1	1	92	—	—	282	—
54.	Saru	560	467	19	327	40	—	8	—	73	—	—	467	—
55.	Sõmerpalu	765	595	—	273	124	2	84	—	107	2	—	592	3
56.	Vaabina	919	700	—	344	220	—	38	2	87	3	—	694	6
57.	Aleksandri	405	338	—	224	52	—	—	—	62	—	—	338	—
58.	Veriora	1043	769	—	449	62	—	9	—	244	—	—	764	5
59.	Võru linn	2996	1850	5	835	337	4	22	1	586	46	5	1841	9
Kokku		30063	22965	89	1205	4587	60	940	19	4991	90	7	22836	129

¹ ENSV RAKA, f. 226, nim. 1, s.-ü. 8, l. 2—140.

Eesti Asutava Kogu valimiste tulemused Virumaal¹

Jrk. nr.	Valimisjaos- konnad	Valijate arv	Vali- mistest osavõt- nute arv	Kandidaatide nimekirjad									Hääli kokku	Kehte- tuid hääli
				Kehtivate häälte arv										
				nr. 1	nr. 2	nr. 3	nr. 4	nr. 5	nr. 6	nr. 7	nr. 8	nr. 9		
1.	Aaspere I	1340	989	—	156	603	1	3	75	142	9	—	989	—
2.	Aaspere II	269	229	2	18	191	—	—	—	15	1	—	227	2
3.	Aaspere III	94	81	—	15	60	—	—	1	5	—	—	81	—
4.	Aaspere IV	223	179	—	15	95	—	3	1	61	1	—	176	3
5.	Aaspere V	270	236	—	22	185	—	5	14	9	1	—	236	—
6.	Avanduse I	976	767	11	337	164	—	20	—	211	19	2	764	3
7.	Avanduse II	467	389	4	148	182	—	10	1	40	4	—	389	—
8.	Avanduse III	335	311	3	197	62	—	1	—	48	—	—	311	—
9.	Erra	483	375	—	134	228	—	—	—	10	1	—	373	2
10.	Iisaku I	84	74	—	10	38	—	—	—	26	—	—	74	—
11.	Iisaku II	1130	964	3	447	415	—	2	3	84	8	2	964	—
12.	Iisaku III	194	165	1	88	49	—	—	—	26	1	—	165	—
13.	Joala I	190	169	—	22	107	—	1	—	39	—	—	169	—
14.	Joala II	380	262	—	44	156	—	1	—	54	7	—	262	—
15.	Jõhvi alev	1199	866	24	350	335	—	21	1	122	7	—	860	6
16.	Jõhvi I	699	530	2	158	251	1	1	1	113	1	—	528	2
17.	Jõhvi IV	400	328	—	8	169	—	25	—	126	—	—	528	—
18.	Jõhvi V	51	42	—	6	10	—	—	—	26	—	—	42	—
19.	Jõhvi	266	223	—	27	125	1	12	1	56	1	—	223	—
20.	Järva	512	351	1	88	235	—	—	1	22	1	—	348	3
21.	Järve	355	295	—	154	139	—	—	—	1	—	—	294	1
22.	Järve	346	267	5	162	96	—	1	—	—	3	—	267	—
23.	Järve	387	328	—	163	99	—	2	1	54	1	—	320	8
24.	Kaarli I	1208	884	1	321	246	—	6	2	302	3	—	881	3
25.	Kaarli II	449	366	—	194	155	—	—	—	15	2	—	366	—
26.	Kaarli III	171	140	—	50	33	—	—	—	44	10	—	137	—
27.	Kohtla	780	683	45	210	342	2	22	—	52	10	—	683	—
28.	Kunda-Malla I	773	569	5	132	354	—	23	—	53	2	—	569	—

Tabel 6 (järg)

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
29.	Kunda-Malla II	323	243	1	31	141	—	17	2	41	9	—	242	1
30.	Kunda-Malla III	156	137	—	18	59	—	33	3	23	1	—	137	—
31.	Küti I	1910	1349	2	297	694	1	—	—	341	7	—	1342	7
32.	Mustajõe	172	139	1	44	91	—	—	—	1	—	—	137	1
33.	Mäetaguse I	853	672	—	138	330	9	4	1	186	3	1	672	1
34.	Mäetaguse II	167	122	2	6	57	—	—	—	57	—	—	122	—
35.	Paaskvere	1611	1268	9	472	655	—	24	—	41	43	1	1245	23
36.	Venevere	516	423	—	59	286	—	30	—	40	8	—	423	—
37.	Padda I	458	351	1	158	72	—	—	—	115	4	—	350	1
38.	Padda II	438	350	3	103	169	—	2	—	57	14	2	350	—
39.	Padda III	706	558	1	162	304	—	—	1	89	1	—	558	—
40.	Porkuni I	900	690	—	165	234	—	5	—	286	—	—	690	—
41.	Porkuni II	267	224	—	11	71	—	—	—	141	1	1	224	—
42.	Porkuni III	226	186	—	35	57	1	2	1	90	—	—	186	—
43.	Porkuni IV	154	134	—	10	64	—	2	—	56	1	—	133	1
44.	Püssi	578	489	—	196	268	—	2	1	18	2	—	487	2
45.	Püssi I	213	186	—	105	78	—	1	—	2	2	—	186	—
46.	Püssi II	624	498	1	156	314	—	1	—	22	1	—	495	3
47.	Püssi III	445	350	—	96	237	—	—	—	13	3	—	349	1
48.	Püssi IV	325	226	—	25	193	—	—	—	2	6	—	226	—
49.	Püssi	153	114	3	41	64	—	—	—	3	1	—	112	2
50.	Rakvere I	684	522	—	190	247	—	1	3	72	3	—	516	6
51.	Rakvere II	402	318	2	35	167	—	—	—	113	—	—	317	1
52.	Rakvere III	354	266	—	81	119	—	—	—	65	—	—	265	1
53.	Rakvere IV	46	41	—	—	12	—	—	—	29	—	—	41	1
54.	Roela	663	515	11	171	309	—	—	—	24	—	—	515	—
55.	Roela	380	279	—	21	215	—	—	—	43	—	—	279	—
56.	Roela	245	189	3	14	146	5	1	—	19	1	—	189	—
57.	Räggavere I	368	258	—	76	137	—	1	—	43	1	—	258	—
58.	Räggavere II	430	317	2	102	153	1	21	1	36	1	—	317	—
59.	Räggavere III	194	155	—	40	89	—	—	—	25	—	1	155	—
60.	Räggavere IV	479	376	—	179	106	—	65	—	11	—	—	361	15
61.	Räggavere V	303	253	—	86	134	—	14	—	17	2	—	253	—
62.	Saksi	831	723	1	91	445	—	6	130	48	2	—	723	—

Tabel 6 (järg)

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
63.	Undla I	1733	1151	3	127	485	—	8	80	426	16	—	1145	6
64.	Undla II	372	284	—	15	159	—	—	9	99	2	—	284	—
65.	Vaivara I	1299	981	4	197	558	—	15	1	195	6	—	976	5
66.	Vaivara II	385	287	2	54	170	—	15	—	38	8	—	287	—
67.	Vao I	1034	807	—	393	154	2	—	1	254	1	—	805	2
68.	Vao II	441	391	1	136	118	—	—	—	135	1	—	391	—
69.	Vao III	464	381	1	233	50	1	6	—	84	4	—	389	2
70.	Vao IV	448	304	1	202	32	—	—	1	65	2	—	303	1
71.	Vao V	305	242	1	98	67	—	—	—	74	—	—	240	2
72.	Varango	621	479	7	228	198	—	1	2	42	1	—	279	—
73.	Varango	415	341	—	211	117	—	4	—	8	1	—	341	—
74.	Vihula	540	437	—	197	151	1	2	6	78	2	—	437	—
75.	Vihula	276	214	2	130	71	—	2	—	8	1	—	214	—
76.	Vihula	226	181	—	77	76	—	—	1	26	—	—	180	1
77.	Vohnja I	722	572	11	99	280	—	15	80	81	3	—	569	3
78.	Vohnja II	160	140	—	1	90	—	—	26	20	1	—	138	2
79.	Vohnja III	190	154	—	6	74	—	8	54	12	—	—	154	—
Kokku		40 236	31 329	183	9494	14691	26	467	506	5570	257	9	31 203	126

¹ ENSV RAKA, f. 226, nim. 1, s.-ü. 7, l. 2—178.

Eesti Asutava Kogu valimised Harjumaal¹

Tabel 7

Jrk. nr.	Valmisjaos-konnad	Vali-jate arv	Vali-mistest osa-võt-nute arv	Kehtivate hääle arv									Hääli kokku	Keh-tetuid hääli
				Kandidaatide nimekirjad										
				nr. 1	nr. 2	nr. 3	nr. 4	nr. 5	nr. 6	nr. 7	nr. 8	nr. 9		
1.	Vardi	267	222	—	38	88	—	3	1	79	13	—	222	—
2.	Juuru	1712	1202	3	456	366	—	4	1	323	42	—	1195	7
3.	Ingliste I	199	164	1	12	82	1	26	—	38	4	—	164	—
4.	Ingliste II	250	194	3	81	67	—	27	—	4	9	—	191	3
5.	Ingliste III	177	151	—	5	87	—	8	—	44	7	—	151	—
6.	Lagedi	459	316	6	144	101	—	—	—	53	10	—	314	2
7.	Vaisa-Arovalla	386	296	6	36	133	—	—	5	111	4	—	295	1
8.	Rae	637	505	6	205	201	1	2	—	62	25	—	502	3
9.	Rae	367	338	7	149	90	1	—	3	54	34	—	338	—
10.	Kantjala	208	177	12	58	55	—	1	2	38	10	—	176	1
11.	Lehtse	624	534	10	134	265	1	4	2	95	23	—	534	—
12.	Kohila	1360	1129	4	570	289	—	—	—	208	53	—	1124	5
13.	Pähkla	659	534	1	114	217	—	—	1	191	7	—	531	3
14.	Kohila	702	588	1	74	328	—	1	3	130	49	—	586	2
15.	Saulepi I	693	504	2	94	113	—	158	3	86	42	2	500	4
16.	Saulepi II	480	428	—	6	27	—	328	—	63	4	—	428	—
17.	Saulepi III	266	222	—	26	27	—	145	—	24	—	—	222	—
18.	Vidruka I	202	187	—	93	52	1	2	1	30	4	—	183	4
19.	Vidruka II	197	181	1	106	50	—	—	—	16	7	—	180	1
20.	Kuivajõe	777	685	11	276	229	—	1	—	140	19	—	676	9
21.	Kuivajõe II	670	578	34	238	216	—	—	1	64	24	1	578	—
22.	Lehtse	352	270	—	67	132	—	21	2	47	1	—	270	—
23.	Lehtse	417	252	2	79	139	—	4	—	15	10	—	249	3
24.	Lehtse IV	177	141	1	39	85	—	2	1	10	3	—	141	—
25.	Jõelehme II	361	274	—	70	61	—	—	—	34	9	—	274	—
26.	Jõelehme I	252	235	1	44	164	—	—	—	20	6	—	235	—
27.	Kehtna I	512	416	50	140	84	3	4	—	127	8	—	416	—
28.	Kehtna II	171	155	4	7	47	5	—	3	88	1	—	155	—

Tabel 7 (järg)

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
29.	Kehtna III	349	290	1	44	122	—	3	—	113	3	—	286	4
30.	Kehtna IV	135	115	1	52	8	—	4	—	48	—	—	113	2
31.	Kehtna V	42	40	—	4	24	—	—	—	12	—	—	40	—
32.	Nõva I	378	269	—	44	120	—	1	—	83	18	—	266	3
33.	Nõva II	183	120	—	15	71	—	3	5	16	10	—	120	—
34.	Penningi I	235	203	4	48	54	—	2	—	77	20	—	202	1
35.	Penningi II	454	349	7	151	81	—	24	—	76	10	—	349	—
36.	Penningi III	227	188	10	68	48	—	3	—	49	10	—	188	—
37.	Penningi IV	329	271	—	56	33	—	3	1	176	3	—	271	—
38.	Vihterpalu I	387	301	6	47	128	—	—	4	116	—	—	301	—
39.	Vihterpalu II	183	142	11	25	51	—	—	—	52	—	—	139	3
40.	Wulfi saar	374	203	2	175	20	—	1	—	4	—	—	202	1
41.	Kuimetsa	563	467	—	215	159	1	8	—	32	45	3	463	4
42.	Riisipere I	710	579	1	69	173	—	67	!	203	61	1	576	3
43.	Riisipere II	291	244	—	13	92	—	25	10	77	27	—	244	—
44.	Riisipere III	251	207	10	23	50	—	53	—	50	12	—	199	8
45.	Riisipere IV	101	81	2	21	9	—	4	—	44	1	—	81	—
46.	Raiküla I	1041	795	97	305	191	—	39	2	127	32	—	793	2
47.	Raiküla II	156	114	6	34	62	—	2	—	9	1	—	114	—
48.	Raiküla III	252	205	4	41	60	—	1	4	82	13	—	205	—
49.	Pakri	209	138	1	24	76	—	2	!	34	—	—	138	—
50.	Naissaar	521	331	4	275	27	4	7	2	7	1	4	331	—
51.	Prangli saar	292	291	—	—	71	2	—	—	215	3	—	291	—
52.	Anija I	674	583	22	155	187	—	1	1	185	31	—	582	1
53.	Anija II	358	309	29	93	104	—	—	—	38	44	1	309	—
54.	Lehtse III	260	201	4	102	67	3	1	—	11	13	—	201	—
55.	Nehatu I	879	554	16	188	257	—	1	—	75	16	1	554	—
56.	Kolga I	1528	1140	6	195	614	1	7	1	266	45	—	1135	5
57.	Rapla I	624	513	16	105	157	—	5	8	193	29	—	513	—
58.	Rapla II	228	191	22	35	46	—	4	—	69	14	—	190	1
59.	Rapla III	722	612	16	151	123	—	2	3	266	51	—	612	—
60.	Rapla IV	230	190	2	67	52	—	3	—	60	6	—	190	—
61.	Rapla V	692	564	22	166	137	—	47	1	130	61	—	564	—
62.	Rapla VI	246	230	41	14	65	—	3	1	91	11	—	226	4
63.	Rapla VII	453	402	19	52	197	—	13	—	118	3	—	402	1

Tabel 7 (järg)

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
64.	Nõmme alev	4682	1608	135	679	558	2	10	6	139	49	14	1592	16
65.	Alavere	732	550	6	316	122	—	5	—	90	11	—	550	—
66.	Kodasoo	680	492	—	162	162	—	6	—	146	34	—	490	2
67.	Nehatu III	459	326	2	110	138	—	2	20	39	13	—	324	2
68.	Baltiski	644	420	17	47	269	—	1	—	70	14	2	420	—
69.	Jõeletme	772	630	—	69	391	—	—	1	162	3	—	626	4
70.	Kaiu	748	559	2	145	532	1	1	2	23	40	—	546	13
71.	Kolga II	962	692	9	109	500	1	11	1	56	4	—	691	1
	Kokku	37 770	27 587	719	8147	10 006	28	1 116	104	6 123	1190	29	27 459	128

¹ ENSV RAKA, f. 226, nim. 1, s.-ü. 1, l. 2—158.

Eesti Asutava Kogu valimiste tulemused Järvamaal¹

Jrk. nr.	Valimisjaos-konnad	Valijate arv	Valimis-test osavõt-nute arv	Kehtivate häälte arv									Hääli kokku	Kehte-tuid hääli
				Kandidaatide nimekirjad										
				Nr. 1	Nr. 2	Nr. 3	Nr. 4	Nr. 5	Nr. 6	Nr. 7	Nr. 8	Nr. 9		
1.	Einmanni	818	640	1	190	348	—	—	—	77	19	—	635	5
2.	Väätsa I	223	183	—	26	89	—	6	—	53	8	1	183	—
3.	Väätsa II	290	242	—	107	33	—	3	—	92	7	—	242	—
4.	Väätsa III	588	473	1	286	66	—	10	4	83	23	—	473	—
5.	Albu II	78	71	—	24	15	—	—	—	27	5	—	71	—
6.	Albu I	660	568	10	217	252	—	11	—	56	13	2	561	7
7.	Albu III	848	732	3	359	182	7	15	3	147	13	—	729	3
8.	Albu IV	376	280	3	43	114	—	8	—	108	4	—	280	—
9.	Albu V	215	202	—	79	49	—	—	—	62	12	—	202	—
10.	Esna	823	725	—	283	223	—	2	5	204	6	—	723	2
11.	Esna	446	363	—	145	146	21	4	—	37	8	1	362	1
12.	Esna	—	437	9	95	265	—	1	7	57	3	—	437	—
13.	Moe	200	151	—	45	72	1	—	—	29	2	—	149	2
14.	Nõmmküla I	447	351	4	167	123	—	4	1	49	1	1	350	1
15.	Nõmmküla II	544	476	4	158	114	—	5	—	191	1	—	473	3
16.	Nõmmküla III	497	456	—	241	131	1	12	2	59	3	—	449	7
17.	Särevere I	296	278	—	7	86	—	—	—	185	—	—	278	—
18.	Särevere II	741	652	—	145	246	1	3	—	253	3	—	651	1
19.	Särevere III	1334	1084	5	520	291	1	20	12	223	12	—	1084	—
20.	Särevere IV	365	304	1	31	202	3	—	1	66	—	—	304	—
21.	Kirna I	321	260	—	113	91	—	1	—	49	6	—	260	—
22.	Kirna II	160	130	—	73	20	—	—	3	26	8	—	130	—
23.	Kirna III	173	138	—	14	92	—	1	1	29	1	—	138	—
24.	Kuksema	1212	1048	4	458	501	2	7	3	62	10	1	1048	—
25.	Mäo I	373	334	—	215	48	—	2	9	50	8	—	332	2
26.	Mäo II	208	198	—	53	109	—	—	3	13	11	—	189	9
27.	Mäo III	233	178	—	55	72	—	1	—	46	2	—	176	2
28.	Mäo IV	156	132	—	59	62	—	2	1	7	—	—	131	1

Tabel 8 (järg)

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
29.	Mäo V	169	125	2	40	59	—	5	1	18	—	—	125	—
30.	Jaani	1363	1149	3	477	549	1	8	—	103	4	—	1145	4
31.	Tapa alev	1371	921	12	121	514	—	19	41	156	28	14	905	16
32.	Vahastu	345	300	—	22	101	8	5	1	159	3	—	299	1
Kokku		15 873	13 581	62	4868	5265	46	155	98	2776	224	20	13 514	67

¹ ENSV RAKA, f. 226, nim. 1, s.-ü. 2, l. 2—27.

Eesti Asutava Kogu valimiste tulemused Läänemaal¹

Tabel 9

Jrk. nr.	Valimisjaoskonnad	Valijate arv	Valimistest osavõtn. arv	Kehtivaid hääli									Kokku hääli	Kehtetuid hääli
				Kandidaatide nimekirjad										
				nr. 1	nr. 2	nr. 3	nr. 4	nr. 5	nr. 6	nr. 7	nr. 8	nr. 9		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
1.	Asuküla I	543	511	2	79	255	—	54	2	95	24	—	511	—
2.	Asuküla II	97	97	—	58	28	—	5	—	5	1	—	97	—
3.	Asuküla III	262	247	—	39	84	1	42	7	59	7	—	239	8
4.	Haapsalu linn	2424	2044	20	282	664	—	89	18	781	172	14	2040	4
5.	Haimre I	202	154	1	13	74	—	7	—	57	2	—	154	—
6.	Haimre II	198	163	—	72	52	—	23	—	14	2	—	163	—
7.	Haimre III	837	711	7	216	335	1	78	—	44	28	—	709	2
8.	Kalju	431	361	2	114	165	—	24	—	37	18	—	360	1
9.	Jõgisoo	684	581	—	91	440	2	5	1	27	9	—	575	6
10.	Kirbla	1532	1183	2	481	297	—	8	1	383	10	—	1182	1
11.	Kolovere	748	539	2	209	187	—	30	—	78	22	3	531	8

Tabel 9 (järg)

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
12.	Lihula I	1069	941	—	293	51	—	291	—	305	—	1	941	—
13.	Lihula II	520	444	—	149	68	—	177	—	49	—	—	443	1
14.	Lihula III	197	178	—	88	21	1	42	—	23	3	—	178	—
15.	Luiste I	270	214	—	78	100	—	12	—	22	2	—	214	—
16.	Luiste II	279	245	1	61	42	—	10	1	129	1	—	245	—
17.	Luiste III	175	144	—	60	58	—	6	1	19	—	—	144	—
18.	Lähtru	568	426	18	178	192	—	8	3	9	18	—	426	—
19.	Märjamaa I	609	480	—	192	204	—	28	—	34	16	—	474	6
20.	Märjamaa II	563	456	1	108	266	—	5	—	72	1	—	453	3
21.	Märjamaa III	397	331	1	64	154	—	49	—	44	18	—	330	4
22.	Märjamaa IV	286	227	—	65	89	—	18	—	51	3	—	226	1
23.	Paatsalu	1181	895	2	233	189	1	450	3	15	1	1	895	—
24.	Paadrema	961	820	1	152	250	—	211	4	186	3	—	817	3
25.	Palivere	334	295	1	80	119	—	34	—	45	16	—	295	—
26.	Piirsalu	206	166	—	50	86	—	—	—	26	—	—	162	4
27.	Sinalepa I	665	449	—	43	137	—	168	1	58	38	—	445	4
28.	Sinalepa II	580	441	1	137	145	1	22	3	106	26	—	441	—
29.	Sipa	375	338	—	174	109	1	35	—	16	3	—	338	—
30.	Sooniste I	325	292	—	66	107	—	16	1	91	11	—	292	—
31.	Sooniste II	95	93	1	19	22	—	19	—	32	—	—	93	—
32.	Vaikna I	561	440	1	87	198	4	4	—	125	25	—	440	—
33.	Vormsi	1671	1512	2	39	266	1	16	—	1173	11	—	1508	4
34.	Võnnu	655	604	4	276	223	—	18	—	20	48	—	589	15
	Kokku	20 902	17 324	71	4 485	5768	10	2008	46	4286	553	19	17 247	77

Eesti Asutava Kogu valimiste tulemused sõjaväeosades¹

Tabel 10

	Valimisjaoskonnad	Valijate arv	Valimistest osavõtnute arv	Valimistest osavõtnute %	Kehtivate häälte arv									Hääli kokku	Mittekehtivaid hääli
					nr. 1	nr. 2	nr. 3	nr. 4	nr. 5	nr. 6	nr. 7	nr. 8	nr. 9		
1.	2. eesti polgu 3. pataljon	—	607	—	2	146	218	77	87	22	53	2	—	607	—
2.	4. eesti polgu 3. pataljon	621	454	—	14	152	149	17	42	35	42	3	—	454	—
3.	3. eesti polk	3221	1358	—	62	775	262	3	82	83	86	5	—	1358	—
4.	Peeter I nim. kindluse I roodu raudteepat.	100	72	—	3	36	37	2	1	—	3	—	—	72	—
5.	Vergi piirivahi kordon	254	213	—	1	105	97	—	1	—	8	—	—	212	1
Kokku		4196	2704	—	82	1204	763	99	213	140	192	10	—	2703	1

¹ ENSV RAKA, f. 226, nim. 1, s.-ü. 21, l. 181; s.-ü. 1, l. 145—146; l. 141, 144; s.-ü. 7.

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПАРТИИ ЭСЕРОВ В ПЕРИОД ПОБЕДЫ ОКТЯБРЬСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ И УКРЕПЛЕНИЯ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ В ЭСТОНИИ

А. Р. Хельбе

Резюме

В статье рассматривается образование левого течения в партии эсеров, его победа и возникновение блока большевиков и левых эсеров в Эстонии. Рассматривается и контрреволюционная сущность правых эсеров.

Отделение от партии эсеров ее более прогрессивной части в лице левых эсеров и их блокирование с большевиками произошло в предоктябрьский период в основном в Таллине, в Ревельском совете и Исполкоме Советов Эстляндской губернии. В волостях этот процесс произошел позже — после вооруженного восстания.

Началом возникновения блока большевиков и левых эсеров нужно считать совместное заседание Ревельского совета, Исполкома Советов Эстляндской губернии, флотских комитетов и общественных организаций, которое состоялось 27 сентября 1917 г. На этом совещании эсеры, стоящие на левых позициях, впервые голосовали вместе с большевиками за переход власти в руки Советов.

В Эстонии левые эсеры работали совместно с большевиками в Военно-революционном комитете Эстонии и в исполнительных комитетах Ревельского совета и Советов Эстляндской губернии, где выполняли ответственные задания. В процессе этого сотрудничества выявились и некоторые разногласия при разрешении революционных задач. Разногласия эти были обусловлены непоследовательностью левых эсеров. Более серьезный конфликт между центральным комитетом партии эсеров и большевиками возник на почве проекта «Эстонской трудовой республики», т. е. идеи объявления независимости. В ходе решения этого вопроса левые эсеры изменили своим прежним позициям и стали на сторону буржуазии. Блок большевиков и левых эсеров дал трещину. В Ревельском совете часть левых эсеров однако все же продолжала сотрудничать с большевиками. В волостях таких конфликтов не возникало.

Партийные организации эсеров в Тарту, Вильянди и Пярну встали на правые позиции и выступали против власти Советов. Их деятельность однако была парализована. Они были выведены из Советов. На III съезде партии эсеров, который состоялся 10—11 декабря 1917 г., организации правых эсеров были распущены.

Выборы в Учредительное собрание Эстонии эсеры встретили в обстановке развала партии, что отразилось и на результатах

голосования. На выборах в Учредительное собрание Эстонии большевики получили наибольшее число голосов — 87 043 голоса из 234 141 или 37,1%. По результатам голосования левые эсеры вышли на четвертое место, получив 8104 голоса или 3,5%, а правые эсеры лишь 2250 или 1%.

Такая деградация партии эсеров была закономерным процессом развития этой партии на данном историческом этапе. Это было обусловлено их мелкобуржуазной сущностью и непоследовательностью в политике. Из-за политики лавирования между буржуазией и пролетариатом от них отошли рабочие и солдаты. Отход эсеров от своей аграрной программы расшатал и их социальную опору на селе.

Несмотря на непоследовательность левых эсеров, союз с ними облегчил победу вооруженного восстания и способствовал укреплению советской власти в Эстонии. Поэтому блок большевиков с левыми эсерами имел большое политическое и историческое значение.

DIE PARTEI DER SOZIALREVOLUTIONÄRE IN ESTLAND ZUR ZEIT DES SIEGES DER OKTOBERREVOLUTION UND IN DER PERIODE DER FESTIGUNG DER SOWJETMACHT

A. Helbe

Zusammenfassung

Der vorliegende Artikel behandelt die Entstehung und den Sieg des linken Flügels der Partei der Sozialrevolutionäre und das Zustandekommen eines Blocks zwischen den Bolschewiki und den linken Sozialrevolutionären in Estland. Gleichzeitig wird auch die konterrevolutionäre Rolle der rechten Sozialrevolutionäre untersucht.

Die Loslösung des fortschrittlichsten Teils der Sozialrevolutionäre von der Partei äußerte sich in der Bildung eines linken Flügels, der sich schon von der Oktoberrevolution den Bolschewiki anschloß — vor allem im Tallinner Sowjet und im Sowjet des Exekutivkomitees Estlands. In den Landkreisen vollzog sich dieser Vorgang erst nach dem bewaffneten Aufstand.

Als zeitlichen Anfang des Zusammenschlusses der Bolschewiki und der linken Sozialrevolutionäre kann man die gemeinsame Versammlung der Exekutivkomitees Tallinns und Estlands, der Komitees der Armee and Flotte und der gesellschaftlichen Organisationen am 27. Sept. 1917 betrachten. Auf dieser Versammlung stimmten die links stehenden Sozialrevolutionäre erst-

malig zusammen mit den Bolschewiki für den Übergang der Macht in die Hände der Sowjets.

In Estland arbeiteten die linken Sozialrevolutionäre mit den Bolschewiki im Revolutionären Kriegskomitee Estlands, im Tallinner Sowjet und in dem Exekutivkomitee Estlands zusammen, indem sie dort verantwortungsvolle Aufgaben erfüllten. Im Laufe dieser Zusammenarbeit kam es bei der Lösung revolutionärer Aufgaben auch zu einigen Mißhelligkeiten, die durch die Inkonsequenz der linken Sozialrevolutionäre hervorgerufen wurden. Ein ernster Konflikt entstand zwischen dem Zentralkomitee der Partei der estnischen Sozialrevolutionäre und den Bolschewiki bei dem Entwurf des Projekts der sog. «Estnischen Arbeiterrepublik», d. h. bei der Idee der Ausrufung der Selbständigkeit Estlands. Bei der Erörterung dieser Frage änderten die estnischen linken Sozialrevolutionäre während der Verhandlungen ihren bisherigen Standpunkt und stellten sich auf die Seite des Bürgertums. Der Block der Bolschewiki mit den linken Sozialrevolutionären brach auseinander. Im Tallinner Sowjet allerdings dauerte die Zusammenarbeit mit einem Teil der linken Sozialrevolutionäre noch an. In den Landkreisen gab es derartige Konflikte mit den linken Sozialrevolutionären nicht.

Die Parteiorganisationen der Sozialrevolutionäre in Tartu, Viljandi und Pärnu bezogen rechtsgerichtete Positionen und betätigten sich sowjetfeindlich. Ihre Tätigkeit wurde jedoch unterbunden. Die Sozialrevolutionäre wurden aus den Sowjets der Werktätigen entfernt. Auf dem III. Parteikongreß der estnischen Sozialrevolutionäre, der vom 10.—11. Dez. 1917 stattfand, wurden die rechtsgerichteten Organisationen aufgelöst.

Bei den Wahlen zur Estnischen Konstituierenden Versammlung war die Partei der Sozialrevolutionäre schon in der Auflösung begriffen, was sich auch in den Wahlergebnissen widerspiegelt. Die meisten Stimmen in die Estnische Konstituante erhielten die Bolschewiki — von insgesamt 234 141 Stimmen erhielten sie 87 043 oder 37,1% aller abgegebenen Stimmen. Die linken Sozialrevolutionäre kamen bei den Wahlen an die vierte Stelle, indem sie 8104 Stimmen (3,5%) erhielten, während die rechten Sozialrevolutionäre nur 2250 Stimmen (1%) erhielten.

Dieser Verfall der Partei der Sozialrevolutionäre war das gesetzmäßige Ergebnis des Entwicklungsprozesses auf der gegebenen Geschichtsetappe. Der Niedergang der Partei war durch ihr kleinbürgerliches Wesen und ihre inkonsequente Politik bedingt. Infolge ihrer zwischen dem Bürgertum und dem Proletariat schwankenden Politik sagten sich die Arbeiter und Soldaten von ihr los. Das Zurückweichen der Sozialrevolutionäre vor ihrem Agrarprogramm schwächte auch ihre soziale Basis auf dem Lande.

Trotz der unbeständigen Politik der linken Sozialrevolutionäre erleichterte jedoch das Bündnis mit ihnen den Sieg des bewaffneten Aufstandes und trug zur Festigung der Sowjetmacht in Estland bei. Aus diesem Grunde kommt auch dem Block der Bolschewiki mit den linken Sozialrevolutionären eine große geschichtliche und politische Bedeutung zu.

SISUKORD — СОДЕРЖАНИЕ

V. Trummal. Arheoloogilised kaevamised Tartu vanalinna territooriumil	3
B. K. Труммал. О результатах археологических раскопок на территории древнего города Тарту. <i>Резюме</i>	27
V. Trummal. Von den Ergebnissen der Ausgrabungen auf dem Gelände des alten Tartu. <i>Zusammenfassung</i>	29
J. Schildhauer. Zum See- und Handelsverkehr Tallinns im 16. Jahrhundert — auf der Grundlage Tallinner Hafenzollregister	33
И. Шильдхауэр. К вопросу о мореходстве и торговле Таллина в XVI веке на основе таможенных списков таллинской гавани. <i>Резюме</i>	41
J. Schildhauer. Tallinna laevasõidust ja kaubandusest XVI sajandil Tallinna sadama tolliregistrite alusel. <i>Resümee</i>	42
S. Vahtre. Ilmastikuoludest Eestis XVIII ja XIX sajandil (kuni 1870. a.) ja nende mõjust põllumajandusele ning talurahva olukorrale	43
C. X. Вахтре. О погодных условиях в Эстонии в XVIII и XIX столетиях (до 1870 г.) и воздействии их на сельское хозяйство и положение крестьянства. <i>Резюме</i>	154
S. Vahtre. Witterungsverhältnisse in Estland im XVIII. und XIX. Jahrhundert (bis 1870) und ihr Einfluß auf die Landwirtschaft und die Lage der Bauern. <i>Zusammenfassung</i>	157
S. Vahtre. Talurahva sooline koostis Eestis XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi esimesel poolel (1782—1858)	160
C. X. Вахтре. Половой состав крестьянства в Эстонии в конце XVIII и первой половине XIX века (1782—1858). <i>Резюме</i>	182
S. Vahtre. Aufbau der bäuerlichen Bevölkerung Estlands dem Geschlechte nach am Ende des XVIII. und in der ersten Hälfte des XIX. Jh. (1782—1858). <i>Zusammenfassung</i>	183
S. Vahtre. Talurahva sotsiaalsest struktuurist Eestimaa kubermangus feodalismi lõuperioodil (hingeloenduste andmetel)	185
C. X. Вахтре. О социальной структуре крестьянства Эстляндской губернии в конце феодального периода (по данным ревизских сказок). <i>Резюме</i>	211
S. Vahtre. Über die soziale Struktur der bäuerlichen Bevölkerung des Governements Estland zur Zeit des Verfalls der Feudalordnung (nach Angaben der Seelenrevisionen). <i>Zusammenfassung</i>	212
C. Г. Исаков. О журнале Б. Гейдеке «Russischer Merkur»	214
S. Issakov. B. Heideke ajakirjast «Russischer Merkur». <i>Resümee</i>	239
S. Issakow. Die Zeitschrift B. Heidekes «Russischer Merkur». <i>Zusammenfassung</i>	240

L. Loone. Jooni eesti ja soome rahvusliku liikumise tegelaste poliitilisest suhtlemisest 1870. aastate lõpul ja 1880. aastate algul	242
Л. А. Лооне. О политических связях эстонских и финских общественных деятелей в конце 1870-х, в начале 1880-х годов. <i>Резюме</i>	284
L. Loone. Politische Beziehungen zwischen Finnen und Esten zur Zeit der estnischen nationalen Bewegung (Ende der 70-er bis Anfang der 80-er Jahre des vorigen Jahrhunderts). <i>Zusammenfassung</i>	286
Л. К. Эрингсон. Из истории эвакуации Тартуского университета (1915—1918 гг.)	288
L. Eringson. Über die Evakuierung der Universität Tartu (von 1915 bis 1918). <i>Zusammenfassung</i>	312
K. Siilivask. Ülevenemaalise Asutava Kogu valimiste tulemused Eestis	314
К. К. Сийливаск. Итоги выборов во Всероссийское Учредительное собрание в Эстонии. <i>Резюме</i>	351
K. Siilivask. Die Ergebnisse der Wahlen zur Allrussischen Konstituierenden Versammlung in Estland. <i>Zusammenfassung</i>	352
A. Helbe. Esseeride tegevusest Eestis Oktoobrirevolutsiooni võidu ja nõukogude võimu kindlustamise perioodil	355
A. P. Хельбе. Деятельность партии эсеров в период победы Октябрьской революции и укрепления советской власти в Эстонии. <i>Резюме</i>	395
A. Helbe. Die Partei der Sozialrevolutionäre in Estland zur Zeit des Sieges der Oktoberrevolution und in der Periode der Festigung der Sowjetmacht. <i>Zusammenfassung</i>	396

ВОПРОСЫ ИСТОРИИ ЭСТОНСКОЙ ССР

VI

На эстонском, русском и немецком языках

Тартуский государственный университет
ЭССР, г. Тарту, ул. Юликооли, 18

Vastutav toimetaja L. Eringson.

Korrektorid M. Raisma, N. Tšikalova ja F. Kibbermann.

Rbl. 2.90

TÜ RAAMATUKOGU

1 0300 00286920 6